

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

M A G İ S T R A N T
dövri-elmi jurnal

ISSN 2788-696

2022 №2(4)

B A K I - 2022

Baş redaktor:**Asəf D.Zamanov**

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
ADPU-nun elm və innovasiyalar üzrə prorektoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Redaksiya heyəti:**Arif Ş.Şəkərliev**

iqtisad elmlər doktoru, professor
(ADİU, Bakı, Azərbaycan)

Bəhlul İ.Ağayev

biologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Bəhram H.Əliyev

riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əbülfət Q.Pələngov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əhməd Ş.Abdinov

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Ələkbər Ə.Əliyev

texnika elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Əli Z.Zalov

kimya üzrə elmlər doktoru, dosent
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əmir İ.Əliyev

hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Fərrux A.Rüstəmov

pedaqoji elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Gülnoz A.Abdullazadə

fəlsəfə elmlər doktoru, professor
(BMA, Azərbaycan)

Hikmət Ə.Əlizadə

pedaqoji elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

İsa N.İsmayılov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

İlham Ə.Şahmuradov

biologiya elmləri doktoru, professor
(AMEA, Bakı, Azərbaycan)

ADPU-Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BDU-Bakı Dövlət Universiteti

ADNSU-Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye
Universiteti

BMA-Bakı Musiqi Akademiyası

ADİU-Azərbaycan Dövlət iqtisad Universiteti

YTU-Yıldız Teknik Universiteti. İstanbul, Türkiyə

Mahirə N.Hüseynova

filologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Məhəmməd A.Abdüev

Cəğrafiya üzrə elmlər doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Mübariz M.Əmirov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Müsavər A.Musayev

fizika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADNSU, Bakı, Azərbaycan)

Müsevib İ.İlyasov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Namiq Q.Şıxalıyev

kimya üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Nazim Ə.İmamverdiyev

geologiya-mineralogiya üzrə elmlər doktoru,
professor, (BDU, Azərbaycan)

Oqtay B.Sultanov

tarix elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Ramiz İ.Əliyev

psixologiya elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Sevinc B.Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Surxay C.Əkbərov

texnika elmləri doktoru, professor
(YTU, İstanbul, Türkiyə)

Məsul katib:**Natəvan F.Həsənova****(ADPU, Bakı, Azərbaycan)**

Təsisçi: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
–ADPU (Bakı, Azərbaycan)

Dövlət qeydiyyatı:

«MAGİSTRANT» dövrə-elmi jurnalı 29.01.2021-
ci ildə Azərbaycan *Respublikası* Ədliyyə
Nazirliyində Mətbu nəşrlərin dövlət qeydiyyatı
reyestrinə daxil edimişdir.
Qeydiyyat: № 4328

MÜNDƏRİCAT

FİZİKA-RİYAZİYYAT VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ

N.R.Şərifova

“Portfolio” innovativ texnologiya kimi.....5

Ş.S.Paşayeva

VII sinifdə “ikidəyişənli xətti tənliklər sistemi və onun qrafik üsulla həlli”
mövzusunun tədrisi metodikası.....10

TƏBİƏT ELMLƏRİ

S.B.Məmmədova

Ümumtəhsil məktəblərinin VI-VIII siniflərində biologiyanın tədrisində tədqiqatın
aparılması mərhələsinin təşkili.....17

S.S.İsmayılzadə

Cəğrafiyanın tədrisi prosesində şagirdlərdə ekoloji problem anlayışının
formalaşdırılmasının əhəmiyyəti.....22

M.F.Ramazanova

Biologiyanın tədrisində kommunikativ bacarıqların blits-turnir və ya danışan xətlər
metodunun köməyi ilə inkişaf etdirilməsi (VIII sinif).....26

F.V.Salmanova

IX-XI siniflərdə turizm və rekreasiya ehtiyatları üzrə biliklərin öyrənilməsində
ekoturizmin rolu.....31

A.K.İsgəndərli

Cəğrafiya dərslərində şagirdlərin kartoqrafik vasitələr üzərində işinin təşkili
metodikası.....35

G.F.Nuri-İsmaylova

Cəğrafiya dərslərində şagirdlərin kartoqrafik vasitələr üzərində işinin təşkili
metodikası.....41

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

L.R.Hümbətli

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təhsil müəssisələrinin idarə edilməsinin
normativ-hüquqi təminatı.....48

G.N.Abbasova

Şuşa döyüşləri-Qarabağ salnaməsi.....54

Ü.A.Həsənova

Azərbaycanda üzümçülük sahəsinin seleksiyasının nəliyyətləri. Qarabağda
üzümçülük.....60

T.M.Babayev

Klassik əsərlərin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri –arxaizmlər.....66

E.F.Səfərova, A.M.Vəkilova

VI siniflərdə şagirdlərə ekoloji bilik və bacarıqların aşılınması yolları.....72

G.R.Əkbərova

Şəxsiyyətin formalaşmasında sosiallaşma əsas amil kimi.....77

PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ ELMLƏR

N.Q.Cümşüdova

Məktəbəqədər təhsilin aktual problemləri.....82

Ş.B.Aydınova

Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial inkişafı.....91

A.T.Məmmədova

Xarici dil dərslərində dinləmə bacarıqlarının tədrisi zamanı istifadə olunan metodlar və onların təhlili.....96

N.B.Cəfərova

Müasir təhsilin idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması yolları.....102

K.V.Həsənova

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində pedaqoji monitorinqin əhəmiyyəti.....109

Ə.S.Paşayeva

Məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün peşəkar kadr hazırlığı müasir tələblər aspektindən.....114

T.N.Nəbiyeva

Təhsil sahəsində transferlər.....118

Ş.M.Layısova

IX sinif coğrafiya dərsliyinin metodik təhlili.....125

F.E.Əsədullayeva

Məktəbdənkənar müəssisələrdə milli-mənəvi dəyərlərin formalşdırılması ilə bağlı aparılan işlər.....131

A.M.Adgözəlova

İbtidai sinif şagirdlərinin təlim-tərbiyəsində sinif rəhbərinin rolunun strateji əhəmiyyəti.....136

N.R.İbrahimova

Heca vəznli şeirlərin tədrisində fəal/interaktiv təlim metodlarından istifadə.....141

Ə.İ.Fərzəliyeva

Multimedia texnologiyaları və media sistemləri: xüsusiyyətləri, növləri və tətbiqləri.....147

Ə.T.Hüseynli

Əlilliyi olan uşaqlarla təlim-tərbiyə işinin təşkili zamanı rast gəlinən çətinliklər və onların qarşısının alınması üsulları152

M.R.Yunusova

Müasir təlimin tətbiqi məsələləri.....158

İ.V.Abbasova

Məktəbdə tərbiyə təşkilatları və onların məktəblilərin sosiallaşmasında rolu..... 166

V.B.Hüseynova

Yeniyetmələrin yaş və gender xüsusiyyətlərinin mahiyyəti.....170

X.T.Sadıxlı

XI sinif coğrafiya dərslərində xəritə və digər kartoqrafik materiallarla işin təşkili metodikası.....176

S.M.Rüstəmov

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik və bədii zövqünün təşəkkülü və inkişafında məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin ailə ilə əməkdaşlığı.....181

İ.K.Babazadə

Tələbələrin ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması texnologiyası.....186

A.M.Niftəliyeva

Müasir pedaqoji texnologiyaların tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu.....192

X.H.Tağıyeva

Şagirdlərin nitqinin inkişafında mürəkkəb cümlələrin rolu.....197

İ.M.Cəlilova

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda təlimin səmərəliliyini artırmaq üçün didaktik oyunlardan istifadə.....204

Ç.N.Mirzəyeva

Dünya təcrübəsində klassik idarəetmə məktəbləri.....208

E.F.Əhmədova

Ailə və məktəb qarşılıqlı əlaqəsinin peşəyönümü işinə təsiri.....217

E.V.Həsənova

Uşaqların inkişafında oyuncaqların rolu.....223

G.Ş.İsayeva

İbtidai siniflərdə şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında təlim mühitinin rolu.....227

T.R.Süleymanova

“Milli ruhda tərbiyə” anlayışının mahiyyəti haqqında.....232

Ü.G.Əliyeva

Kiçikyaşlı məktəblilərin sosial tərbiyəsinin forma və üsulları238

L.R.Hüseynova

Birgə (inteqrasiyalı) təlim ideyasının pedaqogika tarixində inkişaf mərhələləri...244

N.Ş.Məmmədzadə

Məktəbin idarə olunmasında və pedaqoji prosesdə qabaqcıl pedaqoji təcrübədən istifadə, onun öyrənilməsi və tətbiqi.....250

L.V.Quliyeva

Təlim layihələrinin meydana çıxmasında Con Dyui və Uilyam kilpatrikin rolu.....258

A.Ə.Kazımova

Tələbələrin şəxsiyyətinin fərdiləşdirilməsi və unifikasiyası.....264

M.H.Zeynalov

Şagirdlərin idrak fəallığının artırılmasında fəal təlim metodlarından istifadənin rolu..... 271

M.Ə.Ağammədov

Uşaq zorakılığı anlayışı və müasir dövrdə uşaq zorakılığına qarşı mübarizə..... 276

Y.M.Nəsibova

Gənclərdə vətənpərvərlik hissinin inkişaf dinamikası və formalaşması yolları.....280

G.Ş.Zeynalli

Müasir dövrdə təhsil sistemlərinin idarə edilməsində yeni modellərin tətbiqi
təcrübəsi.....285

M.E.Zamanova

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda mədəni davranışın formalaşdırılması yolları və
vasitələri.....294

Ş.R.İsgəndərli

Valideyin himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla təlim-tərbiyə işinin təşkili.....298

Y.E.Kazımova

Müharibədə valideynini itirmiş uşaqlarla və yeniyetmələrlə fərdi sosial-pedaqoji işin
təşkili.....303

S.R.Mövsümzadə

Yeniyetmələrin davranışında əyrintilərin səbəbləri və onların aradan
qaldırılması şərtləri.....311

A.T.Umudlu

Yeniyetməlik yaş dövründə utancaqlıq problemi və bu problemin aradan qaldırılması
yolları.....318

L.N.Miralayeva

Multikulturalizm və multikultural dəyərlər anlayışının mahiyyəti.....327

G.T.Babayeva

Deviant davranışı yaradan səbəblər və onların aradan qaldırılması yolları.....333

A.R.Yunuszadə

Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim motivlərində ailənin rolu.....339

E.İ.Əzizov

Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsində azərbaycan dili dərslərinin
rolu.....344

F.N.Əliyeva

Müəllimin pedaqoji ustalığı təhsil prosesində mühüm amil kimi.....350

F.F.Əliyeva

Düzgün təşkil edilmiş motivasiyanın humanitar fənlərin tədrisində rolu.....357

N.R.Şərifova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nigarsherifova7@gmail.com

“PORTFOLIO” İNNOVATİV TEXNOLOGİYA KİMİ

Xülasə

Məqalədə portfolio sistemi haqqında məlumat verilmiş və portfolionun şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində əhəmiyyətindən bəhs olunmuşdur. Portfoliolar şagirdlərin inkişaflarını müşahidə etmək və təlim prosesi zamanı onların fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün alternativ qiymətləndirmə üsullarıdır. “Portfolio” qiymətləndirilməsi şagirdlərə real fəaliyyətlərini əks etdirməyə, zəif və güclü sahəni göstərməyə və öyrənmə prosesi zamanı şagirdlərin irəliləyişlərini müşahidə etməyə imkan verir və şagirdləri öz öyrənmələri üçün məsuliyyətli olmağa həvəsləndirir.

«ПОРТФОЛИО» КАК ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ

Резюме

В статье представлена информация о системе портфолио и обсуждается важность портфолио в оценке успеваемости учащихся. Портфолио — это альтернативные методы оценки для наблюдения за развитием учащихся и оценки их успеваемости в процессе обучения. Оценка портфолио позволяет учащимся размышлять о своей реальной деятельности, выявлять слабые и сильные стороны и наблюдать за прогрессом учащихся в процессе обучения, а также побуждает учащихся нести ответственность за собственное обучение.

"PORTFOLIO" AS AN INNOVATIVE TECHNOLOGY

Summary

The article provides information about the portfolio system and discusses the importance of portfolios in assessing student achievement. Portfolios are alternative assessment methods for monitoring student development and assessing their performance during the learning process. Portfolio assessment allows students to reflect on their actual performance, identify strengths and weaknesses, and monitor student progress in learning, and encourages students to take responsibility for their own learning.

Açar sözlər: texnologiya, portfolio, təhsil sistemi, şagird nailiyyəti, qiymətləndirmə

Ключевые слова: технология, портфолио, система образования, успеваемость учащихся, оценка

Keywords: technology, portfolio, education system, student achievement, assessment

Konstruktivizm və çoxsaylı intellekt nəzəriyyələri kimi son təhsil inkişafı, eləcə də cəmiyyət ənənəvi təlim və qiymətləndirmə yanaşmalarında köklü dəyişikliklərə səbəb olan yeni tendensiyaları tələb etdi. Bu səbəbdən həm təlim prosesinin, həm də təlim məhsulunun qiymətləndirilməsində alternativ qiymətləndirmə yanaşmalarına ehtiyac var. Hal-hazırda müxtəlif fənlərdə istifadə olunan alternativ qiymətləndirmə üsullarından biri də “Portfolio”-dur.

Təhsil sahəsində “Portfolio” ilk dəfə 20-ci əsrin 80-ci illərində Kanada və ABŞ-da universitet müəllimlərinin seçimi üçün istifadə edilmişdir. Texnologiya effektiv olduğu üçün onun tətbiqləri sürətlə genişləndi. Hal-hazırda bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə “Portfolio” ali və orta təhsil müəssisələrinin müəllimləri tərəfindən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunur:

- onların peşəkarlıq səviyyəsinin monitorinqi və əks etdirilməsi;
- peşəkar inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- işə qəbul və lisenziyalaşdırmada öz imkanlarının təqdim edilməsi.

Məktəblərin şagirdləri tərəfindən isə aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunur:

- müxtəlif mövzularda və ya maraq sahələrində tərəqqi və uğuru qiymətləndirmək,

- təhsilə və ya işə qəbul olunarkən öz imkanlarını və nailiyyətlərini nümayiş etdirmək imkanı kimi;

- şagirdlərin bilik, bacarıq və davranışlarına nəzarət etmək üçün müəllim və tələbələr tərəfindən istifadə olunan sistemli və xüsusi təşkil edilmiş sübutlar toplusu olaraq.

- Şagirdin təhsilinin müəyyən dövründə fərdi təhsil nəticələrinin qeydə alınması, toplanması və həqiqi qiymətləndirilməsi üsulu kimi,

- Şagirdin təlim nəticələrinin məqsədyönlü, sistemli və davamlı qiymətləndirilməsi və özünüqiymətləndirmə forması kimi

Təhsil müəssisələri üçün rəqəmsal əsrdə təhsil texnologiyası kimi “Portfolio” aktual və populyar olmuşdur. Qərbdə “Portfolio” müxtəlif səviyyələrdə təhsildə mütərəqqi tendensiyalardan biridir. “XXI əsrin təhsili”nin “portfolio məktəbi” olduğu fərziyyəsi irəli sürülür. “Portfolio” global informasiya cəmiyyətində təhsil məkanının modernləşdirilməsi üçün ən qabaqcıl vasitələrdən biridir.

“Portfolio”-nun məqsədi təhsil sistemini müasir sivilizasiyanın rəqəmsal transformasiyası proseslərinə və insanın sosial-iqtisadi həyatının şərtlərinə uyğunlaşdırmaqdır. Portfolioda işlər şagirdlər tərəfindən seçilir. Bu portfolioda şagird müəyyən bir dövr və ya il ərzində ən yaxşı işlərini ehtiva edir. Onlar müəllimlər tərəfindən əvvəl müəyyən edilmiş meyarlar əsasında qiymətləndirilir.

“Portfolio”nun vəzifəsi şagirdin fərdi təhsil tərəqqisinə nəzarəti təmin etmək, habelə təcrübədə bilik, bacarıq və bacarıqlar şəklində əldə edilmiş səlahiyyətlərə nəzarət etməkdir.

“Portfolio” qiymətləndirməsi məhdud zaman ərzində aşağı səviyyəli bacarıqları ölçmək əvəzinə, şagirdlər üçün mənalı və real fəaliyyətlərlə yüksək səviyyəli bacarıqları ölçməyə, yalnız bir ölçmə metodundan istifadə etmək əvəzinə çoxlu qiymətləndirmə metodlarından istifadə etməyə, bəzən qiymətləndirmə aparmağa imkan verir. Bundan əlavə, şagirdləri qiymətləndirmə prosesini fəal şəkildə həyata keçirmək və müəllimi və valideynləri ilə təsirli ünsiyyət qurmaqda iştirak etməyə təşviq edir.

Müasir Azərbaycanda “Portfolio” avanqard və ya qabaqcıl təhsilin elementi adlanır, onun xarakterik xüsusiyyətləri fərdiləşdirmə, şüur, diferensiaslaşma, fərdiləşdirmə, inkişaf və irəliləyişdə şagirdin ehtiyaclarını ödəməyə yönəldilməsidir. Azərbaycanda şagirdin fərdi nailiyyətlərinin portfoliosu və ya qovluğu onun işlərinin standart toplusu və ya təhsil nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin yeni üsulu kimi başa düşülür. “Portfolio”nun köməyi ilə təhsil müəssisəsi aşağıdakılara nail olur:

- bütün təhsil müddəti ərzində şagirdin inkişafının monitorinqi;
- müəyyən dövr üçün nailiyyətlərin təhlili;
- tədqiqat işinin nəticələrinin korreksiyası;
- davamlı təhsil fəaliyyəti;
- praktiki düşünmə və tənqidi təhlil bacarıqlarının inkişafı.

Portfolio” texnologiyası aşağıdakı pedaqoji vəzifələrin həllinə kömək edir:

- məktəblilərin yüksək təhsil motivasiyasını qorumaq;
- öyrənmək bacarığını formalaşdırmaq - məqsəd qoymaq, öz təlim fəaliyyətini planlaşdırmaq və təşkil etmək;
- onların fəallığını və müstəqilliyini həvəsləndirmək, öyrənmə və müstəqil təhsil imkanlarını genişləndirmək;
- şagirdlərin əks etdirmə və qiymətləndirmə fəaliyyəti bacarıqlarını inkişaf etdirmək, adekvat özünə hörmət formalaşdırmaq;
- təhsilin fərdiləşdirilməsini təşviq etmək; fərdi nailiyyətləri kəmiyyət və keyfiyyətə müəyyən etmək;
- məzunların uğurlu sosiallaşması üçün ilkin şərtlər və imkanlar yaratmaq.

Azərbaycan məktəbləri strukturu və məzmunu dövlət təhsil standartlarının tələbləri ilə müəyyən edilən elektron (rəqəmsal) “Portfolio” istifadə edirlər. Şagirdin nailiyyətlərini nümayiş etdirmək üçün portfolionun tərkib hissələri onun müxtəlif fəaliyyət növlərindəki işinin nəticələridir: təhsil, elmi, tədqiqat, mədəni, idman və s.

“Portfolio” həm şagird, həm də müəllim üçün təhsil müəssisəsinin elektron məlumat və tədris mühiti tərəfindən təmin edilir. Elektron portfolionun hazırlanması, şagirdin konkret fənlər və elm sahələrinə maraqlarını mühakimə etməyə imkan verən peşəkar səriştələrin və sosial əhəmiyyətli şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinin formalaşması ilə əlaqəli şəxsiyyət yönümlü bir prosesdir.

Təlimdə portfolionun istifadəsi ilə bağlı araşdırmanın nəticələrinin təhlili göstərdi ki, portfolio rəqəmsal dövrdə yeni hökumət tələbləri fonunda təhsilin modernləşdirilməsi və tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün mütərəqqi imkanları ehtiva edir. “Portfolio”-nun elmi dəyəri onunla bağlıdır ki, onun əsas komponenti idrak və şəxsi keyfiyyətlərin yeni səriştələrin inkişafına və formalaşmasına imkan verən təhsil prosesidir.

“Portfolio” -nun pedaqoji ideyası aşağıdakıları əhatə edir:

- şagirdlərin bilik və bacarıqlarının çatışmazlığının mövzu, bölmə, fənn üzrə konkret nailiyyətlərə yönəldilməsi;
- kəmiyyət və keyfiyyət qiymətləndirmələrinin integrasiyası;
- xarici qiymətləndirməyə münasibətdə özünəhörmətin üstünlük təşkil etməsi.

Təhlil göstərir ki, “Portfolio” ənənəvi təhsili dəyişəcək və onun modernləşdirilməsinin istiqamətlərindən birinə çevriləcək mütərəqqi təhsil texnologiyası kimi çıxış edir. Rəqəmsallaşma kontekstində portfolio şagirdin nailiyyətlərinin pedaqoji qiymətləndirilməsinin alternativ yolu kimi çıxış edə bilər, yəni müəllimin pedaqoji və tərbiyəvi funksiyalarının inkişafına töhfə verməklə yanaşı, şagirdin özünüqiymətləndirməsi üçün formalaşdırıcı elementdir.

“Portfolio” şagird sənədləri qovluğundan daha çox şeydir; şagirdin müxtəlif sahələrdə söylərini, dinamikasını və nailiyyətlərini nümayiş etdirən materialların və sənədlərin əvvəlcədən planlaşdırılmış və xüsusi təşkil olunmuş fərdi seçimidir; buna görə də bir çox müəlliflər təlim portfolionun son məqsədini təlim nəticələrinə əsaslanan öyrənmə tərəqqisinin sübutu kimi görürlər.

Müəllim tərəfindən “Portfolio” texnologiyasının praktikada tətbiqi aşağıdakı komponentləri: pedaqoji məqsədlər (qlobal, mərhələ, əməliyyat), metodik üslub (elementlər - idrak), motivasiya, məzmun-əməliyyat, fərdi-yaradıcı, əks etdirici-qiymətləndirici, metodoloji təcrübə, təşkilati formaları (ənənəvi və innovativ) ehtiva edən müəllifin metodik sisteminin inkişafına kömək edəcəkdir. Bu texnologiyadan istifadə rəhbərliyə məqsədyönlü və sistemli şəkildə hər bir müəllimin fərdi peşəkar təkmilləşməsinə və şəxsiyyətinin inkişafına nəzarət etməyə, mütəxəssisin fəaliyyətinin nəticələri haqqında tam məlumat əldə etməyə, habelə müəllimin şəxsi və peşəkar

yüksəlişini səmərəli idarə etməyə müəssisənin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək edəcəkdir.

Yeni ibtidai təhsil proqramları çərçivəsində təşkil olunan ixtisasartırma seminarlarında müəllimlərin portfolio qiymətləndirilməsi ilə bağlı kifayət qədər məlumata malik olmadığı bildirilir. Beləliklə, Azərbaycan təhsil sistemində böyük potensiala malik olan portfolionun qiymətləndirmə alətindən təhsil müddətində istifadənin öyrədilməsi və xidmət kurslarının köməyi ilə müəllimlərə təqdim edilməsi çox vacibdir. Bu kontekstdə yeni təhsil proqramının aparıcıları olacaq və gələcəyin müəllimi olan çağırışaqədərki müəllimlər təhsil aldıkları müddətdə portfolio kimi müasir qiymətləndirmə üsulları haqqında təcrübəyə malik olmalıdırlar ki, gələcəkdə onu öz praktikalarında tətbiq etsinlər. Yeni ibtidai kurikulumda tətbiq olunacaq portfolio qiymətləndirmə üsulları üçün nümunələrlə ətraflı izah edilən materiallar müəllimlərə göndərməli, peşəkar kadrlarla dəstəklənən hərtərəfli ixtisasartırma kursları keçirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Həsənov M.M. Bəhmənova C. *İbtidai siniflərdə fəal və interaktiv metodlardan istifadənin nəzəri-praktik məsələləri. Metodik vəsait. Bakı: ADPU, 2009 23s*
2. Mehdizadə M.M. *Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1982 294S.*
3. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z. Həsənov R. *Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006 372S.*

Ş.S.Paşayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shebnempashayeva8@gmail.com

VII SİNİFDƏ “İKİDƏYİŞƏNLİ XƏTTİ TƏNLİKLƏR SİSTEMİ VƏ ONUN QRAFİK ÜSULLA HƏLLİ” MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ METODİKASI

Xülasə

Məqalədə VII sinifdə “İkidəyişənli xətti tənliklər sistemi və onun qrafik üsulla həlli” mövzunun öyrənilməsinin metodik xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Mümkün çətinliklərin və onlardan çıxış yollarının ətraflı təhlili aparıldı. İkidəyişənli xətti tənliklər sisteminin həlli üsullarının əsas anlayışlarının tətbiqi ardıcılığı, sistemləri üç üsulla həll etmək bacarıqlarının möhkəmləndirilməsi və onların təkrarı göstərilmişdir.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕМЫ «СИСТЕМА ЛИНЕЙНЫХ УРАВНЕНИЙ С ДВУМЯ ПЕРЕМЕННЫМИ И ЕЕ РЕШЕНИЕ ГРАФИЧЕСКИМИ МЕТОДАМИ» В VII КЛАССЕ

Резюме

В статье выявлены методические особенности изучения темы «Система линейных уравнений с двумя переменными и ее решение графическими методами» в VII классе. Проведен подробный анализ возможных трудностей и путей выхода из них. Показана последовательность применения основных понятий методов решения систем линейных уравнений с двумя переменными, закрепление умения решать системы тремя способами и их повторение.

METHODOLOGY OF TEACHING THE TOPIC "SYSTEM OF TWO-VARIABLE LINEAR EQUATIONS AND ITS SOLUTION BY GRAPHICAL METHODS" IN VII GRADE

Summary

The article identifies the methodological features of the study of the topic "System of two-variable linear equations and its solution by graphical methods" in VII grade. A detailed analysis of possible difficulties and ways out of them was conducted. The sequence of application of the basic concepts of methods for solving systems of two-variable linear equations, strengthening the ability to solve systems in three ways and their repetition are shown.

Açar sözlər: tənlik, qrafik, ikidəyişən, koordinat, sistem, xətt, üsul

Ключевые слова: уравнение, график, бинарный, координат, система, линия, метод

Key words: equation, graph, binary, coordinate, system, line, method

VII sinif cəbr kursunun mühüm mövzularından biri də “İki dəyişənli xətti tənliklər sistemləri” mövzudur. VII sinifdə bu mövzunun öyrənilməsi prosesində uşaqlar tənliklər sistemlərinin əsas anlayışlarını və sistemləri üç yolla həll etmək bacarığını aydın şəkildə başa düşməlidirlər ki, bu da biliklərin daha da inkişafı üçün zəruri əsas olacaqdır. Fəslin materialı təkcə nəzəri əhəmiyyət kəsb etmir, həm də praktiki məzmunlu bir çox problemlərin həlli üçün zəruri hesablama vasitəsi kimi xidmət edir.

Tənliklər sistemi bir neçə (və ya bir) dəyişəndə bir neçə tənliyin eyni vaxtda yerinə yetirilməsindən ibarət şərtidir. Başqa sözlə, bir, iki və ya daha çox naməlum ilə bir neçə tənlik verilsə və bütün bu tənliklər (bərabərliklər) eyni vaxtda yerinə yetirilməlidirsə, belə tənliklər qrupuna sistem deyilir [5, s 104].

a, b, c hər hansı ədədlər, x və y dəyişən olduqda $ax+by=c$ şəklində tənliyə ikidəyişənli xətti tənlik deyilir.

Misal 0: $x+5y=0$ tənliyini həll edək.

$a=1, b=5, c=10$

Bu tənliyin bir kokünü (10; 0) yazsaq, onda (10; 0) ədədlər cütü bu tənliyin kökü olar və yaxud (5;1); (0;2) və s. yazsaq onda bu qayda ilə müxtəlif ədədlər cütünü bu tənliyə kök kimi tapmaq olar. Bu nöqtələri koordinat sistemində qeyd edib birləşdirsək, bir düz xətt alırıq. Yəni, $ax+by=c$ tənliyinin köklərini ardıcıl olaraq birləşdirsək, bu zaman bir düz xətt almış olarıq.

Dəyişənlərin ikidəyişənli xətti tənliyi doğru bərabərliyə çevirən qiymətləri cütünə ikidəyişənli xətti tənliyin həlli deyilir.

$A_1x+b_1y=c_1$ və $a_2x+b_2y=c_2$ şəklində olan iki tənlik ikidəyişənli xətti tənliklər sistemidir. Burada $a_1, b_1, c_1, a_2, b_2, c_2$ ədədləri əmsallar, x və y isə dəyişənlərdir. Sistemin hər iki tənliyi doğru bərabərliyə çevrilən (x; y) cütünə sistemin həlli deyilir. İkidəyişənli xətti tənliklər sistemi aşağıdakı kimi yazılır:

$$\begin{cases} a_1x + b_1y = c_1 \\ a_2x + b_2y = c_2 \end{cases}$$

Dəyişənlərin ikidəyişənli xətti tənliklər sisteminin hər bir tənliyini doğru ədədi bərabərliyə çevirən qiymətləri cütünə ikidəyişənli xətti tənliklər sisteminin həlli deyilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tərif istənilən ikidəyişənli tənliklər sistemi üçün də doğrudur.

şəklində verilmiş tənliklərə ikidəyişənli xətti tənliklər sistemi deyilir.

Misal 1. (1;2) cütünün $\begin{cases} 2x + 3y = 8 \\ 3x + 2y = 8 \end{cases}$ sisteminin həlli olduğunu yoxlayaq.

Sistemin $2x+3y=8$ tənliyində $x=1$, $y=2$ götürsək, $2 \cdot 1 + 3 \cdot 2 = 2 + 6 = 8$ və $3x+2y=7$ tənliyində $x=1$, $y=2$ götürsək, $3 \cdot 1 + 2 \cdot 2 = 3 + 4 = 7$ doğru bərabərliyini alırıq. Deməli, (1;2) cütü verilmiş sistemin həllidir.

İkidəyişənli xətti tənliklər sistemini həll etmək, onun həllərini tapmaq və ya həllinin olmadığını isbat etmək deməkdir.

Tənliklər sistemini həll etmək onun bütün həllərini tapmaq və ya heç birinin olmadığını müəyyən etmək deməkdir. İkidəyişənli tənliklər sisteminin həlli sistemin hər bir tənliyini həqiqi bərabərliyə çevirən dəyişənlərin bir cüt dəyəridir. Sistemin bütün tənliklərinin eyni vaxtda həlli olan dəyişənlərin hər bir cütü sistemin həlli adlanır [2 s. 169].

Xətti tənliklər sistemini həll etmədən onun həllərinin sayını müvafiq dəyişənlərin əmsalları ilə müəyyən etmək olar.

1) İki dəyişənli tənliklər sisteminin qrafik həlli tənlik qrafiklərinin ortaq nöqtələrinin koordinatlarının tapılmasına endirilir.

Xətti funksiyanın qrafiki düz xəttədir. Bir müstəvidə iki düz xətt bir nöqtədə kəsişə bilər, paralel və ya üst-üstə düşə bilər. Müvafiq olaraq, tənliklər sistemi:

a) unikal həlli var (İki tənliyin qrafikləri unikal nöqtədə kəsişir);

b) qərarların olmaması (Əgər eyni vaxtda olan xətti tənliklər sisteminin həlli yoxdursa, o zaman sistem uyğunsuz deyilir. İki tənliyin qrafiki (xətləri) paraleldir.)

c) sonsuz sayda həll yolu var (İki tənliyin qrafikləri (xətləri) üst-üstə düşəcəkdir).

Sistem olsun

$$\begin{cases} a_1x + b_1y = c_1 \\ a_2x + b_2y = c_2 \end{cases}$$

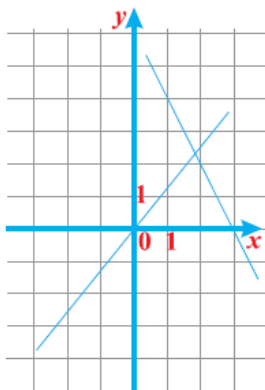
1) Əgər $\frac{a_1}{a_2} \neq \frac{b_1}{b_2}$ varsa, sistemin unikal həlli var (Şəkil 1).

$\frac{a_1}{a_2} = \frac{b_1}{b_2} \neq \frac{c_1}{c_2}$

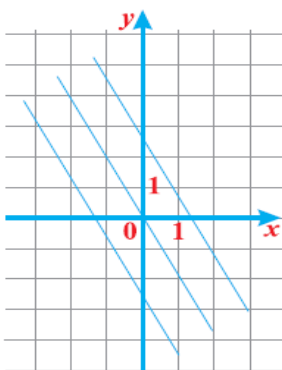
2) Əgər $\frac{a_1}{a_2} = \frac{b_1}{b_2} = \frac{c_1}{c_2}$ varsa, sistemin həlli yoxdur. Bu halda sistemin tənliklərinin qrafikləri olan düz xətlər paraleldir və üst-üstə düşmür (Şəkil 2).

$$\frac{a_1}{a_2} = \frac{b_1}{b_2} = \frac{c_1}{c_2}$$

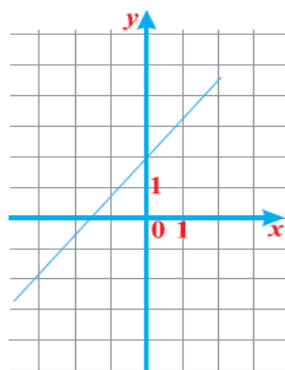
3) Əgər $\frac{a_1}{a_2} = \frac{b_1}{b_2} = \frac{c_1}{c_2}$ onda sistemin sonsuz sayda həlli var. Bu vəziyyətdə xətlər bir-biri ilə üst-üstə düşür (Şəkil 3) [4, s. 93].

Şəkil 1.

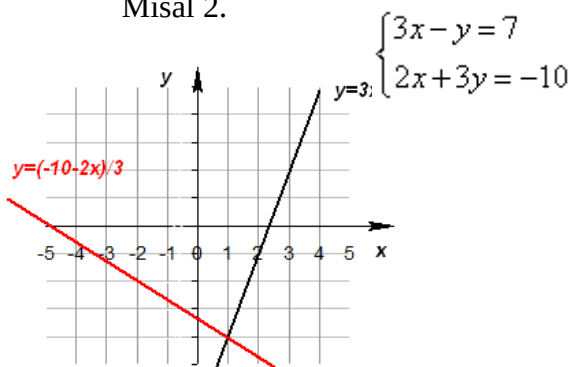
Şəkil 2.

Şəkil 3.

2) Tənliklər sisteminin həlli qrafiklərin kəsişmə nöqtəsidir (əgər tənliklər xətti olarsa).

Misal 2.

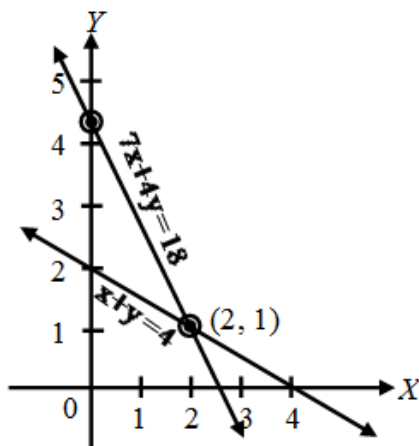

Şəkil 4.

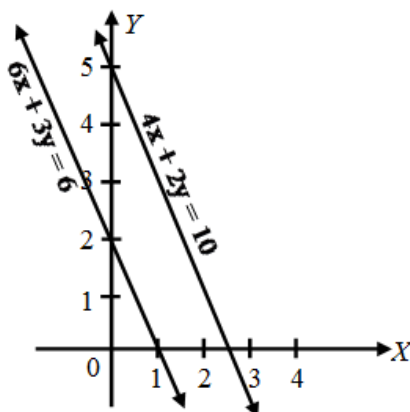
Misal 3. $\begin{cases} x + 2y = 4 \\ x + 4y = 18 \end{cases}$ Sistemini nəzərdən keçirək:

Bu tənliklərin qrafikləri (xətləri) bir-birini (2,1) nöqtəsində kəsir, yəni $x=2, y=1$.

Beləliklə, tənliklər unikal tənliklərə uyğundur.

(Şəkil 5).

Şəkil 6.

Misal 4. $\begin{cases} 4x + 2y = 10 \\ 6x + 3y = 6 \end{cases}$ Sistemini nəzərdən keçirək:

Verilmiş tənliklərin qrafikləri (xətləri) paraleldir. Onlar heç vaxt bir nöqtədə görüşməyəcəklər. Deməli, heç bir həll yolu yoxdur. Beləliklə, tənliklər uyğunsuzdur (Şəkil 6).

İkidəyişənli xətti tənliklər sistemini qrafik şəkildə həll edərkən aşağıdakılar lazımdır:

- hər bir tənlikdə y dəyişənini x dəyişəni ilə ifadə etmək;
- bir koordinat sistemində alınan hər bir funksiyanın qrafikini çəkmək;
- qurulmuş xətlərin ümumi nöqtələrini tapmaq;
- xətlərin ümumi nöqtələrinin koordinatlarını təyin etmək (onlar sistemin həllidir) [3, s. 209].

Misal 5. Sistemi qrafik şəkildə həll edin:

$$\begin{cases} 2x - 3y = 6, \\ x + \frac{1}{2}y = 1. \end{cases}$$

1. y dəyişənini x dəyişəni ilə ifadə edin:

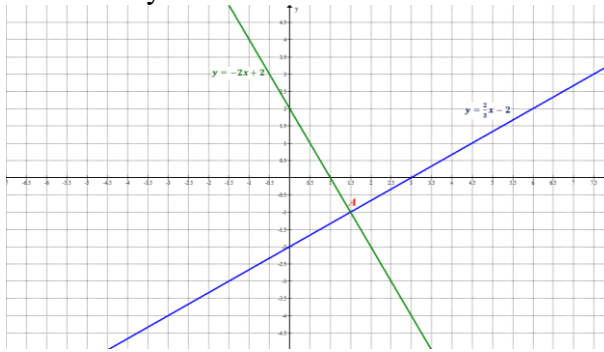
$$\begin{cases} 2x - 3y = 6, \\ x + \frac{1}{2}y = 1; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -3y = -2x + 6, \\ \frac{1}{2}y = -x + 1; \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} y = \frac{2}{3}x - 2, \\ y = -2x + 2. \end{cases}$$

Funksiyaların təsviri:

$y = \frac{2}{3}x - 2$ – xətti funksiya, grafik nöqtələrdən keçən düz xəttidir
 $(0; -2); (3; 0)$.

$y = -2x + 2$ – xətti funksiya, grafik nöqtələrdən keçən düz xəttidir
 $(0; 2); (1; 0)$.

Təsvir edilən funksiyaları bir koordinat sistemi üzərində qururuq.

Şəkil 7.

A nöqtəsinin - xətlərin kəsişmə nöqtəsinin koordinatlarını tapın. $A(1,5; -1)$

Beləliklə, sistemin unikal həlli var $A(1,5; -1)$

Sistemlərin həllinin grafik metodunun əhəmiyyətli çatışmazlığı var. Tapılan həll həmişə dəqiq olmur, çünki koordinat sistemində kəsişmə nöqtəsinin koordinatlarını aydın şəkildə müəyyən etmək üçün belə bir segment seçmək bəzən mümkün olmur. Çox vaxt həll təxmini olur.

İkidəyişənli xətti tənliklərin xassələri aşağıdakılardır:

-Tənliyin istənilən hissəsində ifadələrin eyni çevrilmələrini həyata keçirmək (mötərizələri açıb, oxşar şərtləri getmək);

-İstənilən termin işarəsini əks tərəfə dəyişdirməklə tənliyin bir hissəsindən digərinə keçirmək;

-Tənliyin hər iki tərəfi eyni sıfırdan fərqli ədədə vurula və ya bölünə bilər [1, s. 155].

Misal 6. Tənliyi nəzərdən keçirək: $3x + 2y = 9$

Tənliklərin xassələrindən istifadə edərək, bu tənlikdən bir dəyişəni digəri ilə ifadə edirik, məsələn, y boyunca x . Bunun üçün həll nümunələri ilə iki dəyişənli xətti tənliklər sisteminin müddətinin işarəsini əksinə dəyişdirərək sağ tərəfə köçürürük: $2y = -3x + 9$.

Yaranan tənliyin hər iki tərəfini 2-yə bölün: $y = -1,5x + 4,5$.

Formuladan istifadə etməklə $y = -1,5x + 4,5$. Bu tənliyin istənilən sayda həllini tapmaq olar. Bunun üçün istənilən dəyəri götürmək- x və müvafiq dəyəri hesablamaq kifayətdir. x və y müvafiq dəyərlərin cütləri aşağıdakı cədvəldə

təqdim
olunur.

x	-4	-3	-2	-1	0	1	2	3	4
$y = -1,5x + 4,5$	10,5	9	7,5	6	4,5	3	1,5	0	-1,5

Hər bir sütundakı ədəd cütləri $3x+2y=9$ tənliyinin həllidir.

Misal 7. Tənliyi nəzərdən keçirək: $3x-2y=2$.

Bu tənliyin həlli, $(0; -1)$ və $(2;2)$ ədəd cütləridir. Koordinat müstəvisindəki bu həllər koordinatları $(0; -1)$ və $(2;2)$ bu nöqtələrə uyğun gəlir. Əgər koordinat müstəvisində koordinatları $3x-2y=2$ tənliyinin həlli olan bütün nöqtələri qeyd edirik, bu tənliyin qrafikini alırıq. İkidəyişənli xətti tənliyin qrafiki koordinatları bu tənliyin həlli olan koordinat müstəvisinin bütün nöqtələri ilə formalaşır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva M. Riyaziyyatın tədrisi metodikası-1. Bakı: "Elm və təhsil", 2020, 208 s.
2. Adıgözəlov A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı, 2015, 350 s.
3. İsmayilova S. Riyaziyyat-7, Bakı. 2018. 317s
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün "Riyaziyyat" fənnindən dərslik. Bakı, 2018. 224 s.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün "Riyaziyyat" fənnindən dərslik. - Bakı: Şərq-Qərb, 2016- 224 s.

S.B.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
smamedova950@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN VI-VIII SİNİFLƏRİNDƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ TƏDQIQATIN APARILMASI MƏRHƏLƏSİNİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Məqalədə orta məktəb biologiya kursunun (VI-VIII siniflərdə) tədrisində tədqiqat mərhələsinin əhəmiyyəti göstərilir. Tədqiqatın aparılmasında istifadə edilən yaradıcı tapşırıq nümunələrinin şagirdlərin elmi dünyagörüşünün, məntiqi təfəkkürünün, əqli inkişafının, ümumiləşdirmə, nəticə çıxarma, müqayisə etmə, müstəqil qərar qəbul etmə və tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafında rolu vurğulanır. Bu cür tapşırıqlardan istifadənin müəllim üçün vacibliyi ön plana çəkilir.

ОРГАНИЗАЦИЯ НАУЧНОГО ЭТАПА ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ В VI-VIII КЛАССАХ СРЕДНИХ ШКОЛ

Резюме

В данной статье показано значение исследовательского этапа по преподаванию биологии в средней школе (в VI-VIII классах). Подчеркивается роль примеров творческих задач, используемых при исследовании, в развитии научного мировоззрения, логического мышления учащихся. Также показывается положительное влияние этих примеров на умственное развитие учащихся, на развитие их умений обобщать, делать выводы, сравнивать, самостоятельно принимать решения и исследовательские навыки. Для учителя на первый план выдвигается важность использования таких заданий.

ORGANIZATION OF THE SCIENTIFIC STAGE OF TEACHING BIOLOGY IN VI-VIII GRADES OF SECONDARY SCHOOLS

Summary

The article shows the importance of the research phase in the teaching of high school biology course (VI-VIII classes). The role of creative task examples used in the research is emphasized in the development of students' scientific worldview, logical thinking, mental development, generalization, inference, comparison, independent decision-making and research skills. The importance of using such tasks for the teacher is emphasized.

Açar sözlər: məktəb, biologiya, tədqiqat, tədris, tədqiqatın aparılması, sağlamlıq, təcrübə, dərs

Ключевые слова: школа, биология, исследования, обучение, проведение исследований, здоровье, опыт, урок

Key words: school, biology, research, teaching, conducting research, health, experience, lesson

Təhsilin, təlim-tərbiyənin əsas vəzifələrindən biri, şagirdlərə bilik verməklə onları müstəqil, yaradıcı fəaliyyətə hazırlamaqdır. Məktəb şagirdləri həyata hazırlamalı, sərbəst düşünməyi, axtarışlar etməyi, digər elmi biliklərə müstəqil yiyələnməyi öyrətməli, onlarda tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməlidir.

Dərs prosesi elə qurulmalıdır ki, şagirdlər maksimum fəallığa nail olsun. Şagirdlərin fəallığı dedikdə onların bilgiləri hazır şəkildə deyil, müstəqil surətdə axtarış zamanı mənimsəməsi nəzərdə tutulur. Bu fəallıq, dərsin tədqiqatın aparılması mərhələsində reallaşır.

Tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılmasının əsası aşağı siniflərdə qoyulmalıdır. Həmin proseslər 6-cı sinif biologiyasında inkişaf etdirilir.

Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində VI-VIII siniflərdə tədris olunan mövzulara nəzər yetirdikdə onların tədqiqatçılıq istiqaməti aydın görünür. Mövzuların tədrisində şagirdlərə tədqiqat aparmaq marağının aşılmasına imkan yaranır.

Təcrübələr göstərir ki, ötən nəsillə müqayisədə yeni nəsil tədqiqata daha çox meyillidir. Bizim əsas məqsədimiz isə tədqiqatçı, sorğulayan, yaradıcı, hər-tərəfli gənclər yetişdirməkdir, buna görə dərsin “tədqiqatın aparılması” mərhələsinin təşkilinə xüsusi diqqət yetirməliyik. Bu mərhələdə müəllim tədqiqat xarakterli suallar və tapşırıqlar tərtib etməlidir. Dediklərimizin VIII sinif biologiyadan “Zərərli vərdislərə yox deyək” (2, səh.165) mövzusunun tədrisində aşağıda göstəriləndi kimi həyata keçirilməsi məsləhətdir.

Dərsin motivasiya mərhələsi Nizami Gəncəvinin aşağıdakı sözləri ilə başlayır:

*“Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir o da”.*

Uşaqlar, sizcə dahi Nizami Gəncəvi bu misralarla nə demək istəyib? Şagirdlər bildirirlər ki, su insan sağlamlığının qorunmasında böyük əhəmiyyətə malik olsa da, onun artıqlığı orqanizmə zərərli olur.

Sinfə aşağıdakı məlumatlar xatırladılır.

Su – sağlamlıqdır. Həyat ilk dəfə suda əmələ gəlib. Bədənimizin 70-80%-ni də su təşkil edir. Biz qidalarımızı su ilə qəbul edirik. Lazımsız maddələr orqanizmdən onunla xaric olunur. Su təmizlik mənbəyidir. Onun vasi-

təsirlə orqanizm möhkəmlənir. Amma, sizin də qeyd etdiyiniz kimi suyun artıq qəbul edilməsi orqanizmə zərərliyə. Bəs orqanizmi qorumaq üçün hansı sağlamlıq şərtlərinə riayət etməliyik? Aşağıdakı şəkildə sual işarəsinin yerinə nə yazılmalıdır?

Şagirdlər, aşağı siniflərdən bildikləri məlumatlara əsasən “?” işarəsinin yerinə *zərərli vərdişlərdən uzaq olmaq* ifadəsinin yazılacağını qeyd edirlər.

Alt standart və məqsəddən tədqiqat sualı zərərli vərdişlərin insan orqanizminə necə təsir göstərdiyini və sağlamlığın qorunması qaydalarını necə izah edərsiniz ? kimi çıxarılır

Tədqiqatın aparılması mərhələsində şagirdlər 4 qrupa bölünür və onlara iş vərəqləri ilə tədqiqat tapşırıqları verilir.

İş vərəqi 1. I. Simvollarla təsvir olunan zərərli vərdişlər hansılardır?

II. Hansı faydalı vərdişləri tanıyırsınız? Bu vərdişlərin insan orqanizminə nə kimi faydaları var?

İş vərəqi 2. I. Passiv siqaret çəkmə dedikdə nə başa düşürsünüz?

II. Sizcə zərərli vərdişlərin insan orqanizminə göstərdiyi zərərdən başqa cəmiyyət üçün hansı fəsadları var? Nümunələrlə izah edin.

İş vərəqi 3. I. Ağciyər xərçənginə hansı zərərli vərdiş səbəb olur?

II. Ağ ölüm dedikdə nə başa düşürsünüz? Fikrinizi əsaslandırın.

İş vərəqi 4. I. Qaraciyər xərçəngi və qaraciyər serrozu hansı zərərli vərdişin törətdiyi xəstəlikdir?

II. Tütün, alkoqol və narkotik maddələrə aludəcilikdən başqa hansı zərərli vərdişləri misal çəkə bilərsiniz? Bu zərərli vərdişlərin nə kimi fəsadları var?

Müxtəlif iş vərəqlərində verilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə şagirdlər simvollarla verilmiş zərərli vərdişləri müəyyən edir, müxtəlif mənbələrdən əldə etdikləri məlumatlara əsasən bildikləri faydalı vərdişləri qeyd edirlər, bu vərdişlərin orqanizmə faydaları barədə fikirlərini yazırlar. Onlar, zərərli vərdişlərin insan orqanizmində törətdiyi xəstəliklərlə bağlı tapşırıqları həll edir, bu vərdişlərin cəmiyyət üçün fəsadlarını açıqlayırlar. Tapşırıqlar şagirdlərin zərərli vərdişlərdən uzaqlaşmasına, sağlam həyat tərzini keçirməsinə təsir göstərir.

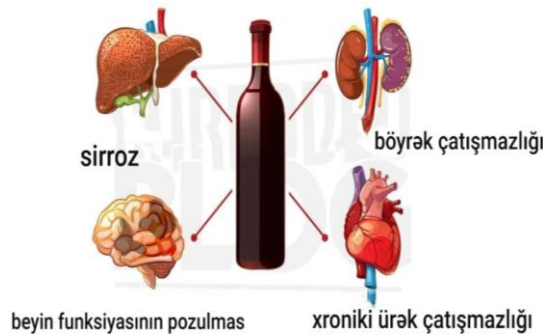
Dərsin *informasiya mübadiləsi* mərhələsində qrup nümayəndələri tərəfindən qrupların cavabları təqdim olunur. Hər qrup digərinin fikirləri ilə tanış olur. *Informasiya müzakirəsi* mərhələsində isə, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq zərərli vərdişlərin orqanizmə mənfi təsiri müzakirə edilir, fasiləsiz televizor izləmək, kompüter asılılığı kimi vərdişlərin hansı fəsadlara səbəb olacağı xüsusi vurğulanır. Dərsin ümumiləşdirilməsi təqdim olunan şəkillər və videomateriallar əsasında aparılır.

1. <https://youtu.be/vrdhqGtFnko>

2. <https://youtu.be/vrdhqGtFnko>

İlk videomaterial alkoqolizmin fəsadlarından, ikinci videomaterial isə zərərli vərdişlərdən azad olmağın yollarından bəhs edir.

Yaradıcı tətbiqetmə məqsədilə şagirdlərin yeniyetməlik dövrü ilə əlaqədar

zərərli vərdişlərə meyilliliyini nəzərə alaraq onlarda müşahidə edilən hər hansı zərərli vərdişə meyillərini əsas götürərək “Zərərli vərdişlərin insan orqanizminə mənfi təsiri” mövzusunda araşdırma aparmaları tapşılır

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olundu ki, dərsin *tədqiqatın aparılması mərhələsi* ən məhsuldar mərhələ olmaqla, şagirdlərin gələcək həyatlarında onlara lazım olan bilik və bacarıqların formalaşdırılmasını təmin edir.

Məlum oldu ki, biologiyanın tədrisində şagirdlərin fəallığında tədqiqatın aparılması mərhələsi əsas mərhələlərdəndir. Bu mərhələnin düzgün təşkili üçün vacib olan məqamlar diqqət mərkəzində olmalıdır. Tədqiqatın aparılması mərhələsinin düzgün təşkili təlimin keyfiyyətini yüksəldir, biliklərin əldə edilməsini asanlaşdırır, şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarığını formalaşdırır.

Ədəbiyyat:

1. Gülşən Hacıyeva. *Biologiyanın tədrisi metodikası*ndan mühazirələr. Bakı-2016.
2. Nüşabə Məmmədova, Brilyant Həsənova, Könül Mahmudova, Leyla Fətiyeva. *Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün biologiya fənni üzrə dərslərlik*. Bakı-2019.
3. Nüşabə Məmmədova, Brilyant Həsənova, Könül Mahmudova, Leyla Fətiyeva. *Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün biologiya fənni üzrə dərsləyin metodik vəsaiti*. Bakı-2019.
4. Hüseynov Ə.M., Məhərrəmov Ə.M. *Biologiyanın tədrisi metodikası*. Bakı 2003.
5. Orucov F.M. *Biologiya fənnlərində şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi yolları*. Bakı, 2011.
6. <https://youtu.be/GA2Ca61fDI0>
7. <https://youtu.be/vrdhqGtFnko>

S.S.İsmayılzadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

sabina982018@hotmail.com

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ŞAGİRDŁƏRDƏ EKOLOJİ PROBLEM ANLAYIŞININ FORMALAŞDIRILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə ekoloji biliklərin vacibliyi, ekoloji problem anlayışının məzmunu və problemlərinin aktuallığı qeyd olunur. Yerin müxtəlif təbəqələrində ekoloji dəyişikliklər təhlil edilir. İnsan fəaliyyətinin təbiətə təsiri və təbiətdə yaranan dəyişikliklər göstərilir. Məqalədə qeyd olunan ekoloji anlayışların şagirdlərə öyrədilməsinin vacibliyi əks olunur.

В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ГЕОГРАФИИ ЗНАЧЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ОБ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМАХ У СТУДЕНТОВ

Резюме

В статье подчеркивается важность экологических знаний, содержание понятия экологических проблем и актуальность их проблематики. Анализируются экологические изменения в разных слоях земли. Показано влияние деятельности человека на природу и изменения в природе. В статье подчеркивается важность обучения школьников упомянутым экологическим понятиям.

IN THE PROCESS OF TEACHING GEOGRAPHY THE SIGNIFICANCE OF FORMING STUDENTS' VIEW ABOUT ENVIRONMENTAL PROBLEMS

Summary

The article emphasizes the importance of environmental knowledge, the content of the concept of environmental problems and the relevance of their problems. Ecological changes in different layers of the earth are analyzed. The impact of human activities on nature and changes in nature are shown. The article highlights the importance of teaching students the environmental concepts mentioned.

Açar sözlər: ekoloji problem, ekoloji şüur, coğrafiya tədrisi

Ключевые слова: экологическая проблема, экологическое сознание, преподавание географии

Key words: ecological problem, ecological consciousness, geography teaching

Giriş

Dünya miqyasında təbii və insan fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər təbii mühitin tarazlıq vəziyyətindən çıxıb ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olur. Ekoloji problemlərin hər hansı bir bölgəyə təsiri fərqli olsa da hər kəsə təsir edəcək problemlərdir. Yəni onun nəticələri universaldır. Qlobal ekoloji problemin həlli fərdi yanaşmadan daha çox cəmiyyətin birgə əməkdaşlığından asılıdır. Hər bir problem digərinə də təsir edərək onu daha da şiddətləndirir. Buna görə cəmiyyətdə ekoloji şüur formalaşdırılmalıdır ki, insanlar təbiətə necə və nə cür təsirin hansı nəticələr doğuracağını qavraya bilsin. Coğrafiya təbiət elmidir və coğrafiyanın tədrisi prosesinin ən vacib vəzifələrindən biri yaşadığı mühitə qarşı həssas, problemləri həll etməyi bacaran şagirdlər yetişdirməkdir. Coğrafiya şagirdin yaşadığı mühiti tanımağını və qavramağını məqsədləyən bir elmdir. Təbiətə təsirin hansı nəticələrə səbəb olduğunu, dünya miqyasında hansı problemləri yaratdığını qavrayan şagird ətraf mühitə qarşı daha ehtiyatlı davranmağı öyrənəcəkdir.

Ekoloji problem nədir?

Ekoloji problem, təbii mühitdə təbiətin quruluşunun və fəaliyyətinin pozulması ilə nəticələnən dəyişiklikdir. İnsanlıq yarandığı dövrdən hazırkı vaxta qədər təbiətə öz təsirini göstərmişdir. Bu təsir müasir dövrdə daha kəskin xarakter alır. Müasir dövrdə insanların sayının, istehsal müəssisələrinin, istehsal məhsullarının artması, insanların təbiətə şüursuz təsiri təbii tarazlığın dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklərə atmosfer, hidrosfer, litosfer və biosferdə yaranan dəyişikliklər aiddir.

Havanın çirkliliyi dünyanın ən böyük sağlamlıq və ekoloji problemlərindən biridir. Canlıların yaşaması üçün əlverişli olan atmosfer təbəqəsi yeganə planetdir ki, Yer kürəsində mövcuddur və biz insanlar zərərləri qazlar, aerosol hissələr buraxaraq onu çirkləndiririk. Hava çirkliliyi 2017-ci ildə dünya miqyasında təxminən 5 milyon insanın ölümündə məsul idi. Hava çirkliliyi ürək xəstəlikləri, insult, aşağı tənəffüs yolları infeksiyaları, ağciyər xərçəngi, diabet və xroniki obstruktiv ağciyər xəstəliyi (KOAH) daxil olmaqla ölümün əsas səbəbləri üçün risk mənbəyidir.[1]

Zavodlar, fabriklər və s. sənaye müəssisələrindən havaya buraxılan karbon qazı zəhərli qaz olmamasına baxmayaraq, havada miqdarının artması orqanizmə zəhərləyici təsir göstərərək hipoksiyaya səbəb olur. Havanın tərkibində 6% karbon qazı olduqda ürayin fəaliyyəti zəifləyir və həyat üçün təhlükə yaradır. Sənaye inqilabından bu yana insanlar dünyanın atmosferinə 1,5 trilyon ton karbondioksit və karbon qazı buraxmışdır. Bu göstərici 2000-ci ildə 50% daha çox və təxminən son 50 ilin 3 qatı deməkdir. Hər il atmosfərə 51 milyard ton karbondioksit bənzəri qazlar buraxılır. Təəssüf ki, bu göstərici hər il artmaqda davam edir. Havada karbon qazının artması Yer kürəsində havanın temperaturu-

runun artmasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində iqlim dəyişikliklərinə gətirib çıxarır və nəticədə hidroloji dövrənin dəyişməsinə, aysberqlərin əriməsinə, yer səthində su səviyyəsinin qalxmasına, bəzi bölgələrdə həddindən artıq yağışlar yağdığı halda bəzi bölgələrdə quraqlığın olmasına və s. səbəb olur.

İqlim dəyişikliyi qlobal bir problemdir və heç bir ölkə təkbaşına bu problemi həll edə bilməz. 1997-ci il dekabrın 11-də Yaponiyanın Kioto şəhərində Qlobal istiləşməyə səbəb olan isxtixana qazlarının atmosfərə burxılmasını məhdudlaşdırmaq üçün sənaye cəhətdən inkişaf etmiş 37 ölkə və Avropa İttifaqı ölkələri tərəfindən "Kioto protokolu" qəbul edilmişdir. 2000-ci ildə Azərbaycan da bu protokola qoşulmuşdur. [2]

Bəs su hövzələrində vəziyyət necədir?

Su həyatın mövcudluğu üçün hava qədər vacib bir elementdir. Yer kürəsində 1,386 milyon km kub su olduğu təxmin edilir. Bu sulara yeraltı və yerüstü sular daxildir. İçməli su planetimizdəki suların sadəcə 2,5%-ni, 97,5% isə duzlu sular təşkil edir. İçməli su ehtiyatı ölkələr üzrə qeyri-bərabər paylanmışdır. Hazırda Yer kürəsində 700 mln nəfər su qıtlığından əziyyət çəkir.

Hidrosferin yəni su hövzələrinin təmizliyinə nəzər saldıqda burada da vəziyyətin ürəkaçan olmadığını görürük. Su hövzələri məişət tullantıları, sənaye tullantıları, neftçıxarma zamanı tankerlərdən sızan neft və s. məhsullarla çirkləndirilir. Neft və neft məhsulları ilə çirklənmə neft-qaz ehtiyatına malik dəniz və okeanlarda daha kəskin özünü göstərir. Hər il okeanlara 100 milyondan çox tullantı, orta hesabla 15 milyon tondan artıq neft axıdılır. Tanker qəzaları, neftçıxarma zamanı səthə yayılan neft buxarlanmanın qarşısını alır, oradakı canlıların məhvinə səbəb olur. Son dövrlərdə su hövzələri və ətraf ərazilərin, çimərliklərin plastik kütlələrlə çirkləndirilməsi daha da artmışdır. Gündəlik həyatımızın əvəzolunmaz hissəsi olan əşyalarımızın diş fırçamızdan tutmuş, oturduğumuz stullara kimi hazırlanmasında plastikdən istifadə olunmuşdur. Qida maddələrinin qablaşdırılmasında ən çox istifadə olunan materialdır. Bu maddənin geniş istifadə olunmasının səbəbi istehsalının ucuz başa gəlməsi, təkrar emal olunması və bir çox sənaye sahələrində istifadə edilə bilməsidir. Bəs bu maddə istifadə olunduqdan sonra təbiətdə necə yoxa çıxır? Problem buradadır ki, gündəlik istifadə etdiyimiz bu maddənin bəzi növləri təbiətdə bioloji parçalanmaya məruz qalmır. Bu da onun ekoloji təhlükə mənbəyinə çevrilməsinə əsas səbəbdir. Plastik atıqların aradan qaldırılmasının başlıca yolu yandırma və ya piroliz kimi termiki parçalamadır. 2019-cu il mayın 13-ündə dünyanın ən dərin nöqtəsi olan Mariana çuxuruna enən Victor Vescovo orada plastik torba və şəkər paketləri görmüşdür. [3] Ayağımızın dəymədiyi bir ərazini də çirkləndirməyi bacarmışıq.

Havanın, suyun çirklənməsi digər coğrafi təbəqələrə də təsirsiz ötüşmür. Çünki hər bir təbəqə bir biri ilə əlaqəlidir. Birinin çirklənməsi digərinə təsir edəcək.

Azot, kükürd turşuları ilə çirklənən atmosfer turşulu yağışlar şəklində yer səthinə düşür. Turşulu yağışlar suya, torpağa qarışaraq onun fiziki-kimyəvi xassəsini dəyişir. Su hövzələrində turşuluğun artması balıq populyasiyasına, canlı aləmə ziyan vurur. Torpaq örtüyünə də öz təsirini göstərən turşulu yağışlar münbitliyin azalmasına, canlı aləmin fizioloji inkişafının pozulmasına, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olur, bitki örtüyünü degradasiyaya uğradır. Torpağı çirkləndirən digər mənbələr sənaye və məişət tərəfindən istifadə sonrası yönləndirilmədən torpağa axıdılan atıq çirkəbləri, kənd təsərrüfatında istifadə edilən kimyəvi dərmanlama, kanalizasiyalarının axıdılması, məişət tullantıları və s.-dir. Torpağın çirklənməsi onun məhsuldarlığının aşağı düşməsinə, canlı aləmin məhvinə, bu da öz növbəsində biosferin inkişafına öz təsirini göstərir. Biosferdə isə meşələrdə ağacların kəsilməsi, systemsiz otarılma, insan ehtiyatsızlığı ucbatından yaranan yanğınlar canlı aləmin məhv olmasına, ekosistemin pozulmasına gətirib çıxaracaq.

Təbiətin bütün komponentləri vəhdət halındadır. Təbiətdə baş verən hər hansı bir hadisə bütünlükdə ona təsir edir. Əvvəlcə balaca kimi görünən bir dəyişiklik miqyasını artıraraq tarazlığın pozulmasına, ekoloji bir problemin yaranmasına gətirib çıxarır. Məhz buna görə şagirdlərdə ekoloji şüur formalaşmalıdır ki təbiətə şüursuz yanaşılmasın. Təbiətə hansı təsirin onda hansı dəyişikliklərin yaradacağını təhlil etməyi bacaran şagird ondan düzgün istifadə etməyi də bacaracaq.

Təbiət elmi olan coğrafiyanın da başlıca məqsədi şagirdlərdə ekoloji problem anlayışının formalaşdırılmasıdır. Ekoloji problemin nə olduğunu, təbiətə necə təsir etdiyini, hansı nəticələri doğurduğunu görən şagird təbiətə mühafizəkarasına yanaşacaqdır. Məhz buna görə 2002-ci il 10 dekabr əmri ilə “Əhəlinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” qəbul edilmişdir. Əhəli arasında ekoloji maariflənmənin artırılması məqsədi ilə orta ümumtəhsil məktəblərində ekologiya və ətraf mühitin qorunması ilə bağlı tədris saatlarının həcmi artırılmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Ourworldindata.org
2. Coğrafiya. 11-ci sinif üçün dərslik. Bakı-2018, səh.52.
3. BBC.com
4. Mine Kışlalıoğlu, Fikret Berkes. Çevre ve Ekoloji. Remzi Kitapevi-2020.
5. A.S.Sadiqov İ.B.Xəlilov. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı-2004.
6. Advances.sciencemag.org

M.F.Ramazanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ramazanova.meryem99@mail.ru

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN BLİTS-TURNİR VƏ YA DANIŞAN XƏTLƏR METODUNUN KÖMƏYİ İLƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ (VIII SİNİF)

Xülasə

Məqalədə kommunikativ bacarıqlara yiyələnmənin şagirdlər üçün əhəmiyyəti və bu bacarıqlara yiyələnmə yolları əks olunmuşdur. Təlim texnologiyalarının düzgün seçilməsi sayəsində şagirdlərdə sağlam ruhun və düşüncənin formalaşdırılmasının mümkünlüyü özünü göstərmişdir. Məqalədə həmçinin, kommunikativ bacarıqlar ilə yanaşı, informasiya bolluğu dövründə şagirdlərə sərbəst öyrənmə və öyrənməni öyrətməyin vacibliyi qeyd olunmuşdur.

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ БИОЛОГИИ МЕТОДОМ (VIII КЛАСС) БЛИЦ-ТУРНИРА ИЛИ УСТНОЙ РЕЧИ

Резюме

В данной статье рассматривается важность коммуникативных навыков для учащихся и способы их приобретения. Благодаря правильному выбору технологий обучения можно сформировать у учащихся здоровый дух и мышление. Помимо коммуникативных навыков, в статье подчеркивается важность обучения школьников учиться и учиться свободно во времена информационного изобилия.

DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE SKILLS IN TEACHING BIOLOGY BY BLITZ TOURNAMENT OR ORAL SPEECH (VIII CLASS)

Summary

This article considers the importance of communicative skills for students and their acquisition skills. Thanks to the correct choice of training technology can be formed in students a healthy spirit and mind. As a communicative skill, the article emphasizes the importance of teaching students to learn and learn freely during the period of information abundance.

Açar sözlər: *kommunikativ bacarıq, sərbəst fikir, duyğu orqanları, öyrənməyi öyrətmək, texnologiya, bacarıq.*

Ключевые слова: *коммуникативные навыки, идеи развития технологий, эмоциональные науки, обучение преподаванию, навыки.*

Key words: *communicative skills, free thinking, sensory organs, teaching learning, technology, skills.*

Ümumtəhsil məktəblərində kommunikativ bacarıqların aşılmasında ilkin məqsəd şagirdlərdə sağlam düşüncə, şifahi və yazılı nitq vərdişləri formalaşdırmaqdır. Bu gün beynəlxalq olimpiadalarda şagirdlərin fikrini ifadə edə bilməməsi problemi aktuallığı ilə seçilir. Belə ki, illərdir əzbərçiliyə əsaslanan təhsil, dəyişiklik mühitinə öyrəşməyən şagirdlər, şagirdlərin kommunikativ qabiliyyətlərini inkişaf etdirən metodların çox nadir hallarda istifadəsi bu problemləri qarşımıza çıxarmışdır. Belə bir vəziyyətdə kommunikativ bacarıqları inkişaf etdirən meodlardan istifadənin genişlənməsi tələbi ortaya çıxır. Odur ki, ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində şagirdlərə kommunikativ bacarıqlar aşılmalıdır. Fənlərin, o cümlədən, biologiyanın tədrisində kommunikativ bacarıqların aşılması imkanları genişdir.

VIII sinifdə şagirdlərdə “Orqanlar sistemlərimizi qoruyaq”(3,159 s.-174s) başlığı altında müxtəlif orqanlar sistemini necə qorumağın vacibliyi, hansı tibbi-gigiyenik şərtlərə riayət etməli olduğu haqqında bilik, bacarıqlar formalaşdırmaq mümkündür. Şagirdlərə kommunikativ bilik və bacarıqların formalaşdırılması üçün əsas məsələ təlim texnologiyasının düzgün seçilməsidir. Sərbəstləşdirmə və fəallaşdırma oyunlarından(1.46s-51s) istifadə edərək şagirdlərdə belə bacarıqları formalaşdırmaq təlimin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir.

“Blits-turnir və ya danışan xətlər” metodu

“Uşaqlar, siz ilin birinci yarısında Biologiya fənnini öyrəndiniz. Günəşə çıxan kiçik bitki cücərtiləri kimi hər gün yeni biliklərə cəlb olunursunuz. Bu müddət ərzində çox şey öyrəndiyinizə əminik. Bu gün sizi məktəbdə sinifdə əldə etdiyiniz bu sahədə müstəqil və əlavə təlim zamanı əldə etdiyiniz vəhşi təbiətin inkişafının xüsusiyyətləri prinsipləri haqqında biliklərinizi xatırlamağa, yoxlamağa və sistemləşdirməyə dəvət edirik”.

Bu tədbirin tapşırıqları koordinatorun nəzarəti altında sinif otağında aparılmalıdır. Hər hansı bir məlumat mənbəyindən istifadə etmək qadağandır. İş vaxtı - 45 dəqiqə. Blits-turnirin nəticələri hər yaş kateqoriyası üzrə müəyyənləşəcək.

Biologiya blits sualları aşağıdakı fənləri əhatə edəcək:

6-cı sinif - Vəhşi təbiət. Botanika.

7-ci sinif - Vəhşi təbiət. Zoologiya.

8-ci sinif - Biologiya. İnsan dünyası

9-cu sinif - Ümumi biologiya. Canlı təbiətin təşkili səviyyələri.

10-cu sinif - Canlı dünya. Yer üzündə həyatın mənşəyi. Hüceyrənin kimyəvi təşkili. Orqanizmlərin çoxalması və inkişafı. Genetika.

11-ci sinif - Üzvi dünyanın təkamülü. Ekologiya.

Şagirdlərdən hər birinə bir orqan sisteminin şəkli olan tablo verilir, əlində tablo olan şagird dərhal həmin orqan sistemini qurmaq üçün mümkün olan alternativlər fikirləşir, 10 maneə qoyulur və hər düzgün cavab ilə bir maneədən keçilir, səhv cavaba görə isə bir addım öndəki maneəyə qayıdır, beləliklə, maneələri keçmə vaxtına görə I, II, III yerlər müəyyənləşdirilir.

“Duyğu orqanlarımız” tədris vahidinin sonunda şagirdlərə bu tapşırığı vermək səmərəli nəticə verir.

Görmə orqanımızı qorumaq üçün:

- televizora yaxından baxmamalı;
- hərəkət edən nəqliyyatda kitab, qəzet və s. oxumamalı;
- kitab oxuyarkən kitabla gözünüz arasında 30 sm məsafə saxlamalı;
- çox güclü və çox zəif işıqda oxumamalı və yazmamalı;
- gözü mikroorqanizmlərdən qorumalı;
- yaxındangörmə qüsuru olduğu zaman həkimin təyin etdiyi çökük linzalı, uzaqdangörmə zamanı isə qabarıq linzalı eynəkdən istifadə etməli;
- başqasının eynəyindən istifadə etməməli;
- A vitamini ilə zəngin qida qəbul etməli.

Eşitmə orqanımızı qorumaq üçün:

- Xarici qulaq keçəcəyində qulaq kiri vəzilərinin ifraz etdiyi maddə toz və mikrobları tutub saxlayır.
- Qulaq kiri vaxtılı-vaxtında təmizlənməlidir. Əks halda, eşitmə zəifləyər.
- Qulağınızı kibrit çöpü, karandaş, sancaq və s. kimi əşyalarla təmizləməyin. Bu, təbil pərdəsinin zədələnməsinə və karlığa səbəb ola bilər.
- Qulağa kir yığıldıqda həkimə müraciət etmək lazımdır.
- Qrip xəstəliyi zamanı burunu bərkdən silməyin. Bu, mikroorqanizmlərin orta qulağa keçib orada iltihab törətməsinə səbəb ola bilər.
- Angina və skarlatina törədiciləri də orta qulaqda iltihab yaradır.

- Qulağı güclü səsdən qorumaq lazımdır. Bu, təbil pərdəsinin deşilməsinə və karlığa səbəb olur. Güclü səs gələn zaman ya ağzı açıq saxlamaq, ya da xarici qulaq keçəcəyini bağlamaq lazımdır.
- Texnologiyanın tətbiqi:
 - 1.Şagirdlərdə fikrini ifadə etmək bacarığını inkişaf etdirir.
 - 2.Pozitiv emosiyalar yaradır.
 - 3.Şagirdlərin müsbət “mən” konsepsiyası formalaşır.

Tədqiqatın aktualığı:

İnformasiyanın gündən-günə artdığı bir dövrdə şagirdlərə sərbəst düşünmə və öyrənməyi öyrətmə bacarıqlarını formalaşdırmaq lazımdır. Şagirdlərin sağlamlığı hər şeydən önəmlidir. Onlar orqanların qorunması qaydalarını sayarkən özləri sərbəst düşünür, müxtəlif mənbələrdən istifadə edə bilirlər. Onlar yalnız kitabdakı qaydaları əzbərləsələr, müəyyən müddət sonra çoxlu informasiya qarışıq şagirdlərin beynində bir xaos yaradar.

Bu texnologiyanın tətbiqində şagirdlər aydın düşünməyə təşviq edilir. Düşüncənin aydınlığı yazının aydınlığından daha əsasdır. İlk addım bu texnologiyadan istifadə edilməsi, yeni fikir yaranması və onun istifadə edilməsi ilə fikir yaratmaya kömək etməkdir. Texnologiya, məzmunu yadda saxlamaq və şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarını artırmaq üçün çox əlverişli bir situasiyadır. Onun tətbiqi biliklərin sərbəst əldə olunmasını və uzun müddət yadda qalmasını təmin edir, təlimin keyfiyyətini yüksəldir. Çünki düzgün mühakimə yürütmək, mürəkkəb seçim və qərarlar qəbul etmək, sistemlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin başa düşülməsi, fərqli nöqtəyi-nəzərlərə aydınlıq gətirən və məsələlərin daha yaxşı həllinə aparıb çıxaran mühüm sualları müəyyən etmək, soruşmaq şəraitində şagirdlər daha yaxşı formalaşa bilirlər. Elmin, texnikanın sürətli inkişafı informasiya bolluğu yaratdığı üçün, informasiyanın sürətli dəyişkənliyi onların yadda saxlanması əhəmiyyətini azaltmış və təfəkkürün inkişafını sürətləndirir. İnformasiyanın əldə edilməsi imkanlarını genişləndirmək üçün müvafiq texnologiyalardan istifadə aktuallaşmışdır. Təhsilin məzmunu və təlimin təşkili əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Bu texnika konkret problemin həlli, yaradıcılığı stimullaşdırmaq, şagirdlərdə problemin səmərəli həlli yollarının tapılması kimi bacarıqları inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat:

- 1.Akif Nəzərov. *Müasir təlim texnologiyaları*. Bakı-2012
- 2.Цели и оценка программы обучения критическому мышлению (Goals for a critical thinking curriculum and its assessment). Издана под редакцией А.Л. Коста (A. L. Costa)
- 3.Məmmədova N. Həsənova. B. Mahmudova. K. Fətiyeva.L-Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Biologiya fənni üzrə dərslik Bakı:Şərq-Qərb-2019.

4. Развитие мышления (с. 44–46). Александрия, штат Вирджиния: ASCD.Р.Дж. Марцано (2000).
5. Навыки мышления: пересмотр значений и моделей (Thinking skills: Meanings and models revisited).
6. Из книги под редакцией А.Л. Коста (A.L. Costa) Развитие мышления (с. 47–53). Александрия, штат Вирджиния: ASCD.
7. Literature review on the Impact of Digital Technology on learning and Teaching - 2015
8. Internet resursları

F.V.Salmanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
salmanovafidan9@gmail.com

IX-XI SİNİFLƏRDƏ TURİZM VƏ REKREASIYA EHTİYATLARI ÜZRƏ BİLİKLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ EKOTURİZMİN ROLU

Xülasə

Şagirdlərlə diyarşünaslıq işlərinin aparılması, vətənpərvərlik hissinin aşılanması, habelə ətraf-mühitin yaxından tanınması turizm və rekreasiya ehtiyatları üzrə biliklərin öyrənilməsinin əsas vəzifələrindəndir. Məqalədə şagirdlərlə mütəmadi olaraq ekoturizm işinin həyata keçirilməsinin əhəmiyyəti, onlarda ekoloji şüurun formalaşmasının zəruriliyi öz əksini tapmışdır. Habelə, orta məktəb dərslərində turizm və rekreasiya ehtiyatları üzrə biliklərin öyrənilməsində ekoturizm istiqamətli təlimin həyata keçirilməsi diqqətə çatdırılmışdır.

РОЛЬ ЭКОТУРИЗМА В ИЗУЧЕНИИ ЗНАНИЙ О ТУРИСТСКО РЕКРЕАЦИОННЫХ РЕСУРСАХ В IX-XI КЛАССАХ

Резюме

Проведение этнографической работы со студентами, привитие чувства патриотизма, а также близкое знакомство с окружающей средой является одной из основных задач изучения знаний о туристско-рекреационных ресурсах. В статье отражена важность регулярной экотуристской работы со студентами, необходимость формирования у них экологического сознания. Кроме того, было обращено внимание на внедрение экотуристической подготовки в изучение знаний по туристско-рекреационным ресурсам в учебниках для общеобразовательных школ.

THE ROLE OF ECOTURISM IN THE STUDY OF KNOWLEDGE ON TOURISM AND RECREATION RESOURCES IN IX-XI GRADES

Summary

Carrying out ethnographic work with students, instilling a sense of patriotism, as well as a close acquaintance with the environment is one of the main tasks of studying knowledge on tourism and recreation resources. The article reflects the importance of regular ecotourism work with students, the need for the formation of ecological awareness in them. In addition, the implementation of ecotourism training

in the study of knowledge on tourism and recreation resources in secondary school textbooks was brought to attention.

Açar sözlər: coğrafiya, turizm, rekreasiya, ekoturizm, səyahət

Ключевые слова: география, туризм, отдых, экотуризм, путешествия

Keywords: geography, tourism, recreation, ecotourism, travel

Ekoturizm ətraf mühitə qayğı ilə bağlı olub, məqsədyönlü şəkildə təbii ərazilərə edilən səyahətdir. Yerli təbiətin vəziyyəti ilə tanışlıq, ətraf ərazilərin dərinədən öyrənilməsi və dərk edilməsi məqsədilə edilən səyahətlərdir. Diqqət edilməlidir ki, belə səyahətlər zamanı ekosistemin bütövlüyünün qorunması təmin edilsin. Bununla yanaşı, ekoturizm turizm fəaliyyətinin yerli sakinlər ilə qarşılıqlı əlaqəsidir və ekosistemin qorunması yerli əhaliyə sərf edəcək şəkildə həyata keçirilməlidir. Ekoturizmin daha bir məqsədi də yerli əhali təbiətdən zövq almasına şərait yaratmaqdır. Ekoturizm təbiət turizmi olsa da, ondan bir qədər fərqlənir. Burada əsas məqsəd ətraf mühitin qorunması, bioloji müxtəlifliyin qeydinə qalınmasıdır. Ekoturizm səfərləri yalnız əyləncə məqsədi güdməməlidir. Burada insanlardan təbiətə qarşı həssaslıq nümayiş etdirmələri də tələb olunur. Onun maddi nemətlərindən yararlanmağın, qoynunda yaşamağın da müəyyən şərtləri var. Bunlar olmasa həmin ərazilər çirkləndirilə, bəzən də məhv edilə bilər. Mənfi halların yaşanmaması üçün ekoturistlərə təlimlər keçilə, diqqət yetirməli olduqları məqamlar aydınlaşdırıla bilər.

Şagirdlərin ətrafdakı ekoloji vəziyyəti dərinədən mənimsəməsi və qiymətləndirə bilməsində mütəmadi həyata keçirilən ekoturizm fəaliyyətinin əvəzsiz rolu vardır. Belə ki, şagirdlər mütəmadi olaraq təbiətə səyahət etdikləri zaman onlarda ekoloji şüur formalaşır, təbiəti qorumaq üçün daha diqqətli olurlar. Bu məqsədlərlə həyata keçirilən ekoturizmin aşağıdakı növləri vardır:

1. **Elmi turlar** - turistlər elmi ekoturların gedişində təbiətin müxtəlif növlü tədqiqində iştirak edirlər, sahə müşahidələri aparırlar;
2. **Təbii-tarixi turlar** - yerli mədəniyyəti (memariyyə, kulinariya, geyim-məişət və s.) və ətraf təbiəti dərk etməklə əlaqədar olan səyahətdir;
3. **Macəra turları** - idman nailiyyətlərinin qazanılması və turistlərin fiziki formalarının yaxşılaşdırılması, yeni hiss və təəssüratların alınması məqsədinə malik olan təbiətdə (out door) dincəlmək və aktiv üsullarla hərəkətlə bağlı olan bütün səyahətləri birləşdirir;
4. **Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə təşkil olunan turlar** - buraya milli parklar, qoruqlar, yasaqlıqlar və s. daxildir.[1]

Ekoloji turizm həyata keçirilərkən bir sıra prinsiplərə də əməl olunmalıdır:

- * Təbiətə səyahət prinsipi, səyahətin məqsədi yerli təbiət və adət-ənənələrlə tanış olmaqdır. Səyahətlərin nəticəsində şagirdlərdə yaşadıkları diyara qarşı sevgi və hörmət hissi formalaşır.

- * Səyahət zamanı ekologiyaya qarşı neqativ halların qarşısını almaq lazımdır. Səyahətlərə çıxmadan əvvəl təhlükəsizlik qaydaları ilə tanışlıq zəruridir.
- * Ekoloji maarifləndirmə və məlumatlandırma. Ətraf mühitin qorunması və qlobal ekoloji problemlərlə mübarizə aparılmasını özündə ehtiva edir.
- * Əhalinin turistik fəaliyyətdən gəlir əldə etməsi.

Ekoturizm təbiətin hazırkı vəziyyəti ilə birbaşa maraqlanmaq, onun problemlərini dərk etməyə çalışmaq üçün həyata keçirilən səyahətdir. O adətən əhali ilə əlaqə yaradaraq həyata keçirilir. Bu zaman isə insanlar arasındakı sosial fərqlər müəyyən qədər aradan qaldırılır. Ekoturizmdə turist yox, ekoturist anlayışından istifadə olunur. Ekoturist təbiəti öyrənir, təmiz havada gəzintiyə çıxır, velosiped sürür, xalqın qədim adətlərini, müxtəlif rəqslərini öyrənir, təbii nemətlərdən hazırlanmış qidaları dadır və s. Ekoturistlər, əsasən, kiçik qruplar kimi təşkil olunur. Onlar adətən otellərə yox, kənd evlərinə, təbiət qoynunda istirahətə üstünlük verirlər. Təbiətin qorunması üçün onun şərtlərinə əməl etməyə çalışırlar. Ekoturizm kiçik müəssisələr şəklində təşkil edilir. Qədim memarlıq üslubunda tikilmiş yaşayış yerlərindən və yerli sərvətlərdən istifadəni nəzərdə tutur. Ekoturistlər yerli olduğu kimi, xaricilər də ola bilər. [3]

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, vətənimiz şagirdlərə tanındılası turizm və rekreasiya ehtiyatları ilə olduqca zəngindir. Qarabağın tanındılması məsələsi də önəmli məsələlərdən biridir. Uzun illər erməni təcavüzünə məruz qalmış ölkəmizin ən gözəl guşələrindən olan Qarabağ bölgəsində mövcud olan dağıntılardan və uzun illər düşmən tapdağı altında qalmış gözəl, mənzərəli təbiətin tanındılması, tarixin unudulmaması üçün təbliğat işlərinin həyata keçirilməsi görüləsi işlərdən hesab olunur. Hələ işğaldan əvvəl turizm-rekreasiya sahəsindəki geniş inkişaf potensialına görə fərqlənən Qarabağ və ətraf rayonlarımızda hazırkı dövrdə erməni işğalı nəticəsində təhlükəsizliyin təminatında yaranan problemlər, infrastrukturun dağıdılması səbəbindən turizmin təşkili hələlik mümkünə deyildir. Təbii ki, Qarabağ və ətraf rayonların turizm imkanlarından tam istifadə üç əsas amil təmin edildikdən sonra mümkün olacaq. Bunlar ərazilərdə təhlükəsizliyin təminatı, əhalinin oraya qayıdışı və infrastrukturun yaradılmasıdır. Yaxın gələcəkdə bütün bu məsələlər həll edildikdən sonra Qarabağın Azərbaycanın turizmində öz hegemonluğu ilə seçiləcəyi heç kimdə şübhə doğurmur. Hətta inamla söyləmək olar ki, Qarabağ regional əhəmiyyətli, daha sonra dünya əhəmiyyətli ekoturizm mərkəzinə çevriləcək. Azad edilmiş torpaqlarda həyat yenidən dirçələcək və bölgə qısa zamanda regionun cəlbedici turizm istiqamətlərindən birinə çevriləcək. Qarabağda turizmin çox növləri – eko, dağ, qış, ov, sağlamlıq turizminin inkişafı üçün böyük imkanlar var. Azərbaycanın bu qədim tarixə malik olan

bölgəsi özünün flora və faunası, mətbəxi, tarixi mədəni-dini abidələri, qədim qalaları, körpüləri, meşələri, bulaqları və s. görməli məkanları ilə turistləri cəlb edəcək.[4]

Beləliklə, ekoturizm və ya ekoloji turizm yalnızca turizm olmayıb, həm də təlim xarakteri daşıyır. Ekoturizmin sayəsində maarifləndirmə işləri aparılır, diyarın, vətənin tanınmasına imkan yaranır. Təbiətə təşkil edilən ekskursiyalar şagirdlərin ətraf mühiti tanımasına, yaşadıkları əraziyə sevgi və hörmətlə yanaşmalarına şərait yaradır. Həmçinin, ekoloji problemlərin aşkara çıxarılmasında və bu problemlərə qarşı effektiv tədbirlər həyata keçirilməsində ekoloji turizmin özünəməxsus yeri məlumdur.

Ədəbiyyat:

1. <https://az.wikipedia.org/wiki/Ekoturizm>
2. <https://525.az/news/79298-ekoturizm-ve-onun-mahiyyeti>
3. <http://ikisahil.com/post/243745-qarabagda-ekoturizmin-inkishaf-etdirilmesi-uchun-boyuk-sherait-var-ruslan-quliyev>
4. <https://ikisahil.az/post/213185-qarabagda-hansi-turizm-novlerini-inkishaf-etdirmek-olar>
5. <http://www.e-qanun.az/framework/14919>
6. Elbrus Əlizadə, Nərinə Seyfullayeva, İrkən Aktoprak, Yelena Şabanova "Coğrafiya" fənni üzrə 9-cu sinif üçün metodik vəsait
7. Yaqub Qəribov, Oqtay Alxasov, Şərafət Hüseynli, Məhbubə Babayeva, Yelena Şabanova. "Coğrafiya" fənni üzrə 10-cu sinif üçün metodik vəsait

A.K.İsgəndərli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

iskandarliaytac2@gmail.com

COĞRAFIYA DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN KARTOQRAFİK VASİTƏLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞİNİN TƏŞKİLİ METODİKASI

Xülasə

Kartografiya işləri nəticəsində xəritələr, planlar, vahid elektron kartografiya bazası və digər kartografiya materialları yaradılır. Bütün coğrafi xəritələr müəyyən kartografik proyeksiyalarda hazırlanır.

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ С КАРТОГРАФИЧЕСКИМИ СРЕДСТВАМИ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ

Резюме

В результате картографических работ создаются карты, планы, единая электронная картографическая база данных и другие картографические материалы. Все географические карты выполнены в определенных картографических проекциях.

METHODS OF ORGANIZING STUDENTS' WORK ON CARTOGRAPHIC TOOLS IN GEOGRAPHY LESSONS

Summary

As a result of cartographic work, maps, plans, a single electronic cartographic database and other cartographic materials are created. All geographical maps are made in certain cartographic projections.

Açar söz: kartografik vasitələr, coğrafiya, öyrənmə, sinif, coğrafi xəritə.

Ключевые слова: картографический инструментарий, география, обучение, класс, географическая карта.

Keywords: cartographic tools, geography, learning, class, geographical map.

Bu gün coğrafiyanın öyrənilməsini kartografik məlumatlardan istifadə etmədən təsəvvür etmək mümkün deyil. Xəritə təkcə yer səthinin müstəvidə tanış təsviri deyil, həm də hazırda informasiya texnologiyalarının işığında müəyyən informasiya və tədris məhsulu kimi təqdim oluna bilən məlumat mənbəyi hesab olunur.

L.S. Berqin “Xəritə coğrafiyanın alfa və omeqasıdır” ifadəsi sarsılmaz olaraq qalır. Xəritə xarici dünya ilə əlaqəni vizual, zehni olaraq hiss etməyə imkan verən əsas bilik mənbəyidir. Müasir insan coğrafi xəritələrdən kitablar və ya kompüter kimi vərdişlə və sərbəst şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır. Şagirdlərin xəritəyə marağını bir neçə faktorla izah etmək olar:

- tələbələrin səyahət etmək bacarığı (valideynlər və qruplarla),
- məktəb coğrafiyasının praktiki yönümlü olması;
- kitab oxumağa marağın ümumi azalması (xəritə kitabsız ərazinin görüntüsünü yaratmağa imkan verir).

Coğrafiya dərslərində əsas tədris vasitələrindən biri xəritə - elmin əsası, onun ikinci dilidir. Məktəb coğrafiyasında xəritənin rolu çox böyükdür, həm tədris, həm də tərbiyəvi funksiyaları yerinə yetirir. Şagirdlər ilk dəfə ibtidai siniflərdə xəritə ilə tanış olur və bütün təhsil illəri boyu onunla işləməyə davam edirlər. Şagird xəritənin məzmununun xüsusiyyətlərini hərtərəfli öyrənərək ondan bilik əldə etmək mənbəyi kimi istifadə edə bilər.

Coğrafi təhsilin məqsədi kimi kartoqrafiya

Coğrafi təhsilin məqsədlərindən biri də müasir tələbənin kartoqrafik savadının formalaşdırılmasıdır ki, onu mərhələlərə bölmək olar.

1. 5-6-cı siniflər:

- ümumi coğrafi xəritələri tematik xəritələrdən fərqləndirməyi öyrətmək;
- xəritənin riyazi aparatından istifadə bacarıq və bacarıqlarını formalaşdırmaq (məsafələri, istiqamətləri, coğrafi koordinatları müəyyən etmək);
- xəritənin əfsanəsindən istifadə etməyi öyrətmək (şərti işarələr, hündürlük və dərinliklərin miqyası);
- proqramla müəyyən edilmiş coğrafi obyektlərin nomenklaturasına dair bilikləri möhkəmləndirmək, onları müxtəlif miqyaslı xəritələrdə tez tapmaq bacarığı.

2. 7-8-ci siniflər

- xəritələri miqyasına, ərazisinin əhatə dairəsinə, məzmununa görə təsnif etməyi öyrətmək;
- müxtəlif məzmunlu və miqyaslı xəritələri müqayisə etmək və təhlil etmək bacarığını formalaşdırmaq;

- coğrafi xəritələrə əsasən ayrı-ayrı coğrafi obyektlərin və ərazilərin qısa fiziki-coğrafi xarakteristikalarını verməyi öyrətmək;
- kontur xəritələri əsasında sadə xəritələr və kartoqramlar hazırlamaq.

3. 9-10-cu siniflər

- xəritələrin təhlili, müqayisəsi, qrafiklərin, diaqramların, kartoqramların və xəritələrin tərtib edilməsi bacarıq və bacarıqlarını genişləndirmək və dərinləşdirmək;
- kartoqrafik materiallarda olan məlumatlara əsasən obyektlərin, ərazilərin, ölkələrin mürəkkəb fiziki və iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətlərini tərtib etmək bacarığını formalaşdırmaq və möhkəmləndirmək;
- məktəb coğrafiyası kursunda öyrənilən bütün coğrafi obyektləri və əraziləri bilmək və xəritələrdə sərbəst tapmaq.

Kartoqrafiya savadının inkişafı prosesində coğrafi bilik mənbəyi kimi xəritədən “bilik – anlama – istifadə” həlqələrindən ibarət zəncir kimi təlim prosesini təşkil etməyə imkan verən texnika və metodlara müraciət etmək lazımdır. Hər dərs kartoqrafik materiallardan (coğrafi atlaslar, divar və kontur xəritələri və s.) istifadə edilməklə keçməlidir.

Kartoqrafiya bir elm kimi, coğrafi elmlər sistemində yeri.

Coğrafiya elmləri sistemində kartoqrafiya xüsusi yer tutur. Bu, xəritələrin yaradılması və istifadə üsullarını öyrənən elmdir. O, həm fiziki, həm də iqtisadi coğrafiya ilə sıx bağlıdır. Kartoqrafiya üsullarından geologiya, okeanologiya, tarix və başqa elmlərdə geniş istifadə olunur. Bu gün kartoqrafik istehsalda kosmik fotosəkillərdən, avtomatlaşdırmanın və kompüter texnologiyasının nailiyyətlərindən çoxlu materiallar istifadə olunur. Xəritələrin elmi tədqiqatlarda, xalq təsərrüfatında, hərbi işlərdə, nəqliyyatın inkişafında və bir çox başqa fəaliyyət sahələrində geniş tətbiqi bu elmi-texniki istiqaməti təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm sahəsinə çevirir. Lakin əvvəlcə kartoqrafiya topoqrafiya və geodeziyanın inkişafına əsaslanırdı.

8 – 9 – cu siniflərdə kartoqrafik bacarıqlar

Coğrafi təhsilin fəaliyyət xarakterini gücləndirmək məzmunun fəaliyyət komponenti kimi bacarıqların rolunun artmasına səbəb olmuşdur. Məktəb coğrafiyasında müstəsna mühüm rol əhəmiyyəti daim artan kartoqrafik bacarıqlar oynayır. Coğrafi biliklərin güclü informasiya massivinin yığcam toplanması və onun obrazlı və əyani formada təqdim edilməsi vasitəsi kimi

xəritə idrak və bacarıqların formalaşması üçün əvəzsiz vasitədir. Coğrafi təhsilin müasir təcrübəsində onun ekolojiləşdirilməsi ilə bağlı olan ekoloji-coğrafi məzmun xəritəsindən istifadəyə rast gəlinir.

Kartoqrafiya bacarıqları və kontur xəritəsi ilə işləmək bacarıqları cədvəl şəklində təqdim edilə bilər.

Sınıf	Kartoqrafiya bacarıqları	Fəaliyyət növü	Nə formalaşır?
6	Kontur xəritəsində istiqamətləri, coğrafi koordinatları müəyyən etmək və təyin etmək bacarığı; Coğrafi obyektləri təyin edin (relyef, hidroqrafiya).	Coğrafi obyektlərin kontur xəritəsində rəsm çəkmək; coğrafi diktə; Rəqəmlərlə daimi kontur xəritələri ilə işləmək.	Obyektlərin yerləşdirilməsinin məkan təsvirlərinin qavranılması.
7	Coğrafi obyektləri təyin etmək, kontur xəritəsini xətti şərti işarələrlə (cərəyanlar, küləklər) doldurmaq üsulları ilə bağlı bacarıqların formalaşmasını davam etdirin.	Kontur xəritəsində dəstəkləyici qeydlər; coğrafi diktə; göstərici oxları; nömrələri olan daimi kontur xəritələri; kompozit kontur xəritələri.	Hadisələri xəritədə göstərməyin bir yolu.
8	Xəritələrin tərtibinin qəbulu, keyfiyyət fonu (təbii ərazilər) üsulu ilə xəritələrin tərtib edilməsi.	Əsas qeydlər; Suallarla kontur xəritələrinin fraqmentləri; Kompozit kontur xəritələri; Nömrələrlə daimi kontur xəritələri (bütün və seqmentlər).	Təbiət obyektlərinin yerləşdirilməsinin məkan təsvirinin və onların bir-biri ilə əlaqəsinin qavranılması.
9	Nişanlardan istifadə edərək xəritələr qurmağı bacarın.	Nişanlar; göstərici oxları; keyfiyyətli fon; hərəkət əlamətləri (nəqliyyat, bir-biri ilə əlaqə sahələri).	Obyektlərin yerləşdirilməsi haqqında fəza təsəvvürlərinin konsolidasiyası, belə yerləşdirmə prinsiplərinin izahı.
10	Kartoqramma və kartoqram hazırlamağı bacarın.	Kartoqrafiya praktiki və müstəqil iş.	Həm kartoqrafik, həm də coğrafi biliklərin əldə edilməsində çox yönlü bacarıqlar. Proses və hadisələrin inkişaf və

			yerləşdirilməsi qanunauyğunluqlarını izah etməyi bacarmalıdır.
--	--	--	---

Hər sinifdə şagirdlərin hazırlıq səviyyəsindən asılı olaraq kontur xəritəsi ilə müxtəlif iş növləri tətbiq etmək olar. Kartoqrafiya materialı ilə işin əsası təhsilin aparıcı prinsiplərindən biridir: maraqlı olmalıdır. Maraqlı güclü hərəkətverici qüvvədir. Şagirdlər maraqlanırsa, tapşırığı yerinə yetirmək üçün şüurlu şəkildə söylərini göstərir. Əyləncəli suallar, oyunlar, tapşırıqlar coğrafi xəritə haqqında biliklərin formalaşmasına kömək edir.

Nəticə

Kartoqrafiyanın predmetini və metodunu müxtəlif cür şərh edən bir neçə nəzəri anlayış var. Elmi-koqnitiv və ya model-koqnitiv konsepsiya əsasən tədqiqat meylinə malikdir, kartoqrafik modelləşdirmə vasitəsilə geosistemlərin və onların komponentlərinin xəritələşdirilməsi və tədqiqi nəzəriyyəsi və metodlarının öyrənilməsinə yönəldilir və xəritənin özünü reallıq modeli hesab edir.

8 və 9 cu sinif coğrafiya dərsliklərində qeyd olunduğu kimi kartoqrafik simvollar yalnız xəritəçəkmə obyektləri haqqında müəyyən məlumatları çatdırmaq üçün deyil, həm də onların məkan yerini vizuallaşdırmaq üçün istifadə edilə bilən xüsusi bir dildir. Təsviri və ya riyazi kimi digər məlumat ötürmə vasitələri bunu idarə edə bilməz.

Alimlərin araşdırmasına görə, xəritə vərəqində 1: 100.000 miqyasda təsvir olunan ərazini xarakterizə etmək üçün təxminən 200 min lazımdır. sözlər. Bu təsvir ən azı 400 səhifə çap olunmuş mətni götürəcəkdir.

Obyektlərin, hadisələrin və proseslərin ərazi bölgüsünün təsviri üçün kartoqrafik təsvir üsulları adlanan simvol sistemləri mövcuddur.

Xəritə coğrafiya dərslərində tədris vasitəsi kimi əsas bilik mənbəyi olub, var və olacaqdır. Lakin zaman keçdikcə kompüter texnologları həyatımıza getdikcə daha möhkəm inteqrasiya olunur. Təhsil də kənarda qalmamalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Галай И.П. Методика обучения географии - Минск: Аверсэв. 2006. 157 с.
2. Душина И.В. Методика преподавания географии - М., 1996. 192с.

3. Карплюк Л.В., Екеева Э.В. Методика преподавания географии: учебно-методический комплекс – Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2010. 110 с.
4. Крылова О.В., Крылов А.И., Корниенко П.А. Методические рекомендации по работе с интерактивными наглядными пособиями по географии – М.: Дрофа. 2007. 150 с.
5. Методика обучения географии: учебник и практикум для академического бакалавриата / В. Д. Сухоруков, В. Г. Суслов. — М.: Юрайт. 2016. 359 с.

G.F.Nuri-İsmayılova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

aslanguler@mail.ru

COĞRAFIYA DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞİRDŁƏRDƏ TƏDQİQATÇILIQ BACARIQLARI

Xülasə

Bu məqalədə Ümumi Təhsil Orta məktəblərin Coğrafiya dərslərində şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarının yaradılmasından bəhs olunur. Həmçinin bu məqalədə şagirdlər yaradıcılığının, məntiqi, yaradıcı və tənqidi təfəkkürün inkişafı, bu inkişafa təsir göstərən biləcək metodlar, onların coğrafiya dərslərində tətbiq olunması, şagirdlərin yaş səviyyəsi və psixologiyasının nəzərə alınması və sair məsələlər yer almışdır.

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ НАВЫКИ У СТУДЕНТОВ НА КЛАССАХ ГЕОГРАФИИ

Резюме

В статье рассматривается развитие исследовательских умений на уроках географии в общеобразовательных школах. В данной статье также рассматривается развитие творческих способностей, логического, образно-развивающего мышления, методы, которые могут повлиять на это развитие, их применение на уроках географии, изучение их возраста и психологии и другие исследования.

RESEARCH SKILLS IN STUDENTS IN GEOGRAPHY CLASSES

Summary

This article discusses the development of research skills in Geography classes in General Education Secondary Schools. This article also examines the development of creativity, logical, creative and developmental thinking, methods that can affect this development, their application in geography lessons, the study of their age and psychology, and other research.

Açar sözlər: şagird fəaliyyəti, yaradıcılıq, tədqiqat bacarığı, integrasiya

Ключевые слова: учебная деятельность, творчество, исследование, установка.

Keywords: learning activity, creativity, research, installation

Təhsil, təlim-tərbiyə hər bir dövlətin strateji əhəmiyyətli fəaliyyət sahəsi olmaqla, həmin dövlətin siyasi-iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını müəyyən edir, yeni qurulmuş cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini formalaşdırır. Bu baxımdan hər bir suveren dövlət təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirir, çünki təhsil millətin gələcəyi, dövlətin prioritet dayağını təşkil edən bir sahədir. Yenidən müstəqilliyini qazanan Azərbaycan Respublikası cəmiyyət quruculuğunun sivilizasiyalı, demokratik modellərinin axtarışı prosesində təhsil sisteminin yeniləşməsində dünya təcrübəsində inteqrasiyaya geniş meydan vermişdir. Müstəqillik əldə edildikdən sonra müasir təhsil sahəsinin inkişafı üçün verilən qərarlar, sərəncamlar, fərmanlar, perspektivli dövlət proqramları ölkədə keyfiyyətli təhsil sisteminin qurulmasına, dünya təhsil sistemində inteqrasiyaya və onun müsbət nəticələrinin reallaşmasına, intellektli, geniş dünyagörüşünə malik, savadlı, bacarıqlı, standartlara cavab verə bilən modern gənclərin yetişdirilməsinə yönəldilmişdir.

Şagirdlərin həyata, əməyə və yaradıcılığa hazır olmalarının əsası, təməli ümumtəhsil məktəblərində qoyulur. Buna görə də Müstəqil yaradıcı gənclər tərbiyə etmək məktəb qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Danılmaz faktdır ki, qabiliyyətli, istedadlı şəxslər cəmiyyətin aparıcı qüvvələridir. İstedad, demək olar ki, hər bir şagirddə var. Ancaq bu istedadın üzə çıxarılması, inkişaf etdirilməsi məktəbin, müəllimin üzərinə düşür. İstedad, ilk növbədə fəaliyyət prosesində təşəkkül tapır. Təlim prosesi nə qədər məqsədəuyğun qurulsun, şagirdin istedadı da bir o qədər tez üzə çıxar və inkişaf edir. Deməli, hər bir şagirdin sirli, qərribə dünyasına ilkin olaraq müəllim daxil olur. Müəllim şagirdin qabiliyyətini düzgün müəyyənləşdirməkdə, ona fərdi yanaşmaqda, inkişafına düzgün istiqamət verməkdə yardım göstərir.

Təlimdə müəllimin rolu böyükdür. Müəllim diskussiyanı idarə edir, köməkçi suallar verir, şagirdlərdə tənqidi fikirləri, öz-özünə nəzarəti, özünüqiymətləndirməni, müstəqilliyi və s. keyfiyyətləri üzə çıxarır və inkişaf etdirir. Müəllim şagirdlərə müəyyən biliklər verməsi ilə bərabər həm də onlara öyrənməyi öyrətmək, əldə etdiyi informasiyalardan istifadə etmək bacarığını aşılmalıdır. Müəllim və şagird təlim prosesində bərabərhüquqlu üzvlərdir və müəllim bələdçi rolu ilə şagirdlərdən fərqlənir. Sınıfdə hər bir şagird özünü bərabərhüquqlu şəxsiyyət kimi dərk edir, yoldaşlarını şəxsiyyət kimi görür və özünə, onlara hörmət etməyə başlayır. Bu cür təlimdə şagirdlər qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq mühitində fəaliyyət göstərirlər.

Müəllimin əməyi bu gün bir qədər şəklini dəyişir və öz metodikasına görə ənənəvi təhsil və tərbiyə formalarından fərqlənir. Doğrudan da bir müəllim kimi həm fəaliyyətimizdə, həm də düşüncə tərzimizdə böyük dönüş yaratmalıyıq. Bu günün uşaqları dünənin uşaqları deyil, onların maraq dairələri də, dünyaya baxışı da, dərslərə münasibətləri də tam fərqlidir. Təlimin keyfiyyətini

yüksəltməyə çalışan, eyni zamanda şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə nail olmaq istəyən hər bir müəllim, mənim fikrimcə, şagirdlərə fərdi yanaşmağı həmişə üstün tutmalıdır.

Bunun üçün dərs metodikası elə qurulmalıdır ki, yeni biliklərin mənimsənilməsi və onları praktikada uğurlu tətbiq etmək üçün şagirdləri sərbəst yaradıcılıq fəaliyyətinə cəlb etmək mümkün olsun.

Şagirdlərin tədqiqat aparması müasir dərsin ən böyük üstünlüklərindən biri olmaqla bərabər, həm də onların axtarıcılıq və tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Təcrübələr göstərir ki, təfəkkür fəaliyyətinin, fərqli fikirlərin müzakirəsi şagirdlərdə müzakirə etmək və düzgün nəticə çıxarmaq qabiliyyətini möhkəmləndirir. Dərsdə “səni öyrədirəm” yox, “biz birlikdə öyrənirik” prinsipi müəllim və şagirdlər arasında tərəfdaş, yoldaşlıq, hörmət, məhəbbət hissələrini formalaşdırır. Şəxsiyyətyönlü təlim şagirdlərin idrak, yaradıcılıq, tədqiqatçılıq qabiliyyətlərini və fənlərə marağını artırır. Nəticədə, təlim-təbiiyə prosesində şagirdlərin fəallığını yüksəldir, psixoloji gərginliyi azaldır. Şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşmasına kömək edən yollar və vasitələr aşağıdakılardır:

- Elmi-tədqiqat fəaliyyətinə meyilli olan istedadlı şagirdləri vaxtında aşkara çıxarmaq;
- Mövcud yaradıcılıq potensialları nəzərə almaqla onların gələcək peşə istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- Şagirdlərdə elmi yaradıcılığa maraq yaratmaq, onların tədqiqatçılıq bacarığını inkişaf etdirmək;
- Şagirdlərdə elmi dünyagörüşün formalaşdırılması istiqamətində sistemli iş aparmaq;
- Tanınmış alim və mütəxəssisləri tədqiqatçılıq qabiliyyəti olan şagirdlərlə işə cəlb etmək;
- Şagirdlərin elmi cəmiyyətlərdə, intellektual klub və dərnəklərdə təmsil olunmasını təmin etmək;

- Tədqiqatçılıq bacarığı ilə fərqlənən şagirdlərdə elmi məruzə ilə çıxış etmək, referatlar hazırlamaq, birgə elmi layihələrdə iştirak etmək vərdişləri formalaşdırılmasına əlverişli şərait yaratmaq;- Müəyyən edilmiş istiqamətlərdə sadə elmi araşdırmalar aparmaq, kiçikhəcmli məruzə, tezis, referat və hesabatlar hazırlamaq və s.

Tədqiqat bacarığı yaradıcı, aktiv fəaliyyət göstərən şəxsiyyətin inkişafına kömək etməklə şagirdlərdə intellektual bacarıqların formalaşmasına imkan verir. Əslində bu metod şagirdlərin yaş imkanlarına uyğun olaraq, işin gedişatında öz bilik və bacarıqlarını artırmağa kömək edən sərbəst yaradıcı tamamlanmış işdir. Bu prosesdə müəllimin mövqeyi - fasilitator mövqeyidir. O, problemləli vəziyyətləri planlı və istiqamətlənmiş surətdə təşkil edir, şagirdlər

arasında tədqiqat məsələlərinin meydana çıxmasına şərait yaradır və onların həllinə metodiki kömək göstərir. Əsas cəhət odur ki, bu interaktivlik şəraitində əməkdaşlıq edən öyrəndənlərlə öyrənən eyni hüquqi mövqedə dayanırlar. Nəticədə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin yaxşılaşması zəminində şagirdlərin özünə inamı artır. Onlarda bilik və bacarıqlara müstəqil yiyələnmək, yenilərini əldə etmək və sonradan bu biliklərdən həyat məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etmək vərdişlərini formalaşdırır. Şagirdlərin yaradıcı, məntiqi təfəkkürünün inkişafına, müstəqil düşüncə, təhliletmə və əqli nəticə çıxarma qabiliyyətlərinin təşəkkülünə zəmin yaradır. Təfəkkür prosesində şagirdlər öz biliklərini təcrübədə tətbiq edərək, tədqiqatçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olur, nəticə etibarilə qabiliyyətlərinin daha dərin qatlarına nüfuz edə bilirlər. Beləliklə, tədqiqat və müşahidələr göstərir ki, müasir təlim şagirdlərin idrakını, tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Müəllimin pedaqoji ustalığı həm də şagirdlərin elmi təfəkkürünü, tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməsindədir.

Təlim-tərbiyə prosesi vahid, məqsədəuyğun şəkildə təşkil olunan öyrənmə, öyrətmə və tərbiyə olunma prosesidir. Şagirdlər bilik və bacarıqların müəyyən hissəsinə dərstdə yiyələnsələrdə dərs zamanı qarşıya çıxan çətinliklər, vaxt azlığı, proqram materiallarının həcmi və başqa səbəblər dərs prosesində bu imkanları məhdudlaşdırır. Qarşıda duran bütün vəzifələri yalnız dərs zamanı həll etmək, dərsin irəli sürdüyü bütün tərbiyəvi vəzifələri həyata keçirmək müəllim üçün çətinidir. Bu baxımdan sinifdən xaric işin müstəsna rolu vardır.

Sinifdən xaric iş məktəbin pedaqoji fəaliyyətinin ən mühüm istiqamətlərdən biri olmaqla onun tərbiyəedici, təhsilləndirici və inkişafetdirici rolu böyükdür. Cəmiyyət üçün ləyaqətli vətəndaşlar, şəxsiyyətyönlü yeni yetmə və gənclər formalaşdırmaq üçün dərs saatları ilə kifayətlənmək olmaz.

Məktəbin təşkil etdiyi dərstdən əvvəl və ya dərstdən sonra məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil surətdə həyata keçirilən bütün tərbiyəvi tədbirlərə sinifdən xaric tədbirlər deyilir. Təlim prosesində olduğu kimi dərstdən kənar tədbirlərdə də şagirdlərin tədqiqat vərdişlərini formalaşdırmaq üçün geniş imkanlar vardır.

Sinifdən xaric tədbirlər şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

1. Dərs prosesində öyrəndikləri bilikləri daha da zənginləşdirir və həyatda tətbiq etməyə imkan verir;

2. Asudə vaxtlarını daha dəyərli keçirir, maraq, meyl və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir;

3. Yaşadları ilə münasibəti tənzimləyir;

4. İctimai fəaliyyət və əmək vərdişlərini formalaşdırır;

5. Özlərini daha yaxşı tanımalarına səbəb olur, hansı xüsusiyyətə sahib olduqlarını göstərir;

6. Ədəbiyyat, texnika, internet, elm və s. sahələr üzrə əlavə məlumat əldə etməyə şərait yaradır.

Sinifdən xaric tədbirlərin müəyyən prinsipə əsaslanmalıdır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Könüllülük prinsipinə əsaslanmalı, şagirdlərin maraq və meylləri nəzərə alınmalıdır;
2. Şagirdlərin yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərinə uyğun həyata keçirilməlidir;
3. Şagirdlərin bilik, yaş və psixoloji inkişaf səviyyələrinə uyğun təşkil olunmalıdır;
4. Milli və ümumbəşəri məzmun daşmalıdır;
5. Təhsil sahəsində milli strategiya və dövlət siyasətinə uyğun olmalıdır;
6. Məqsədə uyğun, ardıcıl, sistemli xarakter daşmalıdır.

Təcrübələr göstərir ki, sinifdən xaric iş şagirdlərin bilik dairəsini genişləndirir, onlarda məqsəd ardıcılığı, möhkəm iradə, düzlük, doğruluq, namuslu və cəsarətli olmaq, öz vətəni, torpağını, millətini, dövlətini mədəniyyətini sevmək hisslərinin milli mənlik şüurunun formalaşmasına kömək edir. Sinifdən xaric tədbirlər şagirdlərdə tədqiqat bacarıqlarını üzə çıxarılması, formalaşdırılması və həmin imkanlardan səmərəli istifadə yollarının müəyyənəndirilməsi və bəşəri ideyalara malik şəxsiyyət yetişdirilməsində böyük rola malikdir.

Sinifdən xaric tədbirləri təşkil edərkən müəllimin qarşısında duran bir sıra vəzifələr vardır;

1. Müəllimlərin sinifdən xaric tədbirlərin təşkili, formaları və planlaşdırılması pedaqoji-metodiki baxımdan hazırlığı olmalıdır.
2. Sınıf və məktəb rəhbərlərinin iş planında şagirdlərin tədqiqatçılıq vərdislərinin formalaşdırılması nəzərə alınmalıdır.
3. Sinifdən xaric tədbirlərdə şagirdlərin bacarıq, bilik və tədqiqatçılıq səviyyələri nəzərə alınmalıdır.
4. Sinifdən xaric tədbiri təşkili zamanı şagirdlərin sərbəst fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması.

Buna baxmayaraq məktəblərdə təşkil olunan sinifdən xaric tədbirlərin bir neçə nöqsanları vardır:

1. Sinifdən xaric tədbirlərin müxtəlif formalarından məqsədə uyğun, müntəzəm, ardıcıl şəkildə təşkil olunmur.
2. Şagirdlər viktorinalara, disputlara, gecələrin keçirilməsinə az cəlb edilir, ekskursiyalar keçirilmir və yaud başqa məzmunlu məşğələlərlə əvəz olunur.
3. Tədbirlər zamanı şagirdlərin müşahidələri müntəzəm və ardıcıl keçirilmir

daha çox formal xarakter daşıyır.

4. Sinifdən xaric iş haqqında bəzi müəllimlərin zəif hazırlığa malik olması.

Sinifdən xaric tədbirlərin təşkili zamanı şagirdin şüuru, şəxsiyyəti, bilik, bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması müəllimin görəcəyi ən mühüm işlərdən biridir.

Sinifdən xaric işin təşkili zamanı şagirdlərin özünüidarə və özünəxidmət işlərində fəal iştirak edə bilmək, millətinə, vətəninə bağlı olan, mənəvi və mədəni dəyərlərinə yiyələnən, onu qoruyan, daim ucaltmağa çalışan, dərin və hərtərəfli bilik, bacarıq və vərdişlərə sahib olan şagirdlər formalaşdırmaq diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Sinifdən kənar tədbirlər zamanı görülən işlər şagird şəxsiyyətinin yetişdirilməsinə yönəldilməli, şagirdlərin milli ruhlu vətəndaşlar kimi formalaşdırılmasına istiqamətləndirilməlidir.

Təlim-tərbiyə prosesi vahid, məqsədə uyğun şəkildə təşkil olunan öyrənmə, öyrətmə və tərbiyə olunma prosesidir. Şagirdlər bilik və bacarıqların müəyyən hissəsinə dərsdə yiyələnsələrdə dərs zamanı qarşıya çıxan çətinliklər, vaxt azlığı, proqram materiallarının həcmi və başqa səbəblər dərs prosesində bu imkanları məhdudlaşdırır. Qarşıda duran bütün vəzifələri yalnız dərs zamanı həll etmək, dərsin irəli sürdüyü bütün tərbiyəvi vəzifələri həyata keçirmək müəllim üçün çətinidir. Bu baxımdan sinifdən xaric işin müstəsna rolu vardır.

Sinifdən xaric iş məktəbin pedaqoji fəaliyyətinin ən mühüm istiqamətlərdən biri olmaqla onun tərbiyəedici, təhsilləndirici və inkişafetdirici rolu böyükdür. Cəmiyyət üçün ləyaqətli vətəndaşlar, şəxsiyyətyönümlü yeniyetmə və gənclər formalaşdırmaq üçün dərs saatları ilə kifayətlənmək olmaz.

Məktəbin təşkil etdiyi dərstdən əvvəl və ya dərstdən sonra məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil surətdə həyata keçirilən bütün tərbiyəvi tədbirlərə sinifdən xaric tədbirlər deyilir. Təlim prosesində olduğu kimi dərstdən kənar tədbirlərdə də şagirdlərin tədqiqat vərdişlərini formalaşdırmaq üçün geniş imkanlar vardır.

Təcrübələr göstərir ki, sinifdən xaric iş şagirdlərin bilik dairəsini genişləndirir, onlarda məqsəd ardıcılığı, möhkəm iradə, düzlük, doğruluq, namuslu və cəsarətli olmaq, öz vətəninə, torpağına, millətinə, dövlətinə mədəniyyətini sevmək hisslərinin milli mənlik şüurunun formalaşmasına kömək edir. Sinifdən xaric tədbirlər şagirdlərdə tədqiqat bacarıqlarını üzə çıxarılması, formalaşdırılması və həmin imkanlardan səmərəli istifadə yollarının müəyyənləşdirilməsi və bəşəri ideyalara malik şəxsiyyət yetişdirilməsində böyük rola malikdir.

Sinifdən xaric tədbirlərin təşkili zamanı şagirdin şüuru, şəxsiyyəti, bilik, bacarıq

və vərdişlərinin formalaşdırılması müəllimin görəcəyi ən mühüm işlərdən biridir.

Sınıfdən xaric işin təşkili zamanı şagirdlərin özünüidarə və özünəxidmət işlərində fəal iştirak edə bilmək, millətinə, vətəninə bağlı olan, mənəvi və mədəni dəyərlərinə yiyələnən, onu qoruyan, daim ucaltmağa çalışan, dərin və hərtərəfli bilik, bacarıq və vərdişlərə sahib olan şagirdlər formalaşdırmaq diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Sınıfdən kənar tədbirlər zamanı görülən işlər şagird şəxsiyyətinin yetişdirilməsinə yönəldilməli, şagirdlərin milli ruhlu vətəndaşlar kimi formalaşdırılmasına istiqamətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. O. Alxasov, *Coğrafiyanın tədrisi metodikası, Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı 2013*
2. N. Seyfullayeva, Z. İmrani, Y. Şabanova, *Metodik vəsait, Bakı 2018*
3. N. Seyfullayeva, Z. İmrani, Y. Şabanova, *VI sinif üçün Coğrafiya fənni üzrə dərslik, Bakı 2018*
4. A. Y. Bibik, *Orta məktəblərdə Coğrafiya təliminin metodikası, Bakı 1978*
5. H. H. Allahverdiyev, H. Ə. Sadıqlı, *Coğrafiyanın tədrisi metodikası, Bakı 1976*

L.R.Hümbətli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hlyylala@gmail.com

BAZAR İQTİSADIYYATI ŞƏRAİTİNDƏ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN NORMATİV-HÜQUQİ TƏMİNATI

Xülasə

Göründüyü kimi, bu gün təhsilin idarə edilməsi sistemində keyfiyyət dəyişiklikləri üçün zəruri ilkin şərtlər mövcuddur. Ümumtəhsil məktəbinin normativ-hüquqi bazasının vəziyyətinin və təkmilləşdirilməsi problemlərinin tədqiqi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, təhsil müəssisəsinin normal fəaliyyəti üçün onun formalaşdırdığı, dövlət orqanlarının qanunvericilik və normativ sənədlərindən və qanunvericilik aktlarından ibarət hüquqi baza zəruridir. Təcrübə və tədqiqatın nəticələri göstərir ki, müasir təhsil sisteminin bir çox problemləri məktəb rəhbərlərinin hüquqi maarifləndirmə səviyyəsinin kifayət qədər olmaması, hüquqi aktları tətbiq edə bilməməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, təhsilin nəzəriyyəsi və praktikasında bu məsələlərin ətraflı nəzərdən keçirilməsinə obyektiv ehtiyac var.

УПРАВЛЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ

Резюме

Как видно, сегодня есть необходимые предпосылки для качественных изменений в системе управления образованием. Изучение состояния нормативно-правовой базы общеобразовательной школы и проблем ее совершенствования позволяет сделать вывод, что для нормальной деятельности образовательного учреждения необходима сформированная им правовая база, состоящая из законодательных и нормативных документов и актов законодательства. Государственных органов необходимо. Опыт и результаты исследований показывают, что многие проблемы современной системы образования связаны с недостаточным уровнем правосознания руководителей школ и их неумением применять нормативно-правовые акты. Таким образом, возникает объективная необходимость детального рассмотрения этих вопросов в теории и практике образования.

MANAGEMENT OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN A MARKET ECONOMY REGULATORY STATEMENT

Summary

As can be seen, today there are the necessary preconditions for qualitative changes in the education management system. The study of the state of the normative-legal base of the secondary school and the problems of its improvement allows us to conclude that for the normal operation of the educational institution the legal framework formed by it, consisting of legislative and normative documents and legislative acts of state bodies is necessary. Experience and research results show that many problems of the modern education system are related to the insufficient level of legal awareness of school leaders and their inability to apply legal acts. Thus, there is an objective need for a detailed consideration of these issues in the theory and practice of education.

Açar sözlər: *təhsil, qanun, sənəd, konsepsiya, əsasnamə, idarəetmə, strategiya, nizamnamə, dövlət standartı, dövlət proqramı, hüquq*

Ключевые слова: *образование, закон, документ, концепция, регламент, управление, стратегия, устав, госстандарт, госпрограмма, закон*

Key words: *education, law, document, concept, regulations, management, strategy, charter, state standard, state program, law*

Dünya inkişafının hazırkı mərhələsi cəmiyyət üzvlərinin tərbiyəsinə və formalaşmasına həlledici təsir göstərən təhsilin rolunun artması ilə səciyyələnir. Cəmiyyətin rifahı və təhlükəsizliyi, onun fəaliyyətinin uğurları və nəticələri əhəmiyyətli dərəcədə əhalinin təhsil səviyyəsindən asılıdır. Getdikcə daha çox ölkələr fasiləsiz təhsil konsepsiyasını həyata keçirməyə başlayır, 20-ci əsrin sonlarında informasiya cəmiyyəti 21-ci əsrin “bilik cəmiyyəti” ilə əvəz olunur. Son illərdə təhsildə beynəlmilləşmə və inteqrasiya istiqamətində davamlı tendensiya inkişaf etmiş, milli xüsusiyyətləri və milli təhsil sistemlərinin üstünlüklərini saxlamaqla vahid təhsil məkanının qurulması üçün ilkin şərtlər yaradılmışdır. İnkişaf etmiş ölkələr müasir cəmiyyətdə beynəlxalq hadisələrə təsir etmək üçün ən təsirli vasitələrdən biri olan qlobal təhsil sistemində liderlik uğrunda rəqabəti gücləndirirlər.

1990-cı illərin sonunda orta təhsil pilləsindəki vəziyyətin monitorinqi göstərdi ki, son illərdə ölkədə bəzi yeni tipli orta təhsil müəssisələrinin yaradılmasına, bir qisim orta məktəb dərsləklərinin məzmununun dəyişdirilməsinə baxmayaraq, bu təhsil pilləsində yeni təhsil standartları və proqramlarının tətbiqinə, təhsil sisteminin humanistləşdirilməsinə, yeni təlim texnologiyalarının, avadanlıqlarının və yanaşmaların məktəbə gətirilməsinə, orta təhsildə vahid informasiya sistemləri və şəbəkələrinin yaradılmasına, məktəb və müəllim nüfuzunun yüksəldilməsinə, pedaqoji fəaliyyətin stimullaşdırılmasına böyük ehtiyac var. Bu səbəblə təhsil sahəsində islahatlar həyata keçirildi. Bu prosesdə təbii ki, təhsil sahəsində mövcud olan normativ-hüquqi sənədlər üzərində də müəyyən dəyişikliklər həyata keçirmək lazım idi.

Son illərdə Azərbaycan təhsil sistemində baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklər təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin demək olar ki, bütün aspektlərinə təsir

göstərmişdir. Bu baxımdan, ümumi təhsil müəssisələrində təhsilin idarə edilməsinə dair sənədlərə, həmçinin təhsil alan şagirdlərin bilik və bacarıqlarına qoyulan tələblərə və təhsil proqramlarını bitirdikdən sonra məzunlara verilən sənədlərə diqqət yetirilməsi tamamilə təbiiidir. Təhsilin idarə edilməsində normativ-hüquqi sənədlərintətbiqi nəticəsində optimal şəraitin yaranıb-yaranmamasına dair məsələlərin aktuallığı bir sıra obyektiv səbəblərlə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil sahəsində təhsil alan şagirdlərin bilik və bacarıqlarının yüksəldilməsi, formalizmə yer verilməməsi, şagirdlərin idrak fəallığının artması, təfəkkürün inkişafına yönəlməsi və s. ilə izah olunur. Bu sənədlərə nümunə olaraq, Təhsilin konsepsiyası, Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları), Qiymətləndirmə Konsepsiyası, Ümumi təhsil müəssisəsinin Pedaqoji Şurası haqqında Əsasnaməsini və s. nümunə göstərmək olar.

Təhsil haqqında sənədlərin təsdiqi və tətbiqi ilə bağlı məsələlər mürəkkəb xarakter daşıyır və təkcə təhsil, onun təşkili və idarə edilməsi problemlərinə deyil, həm də hüquq, təhlükəsizlik, xarici iqtisadi və miqrasiya siyasətinə təsir göstərir. Milli təhsil sisteminin səmərəli fəaliyyəti, onun dünya təhsil sisteminə rəqabətli daxil edilməsi təsdiq və tətbiq sahəsində düzgün qərarlardan çox asılıdır. Azərbaycan təhsilinin rəqabətli inkişafı və onun dünya təhsil xidmətləri bazarına inteqrasiyası ilə bağlı problemlərin ciddiliyi və mürəkkəbliyi normativ-hüquqi sənədlərin dərin və hərtərəfli təhlilini tələb edir.

Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda təhsilin əsas məqsədi qeyd olunmuşdur. Normativ-hüquqi sənədlərin məqsədi təhsilin məqsədini reallaşdırmaqdır. Azərbaycan Respublikasında təhsilin əsas məqsədi hər şeydən öncə Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirməkdir. Təbii ki, bu keyfiyyətə malik şəxsiyyət yetişdirə bilmək üçün ümumi təhsilin idarə olunmasında normativ-hüquqi sənədlərin təsdiqi və tətbiqi vacibdir. Bu sahədə ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 03 iyun tarixli 103 №-li qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Kurikulum hər bir sinifdə hər bir fənn üzrə tədrisin məzmununu açıqlayan və şagirdlərin mənimsəməli olduğu elmi biliklər sistemini, dünyagörüşünü və mədəni-estetik ideyalarını, habelə praktiki bacarıqları müəyyən edən sənəddir.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" qanunu dövlət siyasətinin əsas prinsipləri kimi idarəetmənin demokratik, dövlət-ictimai xarakterini müəyyən edir. Ölkədə hüquqi dövlətin yaradılması və vətəndaşlarda hüquqi şüurun və hüquq mədəniyyətinin formalaşdırılması vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq, əmək kollektivlərinin həyatının tənzimlənməsində hüququn əhəmiyyətinin aktuallaşdırılması, hüquqi aktların rolu, təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi

artır. Bu hal ümumtəhsil məktəbinin idarə edilməsinin hüquqi təminat mexanizminin elmi-pedaqoji əsaslandırılmasını tələb edir. Təhsildə idarəetmə işi təcrübəsinin təhlili göstərir ki, idarəetmə qərarları qəbul edilərkən və hüquqi sənədlərin işlənilib hazırlanması zamanı mövcud qanunvericiliyin bir çox pozuntularına yol verilir. Bəzən bir çox pozuntulara məcbur edilir, çünki xarici şərtlər mövcud qanunvericiliyə tam riayət etməyə imkan vermir. Təhsil sahəsində qanunvericiliyin pozulmasının əsas səbəbi, təhlillərin göstərdiyi kimi, tədris prosesinin subyektlərinin kifayət qədər hüquqi hazırlığının olmaması, o cümlədən təhsil müəssisələrinin rəhbərlərinin hüquqi səriştəsinin zəif olmasıdır.

Pedaqogika və təhsil tarixi göstərir ki, müəllim kollektivinin həyatının tənzimlənməsində qanun yaradıcılığından geniş istifadə olunması sahəsində görkəmli şəxsiyyət A.S.Makarenkonun rolu əvəzsizdir. O, nəzəri və praktiki cəhətdən sübut etdi ki, səmərəli idarəetmə nəticələri əldə etmək üçün onun normativ-hüquqi bazasının yaradılmasında və təkmilləşdirilməsində məktəbin bütün subyektlərinin bilavasitə iştirakı vacibdir.

Təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin normativ-hüquqi məsələlərinə həsr olunmuş əsərlərə M.V.Bogdanova, Y.V.Vasilyeva, L.P. Efimova, V.V.Maskina, L.P.Pogrebnyak, G.L.Friş və başqalarının əsərlərini misal göstərmək olar. Onlar öz əsərlərində xüsusən, məktəbdaxili səviyyənin nəzəri və hüquqi aspektlərini, yerli aktların təhsil müəssisəsinin fəaliyyətində rolunu, yerli aktların subyektlər üzrə təsnifatını nəzərdən keçirirlər. Elmi ədəbiyyatda və təhsil sisteminin idarə olunması təcrübəsində yeni şəraitdə təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin hüquqi təminatı məsələləri hələ də kifayət qədər öyrənilməmişdir. Beləliklə, təhsil sisteminə idarəetmənin nəzəriyyəsi və praktikasının təhlili onda aşağıdakılar arasında müəyyən ziddiyyətlərin olduğunu bildirməyə imkan verir:

- ümumi təhsil müəssisəsinin idarə edilməsi üçün qanunvericilik və normativ-hüquqi bazanın genişləndirilməsi zərurəti və müəssisənin yerli normativ hüquqi aktlarının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində idarəetmə subyektlərinin aşağı səviyyədə iştirakının olması;
- təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin təşkilinin normativ xarakterli olması və təhsildə pedaqoji kadrların hüquqi hazırlığının kifayət qədər olmaması;
- təhsil müəssisəsinin dövlət-ictimai idarəetmə sisteminin formalaşdırılması zərurəti və məktəb həyatının təmin edilməsində ictimai iştirakın zəif olması.

Bu ziddiyyətlər aparılan tədqiqatın əsas problemini müəyyən etdi. Onun mahiyyəti bazar iqtisadiyyatı şəraitində təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin daha dolğun normativ-hüquqi təminatından ibarətdir.

Müasir təhsil sisteminin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də təhsilin dövlət idarəçiliyinə dövlət-ictimai idarəetməyə keçididir. Təhsilin dövlət-ictimai idarəçiliyinin əsas ideyası təhsil problemlərinin həllində dövlət və cəmiyyətin səylərini birləşdirmək, müəllimlərə, şagirdlərə və onların valideynlərinə (qanuni nümayəndələrə) daha çox hüquq və azadlıqların təmin edilməsindən

ibarətdir. Təhsil sisteminin idarə edilməsinin ictimai mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət orqanları ilə yanaşı, pedaqoji, şagird kollektivlərinin, valideynlərin və ictimaiyyətin nümayəndələrinin daxil olduğu dövlət orqanları yaradılır. Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" Qanunu ilə tənzimlənən pedaqoji münasibətlərin aparılan pedaqoji təhlili göstərir ki, bir çox hüquqi normalar pedaqoji təcrübəni nəzərə alır və əksər hallarda təhsilin məzmununa və ya təhsil prosesinin təşkilinə əsaslanan münasibətləri tənzimləyir.

"Təhsil müəssisəsi haqqında Nümunəvi Əsasnamə" əsasında hər bir məktəb təhsil müəssisəsinin Nizamnaməsini hazırlayır. Nizamnamənin əsas funksiyaları bunlardır:

1) hüquqi, təhsil müəssisəsinin hüquq normalarını müəyyən edən və təsbit edən funksiya;

2) məktəbdə bütün optimal münasibətlərin qurulmasına töhfə verən, idarəetmə vasitəsi kimi xidmət edən funksiya;

3) nizamnamənin hüquq mənbəyi olmasından ibarət olan, normaları təhsil müəssisəsində ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan və bütün yerli qanunvericilik bazasının əsasını təşkil edən hüquqi funksiya.

Müasir təhsil sisteminin bir çox problemləri məktəb rəhbərlərinin hüquqi maarifləndirmə səviyyəsinin kifayət qədər olmaması, hüquqi aktları tətbiq edə bilməməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, təhsilin nəzəriyyəsi və praktikasında bu məsələlərin ətraflı nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac var. Təhsil müəssisəsi rəhbərinin hüquqi şüuru dedikdə, hüquqi fəaliyyət prosesində və nəticələrində özünü göstərən və uğurlu icrası üçün zəruri olan hüquq haqqında məlumatların mənimsənilməsi dərəcəsi ilə müəyyən edilən fərdin peşəkar keyfiyyəti başa düşülür. Azərbaycanda ümumi təhsilin idarəetmə edilməsində hüquqi-normativ sənədlərin tətbiqi və təsdiqi fəaliyyətinin inkişafında üç əsas tendensiya təzahür edir: idarəetmənin peşəkarlaşdırılması, ənənələrə əsaslanma və yerli idarəetmə təcrübəsinin tənqidi yenidən nəzərdən keçirilməsi və idarəetmə ideyalarının inkişafı.

Elmi-hüquqi, psixoloji ədəbiyyatı təhlil etdikdən sonra təhsil müəssisələrinin rəhbərlərinin hüquqi şüurunun səmərəli formalaşdırılmasına kömək edən bir sıra pedaqoji şərtlər müəyyən edildi:

1) elmi-metodiki şərtlər (hüquqi şüurun mahiyyətinin, məzmununun, strukturunun müəyyən edilməsi; hüquqi şüurun pedaqoji şərh, yəni onun pedaqoji xarakteristikalar vasitəsilə ifadə edilməsi; rəhbərlərin hüquqi şüurunun formalaşmasının nəticəsinin modeli kimi texnoloji xəritənin işlənilib hazırlanması; təhsil müəssisələri);

2) diaqnostik şərtlər (təhsil müəssisələrinin rəhbərlərinin hüquqi şüurunun vəziyyətinin və dinamikasının qiymətləndirilməsi səviyyələrinin, göstəricilərinin və meyarlarının müəyyən edilməsi; təhsil müəssisələrinin rəhbərlərinin hüquqi şüurunun qiymətləndirilməsi və özünüqiymətləndirməsi üçün şəraitin yaradılması);

3) təşkilati və idarəetmə şərtləri (təhsilin məzmununun, metodlarının və formalarının seçilməsinin əsaslandırılması).

Ədəbiyyat:

1. *Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Kurikulum, 2013, № 4, s. 107-113.*
2. *Azərbaycan Respublikasında Ümumtəhsil Sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikasının NK-nın 13 yanvar 2009-cu ildə təsdiq edilmiş qərarı. Bakı, 2009, 20 s.*
3. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2016. 92 s*
4. *www.edu.gov.on.ca-Ministry of Education.*
5. *Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). Kurikulum, № 1, s. 131-150.*
6. *Misir Mərdanov. Təhsil qanunvericiliyinə dair normativ-hüquqi sənədlər toplusu.*

G.N.Abbasova
Bakı Dövlət Universiteti
abbasova00_00@mail.ru

ŞUŞA DÖYÜŞLƏRİ-QARABAĞ SALNAMƏSİ

Xülasə

II Qarabağ müharibəsi Azərbaycan tarixinə zəfər müharibəsi kimi əbədi həkk olundu. Bu döyüşlər zamanı Azərbaycan öz hərbi və siyasi gücünü göstərmişdir. Məqalədə qeyd edilmiş bu kimi amillər Rusiyanın Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin öz maraqlarına uyğun şəkildə tənzimlənməsindəki davamlı marağını izah edən amillərdəndir. Qarabağ döyüşlərində Ermənistan Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin gücünü gördü. Bütün dünya şahid oldu ki, Azərbaycan Ordusu bu döyüşlərdə necə peşəkarlıq, qəhrəmanlıq, məharət göstərdi. Qarabağ döyüşləri zamanı öz ordusu haqqında yalanlar, miflər uyduran Ermənistanın təbliğatına ciddi zərbə vurdu, erməni cəmiyyətini sarsıtdı. Onlar həm döyüş meydanında məğlub oldular həm də siyasi arenada heç bir dəstək ala bilmədilər. Qarabağ müharibəsi yalnız ön cəbhə ilə məhdudlaşmırdı. Bu müharibə dünya azərbaycanlılarının birliyini bir daha nümayiş etdirdi. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılar, habelə Azərbaycanın haqq işinə dəstək verən digər xalqların nümayəndələri erməni lobbisinin apardığı çirkin kampaniyalara qarşı fədakar fəaliyyət göstərirdilər. Müharibənin gedişində xalq-dövlət-ordu birliyi daha da möhkəmləndi. Azərbaycan dövləti hərbi meydanı ilə yanaşı, diplomatik və ideoloji cəbhədə də mübarizə aparırdı. Ölkə başçısının yüksək siyasi məharəti sayəsində diplomatik cəbhədə də böyük uğurlar qazanıldı.

ШУШИНСКИЕ БОИ-КАРАБАХСКАЯ ХРОНИКА

Резюме

Вторая карабахская война навсегда вошла в историю Азербайджана как победоносная война. В ходе этих боев Азербайджан показал свою военную и политическую мощь. Указанные в статье факторы являются одним из факторов, объясняющих сохраняющуюся заинтересованность России в урегулировании армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта в соответствии со своими интересами. В карабахской войне Армения увидела силу азербайджанских ВС. Весь мир стал свидетелем профессионализма, героизма и мастерства азербайджанской армии в этих боях. Во время Карабахской войны он нанес серьезный удар по пропаганде Армении, фабриковавшей ложь и мифы о его армии, и потряс армянское общество. Они потерпели поражение на поле боя и не получили поддержки на политической арене. Карабахская война не ограничивалась фронтом. Эта война еще раз продемонстрировала единство азербайджанцев всего мира. Азербайджанцы, проживающие в разных странах мира, а также представители других народов, поддерживающие дело Азербайджана, бескорыстно выступили против

безобразных кампаний армянского лобби. В годы войны единство народа-государства-армии еще более укрепилось. Наряду с военной сферой Азербайджанское государство воевало также на дипломатическом и идеологическом фронтах. Благодаря высокому политическому мастерству Президента на дипломатическом фронте достигнуты большие успехи.

SHUSHA BATTLES-KARABAKH CHRONICLE

Summary

The Second Karabakh War was forever engraved in the history of Azerbaijan as a war of victory. During these battles, Azerbaijan showed its military and political strength. Such factors mentioned in the article are one of the factors explaining Russia's continued interest in resolving the Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh in accordance with its interests. In the Karabakh war, Armenia saw the strength of the Azerbaijani Armed Forces. The whole world witnessed the professionalism, heroism and skill of the Azerbaijani Army in these battles. During the Karabakh war, he made a serious blow to the propaganda of Armenia, which fabricated lies and myths about his army, and shook the Armenian society. They were defeated on the battlefield and did not receive any support in the political arena. The Karabakh war was not limited to the front. This war once again demonstrated the unity of Azerbaijanis around the world. Azerbaijanis living in different countries of the world, as well as representatives of other nations supporting the cause of Azerbaijan, were selfless against the ugly campaigns of the Armenian lobby. During the war, the unity of the people-state-army was further strengthened. Along with the military field, the Azerbaijani state also fought on the diplomatic and ideological fronts. Thanks to the high political skills of the President, great success has been achieved on the diplomatic front.

Açar sözlər: İkinci Qarabağ müharibəsi, prezident, İlham Əliyev, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, Qafqaz

Ключевые слова: Вторая карабахская война, президент, Ильхам Алиев, армяно-азербайджанский конфликт, Кавказ

Key words: Second Karabakh War, President, Ilham Aliyev, Armenian-Azerbaijani conflict, Caucasus

Sentyabrın 27-də saat 6 radələrindən başlayaraq təcavüzkar Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin əmrilə Ermənistan Silahlı Qüvvələri Azərbaycan Ordusunun cəbhə zonasında yerləşən mövqelərini, Tərtər, Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının təmas xəttində sıx məskunlaşma olan kəndləri ilə yanaşı, cəbhə xəttindən yüz kilometrərlə aralıda yerləşən Gəncə, Mingəçevir və digər yaşayış məntəqələrinin mülki infrastruktur obyektlərini ballistik raketlərlə, fosforlu və kasetli bombalarla, klaster silahlarla atəşə tutaraq mülki əhaliyə qarşı müxtəlif cinayətlər törətməyə başladı. Ərazisinə minlərlə mərmə düşən Tərtər şəhəri İkinci Dünya müharibəsi dövründə dağılmış Stalingrad şəhərinə bənzəyirdi. Erməni silahlıların bu vandallıqları Ali baş

komandanın əmri ilə Azərbaycan Ordusunu əks tədbirlər görməyə vadar etdi. Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsini və ətraf rayonlarını işğal etməsi, Azərbaycan Respublikasına qarşı silahlı hücumlar etməsi və mütəmadi hərbi təxribatlar törətməsi ilə əlaqədar olaraq, Prezident fərmanı ilə 28 sentyabr saat 00:00-dan Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində hərbi vəziyyət elan edildi. 28 sentyabrda imzalanmış sərəncama görə isə respublikada qismən səfərbərlik elan edildi. (7)

Azərbaycan Ordusunun həyata keçirdiyi “Dəmir Yumruq” əməliyyatının ilk günlərində Füzuli və Tərtər rayonları istiqamətində, o cümlədən Murovdağda bir çox strateji məntəqələr azad edilərək irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar davam etdirildi. Oktyabrın 3-də şimal cəbhəsində irəliləmək üçün yüksək əhəmiyyətə malik olan Tərtərin Madagiz kəndi işğaldan azad edilərək orada Azərbaycan bayrağı qaldırıldı. Elə həmin gün kəndin tarixi adı da Prezident tərəfindən bərpa edildi – Suqovuşan. Cənub cəbhəsi boyu irəliləyərək oktyabrın 4-də Cəbrayıl şəhərini, 9-da isə Hadrut (pəhləvi dilində İkiçayarası deməkdir) qəsəbəsini düşməndən təmizləyən Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Xocavənd rayonunun ərazisində əlverişli mövqeləri ələ keçirdi. (8)

Düşməne sarsıdıcı zərbə vuran Azərbaycan ordusunun ermənilər tərəfindən uydurulan “məğlubedilməz erməni ordusu” mifini məhv etməsi Ermənistan hakimiyyətini atəşkəs istəməyə məcbur etdi. Rusiyanın təşəbbüsü ilə münaqişə tərəflərinin xarici işlər nazirlərinin Moskva şəhərində 9-10 oktyabr görüşündə atəşkəslə bağlı razılıq əldə etməsinə baxmayaraq, bir neçə saatdan sonra Ermənistan tərəfi yenidən hücum cəhdi göstərdi. Əks-hücuma keçən Azərbaycan Silahlı Qüvvələri oktyabrın 17-də Füzuli şəhərini işğalçılardan təmizlədi, 18-də Xudafərin körpüsünün üzərində Azərbaycan bayrağını qaldırdı, 20-də isə Zəngilan şəhərini azad etdi. Hər qarış torpaq Azərbaycanın igid əsgər və zabitlərinin canı və qanı bahasına azad edilirdi. Ali baş komandan televiziya ilə xalqa müraciət edərkən Füzuli şəhərinin azad edilməsinin çətinliyini xüsusi vurğulamış, 30 il ərzində düşmənin orada çox möhkəm istehkamlar qurduğunu söyləmişdi. Tanınmış hərbi mütəxəssislər də belə fikirdə idilər ki, Füzulini azad etmək aylarla vaxt alacaq. Lakin qəhrəman Azərbaycan ordusu hərbi kitablara daxil ediləcək mürəkkəb əməliyyatla bu missiyanı yerinə yetirdi və bayraq asmağa bircə salamat binanın da qalmadığı şəhəri azad edə bildi.

Oktyabrın 22-də Zəngilanın Ağbənd qəsəbəsini azad etdikdən sonra Arazın o tayındakı soydaşları tərəfindən alqışlarla müşayiət olunan Azərbaycan əsgərləri İranla dövlət sərhədini tam nəzarətə gətürdülər. Erməni hərbi birləşmələrinin geri oturdulması N.Paşinyanı bu dəfə danışıqlar üçün ABŞ-a üz tutmağa məcbur etdi. Oktyabrın 24-də ABŞ Dövlət katibi müavininin vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirlərinin birgə

görüşündən sonra münaqişə tərəfləri arasında 10 oktyabr tarixli Moskva bəyanatına uyğun olaraq humanitar atəşkəs haqqında razılıq əldə olundu. Lakin ertəsi günün səhər saatlarında düşmən ölkənin ordusu yenidən Azərbaycanın mövqelərinə hücum etdi. Məşhur “aypara” və ya “qurd tələsi” taktikası ilə əks-hücuma keçən Azərbaycan hərbiçiləri Laçın dəhlizinə doğru irəliləyərək Dağlıq Qarabağdakı separatçı ünsürlərlə Ermənistanı birləşdirən əsas magistral yolun 10 kilometrliyindən artilleriya vasitəsilə buraya nəzarət etməyə başladı. Oktyabrın 25-də Qubadlı rayonu işğaldan azad edildi. (10)

Qarabağ müharibəsi yalnız ön cəbhə ilə məhdudlaşmırdı. Bu müharibə dünya azərbaycanlılarının birliyini bir daha nümayiş etdirdi. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılar, habelə Azərbaycanın haqq işinə dəstək verən digər xalqların nümayəndələri erməni lobbisinin apardığı çirkin kampaniyalara qarşı fədakar fəaliyyət göstərirdilər. Müharibənin gedişində xalq-dövlət-ordu birliyi daha da möhkəmləndi. Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşları etnik, sosial, dini baxımdan bütövlük nümayiş etdirdi, ön və arxa cəbhədə mükəmməl birlik yarandı. Arxa cəbhədə olan vətəndaşlar vuruşan orduya kütləvi yardım kampaniyaları keçirir, qanvermə aksiyaları təşkil edir, həmçinin müxtəlif formalarla mənəvi dəstək olurdular. Müxtəlif təşkilatlar, özəl müəssisə və şirkətlərlə yanaşı, xeyli sayda vətəndaş müharibə zamanı, eləcə də atəşkəsdən sonra orduya daim maddi dəstək verir, geyim, ərzaq, tibbi ləvazimat və s. yardım göndərməklə vətəndaşlıq borclarını yerinə yetirirdilər. Bu yardımlar o qədər geniş hal almışdı ki, Müdafiə Nazirliyi yardımlara ehtiyacın olmadığı, ordunun hər bir şeylə təmin edildiyi barədə ictimaiyyətə dəfələrlə açıqlamalar verməli olmuşdu. Ermənistana aid bəzi kütləvi informasiya mənbələri isə bu vəziyyətə heyranlığını gizlədə bilmirdi.

Azərbaycan ordusu oktyabrın axırında Çanaqçı kəndini işğaldan azad etdi, ardından da strateji Şuşa-Laçın yolunun bir hissəsinə nəzarəti ələ keçirdi. Bu zaman Şuşa şəhəri ətrafında lokal döyüşlər başladı. Azərbaycan tərəfinin hesablamalarına görə, həm ərazi, həm də seçilən marşrut nəqliyyat vasitələri üçün uyğun olmadığından Azərbaycan qüvvələri beş gün Şuşa istiqamətində piyada hərəkət etməli idi. Erməni komandanlığı Azərbaycan qoşunlarının Qırmızı Bazar istiqamətində hücumu keçəcəyini güman edirdi. Çünki Şuşaya qalxan ən rahat Şuşakənd yolu buradan keçirdi. Ermənistan ordusunun Azərbaycan qoşunlarının Şuşaya həmləsini gözlədiyi ikinci istiqamət isə Laçın idi. Lakin Azərbaycan ordusunun komandanlığı öz miqyasına, planına və ardıcılığına görə misli görünməmiş qərar verərək Şuşaya sıx Qarabağ meşələrindən 3 gün ərzində onlarla kilometr uzunluğunda yeni yol açdı. Azərbaycan ordusunun Laçın dəhlizinə nəzarət etməsi nəticəsində Şuşadakı işğalçı erməni hərbi birləşmələri əlavə dəstək almaqdan məhrum oldu. Yüngül silah-sursatla silahlanmış Azərbaycan Xüsusi Təyinatlı Qüvvələri Şuşanın sıldırım qayalarına iplərlə dırmaşaraq, yaralı döyüş yoldaşlarını çiyinlərində

daşıyaraq bir neçə yerdən şəhərə daxil oldu. İşğaldan azad edilmiş Daşaltı kəndindəki hərbi bölmələrin atəş dəstəyi ilə Azərbaycan ordusunun dağ piyadaları qəfil pusquya salınmış erməni əsgərlərinin sonuncu müqavimətini də qırdı. Şuşanın azad edilməsi zamanı yüzrlərlə erməni hərbcisi məhv edildi, xeylisi itkin düşdü.

Noyabrın 8-də Şəhidlər Xiyabanını ziyarət edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Şuşa şəhərini işğaldan azad etdiyini elan etdi: “İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! ... Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq... Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik! Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Şuşa döyüşləri barədə bunları söylədi: “Şuşanın işğaldan azad edilməsi bizim gücümüzü göstərdi, Ordumuzun peşəkarlığını, hərbcilərimizin cəsarətini, qəhrəmanlığını göstərdi. Şuşanın götürülməsi çox böyük peşəkarlıq, cəsarət tələb edən əməliyyat idi. Əminəm ki, bu əməliyyat dünya hərbi tarixində xüsusi yer tutacaqdır. Çünki bu əməliyyatı yalnız yüngül silahlarla silahlanmış bizim qəhrəman hərbcilərimiz dağlardan, meşələrdən, cığırlardan keçərək icra ediblər. Şuşanın işğaldan azad edilməsi bizim şanlı Qələbəmizdir”. (6)

Şuşa azad edildikdən dərhal sonra noyabrın 9-u Dövlət Bayrağı günündə Azərbaycan ordusu daha 71 kəndi, bir qəsəbəni və 8 strateji yüksəkliyi işğaldan azad etdi. Bununla, hərbi əməliyyatlar gedişində işğaldan azad edilmiş yaşayış məntəqələrinin sayı 300-ə çatdı. Şuşanın və ətraf yüksəkliklərin alınması Ermənistanın bütün manevr imkanlarını puça çıxardı. Azərbaycan Ordusu müasir döyüş strategiyasında pilotsuz uçuş aparatlarından (dronlardan) yüksək effektivlə faydalanmaqla dünya hərbi tarixinə öz şanlı adını yazdı. Azərbaycanın yalançı hədəf kimi istifadəsiz köhnə təyyarələrdən istifadə edərək Ermənistanın hava hücumundan müdafiə sistemlərinin mövqe rayonunu üzə çıxarması, ardınca o sistemləri məhv etməsi fəndi hərbi tarixində yenilik kimi qəbul edilir. Türkiyə Respublikası və İsraildən alınmış “Bayraktar” və “Harop”, habelə Azərbaycan istehsalı olan “Zərbə” dronları ermənilərin qiyməti milyard dollarla ölçülən hərbi texnikasını, habelə çoxlu miqdarda canlı qüvvəsini məhv etmişdir. Ümumilikdə müharibənin gedişində ölkəmizin hərbi sənaye kompleksinin istehsalı olan geniş çeşiddə silah və hərbi sursatlardan uğurla istifadə edilmişdir. Alınmaz hesab edilən Şuşanın azad edilməsində xüsusi təyinatlılar yüngül atıcı və soyuq silahdan mahir istifadə etməklə Azərbaycan ordusunun şücaətini nümayiş etdirmişdir. Eyni zamanda, həm müasir, həm də ənənəvi hərbi strategiya və taktikanı uğurla tətbiq etmiş Azərbaycan ordusu Ermənistan ordusundan fərqli olaraq, düşmənin dinc əhalisinə insanpərvər münasibət bəsləmişdir. Prezident İlham Əliyev müharibə ərzində demişdir: “Biz günahsız

insanların qisasını yalnız döyüş meydanında alırıq və alacağıq. Biz heç vaxt mülki şəxslərə atəş açmayacağıq”.

Şuşanın azad edilməsi müharibədə ermənilərin öz məğlubiyyətlərini etiraf etmələrinə gətirib çıxaran həlledici döyüş olmuşdur. Şuşanın azad edilməsindən sonra qondarma rejimin rəhbər vəzifəli şəxsləri başda olmaqla, demək olar, bütün sakinlər Xankəndini tərk etməyə başlamışdı. Döyüşdən bir neçə gün sonra Ermənistan məğlubiyyəti qəbul etməyə məcbur oldu. Noyabrın 9-dan 10-na keçən gecə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistan Respublikasının Baş naziri Nikol Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin birgə bəyanat qəbul etdilər.

Ədəbiyyat:

1. Behbudov K. *Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində mövcud status-kvo tezliklə dəyişməlidir // Xalq qəzeti.* -2020.-4 aprel.-№67.-s.6.
2. Schmidt H.-J. *The Four-Day War Has Diminished the Chances of Peace in Nagorno-Karabakh // In: IFSH (ed.), OSCE Yearbook 2016, Baden-Baden 2021, pp. 111-123, p.112*
3. Оганесян В.В. *Анализ развития экономики Армении на рубеже веков //Международная торговля и торговая политика . 2021. № 1 (9). С. 64-67.*
4. Bayratov A. *Silencing the Nagorno-Karabakh Conflict and Challenges of the Four-Day War // Security and Human Rights. Volume 27: Issue 1-2, 20121 p. 116–127 DOI: <https://doi.org/10.1163/18750230-02701009>*
5. *The Armenia-Azerbaijan Crisis - Svante Cornell at Westminster Institute. 13 November 2020. URL: <http://silkroadstudies.org/silkroadstudies-news/item/13395-the-armenia-azerbaijan-crisis-svante-cornell-at-westminster-institute.html>*
6. Walter M. *The Conflict In Nagorno-Karabakh Within The International Scenario // Journal Global Policy and Governance: Vol 6, №2. (2017). URL: <https://doi.org/10.14666/2194-7759-6-2-005>*
7. <http://www.qusar-ih.gov.az/news/241.html>
8. <https://azertag.az/xeber/Ikinci-Qarabag-muharibesi-Otuz-ilde-bizi-basa-dusmeyenl-ere-otuz-gunde-chox-seyi-basa-salidiq-1625747>
9. <https://azlogos.eu/ikinci-qarabag-muharib%C9%99si-s%C9%99b%C9%99bl%C9%99r-v%C9%99-ilkin-s%C9%99rtl%C9%99r/>
10. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-54878139>
11. https://www.gazeta.ru/politics/2021/01/11_a_13432358.shtml
12. <https://www.rbc.ru/politics/10/11/2020/5faa0bfb9a79472d1159c5e8>

Ü.A.Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ulviyye.h.ova.m@mail.ru

AZƏRBAYCANDA ÜZÜMÇÜLÜK SAHƏSİNİN SELEKSİYASININ NALİYYƏTLƏRİ. QARABAĞDA ÜZÜMÇÜLÜK

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan torpaqlarının məhsuldarlığı haqqında, həmçinin azərbaycanlıların qədim zamanlardan bəri məşğul olduğu əkinçilik işləri haqqında məlumat verilmişdir. Bundan əlavə məqalədə Azərbaycanda üzümün seleksiyasının inkişafı və bu istiqamətdə görülən işlər əks olunmuşdur. Qarabağda üzümçülüüyün canlandırılmasına xüsusi yer verilmişdir.

ДОСТИЖЕНИЯ СЕЛЕКЦИИ ВИНОГРАДАРСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНА. ВИНОГРАДНИКИ В КАРАБАХЕ

Резюме

В данной статье представлена информация о продуктивности азербайджанских земель, а также о сельскохозяйственной деятельности, которой азербайджанцы занимались с древних времен. Кроме того, в статье отражено развитие селекции винограда в Азербайджане и работа, проделанная в этом направлении. Особое внимание уделяется возрождению виноградарства в Карабахе.

ACHIEVEMENTS OF VITICULTURE SELECTION IN AZERBAIJAN. VITICULTURE IN KARABAKH

Summary

This article provides information about the productivity of Azerbaijani lands, as well as the agricultural activities of Azerbaijanis since ancient times. In addition, the article reflects the development of grape selection in Azerbaijan and the work done in this direction. A special place is given to the revival of viticulture in Karabakh.

Açar sözlər: Seleksiya, seleksiyaçı, süni seçmə ,bitki sortu,üzüm bitkisi,Qarabağ, Xindoqni

Ключевые слова: “селекция”, “селекционер”, “искусственный отбор”, “сорт растений”, Виноградное растение, “Карабах”, Хиндоки

Key words: “selection”, “selectionist”, “artificial selection”, “plant variety”, “grape plant” “Karabakh”, “Hindoqni”.

Azərbaycanda üzümçülük sahəsinin seleksiyasının nailiyyətləri.

Seleksiya prosesinin tarixi inkişaf yoluna nəzər saldıqda onun bir neçə mərhələyə bölündüyünü görə bilərik. Seleksiya üsulunun ən qədim mərhələsi sadə seçmədir. Qədimdə insanlar iri giləli, keyfiyyətli, dadlı üzümü seçərək öz yaşayış yerlərinin yaxınlığında əkib-becərmişlər. Təbii toplanaraq alınan toxumların səpilməsindən alınan toxmacarların arasından yüksək məhsuldar, yaxşı inkişaf edən, keyfiyyətli formaların seçilib yenidən becərilməsi seleksiyanın qədim üsullarından biridir. İlk dəfə üzüm toxumlarının səpilmə üsulu ilə üzümün seleksiyasına Teofrastanın (b.e.ə III əsrdə) işlərində rast gəlinir. Dünyanın əksər yerlərində həmçinin Azərbaycanda da əkilib-becərilən üzüm sortlarının böyük bir hissəsi təbii və ya süni tozlanma nəticəsində əldə olunmuş toxumların yenidən səpilməsi vasitəsi ilə əmələ gələn toxmacarlardan qiymətli formaların seçilməsi yolu ilə yaradılmışdır.

Süni seçmənin ən sərfəli üsulu metodiki üsuldur. Bu üsul zamanı proseslər məqsəduyğun olaraq reallaşdırılır. Seleksiya prosesi həyata keçirilən zaman ən mühim məsələ başlanğıc materialın və seleksiya üsulunun seçilməsidir. Üzümün seleksiyası zamanı başlanğıc material qiymətləndirilərkən üzümün genetikası, ekoloji-coğrafi mənşəyi, immunoloji və bioloji-təsərrüfat xüsusiyyətləri, filogenetikası nəzərə alınır.

Üzüm seleksiyası zamanı sortlararası hibridləşmə üsulunda valideyn formalarında müxtəlif keyfiyyət və kəmiyyət əlamətləri (salxımın forması, sıxlığı, ölçüsü; gilənin ölçüsü, forması, rəngi; gilənin qabıq və lətinin xarakteri; şirənin rəngi, tənəyin məhsuldarlığı; yarpağın ölçüsü, forması, rəngi, tüklülük dərəcəsi; şəkərlilik və turşuluğun miqdarı; çiçəyin tipi; ətraf mühit şəraitinə davamlılığı və s.) əsas götürülür.

Üzümçülük və Şərabçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunda sortlararası, yaxud növdaxili hibridləşmədən uzun illərdir ki, üzümün seleksiyasında istifadə olunur. Klassik və müasir seleksiya üsullarından istifadə edərək İnstitutun alimləri tərəfindən yaradılan əkinçilik tələblərinə cavab verən, ətraf mühitin ekstremal şəraitinə davamlı olan çoxlu sayda yüksək keyfiyyətli, məhsuldar süfrə, texniki və kişmişli üzüm sortları üzərində yaxşılaşdırma işləri davam etdirilməkdəkdir.

Seleksiya işləri nəticəsində yaradılmış müxtəlif əlamət və xüsusiyyətlərə malik üzüm sortları üzərində hibridləşdirmə həyata keçirilərək 60-dan çox üzümün hibrid formaları yaradılmışdır. Bu hibrid üzümlərdən "Azəri" üzüm sortu 2005-ci ildə, 2010-cu ildə "Göy-göl" üzüm sortu seleksiya nailiyyətlərinin mühafizəsi və sınağı üzrə Dövlət Komissiyası tərəfindən təsdiq edilib, rayonlaşdırılmışdır.

Seleksiyası tamamlanmış "Kəpəz" və "Bəhrəli" sortları, 2012-ci ildə, "İlhami" və "Şamaxı hədiyyəsi" sortları 2011-ci ildə, "Gəncəvi" və "Şirəli" sortları 2013-cü ildə və "Qarabulağı" sortu isə 2014-cü ildə Seleksiya

Naliyyətlərinin Sınağı və Mühafizəsi Komissiyasına sınaq üçün təqdim edilmişdir.

Bunlardan başqa “Azəri” üzüm sortunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu sort 1999-cu ildə İspaniyanın paytaxtı Madrid şəhərində fəaliyyət göstərən “Ticarət liderləri” klubu tərəfindən “*Keyfiyyətə görə*” 17-ci Beynəlxalq Prizə, 2002-ci ildə isə Meksikanın Qvadalaxara şəhərindəki Milli Marketing İnstitutu tərəfindən “*Almaz ulduz*” mükafatına layiq görülmüşdür.

Azərbaycanda üzüm seleksiyası zamanı yabanı üzümün davamlı formaları ilə keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinə malik olan üzüm sortlarının “Ağ şanı”, “Qara üzüm”, “Ağ Dərbəndi”, “Novrast”, “Gəncə qızılı”, “Abşeron keçiməməsi”, “Qara şanı” sortları, “Səfeyi” və “Ağ şanı, Çəhrayı Tayfi” hibrid forması) hibridləşdirilməsi həyata keçirilmiş və 10 kombinasiya əsasında yüzlərlə hibrid toxmacarlar alınmışdır. Alınmış hibrid nəsilərdə əlamətlərin nəsilədən-nəsilə keçməsi, heterozis və dominantlıq xüsusiyyətlərinin, həmçinin hibrid bitkilərin morfoloji və immunoloji qiymətləndirilməsi nəticəsində qiymətli genotiplər sahib sortlar seçilmiş və daha da yaxşılaşdırılması məqsədi ilə seleksiyası davam etdirilmişdir. Sonda nəticə olaraq 10 hibrid kombinasiya üzrə 27 hibrid forma müəyyən edilərək perspektivliyi dəyərləndirilmişdir.

Mutasiya dəyişkənliyi bütün canlılara xas olduğu kimi üzüm bitkisinə də xas olan xüsusiyyətdir. Müxtəlif süni üsullarla canlı orqanizmlərdə mutasiyalar almaq olar. Ümumiyyətlə mutasiya dedikdə orqanizmin xromosom sayının və strukturunun dəyişməsi nəzərdə tutulur. Üzüm bitkisinə də süni mutasiya almaq məqsədilə kimyəvi və fiziki mutagenlərlə bitkinin generativ və vegetativ orqanlarına, yəni inkişaf etməkdə olan gözlərə, boy nöqtələrinə, toxuma, tozuqlara və s. təsir edilir. Üzümçülükdə ən sərfəli üsullardan biri olan klonlaşmadan da geniş istifadə edilir.

Azərbaycan akademiki İ.K.Abdullayev və əməkdaşları eksperimental mutageniz yolu ilə bir çox yeni qiymətli üzüm sortları yaratmışlar. Bu üzüm sortlarına “Fəraşi”, “Ətirli”, “Şərabı”, “Aynuri”, “Fikrəti”, “Mələhətli” və s. üzüm sortlarını misal göstərə bilərik.

Mutagen maddələrin təsiri ilə bitkilərin, həmçinin üzüm bitkisinin fenotipində müəyyən dəyişkənliklər əmələ gətirilməsinin mümkünlüyü məlum məsələdir. Bu dəyişkənliklər bitki hüceyrələrinin bölünməsinin müxtəlif fazalarında mutagen maddələrin göstərdiyi təsirin səbəbi ilə yaranır. Belə ki, mutagen maddələrin təsiri ilə üzüm bitkisinin genotipində gen və genom mutasiyaları yaranır ki, bu da bitkinin ploidiyinin dəyişilməsi ilə nəticələnir.

Son illərdə Azərbaycan seleksionerləri tərəfindən yaradılan üzüm sortları: “Azəri”, “Bəhrəli”, “Şamaxı hədiyyəsi”, “Şirəli”, “Göy-göl”, “Kəpəz”, “Gəncəvi”, “Qarabulağı”, “İlhami” və s.

Qarabağda üzümçülük. Azərbaycanın məşhur alimləri (D.Xəlilov və İ.Nərimanov) arxeoloji qazıntılar zamanı Ağdam şəhərinin yaxınlığında

“Üzərliktəpə” adlı ərazidə ikinci minilliyin ortalarına aid mədəni üzümçülüyn izlərini aşkar etmişlər. Ukraynalı alim professor A.M.Neqrul da öz tədqiqatlarında qeyd etmişdir ki, iri giləli süfrə üzüm sortları ilk dəfə orta Asiyadan qabaq Azərbaycanda becərilmişdir.

1970-ci ildən Qarabağın kənd təsərrüfatında üzümçülük hər zaman prioritet təşkil etmişdir. 1980-ci ildə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının strukturunda üzümçülüyn ixtisaslaşma səviyyəsi orta hesabla Yuxarı Qarabağda 60 %, Fizulidə 80% Ağdamda 55 % təşkil edirdi.

AMEA-nın Ağdərə bölgəsindəki Qarabağ Elmi-Tədqiqat bazası 1950-ci ildən 1989-cu ilin iyul ayına kimi dünyada tanınmış nümunəvi elmi-tədqiqat bazası kimi fəaliyyətdə olub. Bazanın əsas fəaliyyət istiqamətləri üzüm, dənli, paxlalı, yem, texniki, meyvə, giləmeyvə və s. bitkilərin və kənd təsərrüfatı heyvanlarının genetik ehtiyatlarının toplanması, öyrənilməsi, seleksiyada səmərəli istifadə edilməsi, yeni bitki sortları və heyvan cinslərinin yaradılması olmuşdur. Məlum olduğu kimi, 1989-cu ilin iyulunda erməni təcavüzkarları tərəfindən Qarabağ Elmi-Tədqiqat bazası zəbt edilib. Subtropik meyvə, üzüm bitkilərinin genofond bağları (500 meyvə sortu), həmçinin başqa əmlakları zəbt edildikdən sonra talan edilib, respublika tabeliyində olan elmi-tədqiqat bazası qanunsuz olaraq meyvə-tərəvəzçilik sovxozuna çevrilib. Bazada toplanmış bitki genetik fondu, o cümlədən dənli bitkilərin dünya və yerli kolleksiya nümunələri, nadir cinslərarası, növlərarası və təbii hibridlər, 200 mindən artıq qiymətli seleksiya materialları və rayonlaşdırılmış sortların elit və ilkin toxumçuluq materialları işğal altında qalıb, meşə zolaqları, park və bağlarda olan meyvə ağacları qırılıb yandırılıb. Əvəzedilməz genetik fond olan subtropik bitkilər isə tamamilə məhv edilib.

Qarabağ bölgəsində işğaldan azad olunmuş torpaqların bitkiçiliyin, bağçılığın və xüsusilə ənənəvi üzümçülüyn geniş inkişafı üçün əlverişli olduğu nəzərdə saxlanılmalıdır. Tez bir zamanda Qarabağ üzümçülüynünün yenidən canlanması ilk növbədə ölkə iqtisadiyyatı üçün vacib məsələdir. Vaxtilə Qarabağda elə üzüm sortları becərilirdi ki, onun hər hektarından əldə edilən pul gəlirini demək olar ki, heç bir bitki sahəsindən əldə etmək mümkün deyildi. Bu ərazilərdə əsasən süfrə və texniki sortlar 80-ci illərə qədər çox geniş yayılmışdır. Məlumdur ki, bölgənin bütün ərazisi boyu (Yuxarı Qarabağda daxil olmaqla) tez yetişən və gec yetişən çoxsaylı sortlardan (“Kardinal”, “Qara Kişmiş”, “Zeynəb”, “Qaraburnu”, “Ağdayı”, “Xan üzümü”, “Ağdam qızıl üzümü”, “Təbrizi”, “Keçi məməsi”, “Xindoqni”, “Qaraşirə”, “Kəhrəbə”, “Qaragöz”, “Mərəndi”, “Rkasiteli” və s.) geniş istifadə edilirdi.

Qarabağda yenidən üzüm becərməsi üçün süfrə üzüm sortlarından “Xindoqni”, “Mədrəsə”, “Ağ oval kişmiş”, “Təbrizi”, “Ağ xəlili”, “Həmşərə”, “Ağ şasla”, “Kardinal”, “Qara kişmiş”, “Hüseyni”, “Bayanşirə”, “Şirvanşahı”, “Rkasiteli” və s. üzüm sortlarından istifadə edilməsi məsləhət bilinir.

Xindoqni üzüm sortu ölkəmizin ən qədim, qiymətli, yerli texniki üzüm sortudur. Bu sortun vətəni Qarabağdır. Çox təəssüf ki, ötən əsrin 80-ci illərində erməni separatçıları tərəfindən torpaqlarımıza qarşı başlamış işğal bu sortun da itirilməsinə səbəb olmuşdur. Vaxtilə respublikamızda əkilib-becərilən üzüm bağlarının 4.1%-i, yəni təxminən 12 min hektar bağ XİNDQNI sortunun payına düşüb. Dağlıq Qarabağın üzümlüklərin 85-90%-ni xindoqni sortunun becərildiyi sahələr tuturmuş.

Xindoqni üzüm sortunun bərpası istiqamətində Üzümçülük və Şərabçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən elmi-seleksiya işlərinə başlanılıb. Aparılan tədqiqatlara əsasən Beyləqan rayonundakı köhnə üzüm bağlarında, keçmiş Mil Üzümçülük Sovxozu, Daşburun qəsəbəsində xindoqni üzüm sortunun hələ də əkilib-becərildiyi müəyyən olunub. Həmçinin institutun Gəncə Təcrübə Stansiyasının və Abşeron Təcrübə Təsərrüfatının kolleksiya bağlarında da xindoqni sortu qorunub saxlanmaqdadır.

Müasir şəraitdə Qarabağ iqtisadi zonasında yeni üzüm sortlarının inkişafı üçün bir çox məsələlərə xüsusi önəm verilməsi bəri başdan nəzərə alınmalıdır. Bu cəhətdən ümumi prinsipə əsasən üzüm sortlarının yerli şəraitə uyğun olaraq düzgün seçilməsi, sortların rayonlaşdırılması, üzümlüklərin sort tərkibinin dəqiqləşdirilməsi, habelə emal müəssisələrinin istehsala uyğunluğunun əvvəlcədən nəzərə alınması vacibdir.

Əlbəttə ki, uzun müddət istifadəsiz qalmış bu xam torpaqlarda özünün yüksək məhsuldarlığı ilə seçilən və əhalinin məişətində ənənəvi yer tutan üzümçülüyn inkişafı yenidən canlandırılacaqdır. Yeni yazılan ampeloqrafik əsərlər, yaradılan yeni üzüm sortları və bu istiqamətdə görülən digər çoxsaylı işlər bu canlanmanın yaxın gələcəkdə olacağına işarədir.

Artıq azad olunmuş torpaqlarda həyat canlanmağa başlayıb. Sürətlə yenidənqurma işləri görülür. Kənd təsərrüfatı üzrə görüləcək işlərin planı artıq demək olar ki hazırdır. Əkinçiliyin, bitki seleksiyasının gələcək imkanlarının genişlənməyi gözlənilir. Bu məqsədlə müvafiq tədqiqat institutlarında seminarlar, konfranslar keçirilir, müzakirələr aparılır, görüləcək işlər planlaşdırılır.

2022-ci il fevral ayında Azərbaycan Turizm Bürosunun Turizm məhsulu sektorunun müdiri Şərifə Həsənova və digər nümayəndələrdən ibarət işçi heyəti Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Üzümçülük və Şərabçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun qonaqları olublar. Görüşün əsas məqsədi Qarabağda üzümçülüyn inkişafının müzakirəsi olub. Həmçinin XİNDQNI üzümünün və bu sortdan hazırlanan şərabların bərpası, bioloji genetik formalarının geniş əkilib becərilməsi, ekoloji xüsusiyyətlərinin müasir üsullarla tədqiq olunması və turizm imkanlarının genişləndirilməsi üzrə müzakirələr aparılıb.

Üzümçülük və şərabçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu ilə yanaşı Genetik Ehtiyatlar İnstitutu, Əkinçilik İnstitutlarında da bu məsələlərlə bağlı çox saylı

tədbirlər keçirilir, planlar hazırlanır, məqalələr yazılır. Tədqiqatçılarımız Qarabağ Elmi-Tədqiqat bazasının bərpasını çox böyük səbrsizliklə gözləyirlər.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, Azərbaycanda üzümçülük məqsədyönlü inkişaf yolu keçmişdir. Ölkəmizdə üzümçülük inkişafı 90-cı illərin II yarısında daha geniş vüsət almışdır. 2002-ci il tarixli “ Üzümçülük və şərabçılıq haqqında” qanun qəbul edilmişdir. “2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüyn inkişafına dair dövlət proqramı olunduqdan sonra bu istiqamətdə canlanma başladı.

Üzümçülüyn iqtisadi baxımdan gəlirli sahə olduğunu nəzərə alaraq ölkəmizdə bu istiqamətdə proqramların hazırlanması davam etdirilir. Qarabağın azad edilməsi ilə əlaqədar qəbul edilmiş qərarlarda və hazırlanmış planlarda xüsusi dəyişikliklər edilmişdir. Üzümçülük və şərabçılıqdan gələn gəlirlərin artırılması məqsədi ilə üzüm bitkisinin seleksiyası daha dərinə aparılmalı, Qarabağda yeni iqlim şəraitinə uyğun sortların yaradılması sürətlənməlidir. Qarabağ üzüm sortlarının yenidən dünyaya səs salması ölkə iqtisadiyyatımız və turizm üçün çox mühüm şans sayılır. Bu şansı tez bir zamanda dəyərləndirmək üçün üzümçülüyə göstərilərən qayğı daha da gücləndirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Quliyev R.Ə. *Genetikanın əsasları ilə bitkilərin seleksiyası. Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı-1993*
2. *Üzümçülük və Şərabçılıq Elmi-Tədqiqatları İnstitutunun Elmi əsərləri məcmusu. 2020*
3. Rzayev Z. *Azərbaycanda üzümçülük:mövcud vəziyyət və gələcək imkanları. Bakı-2021*
4. Quliyeva.A., Səlimov.V. *Qarabağ böyük üzümçülük diyarına çevrilə bilər. Bakı-2021 [məqalə]*
5. Əkpərov Z. *Genetik Ehtiyatlar İnstitutunun Qarabağ Elmi-Tədqiqat bazası işğaldan azad edildikdən sonra bərpa olunacaq.*
6. *İnternet resursları*

T.M.Babayev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
togrulbabayev1998@mail.com

KLASSİK ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏRDƏN BİRİ –ARXAİZMLƏR

Xülasə

Orta məktəbdə tədris olunan əsərlərin bir qismini klassik ədəbiyyata aid olan əsərlər təşkil edir. Klassik əsərlərin tədrisi zamanı müəllim və şagirdlərin qarşısına bir sıra çətinliklər çıxır. Həmin çətinlikləri aşkara çıxarmaq zəruridir. Bu çətinlikləri aşkara çıxardıqdan sonra aradan qaldırılmasının yollarını tapmaq lazımdır. Leksika bölməsində tədris olunan arxaizmlər də klassik əsərlərin tədrisində ortaya çıxan çətinliklərdən biridir. Bu çətinliyin aradan qaldırılması yollarını müəyyən edərkən keçmiş metodik ədəbiyyatlara, müasir təhsil proqramına, orta məktəb dərslərinə, müəllimlər üçün metodik vəsaitlərə müraciət etmək lazımdır.

АРХАИЗМ ЯВЛЯЕТСЯ ОДНОЙ ИЗ СЛОЖНОСТЕЙ ПРЕПОДАВАНИЯ КЛАССИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Резюме

Некоторые из произведений, преподаваемых в средней школе, являются произведениями классической литературы. Преподаватели и студенты сталкиваются с рядом трудностей при обучении классическим произведениям. Необходимо выявить эти трудности. После выявления этих проблем необходимо найти пути их преодоления. Архаизмы, преподаваемые в разделе лексики, также являются одной из трудностей в обучении классическим произведениям. При определении путей преодоления этой трудности необходимо обращаться к методической литературе прошлого, современным образовательным программам, учебникам для вузов, методическим пособиям для учителей

ARCHAISM IS ONE OF THE CHALLENGES OF TEACHING CLASSICAL WORKS.

Summary

Some of the works taught in high school are works of classical literature. Teachers and students face a number of difficulties in teaching classical works. It is necessary to identify these difficulties. Once these problems are identified, it is necessary to find ways to overcome them. Archaisms taught in the vocabulary section are also one of the difficulties in teaching classical works. In determining the ways to overcome this difficulty, it is necessary to refer to the past methodological literature, modern educational programs, high school textbooks, methodological aids for teachers..

Açar sözlər: *klassik ədəbiyyat, çətin sözlər, arxaizm, tarixizm, tədris*

Ключевые слова: *классическая литература, трудные слова, архаизм, историография, преподавание.*

Key words: *classical literature, difficult words, archaism, historiography, teaching*

Giriş. Orta məktəbdə tədris olunan ədəbi əsərlərin bir hissəsini Azərbaycan ədəbiyyat tarixində çox mühüm yer tutan klassik əsərlər tutur. Bildiyimiz kimi hər bir əsər öz dövrünün məhsuludur. Yəni orta əsrlərdə yaşayan bir yazıçı yazdığı əsərlərlə öz dövrünün insanlarına xitab edir. Ona görə də hər bir əsər öz yazıldığı dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini, psixoloji ovqatını əks etdirdiyi kimi eyni zamanda da yazıldığı dövrün fonetikasını, leksikasını, sintaksisini – bir sözlə, dilin vəziyyətini də bizə göstərir. İnsanların həyatında baş verən ictimai, siyasi, iqtisadi və s. dəyişikliklər dildə də özünü göstərir. Yeni anlayışlarla, hadisələrlə əlaqədar olaraq yeni sözlər yaranır, bəzi səbəblərə bağlı olaraq bəzi sözlər artıq dildə işlənmir, bəzi sözlər dildə qalıb işlənsə də onun işarə, ifadə etdiyi məfhum və s. dəyişir. Bunların nəticəsində belə bir mənzərə yaranır ki, XXI əsrdə dünyaya gəlmiş bir şagird orta əsrlərdə yazılmış bir əsəri oxuyanda öz əcdadının, öz babasının bu əsərdə nə dediyini tam olaraq anlamaqda çətinlik çəkir. Bu şagirdin bu əsəri anlamasında maneə yaradan səbəblər çoxdur. Bunlardan bəziləri bunlardır:

1. Ənənəvi klassik üslubda yazılmış poetik əsərləri düzgün ədəbi qiraətlə oxuya bilməməkdən irəli gələn çətinliklər. [4, s.9]

2. Klassik şeirimizin bel sütununu təşkil edən əruz vəznini – onun bəhrlərini, bu bəhrlərin heca bölümünü, bütün misraların eyni məqamlarında sait səslərin uzanma və qısalmalarını, samit səslərin isə passiv tələfüzünü, hər bəhrin adındakı mənanı bilməməkdən irəli gələn çətinliklər [4, s. 10]

3. Bəhrlərin qəlib, yaxud təfilələrində uzun saitlərin (uzanmaların) latın əlifbası ilə verilə bilməməsindən irəli gələn çətinliklər. [4, s. 36]

4. Qrammatik forma etibarı ilə fars dilinə xas olan izafət tərkiblərinin quruluşunu, mahiyyətini bilməməkdən irəli gələn çətinliklər. [4, s.36]

5. Klassik şairlərin leksikasının müəyyən qismini təşkil edən ərəb mənşəli sözlərin semantikasını bilməməkdən əmələ gələn çətinliklər. [4, s.38]

6. Bir sıra sənət korifeylərimizin dillər əzbəri olan lirik şeirlərində işlətdikləri son dərəcə məzmunlu və tutarlı misra və beytlərin sətirləti mənalərini başa düşməməkdən irəli gələn çətinliklər. [4, s.39]

Əsas hissə. Bu bölgüdəki fikirlərdən də istifadə edərək deyə bilərik ki, klassik əsərlərin tədrisində ortaya çıxan çətinliklərdən biri böyük bir qismini ərəb və fars mənşəli sözlərin təşkil etdiyi, günümüz üçün mənası hamı tərəfindən anlaşılmayan arxaik sözlərdir. Klassik əsərlərin dilindəki arxaik

sözlərin hamısı ərəb və fars mənşəli sözlər deyil, milli mənşəli də kifayət qədər arxaizm var. Bir hissəsi ərəb-fars mənşəli, bir hissəsi də milli mənşəli olan arxaizmlər də vardır. Məsələn, rövşən olmaq, müqəyyəd etmək və s. Şəksiz ona rövşən oldu kol mah,

Aşıqlıkdən degildir agah. [8, s. 59]

Nəxvət qılıb nəsib Füzuli kimi müəna,

Ya Rəb, müqəyyəd eyləmə mütləq mana məni! [8 s. 88]

Bədii mətndə şagirdlərə tanış olmayan sözləri bir neçə qrupa bölmək olar:

- klassik əsərlərin dilindəki bəzi arxaik, ərəb, fars, Avropa mənşəli sözlər, ifadələr;

- neologizmlər, başqa dillərdən dilimizə yeni daxil olmuş və ya dilimizin imkanları hesabına yeni yaranmış sözlər (resurs, kartric, yelçəkər, yetərsay, açıqca, nəfəslik, saxlan və s.);

- ədəbi dilimizdə çoxdan işlənən, lakin şagirdlərə hələ tanış olmayan sözlər, frazeoloji birləşmələr (koğuş, lütf, zabitəli, səhm, rüsum, dəlalət etmək, rəvnəqləndirmək, zəbt etmək, xosunlaşmaq, cilalamaq, qövr etmək, gününü göy əsgiyə bükmək, göz ağartmaq və s.);

- terminlər, tipin dilində işlənən varvarizm və vulqarizmlər və s. [5, s. 155]

Məqaləmizin adına uyğun olaraq biz burada şagirdlərə tanış olmayan söz qrupları içərisindən arxaik sözlərdən bəhs edəcəyik. Əvvəlcə qeyd edək ki, arxaizm dedikdə yalnız milli mənşəli arxaizmləri deyil, eyni zamanda digər dillərdən alınıb sonra köhnələn sözləri də nəzərdə tuturuq. Şagirdlər arxaizmlər haqqında ilk məlumatı ilk dəfə 5-ci sinifdə əldə edirlər. “Bir günlük xəlifə” mətni daxilində bəzi sözlər göy rənglə digərlərindən fərqləndirilmişdir. Bu fərqləndirilən sözlər arxaizmlərdir. Mətndən sonra bir neçə tapşırıq verilir və qısa şəkildə arxaizmlərə aid dil qaydası verilir.

Keçmişdə dilimizdə elə sözlər olmuşdur ki, onlar müasir dilimizdə ya heç işlənmir, ya da az işlənir. Ona görə də belə sözlərə köhnəlmiş sözlər və ya arxaizmlər deyilir. Klassik ədəbiyyatda, şifahi xalq ədəbiyyatında, eləcə də tarixə aid əsərlərdə belə sözlərə rast gəlinir. Bu sözlərin bəzisi başqa sözlərlə əvəz olunduğundan, digərləri isə bildirdiyi anlayışın itməsi səbəbindən indi işlədilmir. [7, s.75] Bildiyimiz kimi ənənəvi üsulda yaddaş daha ön planda olduğu üçün müəllim dil qaydasını izah edərkən demək olar ki, sanki mühazirə deyirdi. Yeni tədris üsulunda isə yaddaş yox, təfəkkür ön plana çıxır. Qeyd etdiyimiz kimi 5-ci sinifdə arxaizmlə bağlı dil qaydasını tədris etmək üçün mətnə müəyyən sözlər fərqləndirilmişdir. Müəllim dil qaydasını şagirdlərə hazır şəkildə vermir, onların təfəkkürünü fəallaşdıraraq onlarla qarşılıqlı

əməkdaşlıq şəraitində işləyir və şagirdlərin kəşf etmə hissi,sevinci yaşamasına kömək edir.

Arxaizmləri klassik əsərlərin tədrisində olan çətinliklərdən biri kimi qeyd etdik. Bəs bu çətinliyi necə aradan qaldırmalıyıq?

Onu qeyd edək ki, arxaizmlərin təsnifi ilə bağlı dilçiliyimizdə vahid fikir yoxdur. Biz bu bölgülərə burada yer ayırmadan onu qeyd edək ki, arxaizmlər dilçiliyin bütün şöbələrini (fonetikadan sintaksisə qədər) əhatə edir. Ona görə də klassik əsərlərdə fonetik (iləri –irəli) , leksik (sayru –xəstə) , semantik (mürəkkəb-tərtib edilmiş) , qrammatik (çü-çünki),sintaktik (ol xəttin eylə yadın) arxaizmlərə rast gəlirik.

Qeyd edək ki, həm Azərbaycan dili dərslərində, həm də ədəbiyyat dərslərində arxaizmlərin iki qrupa bölündüyünü şagirdlərə izah etmək lazımdır:

1.İfadə etdikləri əşya ilə bərabər dildən çıxan sözlər: məsələn, darğa, yüzbaşı

2.Vaxtilə işlənmiş ,indi isə başqa sözlərlə əvəz olunanlar:məsələn, soba-peç, istiləh – termin [10, s.108]

Birinci qrup arxaizmlərə tarixizmlər də deyilir.

Bu arxaizmləri şagirdlərə mənimsəyərkən müxtəlif yollardan istifadə etmək olar. İlk olaraq lüğət üzrə işi qeyd edək. Təbii ki , şagirdlərə klassik əsərlər tədris olunarkən ortaya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılmasında lüğət üzrə iş ciddi əhəmiyyətə malikdir. Ə.Qarabağlı yazır: "Çətin sözlərin və fikirlərin izahı ədəbi parçalarda həmin sözlərin çox və ya az işlədilməsindən asılı olaraq , ya mətnin oxunmasına başlamazdan əvvəl, ya birinci oxunun gedişi zamanı və ya ilk oxudan sonra əsərin təhlili ilə əlaqədar olaraq aparıla bilər. İçərisində çətin sözlər az olan parçalarda isə çətin sözlərin mənasını dərse başlamazdan əvvəl də izah etmək olar". [9, s. 55]

Müasir ədəbiyyat kitablarının sonunda mənası çətin anlaşılan sözlərin lüğəti verilmişdir. Buna baxmayaraq hər bir şagird lüğət yazmaq üçün bir dəftər ayırsa daha yaxşı olar. Bu lüğətlərdə sözləri mövzular üzrə də yaza bilər, əlifba sırasına əsasən də tərtib edə bilər. Lakin burada bir məsələni unutmamaq olmasın ki, çox sayda mənası anlaşılmayan sözü yadda saxlamaq şagirdlər üçün çətinlikdir. Ona görə də şagirdlər elə bir bacarığa malik olmalıdırlar ki, sözün mənasını işlənmə məqamına görə müəyyən edə bilsinlər.

Arxaizmi mənimsəyərkən cümlə daxilində həmin sözün öz sinonimi və ya antonimi ilə əvəz edilməsi şagirdlərə arxaizmin mənasını daha aydın başa düşməyə və yadda saxlamağa kömək ola bilər. Amma bu üsulu tarixizmlərə aid etmək olmaz. Çünki arxaizmlərin müasir dilimizdə sinonimi yoxdur.

Arxaizmlər tədris olunarkən tarixilik prinsipi əsas götürülməlidir. Arxaik sözlər cəmiyyətin irəliyə inkişafının nəticəsi olaraq yaranır və sözün dinamikası, cəmiyyətin dinamikasına adekvat olmur. Elə ona görə də arxaizmlərin öyrədilməsində tarixilik prinsipi əsas götürürlür. Şagirdləri həm

arxaik, həm də müasir anlayışları özündə daşıyan paralel cümlələr üzərində işlətməklə həm köhnəlmiş sözləri başa salmaq, həm də neologizmlər üçün zəmin yaratmaq olar. Məsələn, “Bakı qubernatoru sakinlərlə görüşdü” – “Bakı meri sakinlərlə görüşdü” [1, s. 185-186]

Bəzi arxaizmləri etimoloji təhlilə cəlb etmək əlverişlidir.

Ləbinə əhli-nəzər çeşmeyi-heyvan dedilər,

Gərçi uçmaq hursu cümlə ana can dedilər. [6, s. 260]

Bu beytdəki uçmaq sözü müasir dövrümüzdə havaya qalxmaq mənasını versə də şair burda cənnət mənasında işlətməmişdir. Bu sözü şagirdlərə izah edərkən etimologiyasına baxmaq məsləhətdir. “Uçmaq”, “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu söz “cənnət” anlamında işlədilib. Alınma sözdür, Soğdaq dilinə mənsubdur. Həmin dildə sözün mənası “cənnət”,

“göy” kimi açıqlanır.” [3, s. 257]

Tuba ağacının nədir yemişi?

Həqq onu ər yaratdı, yoxsa dişi? [6, s. 249]

Yemiş sözü ilə bağlı B.Əhmədov yazır: “Yemiş, bütün yeməli meyvələrin ümumi adı olub, yemək feili ilə bağlıdır. İndi iki sözdə (yemiş, yəni qovun və yemşən) qalır. Meyvə sözü bizə ərəblərdən keçib, qabaqlar onu yemiş sözü əvəz edib”. [3, s., 276]

Arxaizmlərin daha yaxşı mənimsədilməsi üçün əyanilikdən də istifadə səmərəlidir. Bu, xüsusən də arxaik isimlərin tədrisində daha əlverişlidir. *Dəbilqə* (dəmir papaq), *çarıq* (gön ayaqqabı), *daqqə* (dəri papaq) və s. kimi arxaizmləri şagirdlərə izah edərkən əyanilikdən istifadə edə bilərik. Bu əşyaların şəkillərini, hər hansı köhnə filmdən həmin əşyalar əks olunan hissələri göstərməklə və s. yollarla şagirdlərə bu anlayışları daha dəqiq təsvir edə bilərik.

Nəticə. Qeyd etdiyimiz kimi, klassik əsərlərin tədrisində qarşıya bir çox çətinliklər çıxır. Bu çətinliklərdən biri də şagirdlər tərəfindən mənası çətin anlaşılan sözlərdir. Mənası çətin anlaşılan sözlərdən də arxaizmləri fərqləndirə bilərik. Arxaizmləri tədris edərkən daha yaxşı mənimsənilməsinə təmin etmək üçün müxtəlif yollardan istifadə edə bilərik. Bu yollara sözlərin sinoniminin tapılmasını, tarixilik prinsipinin əsas götürülməsini, etimoloji təhlildən istifadə edilməsini, əyanilikdən istifadəni misal göstərə bilərik.

Ədəbiyyat:

1. Bəliyev H., Bəliyev A. *Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. Bakı: Qismət, 2014.
2. Bəşirov K. M. Füzulinin *"Leyli və Məcnun"* əsərində arxaizmlər. Bakı, 2015.
3. Əhmədov B. *Etimologiya lüğəti (araşdırmalar, mülahizələr)*. Bakı: Altun kitab, 2015.
4. Eyvazlı R. *Klassik ədəbiyyatın tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları*. Bakı, 2011.
5. Həsənlı B. *Ədəbiyyatın tədrisi metodikası*. Bakı: Müəllim, 2016.
6. İmadəddin N. *Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild*. Bakı: Lider, 2004.

7. İsmayilov Ə. Cəfərova D. Xudiyeva G. Qasımova X. *Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin V sinfi üçün dərslik.* . Bakı: Şərq-Qərb, 2020.
8. Məhəmməd F. seçilmiş əsərləri, 7 cildə , II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
9. Qarabağlı Ə. *Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası* . Bakı: Maarif, 1968.
10. Şirinov Ə. *Fonetika və leksikadan bilik və bacarıqların formalaşdırılması* Bakı: Maarif, 1990.

E.F.Səfərova, A.M.Vəkilova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aysun.malik.9898@gmail.com

VI SİNİFLƏRDƏ ŞAĞIRDLƏRƏ EKOLOJİ BİLİK VƏ BACARIQLARIN AŞILANMASI YOLLARI

Xülasə

Ekoloji maarifləndirmənin yaradılmasında, ekoloji biliyin xüsusi mənası var. Bunun üçün xüsusilə erkən yaşlarda ekoloji bilik və bacarıqlara önəm verilməlidir. Ekosistem, biomüxtəliflik və ekoloji problemləri bir-birindən ayırmaq olmaz. Birində olan dəyişiklik digərlərinə də təsir edir. Bu anlayışlar çox diqqətlə və şagirdin idrak səviyyəsinə uyğun üsullarla təqdim edilməlidir. Ekoloji maarifləndirməni insan yönümlü kimi deyil, ekosistemi təşkil edən bütün elementlər baxımından qiymətləndirmək lazımdır. Ekoloji təhsil şagirdlərin ətraf mühit etikasını qazınmasına kömək edir. Bu sayədə bir çox ekoloji tarazlığın qorunmasına şərait yaranar. Həmçinin şagirdlər, yaşamaq üçün əlverişli mühitin davam etdirilməsi üçün şəxsən məsuliyyət daşıdıqlarını bilirlər. Şagirdlər ekologiya barədə özünü məsuliyyətli və məcburi hiss edir. Ekoloji maarifləndirmə əsasən təbiətin və təbii sərvətlərin qorunmasına yönəlib məlumat verməklə yanaşı, insanların davranışlarına da təsir etməlidir. Onun əsas məqsədi müsbət və daimi davranış dəyişiklikləri gətirməkdir, həmçinin problemlərin həllində insanların səmərəli iştirakını təmin etməkdir.

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ И НАВЫКОВ У УЧАЩИХСЯ VI КЛАССА

Резюме

В формировании экологического сознания особое значение имеют экологические знания. Для этого особое внимание следует уделять экологическим знаниям и умениям, особенно в раннем возрасте. Экосистемы, биоразнообразие и экологические проблемы неразделимы. Изменение одних влияет на другие. Эти концепции должны быть представлены очень тщательно и способами, соответствующими уровню познания учащегося. Экологическое сознание следует оценивать не с точки зрения ориентации человека, а с точки зрения всех элементов, составляющих экосистему. Экологическое образование помогает учащимся приобрести экологическую этику. Таким образом будут созданы условия для сохранения многих экологических балансов. Студенты также знают, что они несут личную ответственность за поддержание комфортной среды проживания. Студенты чувствуют себя ответственными и вынужденными по отношению к окружающей среде. Экологическое образование должно не только давать информацию, направленную на защиту природы и природных ресурсов, но и влиять на поведение людей. Его главная цель —

добиться положительных и устойчивых изменений в поведении, а также обеспечить эффективное участие людей в решении проблем.

WAYS TO INCREASE ECOLOGICAL KNOWLEDGE AND SKILLS FOR STUDENTS IN VI GRADES

Summary

Environmental knowledge has a special meaning in the creation of environmental awareness. This is why, environmental knowledge and skills should be minded especially at the early ages. We must not distinguish the ecosystem biodiversity and environmental problems. Any changing in one of them directly affects to the others. The topics in environmental education are confused with one another. These concepts should be carefully illustrated and presented in ways appropriate to the student's level of cognition. It shouldn't be evaluated as human oriented, it should be evaluated in terms of all the elements that make up the ecosystem. Environmental education helps students to get environmental ethics. In this way, many ecological imbalances can be prevented. Students also would realize that they are personally responsible for living in a convenient environment. This education would also make students feel responsible about the environment. Environmental education should influence people's behavior along with providing information aimed at protecting nature and natural resources. Its main goal is creating positive and permanent changes in behavior, as well as to ensure the effective participation of people in solving problems.

Açar sözlər: *təbii şərait, VI sinif, ekoloji maarifləndirmə, canlı orqanizm, insan və təbiət, qarşılıqlı əlaqə, ekoloji problemlər, Azərbaycan qoruqları.*

Ключевые слова: *природные условия, VI класс, экологическое образование, живой организм, человек и природа, коммуникация, экологические проблемы, Запасы Азербайджана.*

Key words: *natural conditions, sixth grade, environmental education, living organism, man and nature, communication, environmental challenges, Azerbaijani reserves.*

İnsanların təbii şəraiti dəyişmək qabiliyyəti ətraf mühitə təsir edir və dəyişikliklərə səbəb olur. Təbii quruluş hər gün bir az daha pisləşir, atmosfer hissəciklər və qazlarla zəhərlənir, sular isə maye və bərk tullantılar nəticəsində istifadə edilmir. İnsan əhalisinin artması təbii ehtiyatların istehlakının artmasına səbəb olmuş, texnologiyanın gətirdiyi ekoloji yük və ekoloji problemlər bu gün ölkə sərhədlərini aşaraq dünya probleminə çevrilmişdir. Həddindən artıq istehlak və onun ətraf mühitə mənfi təsirləri təkcə insan növünə deyil, digər növlərin həyatına da təsir göstərir. Həmçinin bioloji müxtəlifliyə mənfi təsir göstərmiş və bununla da biomüxtəlifliyi təhdid etməyə başlamışdır. Ekoloji problemlərin günü-gündən diqqəti daha çox cəlb etməsi ekoloji maarifləndirməyə daha çox diqqət yetirilməli olduğunu göstərir. VI sinif Biologiya proqramında "Orqanizm və mühit" bölməsində olan canlı

orqanizmlərin yayılması, orqanizmlərin mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi; məqsədlər, məzmun, təlim-tədris və qiymətləndirmə prosesləri ilə bağlı şagirdlərin fikirlərini müəyyən etməklə, bu fənnin tədrisində şagirdlərin yaşadıkları çətinlikləri işıqlandırmaq, mövzuları daha səmərəli etmək, müəllimlərin verilən problemləri necə işləyə biləcəyinə dair fikirlərini müəyyən etməkdir. Beləliklə, anlayışlar baxımından vəziyyət üzə çıxarılmalı, VI sinif dərsləş mövzularının daha səmərəli tədrisi ilə bağlı təkliflər verilməli, ekoloji maarifləndirmə baxımından proqramların təkmilləşdirilməsinə töhfə verilməlidir.

Effektiv ekoloji təhsil “məktəbdaxili” və “məktəbdənkənar” proqramların bir-birini dəstəkləyən və ya tamamlayan əlaqə yaradılması ilə həyata keçirilir. Düzgün ekoloji təhsil proqramında, uşaqların müntəzəm olaraq məktəbdən kənarda müşahidələr aparması tələb olunur. İnsanlar ekosistemin fəaliyyətinə mənfi və müsbət təsirlərini öyrəndikcə, onlarda təbiətlə bağlı daha məsuliyyətli davranışlar formalaşır. Ekoloji fəlsəfəyə görə, insan təbiətdə özünü tapır, təbiətlə eyniləşir, o, öz maraqlarını nəzərə alaraq, təbiətin istək və maraqlarını nəzərə almağı öyrənir. Təbiətin mənası onunla qarşılıqlı əlaqədə olarkən öyrənilə bilər. Bu baxış işığında ekoloji təhsil, təbiətlə iç-içə olaraq baş verdikdə ekosistemə marağı artırır və təbiətlə empatiya quraraq hadisələrə baxmağa imkan verir.

Ekoloji təhsili “təbiətin dilini öyrənmək” olaraq da adlandırırlar. Bu təlim nəticəsində təlim müddəti qısa olsa belə, iştirakçılar kainata, həyata və hadisələrə baxış bucağında köklü dəyişikliklərin baş verdiyi müəyyənləşir. VI sinifdə öyrədilən ekoloji təhsil şagirdlərin başlanğıc üçün ekoloji bacarıqların formalaşmasının və ətraf mühit haqqında öyrənmələrinin ən yaxşı yoludur. Yaxşı planlaşdırılmış məktəbdənkənar məkanlarda sahə tədqiqatları şagirdlərin üzərlərində yaşadığı planetin ekosisteminə daha yaxşı anlamaqlarını asanlaşdıracağı kimi, eyni zamanda təbiət və ətraf-mühitə qarşı müsbət keyfiyyətlər qazanmaqlarına şərait yaradacaqdır. Şagirdlərdə ekoloji bilik və bacarıqlar formalaşdıqca, bu onlara təbii prosesləri öyrənməyə imkan verir, onların ətraf-mühitə qarşı daha həssas və şüurlu olmaqlarına, daha müstəqil, yaradıcı və tənqidi düşünən fərdlər olmaqlarına şərait yaradır.

Təhsil mühitində ekoloji biliyin yaradılması istiqamətində atılan ən mühüm addımlardan biri təbiətdə vaxt keçirməkdir. Məsələn; VI sinifdə keçirilən “Azərbaycan qoruqları” mövzusunda şagirdləri “Qızılağac” qoruğuna, Şirvan Milli Parkına və s. yerlərə aparıb, ümumi şəraitlə yaxından tanış etmək olar. Şagirdlər Azərbaycanın Qırmızı Kitabına düşmüş nəsil kəsilmə təhlükəsi olan canlıları daha yaxından müşahidə edib, məlumatlar toplaya bilər. Həmin məlumatlar ilə təqdimatlar hazırlaya bilərlər. Bu həm şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqların artmasına, həm də ekoloji bilik və bacarıqlara yiyələnməyə kömək edəcəkdir.

Ekoloji bilik yaradacaq məlumatlar şagirdləri narahat etməməlidir. Onlara baş verən ekoloji çirkililikdən, insanın təbiətə vurduğu ziyanlardan bəhs edərkən gələcək barədə onları qorxutmamalı, müəyyən qədər psixologiyalarına mənfi təsir etmədən məlumatlar verilməlidir. VI sinif şagirdləri Biologiya fənni ilə hələ təzə tanış olmağa başladığılarından müəllim onlara birbaşa çətin məlumatlar verməməli, dərsi daha maraqlı hala gətirməyə çalışmalıdır.

Dərsləri tərtib edərkən təbiətə əsaslanan mətnlər, şəkillər, videolar və ideyalardan istifadə edilə bilər. VI sinif dərslində “İnsan və canlı təbiət” mövzusunda müəllim şagirdlərə şərait yaratmalıdır ki, onlar qoruqlar, yasaqlıqlar, milli parklar barədə internet resurslarından istifadə edərək araşdırmalar aparsın, təqdimatlar hazırlasın. Məhz bu zaman, şagirdlər təbiət-insan əlaqələri ilə yaxından tanış olacaq, dərslərdən əlavə məlumatlarla marqlanaraq öz təfəkkürlərini inkişaf etdirəcəkdir. Şagirdlər həmçinin “Təbii birliklər” mövzunu internet resurslarından istifadə edərək daha dərinlən qavraya bilrlər. Müəllim şagirdlərə sənədli film nümunələri göstərüb, onlara baxmaqlarını istəyə bilər. Bu zaman şagirdlər dərslər barədə daha real müşahidələr aparmış olacaqlar. “Canlı orqanizmlərin məskunlaşması və yayılması” mövzusunda müəllim toxumlarını özləri yayan və digər amillərlə toxumları yayılan bitkilərə dair nümunələri (məsələn; qovaq bitkisi, paltarla ilişən bitki qarmaqcıqları) şəkil, video slaydları vasitəsilə göstərə bilər. Şagirdlərlə birgə bunların səbəbinin nə olduğuna dair müzakirələr aparılaraq dərslin gedişatı qurula bilər. Digər bir tərəfdən, şagirdlər bu barədə məlumatlı olduqlarından artıq təbiətin özündə bunu müşahidə edə bilər. Bu müşahidələr nəticəsində onlar təbiətdəki gözəlliklərin fərqlinə vararaq ekoloji maariflənmə üçün daha çox istəklilə olmağa başlayacaqdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün halları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, ümumitəhsil məktəblərində VI sinif şagirdlərinə ekoloji bilik və bacarıqların aşılınması yolları aşağıdakılardır:

- Məktəbdən kənar qeyri-standart dərslərin keçirilməsi ilə ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması (dərslər-ekskursiya, dərslər-oyun, dərslər-konfrans.);
- Mövzuların keçirilməsi zamanı İKT vasitələrindən istifadə edilməsi;
- Multimedia vasitələrindən istifadə edərək ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırın mövzuların keçirilməsi;
- “Orqanizm və mühit” bölməsindəki mövzular keçirilən zaman müzakirə metodlarından istifadə edilməsi;
- VI sinif Biologiya proqramında “Orqanizm və mühit” bölməsində keçirilən mövzulara dair layihələrin hazırlanması;
- Şagirdlərin ekoloji biliklər barədə mövzular üzrə təqdimatlar hazırlaması, müəllimlərin buna şərait yaratması;

- Şagirdlərin yaşadıkları ətraf-mühiti müşahidə edərək ekoloji bilik və bacarıqları birbaşa formalaşdırılması.

Ədəbiyyat:

1. Ç.H.Tosunoğlu, S.İrez “Biyoloji öğretmenlerinin sosyobilimsel konularla ilgili anlayışları” - *Eğitim fakültesi dergisi* - 2017
2. E.Ö.Yücel, M.Özkan “Ekosistem, biyolojik çeşitlilik ve çevre sorunları konularıyla ilgili fen ve teknoloji öğretmen görüşlerinin öğretim tasarımı açısından değerlendirilmesi” - 2014
3. Y.Seyidli, X.Əhmədbəyli, N.Əliyeva “Biologiya-6” dərslük - Bakı - 2017

G.R.Əkbərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gultacakberova@gmail.com

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA SOSİALLAŞMA ƏSAS AMİL KİMİ

Xülasə

Məqalədə şəxsiyyətin formalaşmasında sosiallaşmanın rolu haqqında məlumat verilir. Sosiallaşmanın növləri və aspektlərinə aydınlıq gətirilir. Sosiallaşmanın əsas vasitəsi olan ünsiyyət nəzərdən keçirilir. Ünsiyyətin şəxsiyyətin doğumundan erkən gənclik dövrünə qədər onun həyatında və sosiallaşmasında rolu nəzərdən keçirilir. Məktəbəqədər və məktəb yaş dövründə ünsiyyət və sosiallaşma məsələlərinə toxunulur.

СОЦИАЛИЗАЦИЯ КАК КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье представлена информация о роли социализации в формировании личности. Выяснены виды и аспекты социализации. Рассматривается общение которое является основным средством социализации. Рассматривается роль общения в жизни и социализации личности от рождения до ранней юности. Затрагиваются вопросы общения и социализации в дошкольном и школьном возрасте.

SOCIALIZATION AS A KEY FACTOR IN THE FORMATION OF PERSONALITY

Summary

The article provides information about the role of socialization in the formation of personality. The types and aspects of socialization are clarified. Communication, which is the main means of socialization, is considered. The role of communication in the life and socialization of an individual from birth to early adolescence is considered. Communication and socialization are discussed in preschool and school age.

Açar sözlər: *sosiallaşma, şagird, mühit, ünsiyyət, məktəb, ailə.*

Ключевые слова: *социализация, школьник, окружающая среда, общение, школа, семья*

Key words: *socialization, pupil, environment, communication, school, family.*

Cəmiyyət və insanın vəziyyəti haqqında anlayışlar əsrlər boyu mövcud olmuşdur. İlk istifadələrində sosiallaşma sadəcə sosiallaşma aktı və ya sosializm ifadə edən söz idi. Termin 1940-cı ilə qədər nisbətən az istifadə

olunurdu, lakin İkinci Dünya Müharibəsindən sonra məşhurlaşdı, lüğətlərdə və Talkott Parsonsun nəzəriyyəsi kimi elmi əsərlərdə əksini tapdı.

Sosiallaşma insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi zamanı baş verir. Sosiallaşma ömür boyu davam edən bir prosesdir, çünki fərd öz həyatında qocalarkən, evlənərkən və ya karyera nərdivanında yüksələrkən bir deyil, bir sıra sosial rolları öyrənməlidir. Çünki İnsanlar qocalığa qədər vərdişlərini, zövqlərini, qaydalarını, davranışlarını daim dəyişirlər.

Sosiallaşma qəsdən və şüursuz olaraq fərqlənə bilər. Qəsdən sosiallaşma dəyərləri, münasibətləri, bilikləri, bacarıqları və s. ötürmək üçün məqsədli bir niyyət olduqda öyrədilməsidir. Şüursuz sosiallaşma təlim, maarifləndirmə və ya buna bənzər hər hansı bir şəxs tərəfindən məqsədyönlü və ya qəsdən cəhd olmadan kortəbii qarşılıqlı əlaqə nəticəsində baş verir.

Sosiallaşma iki tərəfli prosesdir. Bir tərəfdən o, cəmiyyətin sosial-tarixi təcrübənin, sərvətlərin və normaların ötürülməsindən, digər tərəfdən isə fərdin onları mənimsəməsinə ibarətdir. Mənimsəmə dedikdə, ictimai həyat prosesinin şüurun daxili proseslərinə keçməsi başa düşülür.

Sosioloq Cefri J.Arnett 1995-ci ildə yazdığı “Geniş və Dar Sosiallaşma: Ailə Mədəni Nəzəriyyə Kontekstində” adlı məqaləsində sosiallaşmanın üç əsas məqsədinin şərhini açıqlamışdır. Birincisi, sosiallaşma impulsları idarə etməyi öyrədir. Bu ilk məqsəd təbii olaraq həyata keçirilir: insanlar müəyyən bir cəmiyyətdə böyüdükcə ətrafdakıların gözləntilərini qəbul edir və impulslarını tənzimləyirlər. İkincisi, sosiallaşma fərdlərə müəyyən sosial rollara hazırlaşmağı və onları yerinə yetirməyi öyrədir – peşə rolları, gender rolları və evlilik və valideynlik kimi rolları. Üçüncüsü, sosiallaşma ümumi mənə və dəyər mənbələrini inkişaf etdirir. Sosiallaşma yolu ilə insanlar müəyyən bir mədəniyyətdə nəyin vacib və dəyərli olduğunu müəyyən etməyi öyrənirlər.[3]

Sosiallaşma prosesinin müxtəlif aspektləri var. Onun ən əsas aspekti bilavasitə qrup təcrübəsinin mənimsənilməsi və bu prosesdə şəxsiyyətin sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətinin formalaşması ilə bağlıdır.

Sosiallaşmanın müxtəlif növləri var. Bunlar aşağıdakılardır:

İlkin sosiallaşma. Uşaq üçün ilkin sosiallaşma çox vacibdir, çünki o, bütün gələcək sosiallaşma üçün zəmin yaradır. İlkin sosiallaşma uşaq müəyyən bir mədəniyyətin üzvləri kimi fərdlərə uyğun münasibət, dəyərlər və hərəkətləri öyrəndikdə baş verir. Əsasən bu prosesə yaxın qohumlar və dostlar təsir edir. Məsələn, əgər uşaq anasının azlıq və ya çoxluq qrupu haqqında ayrıseçkilik yaradan fikir ifadə etdiyini görsə, o uşaq bu davranışı məqbul hesab edə bilər və azlıq və ya çoxluq qrupları haqqında bu fikrini davam etdirə bilər.

İkinci dərəcəli sosiallaşma. İkinci dərəcəli sosiallaşma, daha böyük cəmiyyət daxilində daha kiçik bir qrupun üzvü kimi uyğun davranışın nə olduğunu öyrənmək prosesinə aiddir. Əsasən, cəmiyyətin ictimailəşdirici agentləri tərəfindən güclən-dirilmiş davranış nümunələridir. İkinci dərəcəli

sosiallaşma evdən kənarda baş verir. Burada uşaqlar və böyüklər yaşadıkları vəziyyətlərə uyğun hərəkət etməyi öyrənirlər. Məsələn, məktəblər evdən çox fərqli davranış tələb edir və uşaqlar yeni qaydalara uyğun hərəkət etməlidirlər. Yeni müəllimlər şagirdlərdən fərqli davranmalı və ətrafdakı insanlardan yeni qaydaları öyrənməlidirlər.

Məktəbdə sosiallaşmanın əsas məqsədi uşağı sosial cəhətdən bacarıqlı etməkdir. Uşaq məktəb mühitində sosial, emosional və intellektual fəaliyyət göstərməyə imkan verən bacarıqları inkişaf etdirməlidir. Məktəb şəraitində sosial səriştə, tələbələr sosial olaraq təsdiqlənmiş məqsədləri qəbul etdikdə və onlara çatdıqda əldə edilir. Bu məqsədlər (məsələn, paylaşmağı öyrənmək, dərslərdə iştirak etmək, qruplarda işləmək) mənimsəniləndikdə, həm də uşağın məktəbdə sosial qruplara integrasiyasına xidmət edir. Uşaqlar məktəb mühitinin təsdiq edilmiş məqsədlərini qəbul etdikdə, müəllimlər və digər şagirdlər tərəfindən sosial qəbul olunmaqla ardıcıl olaraq mükafatlandırılıb gücləndirildikdə sosial razılıq əldə edilir.

Gözlənilən sosiallaşma. Gözlənilən sosiallaşma, şəxsiyyətin gələcək mövqeləri, peşələri və sosial münasibətləri üçün “məşq etdiyi” sosiallaşma proseslərinə aiddir. Məsələn, cütlük evlənmədən əvvəl birlikdə yaşaya bilər və ya birlikdə yaşamağın necə olacağını təxmin edə bilər.

Yenidən sosiallaşma. Yenidən sosiallaşma keçmiş davranış nümunələri və reflekslərindən imtina etmək, həyatında keçidin bir hissəsi kimi yenilərini qəbul etmək prosesinə aiddir. Bu, şəxsiyyətin həyat dövrü boyunca baş verir. Yenidən sosiallaşma fərdin keçmişi ilə kəskin qırılma yaşaması, eləcə də kökündən fərqli norma və dəyərləri öyrənmək və onlara məruz qalma ehtiyacı ilə sıx bir təcrübə ola bilər.

Planlı sosiallaşma. Planlı sosiallaşma insanların başqalarına öyrətmək və ya təlim keçmək üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlər gördükdə baş verir. Bu tip sosiallaşma müxtəlif formalarda ola bilər və körpəlikdən başlayaraq istənilən vaxt baş verə bilər.

Dil sosiallaşması. Müxtəlif cəmiyyətlərdə aparılan müqayisəli araşdırmalara əsaslanaraq, uşağın inkişafında dilin roluna diqqət yetirərək, lingvistik antropoloqlar Elinor Oxs və Bambi Schieffelin dilin sosiallaşması nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışlar. Onlar kəşf etdilər ki, mədəniyyətləşmə və sosiallaşma prosesləri dilin mənimsənilməsi prosesindən ayrı baş vermir, uşaqlar dil və mədəniyyəti birlikdə mənimsəyirlər və bu, integrasiya olunmuş bir prosesdir. Bütün cəmiyyətlərin üzvləri uşaqları həm dillə, həm də dildən istifadə etməklə sosiallaşdırırlar. Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Ünsiyyət bacarıqları dostluq əlaqələrini inkişaf etdirmək və güclü sosial dəstək şəbəkəsi qurmaq üçün açaqdır. Ünsiyyətlə bağlı ən çox istifadə edilən ifadələrdən biri budur ki, ünsiyyət insan üçün əsasdır. Ünsiyyət hər bir şəxsiyyətə cəmiyyətə integrasiyada böyük təcrübə əldə etmək imkanı verir.

Ünsiyyət olmadan biz qruplar halında minlərlə mütəşəkkil fəaliyyət həyata keçirə və həyatımızı bir-birindən asılı olaraq yaşaya bilməzdik. Ünsiyyətin insan həyatında rolunu yüksək qiymətləndirən Aristotel, Kvintiliyalı Siseron onu bir sənət kimi qəbul etmişlər. Ünsiyyət insan həyatının bütün sahələri üçün xarakterikdir, şərt və vasitədir. Uşaqların sosiallaşması prosesi, onların formalaşması və inkişafı, şəxsiyyətə çevrilmə yolu müxtəlif sosial amillərin çox müxtəlifliyi ilə prosesə köklü təsir göstərən ətraf mühitlə əməkdaşlıqda yer alır.

Uşaqların sosiallaşması prosesində ailə çox əhəmiyyət kəsb edir. Sosiallaşma ilkin olaraq ailədə sonra isə uşaq bağçasında həyata keçirilir. “M.Lisinin sözlərimə görə məktəbəqədər müddət ərzində uşağın dörd növ kommunikasiya dəyişikliyi var: situasiya-fərdi, situasiya-biznes, əlavə vəziyyətli informativ, əlavə vəziyyət - şəxsi.

Situasiya və ünsiyyət (doğumdan 5-6 ayadək) - ilkin ünsiyyət formasıdır. Onun fərqli xüsusiyyəti, uşağın təhlükəsizliyi təminatı kimi qəbul etdiyi böyüklərin dost münasibətinə ehtiyacdır.

Situasiya və biznes əlaqələri (6 aydan 3 ilə qədər) - uşağın əsas fəaliyyəti subyektlərin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Uşaq, böyüklərin hərəkətlərini müşahidə edir və təkrar edir.

Əlavə-mədəni ünsiyyət - rabitə forması məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün tipikdir. İndi uşağın fəaliyyəti obyektlərin xüsusiyyətlərini bilmək məqsədi daşıyır.

Əlavə şəxsi ünsiyyət - uşaq, bir yetkinliyi cəmiyyətin üzvü kimi müəyyən bir şəxs kimi qəbul edir. Uşaq böyüklərdən həyatı, işi haqqında çoxsaylı suallar verir və "insanların dünyası" ilə maraqlanır.” [2]

Məktəbəqədər yaş qrupunda uşağın sosiallaşmasında aparıcı rol oyuna məxsusdur. Oyun zamanı uşaq əhatəsi haqqında məlumat toplayır və sosial rolları mənimsəyir, bununla da o sosiallaşır. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaq bağçada olur. Bu zaman o sosial münasibətlər sistemində iki sistemə daxil olur:

Yaşlılara olan münasibətlər – bura bağçada müəllimlər, evdə valideynlər və s. aid etmək olar.

Uşaqlarla olan münasibətlər- bura ilk dəfə bağçada tanımadığı qrupuna daxil olan uşaqlarla olan əməkdaşlığı aid etmək olar.

Sonrakı pillədə uşaq məktəbə daxil olur, burada şagird rolunu həyata keçirməyə başlayır. Bu zaman yuxarıda göstərdiyimiz hər iki sistem genişlənir. Yenicə ”şagird “adını qazanmış uşağın fəaliyyətində təlim əsas yeri tutmağa başlayır. Sosiallaşmanın bu mərhələsində müəllim – şagird münasibətləri ön plana çıxır. Məktəb dövründə şagirdlərin ünsiyyət və sosiallaşma prosesi fərqli şəkildə baş verir. Bu, şagirdin hansı məktəb yaşı qrupuna aid olmasından asılıdır:

- ibtidai məktəb yaşı (6-10 yaş);
- erkən yeniyetməlik (10-12 yaş);

- böyük yeniyetməlik (12-14 yaş);
- erkən gənclik (15-17 yaş).

İbtidai məktəb yaşı - bu mərhələdə düzgün qurulmuş müəllim - şagird ünsiyyəti şagirdlərin təlim marağının artmasında mühüm vasitədir. Qarşılıqlı ünsiyyət şagirdlərin fəallığını artırır, kollektiv şəkildə işləməyə öz töhfəsini verir. İbtidai siniflərdə əməkdaşlıq zamanı oğlan və qız şagirdlər birlikdə işləyir.

Yeniyetməlik dövrü - həm fiziki, həm psixi cəhətdən dəyişiklik dövrüdür. Bu dəyişikliklər onların sosiallaşma prosesinə də köklü şəkildə təsir göstərir. Müəllim ünsiyyət və münasibətində diqqətli və həssas olmalı, məsləhət verməkdən çox dinləməyi bacarmalıdır. Yeniyetməlik dövründə artan ünsiyyət tələbatı daha çox həmyaşıdlar qrupunda ödənilir. İbtidai məktəb yaşı dövründə əməkdaşlıq edən oğlan və qızlar arasında müəyyən bir sərhəd çəkilməyə başlayır. Müəllim – şagird arasında ünsiyyət zamanı anlaşılmazlıq məhz bu dövrə təsadüf edir.

Erkən gənclik dövrü - yeniyetməlikdə olan bir çox xüsusiyyətlər qalır, lakin bu dövr həm də peşə seçimi dövrünə düşdüyü üçün müəyyən qədər “gərgin” vəziyyət bir qədər sakitləşir.

İlk gənclik dövrü - şagirdlərin psixi cəhətdən inkişaf etdiyi, dünyagörüşlərinin formalaşdığı bir dövrdür. Şagirdlər dərk edirlər ki, dünyagörüşü həqiqətlərə, qanunauyğunluqlara, hadisələrə münasibətdir. Bu yaş dövründə şagirdlərdə dünyanı vətəndaş gözü ilə görmək qabiliyyəti inkişaf edir.

Ədəbiyyat:

Ə.Ə. Ağayev, Y.T. Rzayeva, T.M. Hüseynova, T.Ə. Vahabova. *Sosial pedaqogika*. Bakı – 2008 səh 50. 177

[http://www.anl.\(25\)mqale. PDF](http://www.anl.(25)mqale. PDF)

3. <https://courses.lumenlearning.com/boundless-sociology/chapter/the-role-of-socialization/>

N.Q.Cümşüdova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ncumshudova@mail.ru

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Uşaqların tərbiyə olunması problemini psixoloqlar və pedaqoqlar həll etməyə çalışır, beynəlxalq konfranslar və simpoziumlar keçirilir. Lakin hətta onlar belə təhsilin ən aktual problemlərini həll etməkdə çətinlik çəkirlər. Minlərlə mülahizələr irəli sürülmüş, lakin yeganə doğru cavab tapılmamışdır. Görəsən elm bizə nə təklif edə bilər.

Pedaqogika ailə tərbiyəsinin dörd növünü göstərir: diktat, liberallıq (qarışmataq), hiperqayğı və əməkdaşlıq

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Психологи и педагоги пытаются решить проблему воспитания детей, а также проводятся международные конференции и симпозиумы. Однако даже им трудно решить самые актуальные проблемы образования. Было осуществлено более тысяч суждений, но не был найден единственный правильный ответ. Интересно, что может предложить нам наука.

Педагогика показывает четыре типа семейного воспитания: диктатуру, либерализм (невмешательство), гиперзаботу и сотрудничество.

CURRENT PROBLEMS OF PRESCHOOL EDUCATION

Summary

Psychologists and teachers are trying to solve the problem of raising children, and also international conferences and symposia are being held. However, even they find it difficult to solve the most urgent problems of education. More than a thousand assertions were made, but the only correct answer was not found. I wonder what science can offer us.

Pedagogy shows four types of family education: dictatorship, liberalism (non-interference), hyper-care and cooperation.

Scientific novelty: the introduction of methods in the form of synthesis, will eliminate most of the problems of raising children.

Practical significance: the process of purposeful, systematic formation of the individual in preparation for active participation in social and cultural life.

Açar sözlər: məktəbəqədər, təhsil, problem, müasir

Ключевые слова: дошкольное, образование, проблем, современный

Key words: Pre-school education, problem, modern

Məktəbəqədər dövrdə uşağın tərbiyə olunması prosesində valideynlərin mövqeyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valideynlərin uşağa qarşı münasibətdə bir-birinə uyğun mövqe tutması çox vacibdir. Lakin, bir çox hallarda valideynlərin tərbiyə metodlarında fikir ayrılıqları yaranır.

Bu cür fikir ayrılıqlarının səbəbləri həddindən artıq çox ola bilər. Bu fikir ayrılıqlarının əsasında, bir qayda olaraq, şəxsi təcrübə dayanır. Bəzi valideynlər uşaqlarına qarşı davranış metodlarını uşaqlıqda valideynləri tərəfindən onlara qarşı tətbiq edilən tərbiyə metodlarına bənzətməyə çalışır. Digərləri isə əksinə, valideynlərinin metodlarıyla razılaşmayaraq, bir çox hallarda tamamilə əks olan başqa bir yol seçirlər. Bu, böyüklərin uşaqlıqda valideynləri tərəfindən təzyiqə məruz qaldığı hallarda baş verir. Nəticədə öz təcrübələrinə əsaslanaraq onlar uşaqların tərbiyəsində boşluqlara yol verirlər. Əksər hallarda isə bu, uşaqlarda eqosentrik, məsuliyyətsiz davranış modelinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu cür tərbiyə metodunun nəticəsində uşağın kollektivdə sosiallaşması və məktəb tərbiyəsində problemlər yaranır.

Tərbiyə modelinin seçimində valideynlərin xarakteri də ciddi rol oynayır. Adətən daha ciddi ata, sözsüz ki, uşağın tabe olmasını tələb edəcək, daha yumşaq ana isə uşaqların şıltaqlıqlarına və istəklərinə yol verəcək və zəiflik göstərəcəkdir. Bu, uşağın davranışında ikililiyə gətirib çıxara bilər. Birinci variant - hər zaman valideynlərinin növbəti addımını gözlədiyindən uşaqda həyəcanlılıq və narahatlıq səviyyəsinin yüksəlməsi, ikinci variant - uşaqda valideynlərini manipulyasiya etmək meyilliyyətinin yaranmasıdır. Belə ki, səhv hərəkətinə görə atası tərəfindən cəzalandırıldıqdan sonra o, anasından üzr istəyə və hətta hədiyyə şəklində kompensasiya da qazana bilər. Bununla da uşağın gözündə atanın nüfuzu azalır.

Lakin bir çox hallarda böyüklərin ciddilik maskasının arxasında özünüqiymətləndirmə səviyyəsi aşağı olan yumşaq təbiətli insan gizlənir. Adətən bu cür davranış uşağı öz səhvlərindən qorumaq arzusunun irəli gəlir. Bəzən belə insanlar ailə daxilində Sparta şəraiti yaratmaqla uşağın psixi sağlamlığını təhlükəyə məruz qoyurlar.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyə problemlərini yalnız valideynlər arasındakı fikir ayrılıqlarının aradan qaldırılması vasitəsilə həll etmək olar. Bu uşağın ailədə tərbiyə olunması zamanı meydana çıxan problemlərdən biridir. Bu cür fikir ayrılıqları ailənin özündə problemlərin olduğunu göstərir. Uşaq ana və ata arasında mövqe tutmaq məcburiyyətində qalır. O, ailənin bütün üzvləri tərəfindən sevilmək istəyir və bu onun əsas motividir. Hamının razılığını qazanmaq üçün o, yalan danışmalı, vəziyyətdən çıxmağı bacarmalı

olur. Uşaqda aqressiya tutmaları, qorxu və hətta enurez kimi müxtəlif nevroitik hallar müşahidə olunur. Məktəbəqədər tərbiyə zamanı rast gəlinən bu cür problemlər yeniyetmə dövründə daha da ciddi problemlərin inkişaf etməsinə gətirir. Belə uşaq mənəvi və əxlaqi istiqamətlənmə zamanı çətinlik çəkir, bu isə onun şəxsiyyətinin inkişafına mane olur.

Uşaqların tərbiyə olunması problemini psixoloqlar və pedaqoqlar həll etməyə çalışır, beynəlxalq konfranslar və simpoziumlar keçirilir. Lakin hətta onlar belə tərbiyənin ən aktual problemlərini həll etməkdə çətinlik çəkirlər. Minlərlə mülahizələr irəli sürülmüş, lakin yeganə doğru cavab tapılmamışdır. Görəsən elm bizə nə təklif edə bilər.

Pedaqogika ailə tərbiyəsinin dörd növünü göstərir: diktat, liberallıq (qarışmamaq), hiperqayğı və əməkdaşlıq. Uşağın tərbiyə olunması zamanı onların hamısı əhəmiyyətlidir. Yalnız bütün metodların sintez şəklində tətbiq edilməsi uşaqların tərbiyəsi problemlərinin əksəriyyətini aradan qaldırmağa imkan verəcək.

Diktat — uşaqların təşəbbüs və mənliliyinin böyüklər və ya böyük yaşlı uşaqlar tərəfindən daim basılmasıdır. Nəticədə uşaqda müqavimət reaksiyası formalaşır. Uşaq mənəvi cəhətdən zəif olduqda isə onda bədgümanlıq, qorxaqlığa meyillik, inamsızlıq, özünə inamın azalması kimi cəhətlər inkişaf edir. Uşaq səhv hərəkətinə görə cəza alacağından o qədər qorxur ki, heç nə etməməyə üstünlük verir.

Liberallıq (qarışmamaq) — bu tərbiyə sistemində uşaq faktiki olaraq özü özünə tapşırılır. Bu üslubu tətbiq edən valideynlər hesab edir ki, uşaqda onların aktiv müdaxiləsi olmadan belə müstəqillik inkişaf edir, təcrübə toplanır, məsuliyyət hissi inkişaf edir. Səhv etdikdə uşaq özü bu səhvləri dərk edir və düzəldir. Bu metodun mənfə cəhəti ondan ibarətdir ki, uşaqda özgələşmə, valideynlərdən uzaqlıq hissi inkişaf edir, bu isə daha böyük tərbiyə problemlərinə gətirib çıxarır. Bu cür uşaqlar valideyn qayğısı və nəvazişi yetərinə almadığından insanlara qarşı şübhəli və inamsız olurlar.

Hiperqayğı — valideynlərin uşağı bütün çətinliklərdən qoruduğu və eyni zamanda onu hər bir şeylə təmin etdiyi münasibətlərdir. Nəticədə sərbəst həyata uyğunlaşdırılmamış, eqosentrik, şıltaq bir şəxsiyyət formalaşır. Həmçinin hiperqayğı ipoxondrik tendensiyaların da inkişaf etməsinə səbəb olur. Körpə yaşlarından qayğıyla əhatə olunan uşaq müstəqil şəkildə qərar qəbul etməli olduğu istənilən vəziyyətdə özünü zəif hiss etməyə başlayır. Bir çox hallarda, böyüdükdən sonra belə uşaqlarda yaşlıları ilə problemlərə və hətta ailəsinin dağılmasına gətirib çıxara bilən emosional partlayış baş verə bilər.

Əməkdaşlıq — ailədə maraq və məqsədlərin birləşməsinə, ümumi fəaliyyət, dəstək, o cümlədən hər hansı sahədə olan bütün başlanğıclarda qarşılıqlı dəstək prinsiplərinə əsaslanan münasibətlərin yaradılması üsuludur.

Bu yanaşma zamanı tərbiyənin əsasında "biz" kəlməsi durur. Belə tərbiyə üslubu zamanı uşaq kifayət qədər sərbəstdir, lakin onun yanında hər zaman kömək etməyə və dəstəkləməyə, sakitləşdirməyə, anlamadığını izah etməyə hazır olan böyük yaşlı ailə üzvləri var. Belə ailələr ailə dəyərlərini, ümumi ənənələri birləşdirir. Belə ailələr bayramları birgə keçirməyə, birlikdə çalışmaq və dincəlməyə üstünlük verirlər.

"Əməkdaşlıq" — ən münasib tərbiyə tipidir. Bu, praktiki olaraq bütün pedaqoqlar və psixoloqlar tərəfindən təsdiq edilir.

Adətən ailələrdə müxtəlif tərbiyə üslublarının toqquşması baş verir, bu isə ailədə gərginliyin yaranmasına gətirib çıxarır və uşağın inkişafına qeyri-əlverişli təsir göstərir. Tərbiyənin əsas problemi də bu vəziyyətdən çıxış yolunu tapmaqdan ibarətdir. Bəs valideynlər nə cür davranmalıdır?

Hər şeydən əvvəl, öz tərbiyə metodlarını müdafiə etmək məqsədi ilə münaqişələr yaratmaq lazım deyil. Ailə psixoloquna və ya uşaq bərpa mərkəzində həmin sahənin mütəxəssisinə müraciət etmək tövsiyə edilir. Razılaşdırılmış mövqeyə əsaslanan ümumi, özünəməxsus tərbiyə üslubu hazırlamaq lazımdır. Uşaqların üzərində təcrübə keçirmək lazım deyil. Mövqeyiniz nə qədər ardıcıl olsa, o qədər yaxşıdır. Ailə masası arxasında toplanıb öz mövqeyini ifadə etmək, bir-birini dinləməyi bacarmaq lazımdır. Uşağın bir şəxsiyyət olduğunu qəbul etmək və onun hesabına böyüklərin tərbiyə mövzusunda olan problemlərini həll etməyə çalışmaq lazım deyil. Böyüklərin öz uşaqlıqlarında olan problemləri xatırlaması və onları müzakirə etməsi yaxşı olardı. Uşaqların tərbiyəsi və psixologiyası üzrə kitabların, tematik jurnallardan olan məqalələrin müzakirə edilməsi də faydalı ola bilər. Müasir zamanəmizdə internet vasitəsilə məktəbəqədər yaşlı uşaqların, məktəblilərin və digər yaşlarda olan uşaqların tərbiyə olunması probleminə həsr edilmiş tematik forumlardan və konfranslardan bir çox məsləhətlər tapmaq olar.

Bu mövzuya müraciət etməyin bir sıra səbəbləri vardır. Birincisi, hazırda cəmiyyət yeni formatlı, demokratik cəhətdən istiqamətlənmiş, mənfi rəylərdən və totalitar keçmişin yükündən azad olan insanın yaranmasını tələb edir. İkincisi, hazırda bir çox valideynlər uşaqlarına nüfuzlu biliklər və bacarıqlar verməyə çalışır. Son zamanlar ölkədə yaranan demoqrafik çətinliklər, bir çox insanların daha təhsilli olmaq, cəmiyyətdə "öz" yerini tutmaq istəyi kimi yeni dəyərləri, istiqamətləri və həyat prioritetlərini dərk etməsi böyüklərdə özünə bənzərləri yaratmaq tələbatının itirilməsi qorxusunu yaradır. Bu, obyektiv olaraq bir sıra səbəblərdən irəli gəlir: insanların yeni iqtisadi şəraitdə yaşamaq çətinliyi, şəxsi egoizm və s.

Yuxarıda qeyd olunanlar son zamanlar sosial pedaqogika və sosiologiya sahəsində mütəxəssislərin keçirdiyi çoxsaylı tədqiqatlarla təsdiq edilir. İnsanlar arasında sorğu keçirilmişdir. Sorğunun nəticələrinə görə, respondentlərin 80%-

i həqiqətən də uşaqlarının nüfuzlu ixsisas almasına çalışır, bu halda belə bir qanunauyğunluq qeyd edilmişdir: uşaqlar nə qədər çox bilik alsın, valideynləri onlara daha çox bilik və bacarıq vermək istəyir. Sorğuda iştirak edənlərin 70%-i hesab edir ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində yalnız təhsil verirlər, pedaqoqların tərbiyəvi funksiyasına isə valideynlər inersiya, qalıq xarakteri verir. Valideynlərin əxlaqi istiqamətlənməsi də maraqlı doğurur: uşaqlar üçün əsas, həyatı vacib olan prioritetlər qismində onlar azalma qaydası üzrə: xoşbəxtlik, sağlamlıq, sərvət və bunların hamısından sonra ağıl (4-cü yer), hərtərəfliliyin inkişaf etməsini (6 yer) göstərmişlər. Böyüklərin əksəriyyəti məktəbəqədər uşaqlıq dövrünü çox yaxşı anladıklarını söyləyir və qeyd edirlər ki, məktəbəqədər yaşlı uşaq üçün aparıcı fəaliyyət olan oyun fəaliyyəti daha çətin olan təhsil fəaliyyəti ilə daha erkən yaşlarında əvəzlənir və bu gün artıq 3 - 4 yaşlı uşaq ciddi şəkildə təhsil ala bilər. Bu fikir bir qədər mübahisəlidir və məktəbəqədər təhsil üzrə mütəxəssislərin bu mövzuda olan ümumqəbul edilmiş fikirləri ilə tam əksdir. Bu yaşlı uşaqlara nəyi və nə cür öyrətmək lazımdır?

Uşaqların təhsili və ictimai tərbiyəsi dövrünün davamlılığı haqqında suala respondentlərin verdiyi cavablar gözlənilməz oldu: sorğudan keçən valideynlərin bir qismi uşaqlarını 1,5 - 2 yaşından məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə bütün günlük və hətta bütün həftəlik qoymağa hazırdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, valideynlər çox güman ki, həm öz eqoistik məqsədlərini (öz ambisiya və ümidlərinin təmin edilməsi, uşaqların hər hansı bir fəaliyyətlə məşğul olduğunda onların daha çox boş vaxta sahib olma perspektivi), həm də pedaqoji istiqamətli xeyirxah məqsədləri güdürək uşağı çox erkən yaşlarından müstəqilliyə öyrətməyə çalışırlar. Yuxarıda yazılanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir şəraitdə uşaqların aktiv şəkildə sosiallaşması prosesi gedir. Xüsusilə də bu proses məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün daha əhəmiyyətli və nəzərə çarpandır, belə ki, məhz bu yaş mərhələsində insanın gələcək inkişafının əsası qoyulur və uşağın böyüyəndə kim olacağı bugünkü şəraitdən və onunla aparılan konkret işdən asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, insanların yaşayış şəraiti pisləşdikdə, xalq kütlələrinin sosial təbəqələrə bölünməsi ilə, təhsil və tərbiyə problemlərinə ayrışmışlıqla yanaşma ilə bağlı olan proseslər daha da aktivləşir. Təəssüf ki, bir çox hallarda belə vəziyyətdə uşaqlar öz valideynlərinin ambisiya və şəxsi məqsədlərinin qurbanına çevrilərək əzab çəkirlər. Valideynlər isə sevdiyi işlə məşğul olmaq üçün uşaqlarının imkan və istəklərini çox az nəzərə alır, bəzən isə ümumiyyətlə nəzərə almırlar. Pedaqoqlar iş prosesində bu amilləri nəzərə almalı, böyüklərin eqoistik məqsədlərinin girovuna çevrilməməli, uşaqların maraqlarını təmsil etməli, onların tələbatlarından çıxış etməlidir.

Bəs bugünkü uşaq nə cürdür? Hal-hazırda onun inkişaf etdirilməsinə olan yanaşmaların xüsusiyyəti nədən ibarətdir?

Ailədə yeganə uşağın olduğu şəraitdə, o, təbii ki, əsasən böyüklərlə ünsiyyətdə olmaq məcburiyyətindədir. Lakin uşaq bağçasına getmədiyi və pedaqoqlardan individual dərslər aldığı halda bu uşağın yaşıdlarından ibarət kollektivə çox ehtiyacı vardır, belə ki, istənilən vəziyyətdə bir gün gələcək və uşaq yaşıdlarından ibarət kollektivin (uşaq bağçası, məktəb, gimnaziya, lisey) üzvü olacaq. Məhz bu səbəbdən də uşaqda kollektiv vərdislərinin yaradılması çox zəruridir. O, yaşıdları ilə ünsiyyət qurmağı öyrənməli, fəal şəkildə ətraf aləmlə tanış olmalıdır. Böyüklərin hamısı bunu savadlı şəkildə etməyi bacarmır. Bu sahədə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə etmək olar (kitablar, filmlər, ünsiyyətin özü). Orada incə tərbiyəvi məqamlar, mürəkkəb pedaqoji situasiyalar və onlardan çıxış yolları, insanların yaşayış və düşüncə tərzini, insanlar arasındakı ünsiyyət və s. çox dəqiq və dolğun şəkildə əks etdirilmişdir.

Bəzi nümunələr:

- bayrama hazırlıq, uşaqların böyüklərlə birlikdə qonaqlar və qohumlar üçün hədiyyə hazırlaması;

- müxtəlif, o cümlədən fəvqəladə vəziyyətlərdə bir-birinə qayğı göstərməsi;

- insanlar arasında sağlam qarşılıqlı münasibətlərin olması və ünsiyyət quranların müvafiq adekvat davranışı, öz hərəkətlərinin, nitqinin, davranışının analizi korreksiyası və b.

Bütün bu "qeyri-rəsmi" məqamlar insanlar arasındakı münasibətlərdə lazımsız gərginliyi aradan qaldırmağa imkan yaradır, onları qarşılıqlı əlverişli əməkdaşlığa cəlb etməyə kömək edir, digər insana diqqət yetirməklə onu daha dərindən hiss etmək imkanını verir və uşağın böyük həyatına uyğunlaşması üçün şərait yaradır. Nəhayət, uşağın yaşıdlarından ibarət kollektivə daxil olmalı olduğu, orada uyğunlaşmalı olduğu vaxt gəlir. O buna hazırdır mı?

Əksər hallarda uşaq məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə rahat ev şəraitindən gəlir. Bəzi uşaqlar uşaq bağçasını sevmir: orada digər uşaqlar onun xətrinə dəyə, sevimli oyuncağını əlindən ala bilərlər, böyüklər "bezdirir" və "darıxdırır", istədiyini etməyə qoymurlar. Tərbiyəçilərin hər hansı hava şəraitində, hətta əlverişsiz hava şəraitində belə uşaqları gəzintiyə çıxarması nəyə desən dəyər (başqa cür olmaz - bu, rejimdir!). Axı uşaq daxilən yuxudan hələ oyanmamış və belə gəzintiyə psixoloji olaraq hazır deyildir. Məhz bu səbəbdən də bu cür uşağın uşaq bağçası şəraitinə düşməsi onda yalnızlıq və diskomfort, emosional qeyri-sabitlik hissi oyadır.

Psixoloqların apardığı tədqiqatlar göstərir ki, inkişaf səviyyəsinə və psixotiplərə görə, təqribən uşaqların 20%-i (individualistlər) uşaq bağçasına qəti şəkildə getmək istəmir: psixoloji cəhətdən uşaq bağçası onlara tövsiyyə olunmur. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təqribən eyni sayı uşaq bağçasına getməyə razıdırlar (ünsiyyətçi uşaqlar). Digərləri fikirlərini

müəyyənləşdirməmiş və ya onlar üçün heç bir fərqi yoxdur (qeyri-sabit istiqamətli uşaqlar). Məhz bu uşaqlar tərbiyəvi prosesin əsas potensialıdır; pedaqoqun əsas vəzifəsi onları öz tərəfinə çəkməkdir. Uşaqların temperament və xarakteri də nəzərə alınmalıdır: ritmik və aritmik; melanxolik və xolerik uşaqlar vardır. Bunların hamısından irəli gələrək uşaqların rahat ev şəraitindən sonra düşəcəyi şəraitin rejimini və gün bölgüsünü müəyyənləşdirmək və nəzərə almaq lazımdır ki, onlar son dərəcə rahat olmalıdır. Uşaqlar hər hansı formada olan zorakılığı sevmir gizli və ya açıq şəkildə bunu göstərirlər. Daxilən onlar daha çox sərbəst olmağı, sevdiyi işlə məşğul olmağı, hər xırdalığa görə ("xırdalığın" nə demək olduğunu yalnız onlar bilir) böyüklər tərəfindən narahat edilməməyi istəyir. Lakin böyüklər həddindən artıq qayğı göstərmək, uşağı istəmədiyini etməyə məcbur etmək kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Uşağa mütləq olaraq fəaliyyət seçimi verilməli, fərdi məşğələlərin təşkili üçün müstəqil şəkildə qərar qəbul etməsinə imkan yaradılmalıdır.

Beləliklə, pedaqoqun əsas pedaqoji vəzifəsi uşağa öz fəaliyyətinin seçimi zamanı seçmə bacarığını aşılamaqdır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün ona "nə içəcəksən?", "gəzmək istəyirsən, yoxsa şəkil çəkmək?" kimi suallarla müraciət etmək lazımdır ki, uşaq cavab variantivliyi qarşısında qalsın. Erkən yaşda bunu etmək nisbətən asandır; sonradan, insanda stereotip və vərdişlər yarandıqdan və möhkəmləndikdən, şüur və şüuraltı vəhdət şəklində olmadıqdan sonra - daha çətindir. Yalnız o zaman fərdi yanaşmanın deklarasiyası deyil, onun ideyası real şəkil alacaq və pedaqoqun diqqəti konkret fərdə yönələcəkdir.

Uşaq şəxsiyyətinin yeni inkişaf yollarını araşdıran bir çox tədqiqatçılar məhz bu yanaşmanı təcrübədən keçirir və digər təcrübəçilərə tövsiyə edirlər. Bunlar məşhur pedaqoji məktəblərin konsepsiyasının əsasına qoyulmuşdur. V.Davıdovun və D. Elkoninin, L. Zankovun, Ş. Amonaşvilinin, L. Klimanovanın və b. inkişafetdirici təhsil haqqında olan ideyaları humanist istiqamətə və kommunikativ-təsiredici əsasla malikdir. Bu yanaşmaların mahiyyəti bundan ibarətdir: uşaq öz "mən"ini ifadə etmək üçün, məsələn, musiqi fəaliyyətini seçmişsə və bu fəaliyyət bilavasitə onun maraq və tələbatları çərçivəsindədirsə, o zaman bu cür uşağın təlim və tərbiyə prosesi həmin emosional-bədii əsasda qurulmalıdır (musiqi + riyaziyyat, musiqi + ana dili, musiqi + təbiətşünaslıq və s.). Eyni yanaşmadan uşağın digər predmet və prioritet seçdiyi zaman da istifadə edilə bilər.

Təklif edilən yanaşma, təbii ki, əlavə çətinliklər, hər şeydən öncə təşkilat xarakterli çətinliklər (uşaqların maraqlarına görə qrupların formalaşdırılması, məşğələlərin qeyri-standart şəkildə təşkil edilməsi, işlənmiş metodikaların və təşkilat strukturlarının olmaması, maddi bazanın natamamlığı və s.) yaradır, lakin onlar aradan qaldırıla bilən çətinliklərdir. Bu halda pedaqoqlara uşaqlarla ayrı iş, onların fərdi bacarıq və meylliliklərinin xarakterini

nəzərə almaq, konkret uşağa xas olan fərdi inkişaf proqramını reallaşdırmaq üçün həqiqi imkan yaranır. Böyüyün uşağa bugünkü pedaqoji təsirinin innovasiya xarakteri və yolu məhz bundan ibarətdir.

İnnovativ pedaqoji texnologiyaların konkret məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin həyat təcrübəsində tətbiq edilməsi yolu nə cür olmalıdır? Biz onu belə görürük. Bu seçmə, təbii ki, şərtidir və dəqiq dərəcələməyə malik deyildir.

Öncə pedaqoji kollektivin inkişaf dərəcəsini və iddialarının səviyyəsini müəyyənləşdirmək lazımdır. Daha sonra təxmin edilən dəyişikliklərin və yeniliklərin ətraflı konsepsiyasını hazırlamaq və həmin kollektivə təqdim etmək lazımdır. Sonra köhnə stereotipləri və vərdisləri dağıtmaq, valideynləri, sponsorları, mesenatları və işgüzar insanları öz tərəfinə cəlb etmək, məktəbəqədər müəssisənin rəhbərliyini seçilən yolun doğruluğuna inandırmaq lazımdır və nəhayət, müəllif metodikasını hazırladıqdan sonra, son nəticəni dəqiq şəkildə proqnozlaşdırmaq və həmfikirlərin köməyi ilə təlim və tərbiyənin proqressiv metod və formalarının tətbiqinə başlamaq olar.

Təəssüf ki, bəzi məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin iş təcrübəsi ilə tanış olduqdan sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bir çox hallarda onların bəzilərində təlim və tərbiyəyə olan müasir yanaşmaların məqsəd və vəzifələri saxtaları ilə əvəzlənir. Bu məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin rəhbər və pedaqoji aktivləri təlim-tərbiyə prosesini müəllif ideyasından və ya məqsədəuyğunluqdan irəli gələrək deyil, zahiri forma və zəngin iqtisadi imkanlar naminə öz ambisiyalarına və dəbə uyğun olaraq rəngarəng, effektiv və hərtərəfli etməyə çalışırlar. Bu səbəbdən də onların işində tez-tez neqativ hallar müşahidə olunur: Tərbiyəçilərin sayının həddindən artıq çox olması, tədris prosesinin intizam qaydaları və məşğələlərlə yüklənməsi, məkanların interyerinin zövqsüz tərtibatı, lazımsız tədbirlərin həddindən artıq çox olması, hər hansı fəaliyyət növünə üstünlük verilməsi, günün rejiminin həddindən artıq yüklənmiş olması və s.

Bundan başqa, çoxsaylı planların və uşaqların fərdi kartlarının hazırlanması, konspekt və sənədləşmə ilə məşğul olmaq kimi işlər pedaqog-tərbiyəçiləri birbaşa peşəkar vəzifələrindən yayındırır və tam dəyərli pedaqoji fəaliyyətə mane olur. Təəssüf ki, qrupun interyerinin tərtibatı, oyuncaqların "düzəldilməsi" kimi vaxt aparan işlər də məhz tərbiyəçilərin çiyinləri üzərinə düşür. Məhz tərbiyəçilər işdənənar vaxtlarında əyani vəsait düzəltmək məcburiyyətində qalırlar.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, məktəbəqədər pedaqogika öz cəmiyyətinin, həyatının təbii tərkib hissəsi olmaqla onunla birlikdə yaşayır və inkişaf edir. O, dünya sivilizasiyasının topladığı və ən yaxşı pedaqoji zəkaların hazırladığı yaxşı nə varsa özündə toplayır, həmçinin, təbii olaraq, hər bir

inkişaf etmiş cəmiyyətdə olan, insan və onun fəaliyyəti mövcud olan qədər də mövcud olacaq bəzi neqativ məqamları da əks etdirir.

Ədəbiyyat:

1. *Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu) (3-6 yaş)*
Təhsil Nazirliyinin 10 iyul 2012-ci il .
2. Əliyeva Ş. *məktəbəqədər pedaqogikanın aktual problemləri*. Bakı, ADPU, 2010.
3. Mursaqulova R. Əliyeva Ş. *Bağçayaşlı uşaqların təbiətlə tanış edilməsi metodikası*.
Dərs vəsaiti Bakı, ADPU, 1993.

Ş.B.Aydınova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shabnam.mammadova@inbox.ru

BÖYÜK MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN SOSIAL İNKİŞAFI

Xülasə

Məktəbəqədər yaş dövrü insan həyatının ən məsuliyyətli dövrüdür, belə ki, məhz bu dövrdə insanın gələcək inkişafını müəyyənləşdirən təməl bacarıqlar formalaşır. Bu yaş dövrü digər yaş dövrlərindən fərqli olaraq uşaqların sosillaşması sahəsində mühüm nailiyyətlərlə zəngindir.

Məqalədə böyük məktəbəqədər yaşlı uşağın sosial inkişafına mahiyyəti, onun sosial münasibətlər sisteminə daxil edilməsi göstərilir. Müxtəlif fəaliyyət növlərini əhatə edən məktəbəqədər uşaqların sosial inkişafı prosesi təsvir olunur, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində irəli sürülən tələblər və kurikulumların məcburi minimum məzmunu fərqləndirilir, müəllimlərin qarşısında duran vəzifələr izah olunur.

СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ СТАРШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ

Резюме

Дошкольный возраст является наиболее ответственным периодом жизни человека, так как именно в этот период формируются основные навыки, определяющие дальнейшее развитие человека. Эта возрастная группа, в отличие от других возрастных групп, богата важными достижениями в области социализации детей.

В статье раскрывается сущность социального развития старшего дошкольника, его включение в систему общественных отношений. Описывается процесс социального развития дошкольников, который включает различные виды деятельности, отличаются выдвигаемые требования, реализуемые в дошкольных образовательных учреждениях и обязательный минимум содержания курикула, разъясняются задачи, стоящие перед педагогами.

ADULT PRE-SCHOOL SOCIAL PRIVATE DEVELOPMENT OF THE CHILDREN

Summary

Pre-school is the most responsible period of human life, as, during this period the basic skills that determine a person's future development are formed. This age group, unlike other age groups, is rich in significant achievements in the field of socialization of children.

The article shows the essence of the social development of an older preschool child, its inclusion in the system of social relations. The process of social development

of preschool children covering different types of activities is described, the requirements set in preschool educational institutions and the mandatory minimum content of curricula are distinguished, the tasks facing teachers are explained.

Açar sözlər: məktəbəqədər, sosial, böyük, adaptasiya, uşaq

Ключевые слова: дошкольное, социальное, старший, адаптация, ребенок.

Key words: pre-school, social, adult, adaptation, child.

İlk addımlarından başlayaraq uşaq ətraf aləmlə münasibət qurmağa başlayır. Uşaq böyüdükcə bu münasibətlər keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalır. Hər zaman dəyişən böyüklər aləmində şüurlu şəkildə istiqamətlənmək üçün uşaq bu aləmlə olan münasibətlərini hüquqi əsasda qurmalıdır.

Məktəbəqədər yaş dövrü insan həyatının ən məsuliyyətli dövrüdür, belə ki, məhz bu dövrdə insanın gələcək inkişafını müəyyənləşdirən təməl bacarıqlar formalaşır. Bu yaş dövrü digər yaş dövrlərindən fərqli olaraq uşaqların sosiallaşması sahəsində mühüm nailiyyətlərlə zəngindir. Bu dövrdə uşaqlar öz emosiyalarını cəmləməyi öyrənir, onlarda motivasiya sahə inkişaf edir, onlar öz davranışını və hərəkətlərini iradi şəkildə idarə etməyi bacarır. Altı yaşlı uşaqda "Mən və cəmiyyət" kimi mövqe öz yerini tutur.

Məktəbəqədər müəssisə - uşaqların sosiallaşması, sosial tərbiyəsində vacib rol oynayan sosial institutdur. Məktəbəqədər təhsil müəssisələri şəraitində erkən sosiallaşma prosesi zamanı uşağın həyatında baş verən münaqişələr bir sıra pozuntulara – dezadaptasiyaya gətirib çıxarır. Zahirı planda dezadaptasiya qeyri-adekvat davranış formaları ilə, daxili planda isə - psixosomatik pozuntuların müxtəlif formaları ilə təzahür olunur.

Uşaqların MTM-ə uyğunlaşma xarakterinə bir sıra faktorlar təsir göstərir:

- ailədən ayrılma qorxusu, tanımadığı böyüklər və digər uşaqlar qarşısında qorxu;

- uşaq kifayət qədər yaşlıları ilə ünsiyyət təcrübəsinə malik olmadıqda və özünün kommunikativ bacarıqlarından əmin olmadıqda yaşlıları ilə ünsiyyət qorxusu;

- pedaqoqun şəxsiyyəti.

Son zamanlar tərbiyəçinin qeyri-pedaqoji davranışından irəli gələn didaktogen xəstəliklərlə bağlı problemlər aktuallaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əksər hallarda pedaqoqların özlərinin sağlamlığında strukturuna görə uşaqların əziyyət çəkdiyi xəstəliklərə oxşar pozulmalar, məsələn, nevrastenik sindrom müşahidə olunur. Tərbiyəçi və uşaqlar vahid psixosozial çərçivə daxilində olduğundan, bir-birinə qarşılıqlı yoluxucu təsir göstərilir. Bu səbəbdən də uşaqların sağlamlığının qorunması sistemində tərbiyəçinin psixosozial vəziyyətinin normallaşdırılması mühüm şərtidir. Bundan başqa, bu sistemə aşağıdakılar daxildir:

- ailədaxili qarşılıqlı münasibətlərin pozulması;

- avtonomluğun olmaması (böyüklərdən asılılıq);
- ailədə verilən yanlış tərbiyə nəticəsində formalaşmış neqativ davranış vərdisləri;

- uşağın digər uşaqlarla müqayisədə öz bacarıqsızlığını dərk etməsi;
- uşağın fərdi-şəxsi xüsusiyyətləri;
- fiziki inkişaf patologiyası, sağlamlığın zəif olması və s.

Uşaq bağçasında sosial dezadaptasiyanın, solumdan irəli gələn xəstəliklərin yaranmasının qarşısını alan və sosial immunitetin vəziyyətini, cəmiyyətin sosial strukturu çərçivəsində şəxsiyyətin inkişafını müəyyənləşdirən optimal, adekvat sosial mühit şəraiti yaradılmalıdır.

Bunun üçün aşağıdakılar zəruridir:

- uşağın sosial inkişafı üçün əşyavi-inkişafetdirici mühitin yaradılması;
- uşaqların sosial-şəxsi inkişafı mövzusu üzrə valideynlər və MTM-in rəhbərliyi, pedaqoqları, tibbi personalı üçün vahid iş sisteminin yaradılması;
- pedaqoqun uşaqlarla ünsiyyət üslubunun təkmilləşdirilməsi;
- psixoloji-korrekt ünsiyyət üslubuna üstünlük vermək, uşaqların etimadını və hörmətini qazanmaq;

- uşaqlarda sosial vərdislərin formalaşdırılması;
- uşaqlarda olan sosial-şəxsi problemlərin profilaktikası və korreksiyası.

Məktəbəqədər təhsil proqramının proyekt MTM-də həyata keçirilən proqramın mütləq minimumunu müəyyənləşdirərək uşaqların sosial-şəxsi inkişafına dair bir sıra tələbatlar irəli sürür. Bu tələbatlara aşağıdakılar aiddir:

- uşaqlarda özünə, digər insanlara, ətraf aləmə qarşı müsbət münasibətin inkişaf etdirilməsi;

- uşaqlarda kommunikativ və sosial bacarığın inkişaf etdirilməsi;

- uşaqlarda özü haqqında müsbət hisslərin (öz imkanlarına, hamının onu sevdicinə inam) formalaşması üçün şəraitin yaradılması;

- uşaqlarda mənlilik hissənin formalaşdırılması, onun öz hüquq və azadlıqlarını dərk etməsi (uşağın öz fikri olmalı, dostlarını, oyuncaqlarını, fəaliyyət növlərini özü seçməli, şəxsi əşyaları olmalı, şəxsi zamanından istədiyi kimi istifadə etməlidir);

- uşaqlarda ətrafdakı insanlara qarşı müsbət münasibətin tərbiyə edilməsi: buraya sosial mənsəyindən, irqi və milli mənsəbiyyətindən, dilindən, dinindən, cinsindən, yaşından, şəxsi və davranış xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq ətrafdakı uşaq və böyüklərə hörmətlə yanaşmaq, digər insanların mənlilik hissəsinə, onların fikrinə, istəklərinə, baxışlarına hörmət etmək hissləri daxildir;

- uşaqların digər insanlarla əməkdaşlıq dəyərlərinə cəlb edilməsi: insanların bir-birinə ehtiyac duyduğunu dərk etdikdə köməkliyin göstərilməsi, müştərək işin planlaşdırılması, öz istəklərinin idarə edilməsi, fikir və rəylərin fəaliyyət ortağı ilə razılaşdırılması;

- uşaqlarda digər insana, ümumi işə, verdiyi sözə görə məsuliyyət hissinin inkişaf etdirilməsi;

- uşaqlarda kommunikativ bacarıqların - ətrafdakıların emosional vəziyyətini anlamaq, öz hisslərini ifadə edə bilmək bacarıqlarının yaradılması;

- uşaqlarda sosial vərdişlərin formalaşdırılması: münaqişəli vəziyyətlərin aradan qaldırılmasının müxtəlif üsullarını mənimsəmək, ümumi razılığa gəlmək, növbəni gözləməyi bacarmaq, yeni əlaqələr yaratmaq.

Hazırda uşaqlarda konstruktiv ünsiyyət vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş korreksion-inkişafetdirici iş aktualdır, belə ki, qrupda yaşadları arasında ünsiyyət zamanı çətinlik çəkən və qeyri-əlverişli emosional vəziyyətə malik uşaqların sayı çoxalmaqdadır. Psixoloji tədqiqatlar və praktik müşahidələr göstərir ki, müasir uşaqların əksəriyyətində bir çox hallarda müxtəlif səpkili problem və çətinliklərə rast gəlinir ki, bunların arasında yüksək səviyyədə narahatlıq, qorxu, qeyri-müəyyənlik, emosional dayanıqsızlıq böyük yer tutur. Uşaqlar öz fikirlərini, hisslərini hər zaman adekvat şəkildə ifadə edə bilmir, bu da, yaşadları və böyükklərlə dolğun əlaqələrin yaradılmasına əngəl olur.

5-6 yaş dövrü psixoloji xarakteristikasına görə etik normaların qavranılması, bu yaşda dərrakə və emosional qavrayış yarandığından fərdi keyfiyyətlərin tərbiyə olunması üçün ilk sensitiv period hesab olunur. Məktəbəqədər yaş dövründən başlayaraq uşaqlarda mənəvi dəyərləri və özünə (özünüdərkətmə, özünəhərmət) və digər insanlara (onlara hərmət) qarşı təməl münasibətləri formalaşdırmaq lazımdır. Bu, nəinki ünsiyyəti sadələşdirir, yüngülləşdirir, həm də onu mənəvi ünsiyyətə çevirir. Çünki, insan özünə və digər insanlara hərmət edirsə, o zaman onlarla gərginlik, qorxu və əziyyətsiz ünsiyyət qura bilər. Bu vəziyyət individin özünə hərmət edib, başqalarına etmədiyi situasiyadan çox fərqlənir. Belə ünsiyyət zamanı ətrafdakılar özlərinə qarşı laqeydlik hiss edir və ünsiyyətdən qaçırlar. Bu cür insan əksər hallarda manipulyativ ünsiyyət üsullarına əl atır.

Bizim proqram uşaqlara öz davranışını yaşadlarının davranışı ilə müqayisə etməyə, özünü göstərməyə, özünün daxili potensialını açmağa, özünü və qarşısındakını anlamağa, öz "Mən"-ini kəşf etmək sevincini yaşamağa imkan yaradır. Bu, özünüqiymətləndirmənin inkişafı ilə əlaqədardır, belə ki, uşaqlar başqasını, xüsusilə də yaşadlarını özü ilə müqayisədə daha dolğun və düzgün qiymətləndirir, buna görə də, özünü başqaları ilə müqayisə edərkən öz xüsusiyyətlərini, öz unikallığını dərk edir, anlayırlar ki, hər bir insan sevilməsi və inkişaf etdirilməsi gərəkən özünəməxsus dəyərlə fərdi keyfiyyətlərə malikdir.

Uşaq başqasının onu qəbul etməsi mühitinə düşdükdə, başqasının onun şəxsiyyəti ilə maraqlandığını hiss edir. Uşağın yaşadları ilə ünsiyyətinin inkişaf etdirilməsi üzrə aparılan psixoloji məşğələlər kompensator funksiyasını yerinə yetirməklə uşaqların ətraf aləmlə münasibətlərini pozitiv çalarlara boyayır, narahatlıq hissi azalır, qorxular yox olur. Uşaq özü və ətrafdakı insanlarla harmo-

niyə şəklində yaşamağa başlayır. Buna görə də, V.A.Suxomlinski "özünü başqasının yerinə qoymaq" bacarığını emosional mədəniyyətin inkişaf etdirilməsinin ən mühüm yolu kimi qiymətləndirirdi. O qeyd etmişdir ki, soyuq ürək ali hissləri daşıya bilməz. Beləliklə, uşaqların özü kimiləri arasından emosional-obrazlı təsəvvürləri toplaya bilməsi üçün şərait yaradılır. Bunlar olmadan uşaqlarda başqa insanlarla emosional əlaqə qurmaq tələbatı atrofiyaya uğrayır.

Bizim gördüyümüz işlər məktəbəqədər uşaqların şəxsiyyət kimi inkişaf etdirilməsi üçün ən effektiv şərtlərdən biri olan oyun terapiyasına əsaslanmışdır. Milli pedaqogika və psixologiyamızda qəbul olunmuşdur ki, uşağın psixi inkişafında oyun müstəsna rol oynayır və məktəbəqədər yaş dövründə aparıcı fəaliyyət növüdür. D.B.Elkoninin sözlərinə görə, oyun məktəbəqədər yaşlı uşağın psixika və şəxsiyyətində əsas progressiv dəyişiklikləri yaradan onun ətrafdakı insanlarla münasibətlərini müəyyənləşdirən, növbəti yaş mərhələsinə, yeni fəaliyyət növlərinə hazırlayan universal fəaliyyət formasıdır.

L.Frenk belə bir fərziyyə irəli sürmüşdür ki, uşaqlar üçün oyun - onlara heç kimin öyrədə bilməyəcəyini öyrənmək üsuludur, real həyatda və zamanda istiqamətlənmə üsuludur, əşya və insanları tədqiq etmək vasitəsidir. Oyun prosesinə qoşularkən uşaqlar müasir həyatda yaşamağı öyrənir. Oyun uşaqlara öz təxəyyülünü aşkarlamağa, mədəniyyət dəyərlərini mənimsəməyə və müəyyən vərdislərə yiyələnməyə kömək edir. L.Frenklə razılaşmamaq mümkün deyil ki, uşaqlar oynayarkən öz individuallığını təzahür etdirir.

Ədəbiyyat:

1. *Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu) (3-6 yaş). Təhsil Nazirliyi, 10 iyul 2012-ci il.*
2. *Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin Dövlət standartı və proqramı. Bakı, 2010.*
3. *Əliyeva Ş. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı, ADPU, 2010.*
4. *Солодянкина О.В. Социальное развитие ребенка дошкольного возраста: Методическое пособие. Издательство: АРКТИ 2006.*

A.T.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
arzumemmedova1998@bk.ru

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ DİNLƏMƏ BACARIQLARININ TƏDRİSİ ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN METODLAR VƏ ONLARIN TƏHLİLİ

Xülasə

Bu gün Azərbaycanın dünyanın müxtəlif ölkələri ilə biznes və təhsil əlaqələri geniş vüsət almışdır. İstənilən sahədə uğur qazanmaq istəyən hər bir azərbaycanlı bir və ya bir neçə xarici dil bilməli dil bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq ümumtəhsil məktəblərində ingilis və digər xarici dillər geniş şəkildə tədris olunur. İkinci xarici dil kimi ingilis dilinin tədrisində əsas məqsəd şagirdlərin meyl və marağını nəzərə alaraq onların şifahi nitq vərdislərinin inkişaf etdirilməsi, fikirlərini ikinci bir xarici dildə sərbəst ifadə etməsi, əməkdaşlıq şəraitində müxtəlif mədəniyyətləri öyrənməsidir. Buna əsaslanaraq xarici dil dərslərində dil bacarıqlarının xüsusilə də dinləmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi olduqca vacibdir. Tədqiqatın əsas mövzusu xarici dil tədrisində dinləmə bacarıqlarının inkişafı üçün istifadə olunan metodlar və onların ətraflı şəkildə təhlilidir. Tədqiqatda dinləmə bacarıqlarının inkişafı üçün tətbiq olunan müxtəlif metodlardan bəhs edilir. Bununla belə hal-hazırda xarici dil dərslərində istifadə oluna biləcək müxtəlif metod və vasitələr araşdırılıb inkişaf etdirilməkdədir. Onlardan səmərəli şəkildə istifadə xarici dilin tədrisi prosesini sürətləndirir və bununla da xarici dil tədrisi inkişaf edir.

МЕТОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ОБУЧЕНИИ НАВЫКОМ АУДИРОВАНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ, И ИХ АНАЛИЗ

Резюме

Сегодня расширились деловые и образовательные связи Азербайджана с различными странами мира. Каждый азербайджанец, желающий добиться успеха в какой-либо сфере, должен знать один или несколько иностранных языков и развивать языковые навыки. Учитывая все это, английский и другие иностранные языки широко преподаются в средних школах. Основной целью преподавания английского языка как второго иностранного является развитие у учащихся навыков устной речи, свободное выражение своих идей на втором иностранном языке, а также изучение различных культур в среде сотрудничества с учетом их взглядов и интересов. Исходя из этого, очень важно развивать языковые навыки, особенно навыки аудирования, на занятиях по иностранному языку. Основной темой исследования являются методы, используемые для развития навыков аудирования при обучении иностранному языку, и их подробный анализ. В исследовании обсуждаются различные методы, используемые для развития навыков ау-

дирования. Однако в настоящее время исследуются и разрабатываются различные методы и инструменты, которые можно использовать на занятиях по иностранному языку. Их эффективное использование ускоряет процесс обучения иностранному языку, а значит, и обучение иностранному языку развивается.

METHODS USED IN TEACHING LISTENING SKILL IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES AND THEIR ANALYSIS

Summary

Today, Azerbaijan's business and educational relations with various countries around the world have expanded. Every Azerbaijani who wants to succeed in any field must know one or more foreign languages and develop language skills. Taking into account all of them, English and other foreign languages are widely taught in secondary schools. The main purpose of teaching English as a second foreign language is to develop students' oral skills, to express their ideas freely in a second foreign language, and to learn different cultures in a collaborative environment, taking into account their attitudes and interests. Based on this, it is very important to develop language skills, especially listening skills, in foreign language classes. The main topic of the research is the methods used to develop listening skills in foreign language teaching and their detailed analysis. The study discusses various methods used to develop listening skills. However, various methods and tools that can be used in foreign language classes are currently being researched and developed. Their effective use accelerates the process of teaching a foreign language, and thus foreign language teaching develops.

Açar sözlər: xarici dil tədrisi, dil tədrisində əsas dil bacarıqları, metod anlayışı, dinləmə bacarıqları, dinləmənin növləri və üsulları, dinləmənin tədrisində istifadə olunan metodlar

Ключевые слова: обучение иностранному языку, базовые языковые навыки в обучении языку, понятие метода, навыки аудирования, виды и методы аудирования, методы, используемые при обучении аудированию

Key words: foreign language teaching, basic language skills in language teaching, concept of method, listening skills, types and methods of listening, methods used in listening teaching

Giriş

Dinləmə bacarığı xarici dil dərslərində mühüm rol oynayır. Dinləmə linqvistik bacarıqlardan biri hesab olunur ki, bununla da eşitmə, anlama və izah nəzərdə tutulur. Dinləmə, insanların mədəniyyətlərini artırmaq və yaşadıkları cəmiyyətdəki təcrübələrini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə etdikləri metodlardan biridir. Çünki başqalarının çıxışlarını dinləmək, fikirlərini dinlədikdən sonra onlarla fikir mübadiləsi aparmaq, məktəblər və universitetlərdəki dərslərin izahatlarını dinləmək-bunların hamısı təcrübə və mədəniyyəti artıran bilik və anlayışlar əldə etməklə nəticələnir. Çünki dinləmə prosesi qalan digər bacarıqlara effektiv bir hazırlıq prosesidir. Xarici dil dərslərində mühüm rol oynayan dinlə-

mə bacarığının inkişafı üçün müxtəlif metod və vasitələr hazırlanıb dərslərdə tətbiq olunur. Bu metod və vasitələr isə şagirdlərin dinləmə bacarığına yiyələnməsi və həmin bacarıqları inkişaf etdirməsi üçün əsas mənbə hesab olunur. Buna əsaslanaraq bu məqalədə əsas dil bacarıqlarından biri olan dinləmə bacarıqları və onların inkişaf etdirilməsi üçün istifadə olunan metod və vasitələr ətraflı şəkildə tədqiq olunmuş və onlar haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Xarici dil dərslərində dinləmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində istifadə olunan metodlar.

Dinləmə linqvistik bacarıqlardan biri hesab olunur ki, bununla da eşitmə, anlama və izah nəzərdə tutulur. Elm adamları dinləmə və eşitməni bir-birindən ayırır. Çünki dinləmə anlama və tənqidlə eyni məna daşıyır. Amma eşitmək isə belə bir məna vermir. Məsələn, biz kənardan bir səs və ya bir hadisə eşidə bilərik, ancaq mahnıları, mühazirələri, seminarları biz sadəcə eşitməyirik, həm də daha diqqətlə dinləyirik. Çünki dinləmək, anlamaq, şərh və tənqid etmək üçün həssas eşitmə tələb olunur. Oxumaq, yazılı simvolları bilmək, anlamaq və izah etməkdirsə, dinləmək danışılan simvolları bilmək, anlamaq və şərh etməkdir.

Dinləmə, insanların mədəniyyətlərini artırmaq və yaşadıkları cəmiyyətdəki təcrübələrini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə etdikləri metodlardan biridir. Çünki başqalarının çıxışlarını dinləmək, fikirlərini dinlədikdən sonra onlarla fikir mübadiləsi aparmaq, məktəblər və universitetlərdəki dərslərin izahatlarını dinləmək-bunların hamısı təcrübə və mədəniyyəti artıran bilik və anlayışlar əldə etməklə nəticələnir. Çünki dinləmə prosesi qalan digər bacarıqlara effektiv bir hazırlıq prosesidir.

Dinləmə bacarığı: İnsanlardan və ya digər vasitələrdən (radio, televiziya və s.) eşitdiyimiz məlumatları anlamaqdır. Dinləmə, dil-qulaq-beyin əlaqəsi aktiv olan anda baş verir. Burada səslərin və sözlərin başa düşülməsi vacibdir. Hər dinlədiyimizi isə biz anlaya bilmərik. Anlamanın birinci mərhələsi dinləməkdir. Buna görə də dinləmənin bir sıra növləri qeyd olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

Təkrarlayıcı dinləmə: Bu dinləmə növündə şagird bir növ səs yazıçı rolunu oynayır. Burada şagirdlər eşitdiklərini təkrarlayır və bu zaman onların dinlədiklərini başa düşmələrinə ehtiyac qalmır. Bu dinləmə növünün məqsədi şagirdin tələffüzünü və intonasiyasını düzəltməkdir.

İntensiv dinləmə: Sözlər, intonasiya, vurğu, ayırıcı səs (fonem) kimi detalları anlamaq üçün induksiya texnikasının istifadə edildiyi bir dinləmə növüdür. İntensiv dinləmə prosesində şagirdlərin qrup və ya fərdi şəkildə çalışmaları edə bilməsi üçün müəllim onlardan qrammatika, vurğu, intonasiya və qısaltma kimi açar sözləri və detalları başa düşməsini gözləyir.

Təxmin edərək dinləmə: Mövzu haqqında əvvəlcədən məlumatı olan tələbələr daha sonra eşidəcəkləri mətn haqqında öz təxminlərindən istifadə edə bilər.

Ümumi mənanı (məhiyyət) anlamaq üçün dinləmə: Yaxşı dinləmə bacarıqlarına malik olan dinləyicilər, detallara çox qapılmadan ümumi mənanı başa düşməyə çalışırlar. Onlar hadisənin məhiyyətini dərk edirlər. [5]

Bildiyimiz kimi dinləmə bacarığının tədrisi dil tədrisində vacib məqamlardan biri hesab olunur. Hər bir müəllim tədris etdiyi sınıfdə şagirdlərin dil bacarıqların xüsusilə də dinləmə bacarıqlarının inkişafına səy göstərir. Buna görə də hər müəllim şagirdlərinə uyğun və effektiv ola biləcək metod və üsullardan istifadə etməyə çalışır. Bu bölmədə müəllimlərin ən çox istifadə etdiyi dilçi və ya bir çox elmi tədqiqatçının öz elmi məqalə və kitablarında bəhs etdiyi effektiv metodlardan bəhs edib onların izahını verməyə çalışacağıq. Həmin metodlara effektiv dinləmə metodları, müfəssəl dinləmə metodu və intensiv dinləmə metodlarını aid etmək olar.

Effektiv dinləmə metodları

Şəkilsiz dinləmə (dil): Müəllim ekranı örtür, monitoru şagirdlərdən uzaqlaşdırır və ya ekranın parlaqlığını aşağı salır. Şagirdlər daha sonra bir dialoqu dinləyir və bunun harada baş verdiyini və nətiqlərin kim olduğunu təxmin edir. Məsələn, onlar nətiqlərin yaşlarını və ya necə göründüklərini təxmin edə bilirlər.

Şəkilsiz dinləmə (musiqi): Şagirdlər bir video və ya filmin bir hissəsində çalınan musiqiyə qulaq asa bilər. Onlar musiqinin növündən asılı olaraq filmin səhnəsini və harada baş verdiyini təxmin edə bilirlər.

Şəkil və ya təsvir (danışiq): Sınıfı iki hissəyə bölərək yarısının ekrana, digər yarısının isə kənara baxmasını istəyə bilərik. Ekranı görə bilən şagirdlər görə bilməyən şagirdlərə nələrin baş verdiyini danışmalıdır. Burada ekrana baxan şagirdlər əsasən ekranda nələrin baş verdiyini izləməyən şagirdlərə təsvir etməyə çalışarkən digər, yəni ekranı görməyən şagirdlər isə bütün diqqətlərini ekranda baş verənləri dinləməyə yönəldəcək. Filmin bir hissəsini izlədikdən sonra digər hissəsində yer dəyişimi ola bilər. Yəni bu dəfə ekranı görməyən şagirdlər ekrana baxır və digər şagirdlərə nələrin baş verdiyini danışmağa (izah etməyə) çalışır və digər (ekranı görməyən şagirdlər) görmədiklərini diqqətlə dinləyib anlamağa çalışır.

Müfəssəl və intensiv dinləmə metodu

Müfəssəl dinləmə: Müfəssəl oxunun şagirdlərin söz və dil bilgiləri əldə etməsinə kömək etdiyi və eyni zamanda onları yaxşı oxucuya çevirdiyi kimi, müfəssəl dinləmənin də (müəllim burada da şagirdə dinləmə materialını seçmələrinə icazə verir və bunu zövq üçün etmələrini söyləyir) şagird üzərində böyük təsiri var. Müfəssəl dinləmə ümumiyyətlə sınıf xaricində olur: şagirdin evində, bir yerdən başqa yerə gedərkən maşında və ya onun mp3 çalarında. Şagirdlər dinləmək istədikləri mövzularda öz seçimlərini etdikdə belə bir fəaliyyətin motivasiya gücü kəskin şəkildə artır. Müəllim şagirdləri müfəssəl dinləməyə təşviq etmək üçün onlara bir çox tapşırıqlar işlədə bilər. Məsələn, şagirdlər bir

gündəlik tuta və dinlədikləri material haqda öz fikir və cavablarını həmin gündəliyə qeyd edə bilər və ya müəllim tərəfindən hazırlanan hesabat formalarını dolduraraq dinlədiyi mövzuların adlarını, çətinlik səviyyəsini qeyd edə və dinlədiyi səs yazısının məzmununu ümumiləşdirə bilər. Şagird eyni zamanda şərh qutusuna öz şərh və fikirlərini yazsa, elan löhvəsində dinləyib ən çox sevdiyi dinləmə materialını qeyd edə və sinif yoldaşları ilə paylaşa bilər. Bütün bunları etdikdən sonra şagird sinfə və sinif yoldaşlarına öz töhvəsini verdiyini anlayır. Bu isə onları dinləmə tapşırıqlarına həvəsləndirir və onlara motivasiya verir.

İntensiv dinləmə: audio materialdan istifadə. Bir çox müəllim, şagirdlərinin dinləmə bacarıqlarını inkişaf etməsi üçün kaset, CD və ya sərt diskdəki audio materiallardan istifadə edir.

İntensiv dinləmə: Canlı dinləmə. Həqiqi ünsiyyətin təmin edilməsinin ən yaxşı yolu, müəllimin və ya sinfə daxil olanların şagirdlərlə danışdıqları zaman yaranan canlı dinləmədir. Bu, şagirdlərin üz-üzə ünsiyyət zamanı dinləmə təcrübəsi aparmasına və xüsusən də şablon ifadələrdən istifadə etməklə dinləmə “təmir” strategiyalarını tətbiq etməsinə imkan verdiyi üçün çox faydalıdır (məsələn, üzr istəyirəm, nə dediniz? Tam anlaya bilmədim). Canlı dinləmə aşağıdakı formalarda ola bilər:

Hekayələr danışmaq: Müəllim dinləmə materialını şagirdlərə dinlədikən materialın bəzi hissələrini şagirdlərin təxmin etməsini istəyə bilər. Belə ki, müəllim dinləmə materialını dayandıraraq sonrakı hissələrdə nə ola bilər deyə şagirdlərə müraciət edir. Şagirdlər isə öz fikirlərini söyləyir. Şagirdlər həm də dinləmə materialında olan insanları təsvir edə bilər. Təklif etdiyimiz kimi, hekayələri yenidən danışmaq dil bacarıqlarını artırmağın effektiv bir yoludur.

Danışiq (söhbət): Müəllim bir həmkarını sinifə dəvət edir və onunla ingilis dilində bir mövzu haqqında söhbət edir. Şagirdlər isə bu zaman söhbətin gedişatını izləyə və onu dinləyə bilər. Müəllim həmin həmkarı ilə müxtəlif rollara girib hekayələr də danışa bilər.

Yuxarıda araşdırılmış metodlar dərs zamanı çox tətbiq olunan əsas metodlardır. Müəllimlər həmin metodları düzgün tətbiq edərək əsas diqqət mərkəzində olan dinləmə bacarıqlarının inkişafı üçün istifadə edir. Müəllim dinləmə bacarıqlarının inkişaf etməsi üçün təkcə şagirdlərə dərs zamanı yox, həm də evdə nə etməli olduqlarını izah edir. [2, s. 303-308]

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, xarici dərslərdə dil bacarıqlarının inkişafı hal-hazırda vacib məsələlərdən biridir. Övvələr dil tədrisi ancaq qrammatikanın izahı və sözlərlə məhdudlaşdırılırdı. Amma dövrümüzdə dil tədrisində əsas məqsəd şagird və tələbələrin xarici dil bacarıqlarına yiyələnməsi və onlardan səmərəli şəkildə istifadə etməsidir. Buna görə də dil bacarıqlarının tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir. Əsas dil bacarıqları oxu, dinləmə, yazı və danışiq hesab olunur. Bu tədqiqatda əsas dil bacarıqlarından biri olan dinləmə bacarığı ətraflı

şəkildə araşdırılıb və onun inkişafı üçün istifadə olunan metodlar göstərilib. Bu metodlar hal-hazırda xarici dil dərslərində istifadə olunur və öz faydasını verir. Bütün bunlara əsaslanaraq söyləyə bilərik ki, müəllimlər xarici dilin tədrisi zamanı dinləmə metodlarına diqqət yetirməli və şagirdlərə dinləmə bacarıqlarının inkişafında kömək etməlidir.

Ədəbiyyat:

1. E.A.Nida. *Learning a Foreign Language*, Friendship Press, 1957, 212 s.
2. Jeremy Harmer. *English Language Teaching*, Pearson Education Limited, 2007, 448 s.
3. Penny Ur.A. *Course in Language Teaching*, Cambridge University Press, 1996, 388 s.
4. S.Krashen. *Principles and Practice in Second Language Acquisition*, Pergamon Press, 1982, 209 s.
5. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/388905>
6. <https://atauni.edu.tr/yuklemeler/f046b1928868800bb079edd8bb7ad2f8.pdf>
7. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/151854>

N.B.Cəfərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nerminbayramqizi@gmail.com

MÜASİR TƏHSİLİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Məqalənin məqsədi dinamik sürətdə inkişaf edən və müasirləşən dünya üçün bütün bu müasirləşməyə hazır olan təhsil idarəetməsinin səmərəliliyinin artırılmasının əhəmiyyətini vurğulamaq və qloballaşan dünyaya integrasiyanın sürətlənməsi üçün yeni yol və üsulların seçilməsini təmin etməkdir. Məqalədə modrenləşmənin hədəflərinə çatmaq üçün təhsilin idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması yolu ilə lazımlı sahələrə yönəlməyi, effektivliyin təmin edilməsi üçün nələrin lazım olduğunu və təhsilin idarə olunmasının institusionalaşdırılmasının səmərəliliyə təsiri məsələlərindən bəhs edilmişdir. Həmçinin təhsil sistemlərinin özünün qarşısına qoyduğu institusional problemləri və təhsildə müasir menecmentin qayda və qanunlarının məqsədə uyğunluğu qeyd olunmuşdur.

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ СОВРЕМЕННЫМ ОБРАЗОВАНИЕМ

Резюме

Цель статьи - подчеркнуть важность повышения эффективности управления образованием для динамично развивающегося и модернизирующегося мира, готового ко всей этой модернизации, и предоставить выбор новых путей и средств для ускорения интеграции в глобализующийся мир. В статье рассматривается необходимость акцентирования внимания на направлениях, необходимых для повышения эффективности управления образованием для достижения целей модернизации, что необходимо для обеспечения эффективности, а также влияние институционализации управления образованием на эффективность. Он также отметил институциональные проблемы, с которыми сталкивается система образования, и целесообразность правил и законов современного управления в образовании.

WAYS TO INCREASE THE EFFICIENCY OF THE MANAGEMENT OF MODERN EDUCATION

Summary

The aim of the article is to emphasize the importance of increasing the effectiveness of education management for a dynamically developing and modernizing world that is ready for all this modernization, and to provide a choice of new ways and means to accelerate integration into a globalizing world. The article discusses the

need to focus on the areas needed to increase the efficiency of education management to achieve the goals of modernization, what is needed to ensure efficiency, and the impact of institutionalization of education management on efficiency. He also noted the institutional problems faced by the education system and the expediency of the rules and laws of modern management in education.

Açar sözlər: *təhsilin idarə olunması, təhsilin keyfiyyəti, təhsilin inkişafı, idarəçiliyin səmərəliliyi, effektiv idarəetmə, müasir təhsil*

Ключевые слова: *управление образованием, качество образования, развитие образования, эффективность управления, эффективное управление, современное образование*

Key words: *education management, education quality, education development, management efficiency, effective management, modern education*

Müasir təhsil idarəetməsi təhsil müəssisəsinin dinamik dəyişən iqtisadi və sosial mühit şəraitinə daim uyğunlaşmasına diqqət yetirməlidir. Təhsil müəssisəsinin səmərəli idarə edilməsi təhsil prosesinin keyfiyyətinin, təhsil prosesi iştirakçılarının və cəmiyyətin tələbatlarına cavab verən nəticənin təmin edilməsinə yönəldilməlidir. Təhsil sistemi qlobal bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşmalıdır. Təhsil müəssisəsinin idarəetmə sistemi isə tədris prosesində səmərəli dəyişiklikləri təmin etməlidir. Təhsil sisteminin modernləşdirilməsi bütün mümkün nəticələri nəzərə almaqla, səmərəliliyin artırılması üçün dəyişikliklərin zəruri olduğu sahələrə yönəldilməlidir. Bu günün əsas problemləri zəruri təlim proqramlarının formalaşdırılması üçün əmək bazarının tələbatının vaxtında müəyyən edilməsi, köhnəlmiş səmərəsiz strukturların aradan qaldırılması üçün təhsil müəssisələrinin innovativ üsullara və idarəetmə vasitələrinə yiyələnməsi və s. həm tək bir qurumun, həm milli, həm də qlobal olan təhsilin keyfiyyətinin əsasını təşkil edir. Təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsi sisteminin vahid modeli bu gün mövcud deyildir. Buna görə də, təhsil müəssisəsinin idarə edilməsinin effektivliyi bütövlükdə ölkədə təhsil sistemini idarə edərkən yaranan xarici amillərdən asılıdır və təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsi üçün əsas şərtləndəndir. Tədris prosesinin səmərəliliyi və göstərilən təhsil xidmətlərinin keyfiyyəti təhsil müəssisəsinin rəhbər heyətinə həvalə edilir və müasir idarəetmə metodlarının, inkişaf etdirilən müasir informasiya texnologiyalarına və təhsilə əsaslanan innovativ metodların işlənilib hazırlanmasına və istifadəsinə əsaslanır.

Qloballaşma şəraitində təhsil müəssisələri də idarəetmə səviyyəsində struktur dəyişiklikləri və effektiv inkişaf üçün yeni strategiyaların işlənilib hazırlanması zərurətini şərtləndirən beynəlmilləşmə proseslərindən təsirlənir. Təhsil, inkişaf etməyi və müsbət nəticələr əldə etməyi bacaran ağıllı, bilikli və səriştəli insanlar yaratmaqla cəmiyyəti formalaşdırır, bununla da təhsil sosial və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövləti təmin edir. Təhsil ölkənin iqtisadi inki-

şafının, sosial-iqtisadi tərəqqinin və sosial sistemin davamlılığının təmin edilməsində mühüm amil kimi müəyyən edilir. Təhsil, artıq təhsil almaq naminə təhsil (bilik əldə etmək) kimi deyil, yeni innovativ texnoloji xətlərə daxil olan ölkələrə töhfə verən inkişaf amili kimi nəzərdən keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir biznes mühiti üçün işçilərin və menecerlərin bütün fəaliyyəti boyu peşəkar bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məsələsi çox mühümdür ki, bu da müxtəlif kursların təşkili yolu ilə bu konsepsiya çərçivəsində tədris proseslərinin aktivləşməsi, təlimlər, fərdi dərslər və səriştələrin inkişafı üçün sahələrin yaradılması ilə nəticələnməlidir. Buna əsaslanaraq, mövcud təhsilin idarə edilməsi vasitələrinə, yəni təhsil xidmətlərinin idarə edilməsinə nəinki təlim prosesini başa çatdırmaq, hətta bu xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltmək üçün yenidən nəzərdən keçirilməsinin konseptual zərurətini ifadə etmək lazımdır.

Buna görə də, təhsil, bu gün, onu həyat boyu almaq və şəxsiyyətdə müstəqil təhsil qabiliyyətinin formalaşması imkanı ilə davamlı bir proses hesab olunur. UNESCO-nun 2005-ci il “Bilik cəmiyyətlərinə” hesabatında təhsilin insanın qlobal miqyasda fərdi inkişafı, fərdin uyğunlaşma qabiliyyətini və muxtariyyətini təmin etmək məqsədi ilə bütün həyatı boyu əlçatan olması lazım olduğu açıqlanıb. Təhsil sistemində idarəetmə alətləri və metodlarından istifadəyə diqqətin artırılması təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsi sistemlərinin qurulmasında Avropa təhsil müəssisələrinin rəhbərləri tərəfindən beynəlxalq keyfiyyət standartlarının tələb və tövsiyələrinin yerinə yetirilməsini müəyyən edir.

“İdarəetmə” anlayışının özü dünya praktikasında geniş şərh olunur. İdarəetmə dedikdə insanlarla qarşılıqlı əlaqə və ya üsul, habelə idarəetmə gücü və sənəti, xüsusi qabiliyyətlər, idarəetmə orqanı və ya inzibati vahid başa düşülür. Bununla belə, idarəetmə sənət kimi başa düşülür. Bu anlayış ona görədir ki, təşkilatlar özləri kifayət qədər mürəkkəb sistemlərdir, onların fəaliyyəti çoxsaylı müxtəlif xarici və daxili amillərdən asılıdır. Beləliklə, idarəetmə müstəqil bilik sahəsi, ayrıca bir fəndir, daha doğrusu, elm, təcrübə, idarəçilik sənəti ilə zənginləşdirilmiş, ən düzgün şəkildə “idarəçilik düşüncəsi” adlandırılan fənlərarası sahədir. Əksər elmlər və onların nailiyyətləri idarəetmə düşüncəsinə təsir göstərir. Ona görə də istənilən fəaliyyət sahəsində, o cümlədən təhsildə kollektivin birgə söyləri və hərəkətləri ilə arzu olunan nəticələri əldə etmək üçün bu nailiyyətləri tətbiq etməyi öyrənməlidir.

Cəmiyyətin və dövlətin inkişafı üçün təhsilin əhəmiyyəti, digər xidmət növləri ilə müqayisədə təhsil xidmətlərinin göstərilməsinin spesifikliyi təhsil müəssisələrinin işinin nəticəsinin əhəmiyyətini əsaslandırır, eyni zamanda onun çətinlik dərəcəsini müəyyənləşdirir.

Eyni zamanda, təhsil fəaliyyətinin nəticəsi kimi mütəxəssis – bütün təsirlərin ölçü vahidi, əmək bazarına çıxarılan ən yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi hesab olunur. Bundan əlavə, təhsil müəssisəsinin fəaliyyəti təkcə təhsil xidmətlərinin istehsalı və ya peşəkar mütəxəssis hazırlığı deyil, insan inkişafıdır. Təhsil xid-

mətləri daşıyıcısız bir mənə kəsb etmir, “bilik özlüyündə mövcud deyil” və mütəxəssisin peşəkar səriştəsi təkcə biliyə sahib olmaq deyil, həm də onu praktik fəaliyyətdə səmərəli tətbiq etmək bacarığıdır.

Beləliklə, təhsilin səmərəli idarə edilməsi müəyyən edilmiş məqsədlərin, dəyərlərin və normaların həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir. Dəyər təhsilin elan edilmiş və qəbul edilmiş əhəmiyyətidir və məqsədin elan edilmiş dəyərlərə uyğun olaraq formalaşmasıdır. Bütün proseslər müəyyən edilmiş standartlara uyğun həyata keçirilir. Xüsusilə təhsilin qloballaşması təhsil sisteminin qlobal bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılmasını təmin edir. Müasir biliyə əsaslanan iqtisadiyyat (“bilik iqtisadiyyatı”) vahid təhsil standartlarına əsaslanan qlobal təhsil məkanının yaradılmasını nəzərdə tutur. Təhsil sisteminin qloballaşması və beynəlmiləlləşməsi bütün mövcud proseslərin transformasiyasını və dünya bazarının diktə etdiyi bütün dəyişikliklərin həyata keçirilməsi çərçivəsində onların çevik uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil müəssisəsinə “bilik üçbucağının” bütün elementlərini: təhsil, tədqiqat, innovasiyanı inkişaf etdirmək və integrasiya etmək vəzifəsi həvalə edilmişdir. Müasir təhsil müəssisələri, həm səmərəli tədris prosesini təmin etmək, həm də tədqiqat və innovasiya fəaliyyətini inkişaf etdirmək vəzifəsi ilə üzləşirlər. Deməli, təhsilin keyfiyyəti təhsil prosesinin və onun nəticələrinin necə olması barədə mövcud fikirləri nəzərə almaqla təhsil prosesinin və nəticələrinin xarakterik xüsusiyyətidir. Müvafiq olaraq, nəticədə təhsilin keyfiyyəti təhsil prosesindən sonra fərdin səriştəsidir və təhsil prosesinin keyfiyyəti yüksək keyfiyyətli təhsil nəticəsi əldə etməyə kömək edən təhsil prosesinin xüsusiyyətləri və şərtlərinin məcmusudur. Təhsilin nəticəsi müəyyən edilmiş sosial göstəricilərlə ifadə olunduğundan fərdin təhsil xidmətləri aldıqdan sonra malik olduğu bilik, bacarıqların müəyyən edilmiş səviyyəsi, ona uyğun olaraq təhsilin səmərəli qiymətləndirilməsini təmin etmək üçün müasir təhsilin idarə edilməsi həyata keçirilməlidir. Beləliklə, qanunların, normaların, qaydaların, idarəetmə üsullarının təhsil sahəsində tətbiqi təhsil fəaliyyətinin digər sosial və iqtisadi təşkilatların fəaliyyətinin nəticəsindən fərqli olan xüsusi nəticəyə - insan inkişafının əldə edilməsinə yönəldilməlidir.

Təhsilin idarə edilməsi bu halda ümumi idarəetmə sistemində ayrıca bir institut kimi çıxış edir. Buna görə də, təhsil müəssisəsinin idarə edilməsi aşağıdakılara yönəlmiş hərtərəfli bir prosesdir:

- tədris prosesinin özünü və onun tərkib elementlərini optimallaşdırmaqla fərdlərin səmərəli və keyfiyyətli təlim və tərbiyəsinin təmin edilməsi.
- təhsil təlimatlarının yaradılması (müəyyən edilmiş məqsədə çatmaq üçün mövcud imkanların səviyyəsi);
- tədris prosesinin vəhdətinin təmin edilməsi, onun qanunlar, prinsiplər, məzmunlar, forma və metodlar sistemi kimi nəzərə alınması;

- bütün mövcud potensialı cəlb etməklə təhsil təşkilatının idarə edilməsi: kadrların, texnologiyaların, maddi-texniki bazanın, informasiya və maliyyə resurslarının, təşkilati strukturların və s. yüksək keyfiyyətli və səmərəli nəticə əldə etməyə yönəlmiş mövcud resurs bazasından istifadə edərək təhsil, tədqiqat, təşkilati fəaliyyətin təmin edilməsi;

Təhsildə idarəetmənin institusionalaşdırılması təşkilati idarəetmə strukturunun yaradılması və fəaliyyətini tənzimləyən aktların qəbul edilməsi ilə onun təşkilati-hüquqi dizaynı kimi izah edilə bilər. Sonra təşkilati idarəetmə strukturu təhsili idarə etmək üçün nəzərdə tutulmuş təhsil müəssisəsinin alt sisteminin təşkilati yaradılmasının formaları və qarşılıqlı əlaqələri sistemi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Belə təşkilati idarəetmə strukturunun məqsədləri təhsilin beynəlxalq integrasiyasının funksional məqsədlərinə uyğun olmalıdır, onların həyata keçirilməsini təmin etməli və yaranan mənfəətləri minimuma endirməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bütövlükdə təhsil sistemi üçün qarşıya qoyulmuş integrasiya məqsədləri nəzərə alınmaqla təhsil müəssisəsinin idarə edilməsində birləşdirici tendensiya heç də həmişə avtomatik həyata keçirilmir. Əksər hallarda ayrı-ayrı təhsil müəssisələri təhsil fəaliyyətinin integrasiyası və differensiallaşdırılması proseslərinin mürəkkəbliyi ilə əlaqədar daxili fəaliyyət sistemində ziddiyyət yarandıqda bunu ümumilikdə həyata keçirirlər.

Təhsil sistemində artıq müxtəlif modernləşdirmə tədbirlərinə, o cümlədən Boloniya prosesində nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, təhsil xidmətlərinin keyfiyyətini təmin etmək üçün nəzərdə tutulan nəticələr hələ də əldə edilməyib. Məsələn, iştirakçı ölkələrdə Boloniya prosesinin elan etdiyi mobillik göstəriciləri ildən-ilə artsa da, lakin nəticələr aşağı olaraq qalır. Əcnəbi tələbələrin sayı, hətta aparıcı ölkələrdə belə, ümumi tələbələrin 5%-dən çox deyil. Avropa Ali Təhsil Sahəsinə görə, ölkəyə gələn tələbələrin sayı xaricə təhsil almaq üçün gedən tələbələrin sayını əhəmiyyətli dərəcədə üstələdikdə “birtərəfli mobillik” problemi yaranır və bu problem hələ də qalmaqdadır.

Modernləşmə bütün mümkün nəticələri nəzərə almaqla və hədəfləndiyi məqsədləri aydın başa düşməklə səmərəliliyi artırmaq üçün lazım olan sahələrə yönəldilməlidir. Bu, ümumilikdə təhsilin idarə edilməsi sahəsinə, xüsusən də təhsil müəssisəsinə aiddir. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, təhsil müəssisələrinin idarəetmə sisteminin qurulmasında və fəaliyyətində əsas vəzifə əks cərəyanlarda optimal tarazlığı tapmaq, ziddiyyətləri və təşkilati münafişələri minimuma endirməkdir. Təhsilin idarə edilməsinin institusionalaşdırılması o halda səmərəli ola bilər ki, o, iqtisadi, informasiya və analitik xarakterli tədbirlərlə tamamlansın. Təhsilin idarə edilməsinin institusionalaşmasına şərait yaradan, eləcə də ona maneçilik törədən bütün mövcud amillərə görə qloballaşma və integrasiya prosesləri, ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti, təhsil prosesinin son məqsədinin şərtləri və prioritetləri, təhsil sahəsində təşkilati-

hüquqi idarəetmə strukturu olan ayrı-ayrı müəssisələrdə ali təhsil müəssisəsində təhsilin idarə edilməsinin yaradılmasını tələb edir.

Milli təhsil sistemlərinin effektivliyi indeksi (Qlobal İdrak Bacarıqları və Təhsil Nailiyyətləri İndeksi) dünya ölkələrinin təhsil sahəsində nailiyyətlərini ölçən qlobal araşdırma və onu müşayiət edən reytingdir. O, təhsil və nəşriyyat fəaliyyətlərində ixtisaslaşan Britaniyanın beynəlxalq Pearson şirkəti tərəfindən istehsal olunur. Reyting The Economist Intelligence Unit tədqiqat şirkətinin metodologiyasına əsasən hesablanır və dünya ölkələrində təhsil sistemlərinin effektivlik səviyyəsini qiymətləndirir. Beləliklə, təhsilin idarə edilməsinin səmərəliliyini təmin etmək üçün aşağıdakılar lazımdır:

- təhsil müəssisələrinin kadrlarının hazırlanmasının, yenidən hazırlanmasının, bilik və təcrübəsinin təkmilləşdirilməsinin səmərəli təşkilati-metodiki modelinin yaradılmasına diqqət yetirmək;

- əmək bazarının ixtisaslı mütəxəssislərə olan tələbatını nəzərə almaq;
- özünü dərk etməyə, alimlərin yetişməsinə, potensialını reallaşdırmağa kömək etmək, onlara mənəvi və maddi dəstək göstərmək.

Başqa sözlə, müasir təhsilin idarə edilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır:

- təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və onun əlçatanlığının təmin edilməsi;

- davamlı peşə təhsilinin təmin edilməsi;
- maliyyələşdirmə sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- əmək bazarının ehtiyaclarına və iqtisadi prioritetlərə istiqamətlənməsi;
- elm və təhsilin birliyi: təkcə təhsildə müasir innovasiyalardan istifadə deyil, həm də innovasiyaların yaradılmasına və iqtisadiyyata daxil edilməsinə töhfə verməsi;

Ayrılıqda qeyd etmək lazımdır ki, təhsil müəssisəsinin idarə edilməsinin səmərəliliyi həm də bütövlükdə ölkədə təhsil sisteminin idarə olunması zamanı yaranan xarici amillərdən asılıdır. Belə amillərə, xüsusən, dövlət büdcəsindən maliyyələşən təhsil müəssisələrinin resurs təminatının qeyri-kafi olması, iqtisadi böhranlar, ölkənin integrasiya proseslərində geridə qalması, vətəndaşların maddi təminatının aşağı səviyyədə olması, təhsilin idarə edilməsində səmərəli normativ-metodiki bazanın olmaması və s. aiddir.

Təhsil müəssisələri özünün qarşısına yeni institusional problemlər qoyur: akademik heyətin və tələbələrin mobilliyinin təmin edilməsi, təhsil müəssisəsinin beynəlxalq standartlarına cavab verilməsi və təhsil fəaliyyətinin keyfiyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi. Başqa sözlə, qloballaşma tendensiyaalarının təhsil sektoruna təsiri təhsil müəssisələrinin rəhbərlərindən elmi-tədqiqat və tədris fəaliyyətinin təşkili, idarə edilməsi və nəzarəti üçün yeni vasitə, metod və metodlara malik olmağı, yəni müasir dövrün bilik, qayda və qanunlarını tət-

biq etməyi tələb edir. Təhsildə müasir menecmentin qayda və qanunları məqsəddə uyğundur:

- maddi, texniki, akademik, maliyyə resurslarının idarə edilməsini dəyişdirmək;
- həm milli, həm də beynəlxalq qiymətləndirmə meyarlarına uyğun olaraq təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək;
- professor-müəllim heyətinin hazırlığı və yenidən hazırlanması, təhsil sahələrinin seçimində fərdi azadlığa yönəlmiş təlim prosesinin çevikliyinin təmin edilməsi və onların peşəkar səriştəsinin formalaşdırılması;

Ədəbiyyat:

1. R.Məmmədzadə, A.Abdullayev, F.Kərimova, R.Cabbarov, S.Rəsulov, Ə.Quliyev. *Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri*. Bakı, 2008, 238 s.
2. O.H.Rzayev, S.M.Məmmədov, İ.N.İsmayılov. *Təhsilin idarə olunmasının əsasları (dərslük)*, Bakı, 2010, 230 s.
3. Ramiz Məmmədzadə. *Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdə biri kimi*. Bakı: Müəllim, 2010, 170 s.
4. https://www.researchgate.net/publication/341766306_Modern_Approaches_to_Education_Management_to_Ensure_the_Quality_of_Educational_Services
5. https://www.researchgate.net/publication/333660908_Improving_Quality_and_Efficiency_of_Education
6. https://www.researchgate.net/publication/341766306_Modern_Approaches_to_Education_Management_to_Ensure_the_Quality_of_Educational_Services

K.V.Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hesenovakonul820@gmail.com

ŞAĞİRD NAILİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ PEDAQOJİ MONİTORİNQİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə pedaqoji monitorinqin təsnifatı verilmiş, ayrı-ayrılıqda izah olunmuş, onların şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsindəki əhəmiyyətindən bəhs olunmuşdur. Pedaqoji monitorinqin növlərinin qiymətləndirmə prosesində praktik əhəmiyyəti haqqında məlumat verilmiş, monitorinqin bu növlərinin hansı metodlarla və hansı sahələrdə həyata keçirilməsi ön plana çıxarılmışdır. Həmçinin təhsil monitorinqinin mərhələləri haqqında da məlumat verilmişdir.

ЗНАЧЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МОНИТОРИНГА В ОЦЕНКЕ ДОСТИЖЕНИЙ СТУДЕНТОВ

Резюме

В статье дана классификация педагогического мониторинга, отдельно дается его объяснение, а также рассматривается их значение в оценке успеваемости учащихся. Приведена информация о практической значимости видов педагогического контроля в процессе оценивания, а также выделены методы и направления реализации данных видов контроля. Также была предоставлена информация об этапах мониторинга образования.

THE SIGNIFICANCE OF PEDAGOGICAL MONITORING IN ASSESSING STUDENTS' ACHIEVEMENTS

Summary

The article classifies pedagogical monitoring, explains it separately, and discusses their importance in assessing student achievement. Information was provided on the practical significance of the types of pedagogical monitoring in the assessment process, and the methods and areas of implementation of these types of monitoring were highlighted. Information was also provided on the stages of education monitoring.

Açar sözlər: *pedaqoji monitorinq, qiymətləndirmə, növlər, mərhələlər, təhsil keyfiyyəti*

Ключевые слова: *педагогический мониторинг, оценка, виды, этапы, качество образования*

***Key words:** pedagogical monitoring, assessment, types, stages, quality of education*

Pedaqoji monitoring – təhsil müəssisəsinin, didaktik sistemin və təhsili idarəetmə orqanının mövcud vəziyyəti və sonrakı mərhələlərdə inkişafı ilə bağlı proqnozların verilməsi üçün onun fəaliyyətinin müəyyən meyarlar üzrə davamlı izlənməsi, zəruri informasiyanın toplanması, saxlanması, emalı və yayılmasının təşkili formasıdır.

Pedaqoji monitoring müəllimlərin aparıcı və təşkilatçı rolu ilə baş verən, birgə xarakter daşıyan, müəllim və şagirdləri birləşdirən, tədris prosesinin nəticələrinin qiymətləndirilməsinə yönəlmiş sınaq fəaliyyətinin vahid didaktik və metodik sistemidir. Monitoringin köməyi ilə şagirdlərin nailiyyətlərini qiymətləndirmək və onların biliklərindəki boşluqları müəyyən etmək, planlaşdırılmış, həyata keçirilən və əldə edilmiş təhsil səviyyələri arasında əlaqə yaratmaq, yeni tədris metodlarının üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını anlamaq, müəllimlərin işini müqayisə etmək mümkündür.

Təhsil monitoringi şagirdlərin təlim və tərbiyəsinin nəticələrinin yoxlanılması sistemi kimi başa düşülür. Monitoring təlim nəticələrinin keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə, şagirdlərin kurikulum materialını necə mənimsədiyini qiymətləndirməyə imkan verən tədbirlər məcmusudur. Pedaqoji monitoring təhsil prosesinin tərkib hissəsi, müəllimlə şagird arasında birbaşa və əks əlaqə yaratmaq vasitəsidir.

Təhsil sahəsinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq idarəetmə və informasiya təminatının müasir tendensiyaları baxımından təhsildə monitoringin bir neçə təsnifatını müəyyənləşdirmək olar:

- Məlumatların toplanmasına, sistemləşdirilməsinə və yayılmasına görə;
- Müqayisə məqsədilə monitoringin hansı materiallarla, üsullarla keçirilməsinə görə;
- Monitoring prosesində istifadə olunan vasitələrə görə;
- İdarəetmə sisteminin iyerarxiyasına görə pedaqoji monitoringin növləri.

1. Məlumatların toplanmasına, sistemləşdirilməsinə və yayılmasına görə pedaqoji monitoringin növlərinə aşağıdakılar daxildir:

İnformasiya monitoringinin aparılması təhlilin müqayisəli və ya proqnozlaşdırma xarakteri daşıması şərti ilə seçilmiş göstəricilər toplusu üzrə məlumatların toplanması, təhlili, strukturlaşdırılması və şərh edilməsinə yönəlib. İnformasiya monitoringinin səciyyəvi xüsusiyyəti təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsinin müxtəlif səviyyələrində monitoring nəticələrinin müqayisəsi, təhsildə tendensiyaların müəyyən edilməsi və onların təhsilin keyfiyyətinə təsirinin proqnozlaşdırılmasıdır. İnformasiya monitoringi təhlil məlumatlarının müəyyən norma və standartlara uyğunluq dərəcəsini müəyyən etməyə yönəldilmişdir. Məsələn, məktəb məzunlarının attestasiya

imtahanının monitorinqindən əldə edilən məlumatların təhlili məzunların təhsil nailiyyətlərinin DİM-in tələblərinə uyğunluğunu müəyyən etməyə yönəlmişdir. Belə məlumatların təhlili zamanı rayon daxilindəki məktəblər üzrə orta siniflərin sayı, məktəbdə bir müəllimə düşən şagirdlərin sayı, tədris materiallarının illik dəyəri, kitabxana fondunun həcmi, məktəblərdə müəllimlərin ixtisas səviyyəsinə dair məlumatlar nəzərə alınmalıdır.

Əsaslı monitorinq – idarəetmə səviyyəsində dərk olunana qədər yeni problemlərin müəyyənləşdirilməsidir. Bu halda təhsil müəssisələrinin monitorinqi daim aparılır, göstəricilərin (indikatorların) dövrü ölçmələri vasitəsilə onların vəziyyəti tam müəyyənləşdirilir. Bu növ monitorinqin nəticələrinin müqayisəsinin aparılması üçün müxtəlif xarakterli yanaşmalardan istifadə olunur.

Problemli monitorinq – idarəetmə nöqtəyi-nəzərindən məlum olan ən vacib problemlərin, proseslərin və qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsidir. Onun məqsədi yeni problemlərin doğurduğu səbəblərin müəyyən edilməsidir.

İdarəedici monitorinq - idarəetmə sahəsində qərarların qəbulu üçün nəticələrin və ikinci dərəcəli məsələlərin nizamlanmasına xidmət edir. Bu növ monitorinqin keçirilməsi zamanı müşahidə olunan effektlərin prosesə təsirinin müəyyənləşdirilməsi, həmçinin daxili və xarici faktorlara təsir imkanları öyrənilməlidir.

Müqayisə məqsədilə monitorinqin hansı materiallarla, üsullarla keçirilməsinə görə monitorinqin aşağıdakı növlərindən istifadə edilə bilər:

Dinamik monitorinq-araşdırma üçün əsas kimi o məlumatlar götürülür ki, onlar bu və ya digər təhsil müəssisəsinin, hadisənin və ya göstəricinin inkişaf dinamikasını xarakterizə edir. Nisbətən sadə sistemlər üçün və ya fiziki obyektlərin monitorinqi üçün bu yanaşmadan istifadə etmək məqsədə müvafiqdir. Bu halda monitorinqin əsas məqsədi mümkün problem barədə xəbərdarlıq etməkdir. Təhlükəni yaradan səbəb çox vaxt aydın və şəffaf olduğundan onun müəyyənləşdirilməsi deyil, onun aradan qaldırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mürəkkəb sosial sistemlər üçün bu yanaşmanın tətbiq edilməsi məqsədə uyğun sayılmır, çünki yaranmış səbəbin və onun miqyasının müəyyənləşdirilməsində bir sıra çətinliklərlə rastlaşırlar.

Rəqabətli monitorinq – ekspertiza üçün eynitipli müxtəlif təhsil sistemlərinin araşdırmalarının nəticələri əsas kimi götürülür. Bu halda monitorinq çox seriyalı sınaqların analoqu rolunu oynayır. Təhsil sisteminin iki və daha çox altsisteminin öyrənilməsi paralel, eyni qaydada, eyni vaxtda aparılır. Nəticədə bu və ya digər altsistemin effektinin miqyası barədə nəticə çıxarmaq mümkündür. Bundan əlavə belə yanaşma problemin miqyası və böhran həddi barədə fikir yürütməyə imkan verir.

Müqayisəli monitorinq – digər monitorinq növlərindən regionlar, rayonlar, məktəblər, ayrı-ayrı müəllimlər və təhsil fəaliyyətinin digər iştirakçıları üzrə göstəricilər toplusu üzrə kəmiyyət qiymətləndirmələrinin müqayisəsinə yö-

nəlmış konkret məlumatların təhlili ilə fərqlənir. Müqayisələr eyni göstəricilər - üzrə kəmiyyət qiymətləndirmələrinin təhlili əsasında və qiymətləndirmələri qərəzləndirən müxtəlif amillər nəzərə alınmaqla şaquli (ərazilər, rayonlar, təhsil müəssisələri) və ya üfüqi (məktəblilərin reytingi, ərazi reytingi və s.) üzrə aparılır. Müqayisəli monitorinqin nəticələrinə əsasən adətən inzibati qərarlar qəbul edilir.

Müqayisəli monitorinq şagird nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bir çox müəllimlərin bu növ monitorinqin mümkünlüyü ilə bağlı şübhələri olmasına və tez-tez tənqid obyektinə çevrilməsinə baxmayaraq, dünya təcrübəsi göstərir ki, müqayisəli monitorinq müsbət nəticələrə gətirib çıxarır. Məktəblər-arası, rayonlararası və ya regionlararası müqayisələr rəqabəti stimullaşdırır və müəllimləri tədris prosesini təkmilləşdirməyə həvəsləndirir.

Müqayisəli monitorinqdə adətən ölkə və ya region üzrə reprezentativ nümunələr üzrə standartlaşdırılan təhsil nailiyyətlərinin normativ yönümlü testlə-rindən istifadə olunur. Beləliklə, məktəb və ya rayon orta göstəriciləri regional və milli normalarla müqayisə edilə bilər. Müqayisəli monitorinqin aparılmasın-da ən böyük çətinliklər məktəblərin təsir dairəsindən kənarda olan, lakin mək-təblər-arası, rayonlararası və digər müqayisələr aparılarkən nəzərə alınmasını tələb edən əlavə məlumatların toplanması ilə bağlıdır. Bu məlumatların seçil-məsində rayonun və ya rayonun sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri, məktəblərin tərkibinin formalaşmasının təşkilati mexanizmləri və təhsilin keyfiyyətinə təsir edən digər amillər nəzərə alınmalıdır.

Kompleks monitorinq – araşdırma üçün bir neçə əsas komponent götü-rülür və istifadə olunur. Məsələn, konkret təhsil müəssisəsində istedadlı uşaqla-rın təliminin effektivliyinin monitorinqinin təşkili üçün, respublika səviyyəsində, şəhər və rayon səviyyəsində müvafiq ümumtəhsil məktəblərində istedadlı uşaqların təlim nailiyyətlərinin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi zəruri-dir. Deməli, istedadlı uşaqların təliminin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün ən azı üç səviyyədə məlumatların olması lazımdır.

Monitorinq prosesində istifadə olunan vasitələrə görə pedaqoji monito-rinqin bu növlərini göstərmək olar:

- Pedaqoji
- Sosioloji
- Psixoloji
- Tibbi
- İqtisadi
- Demografik

Onların arasında ciddi əlaqələr mövcuddur və bir-birini tamamlayır. Mo-nitorinq zamanı söhbət təkcə qiymətləndirmədən getmir, qiymətləndirilən pro-sesin gələcək inkişafını təmin etmək, keyfiyyət göstəricilərini yüksəltmək üçün korreksiya işlərinin aparılması planlaşdırılır və həyata keçirilir. Şagirdlərin

ümumtəhsil məktəblərinə getməsinin müəyyənləşdirilməsi üçün, pedaqoji və sosioloji monitorinqlə yanaşı, tam mənzərənin alınması üçün həm də demoqrafik monitorinqin aparılması da zəruridir.

İdarəetmə sisteminin iyerarxiyasına görə pedaqoji monitorinqin aşağıdakı səviyyələrindən istifadə edilə bilər:

- məktəb səviyyəsində;
- rayon (şəhər) səviyyəsində;
- respublika səviyyəsində.

Bu növ monitorinqlər həm təşkili texnologiyasına, həm də nəticələrin yayılmasına və onlara əsasən idarəetmə qərarlarının qəbulu və reallaşdırılması üsullarına görə bir-birindən əhəmiyyətli surətdə fərqlənirlər.

Beləliklə, aydın olur ki, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində pedaqoji monitorinqin əhəmiyyəti böyükdür. Onun uğurla həyata keçirilməsi üçün isə 3 əsas mərhələyə diqqət yetirilməlidir ki, bunlar isə hazırlıq, praktiki və analitik mərhələlərdir. **Hazırlıq** mərhələdə məqsəd qoyulur, obyekt seçilir, vaxt, müvafiq ədəbiyyat və vasitələr təyin olunur. **Praktik** mərhələdə müxtəlif tədqiqat metodları əsasında informasiya toplanılır. Nəhayət, **analitik** mərhələdə isə alınan məlumatlar təhlil olunur və sonrakı dövr üçün tövsiyələr, təkliflər və nəticələr hazırlanır.

Monitorinq şagirdlərin biliyinin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, müəllimin öz fəaliyyətini əks etdirmək bacarığının formalaşmasına töhfə verir. Refleksiya müəllimin təhsil prosesinin həm mümkün, həm də real nəticələrini proqnozlaşdırmaq, şüurda oynamaq və adekvat qiymətləndirmək bacarığında özünü göstərir. Bu, müəllimin öz praktiki təcrübəsini daim təhlil etməsini, dərk etməsini, düzəltməsini və başqalarının da bu təcrübəsindən istifadə etməsini təmin edir.

Əldə edilmiş məlumatlar üzərində iş hər bir müəllimdə şagirdin biliyinə və onların qiymətləndirilməsinə obyektiv münasibət formalaşdırmaq, şagird üçün qiymətin inandırıcılığını başa düşmək, onun biliklərini daha da inkişaf etdirmək üçün stimül yaratmaq məqsədi daşıyır. Bütün bunlar şagirdə peşəkar və etik yanaşmanın formalaşmasını nəzərdə tutur.

Ədəbiyyat:

1. Mərdanov M., Ağamaliyev R., Mehrabov A., Qardaşov T. *Təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmə*. Bakı: Çarşıoğlu, 2003, 416 s.
2. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. *Pedaqogika. Yeni kurs*. Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 167 s.
3. Zamanova M. *Təhsildə keyfiyyətin sistemli idarəedilməsi*. Bakı, 2017, 188 s.
4. Акулова О.В., Писарева С.А., Пискунова Е.В., Тряпицына А.П. *Современная школа: опыт модернизации*. Издательство РГПУ им. А.И.Герцена, 2005, 290 с.

Ə.S.Paşayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
efsanepashayeva26@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİ ÜÇÜN PEŞƏKAR KADR HAZIRLIĞI MÜASİR TƏLƏBLƏR ASPEKTİNDƏN

Xülasə

Təhsilin strukturu, məzmunu, kadr təminatı, informasiya, tədris və elmi-metodiki təminatı, idarə olunması, maddi-texniki bazası və iqtisadiyyatında həyata keçirilən köklü dəyişikliklər öz ilk bəhrələrini verməkdədir. Kadr təminatı sahəsi üzrə də təhsil islahatlarını həyata keçirməyə qadir olan, peşəkar pedaqoji kadrların hazırlanması siyasəti və strategiyası qurulur və addım-addım həyata keçirilir. Məqalədə bu istiqamətdə bir sıra araşdırmalar aparılmış və təhlil edilmişdir.

СОВРЕМЕННАЯ ПОДГОТОВКА КАДРОВ ДЛЯ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ С АСПЕКТА ТРЕБОВАНИЙ

Резюме

Приносят свои плоды коренные изменения в структуре, содержании, кадровом, информационном, учебно-методическом и научно-методическом обеспечении, управлении, материально-технической базе и экономике образования. Поэтапно разрабатывается и реализуется политика и стратегия подготовки профессиональных педагогических кадров, способных осуществлять образовательные реформы в области кадрового обеспечения. В статье проводится ряд исследований и анализов в этом направлении.

MODERN STAFF TRAINING FOR PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS FROM THE ASPECT OF REQUIREMENTS

Summary

Radical changes in the structure, content, staffing, information, teaching and scientific-methodological support, management, material and technical base and economy of education are bearing fruit. A policy and strategy for the training of professional pedagogical staff capable of implementing educational reforms in the field of staffing is being developed and implemented step by step. The article conducts a number of studies and analyzes in this direction.

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil müəssisələri, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində kadr hazırlığı, məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün kadr hazırlığına verilən tələblər, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə dövlət qayğısı

Ключевые слова: дошкольные образовательные учреждения, подготовка кадров в дошкольных образовательных учреждениях, требования к подготовке кадров для дошкольных образовательных учреждений, государственная забота о дошкольных образовательных учреждениях

Key words: preschool educational institutions, staff training in preschool educational institutions, requirements for staff training for preschool educational institutions, state care for preschool education institutions

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik yoluna qədəm qoyduğu, cəmiyyətimizin yeniləşməyə doğru irəlilədiyi bir dövrdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində xalqımızın gələcəyi olan uşaqların təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olacaq tərbiyəçilərin hazırlanması işi də yeni ruhda, günün tələbləri səviyyəsində qurulmalıdır. Ona görə də bu gün məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsilini, təlimini, təhsilini həyata keçirəcək kadrların hazırlanması işinin də bu istiqamətdə qurulması vacib məsələ kimi qarşıda durmaqdadır. Məktəbəqədər tərbiyə üzrə kadr hazırlığı işinin yeniləşməsinə, təkmilləşdirilməsinə yeni nəzərlə baxmaq günün tələbidir.

XXI əsrin əvvəlləri tərbiyəçilərin hazırlığını, bu hazırlıqda xüsusi payı olan pedaqoji təmayüllü ali və orta ixtisas məktəblərinin işinin daha da təkmilləşdirilməsini, ölkəmizdə aparılan təhsil islahatını, yeniləşən təhsil sisteminin, ən vacib məsələləri kimi qarşıya qoyur. Təsədüfi deyil ki, təhsil sistemi proqramı təhsil sistemində yüksək intellektual potensialı formalaşdıran, müasir tələbatı ödəməyə qadir olan kadr hazırlığı həyata keçirməyə imkan verən təşkilatı-iqtisadi mexanizmin qurulmasını və lazımı elmi-metodik bazanın yaradılmasını zəruri hesab edir. Yeniləşən təhsil sistemində aparılan islahatın müvəffəqiyyəti yüksək ixtisaslı kadrların hazırlığından və bu sahədə aparılan işlərin keyfiyyətindən daha çox asılıdır.

Məhz bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyevin 12 aprel 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi Proqramı”(2007-2010-cu illər)” böyük əhəmiyyət kəsb edir. Proqramda məktəbəqədər tərbiyə üzrə kadr hazırlanması işi ön plana çəkilərək göstərilir: “Məktəbəqədər təhsil sahələrinin peşəkar, səriştəli, pedaqoji kadrlarla təmin olunması məqsədi ilə bu sahədə kadr siyasəti günün tələbləri səviyyəsində qurulmalı və məktəbəqədər təhsildə peşəkar, səriştəli kadrların çoxluq təşkil etməsinə nail olunmalıdır.”

“Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi Proqramı” (2007-2010-cu illər)” ali məktəblər qarşısına məktəbəqədər tərbiyə sahəsi üçün dərin peşə hazırlığına malik olan kadrlar hazırlanması kimi mühüm vəzifə qoymuşdur. Ali məktəblərdə məktəbəqədər təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə hazırlanan gələcək kadrlar məktəbəqədər təhsilin, təlimin,

tərbiyənin qanunauyğunluqlarına dərindən yiyələnərək, pedaqoji hazırlığa malik olur, pedaqoji fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün lazımı bacarıq və vərdislər qazanırlar. Bütün bu proses, kadr hazırlığı işi öz həllini dövlət və özəl statuslu ali məktəblərdə, həmçinin kolleclərdə tapır.

Ali məktəblərdə təhsilin əsas vəzifələrindən biri məzmunu və sahəsindən asılı olmayaraq ixtisasına müvafiq yaradıcı şəxsiyyəti formalaşdırmaqdır. Ali təhsil müəssisələri cəmiyyətin müasir tələblərinə cavab verən yüksək ixtisaslı mütəxəssis hazırlamaqla bərabər, zamana davamlı şəxsiyyət yetişdirməlidir.

Ali məktəblər dünyanın qlobal inkişafı fonunda hər bir ölkəyə məxsus dəyərləri nəzərə alaraq universal xüsusiyyətlərə malik, informasiya istehsal edən, araşdırən, təlim və tədris fəaliyyətləri ilə məşğul olan, informasiyanın tətbiq olunmasına və müzakirə edilməsinə şərait yaradan, informasiyanın texnoloji imkanlara çevrilməsini təmin edən, istehsal etdiyi informasiyanı geniş kütlələrə yayan, təhsil, araşdırma və sosial xidmət sahələri ilə bağlı sistemlər təklif edən və strateji hədəfləri müəyyənləşdirməyə çalışan qurumlardır. Burada gənclərin müstəqil və yaradıcı düşüncə qabiliyyətləri inkişaf etdirilir, cəmiyyətə və bəşəriyyətə faydalı, geniş dünyagörüşünə malik, açıq təfəkkür sahibi kadrlar yetişdirilir. Uzun illərdi respublikada məktəbəqədər tərbiyə üzrə də pedaqoji kadr hazırlığında nəzəri biliklərin öyrədilməsi ali məktəblərin bu ixtisas üzrə kadr hazırlayan fakültələrində müvəffəqiyyətlə həyata keçirilib. Bu gün, təhsilə yeni tələblər verildiyi bir zamanda, tərbiyəçinin qrupa daxil olduğu ilk gündən pedaqoji fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə qura bilməsi üçün mühüm nəzəri biliklərə və praktik bacarıqlara, eləcə də ciddi təcrübəyə malik olması vacibdir.

Hazırda bir neçə ildir ki, respublikada təhsil sahəsinin müxtəlif istiqamətlərinə əsasən ciddi surətdə bir sıra islahatlar həyata keçirilir. Təhsil sahəsinin kadr təminatı, onun strukturu, məzmunu, tədris və elmi-metodiki, eləcə də informasiya təminatı, idarə olunması, maddi-texniki bazası və iqtisadiyyatında reallaşdırılan köklü dəyişikliklər öz ilkin nəticələrini göstərməkdədir. Kadr təminatı istiqaməti baxımından da təhsildə islahatları həyata keçirməyə malik olan, peşəkar pedaqoji kadrların hazırlanması strategiyası, eləcə də siyasəti qurulur və addımlarla tədricən həyata keçirilir. Məhz, elə bu prosesin məntiqi şəkildə davamı kimi 2007-ci ilin 25 İyun tarixində "AR-da fasiləsiz şəkildə pedaqoji təhsil və müəllim kadrlarının hazırlığının Konsepsiya və Strategiyası" Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmişdi və bununla da müəllim hazırlığı sahəsində xüsusi şəkildə dövlət siyasəti müəyyən edildi.

Artıq neçə ildir ki, respublikada təhsil sisteminin müxtəlif istiqamətləri üzrə ciddi islahatlar həyata keçirilir. XXI əsrin əvvəlləri tərbiyəçilərin hazırlığını, bu hazırlıqda xüsusi payı olan pedaqoji təmayüllü ali və orta ixtisas məktəblərinin işinin daha da təkmilləşdirilməsini, ölkəmizdə aparılan təhsil islahatını, yeniləşən təhsil sisteminin, ən vacib məsələləri kimi qarşıya qoyur. Təsadüfi deyil ki, təhsil sistemi proqramı təhsil sistemində yüksək intellektual potensialı

formalaşdıran, müasir tələbatı ödəməyə qadir olan kadr hazırlığı həyata keçirməyə imkan verən təşkilatı-iqtisadi mexanizmin qurulmasını və lazımı elmi-metodik bazanın yaradılmasını zəruri hesab edir. Yeniləşən təhsil sistemində aparılan islahatın müvəffəqiyyəti yüksək ixtisaslı kadrların hazırlığından və bu sahədə aparılan işlərin keyfiyyətindən daha çox asılıdır.

Ədəbiyyat:

1. *Azərbaycan Respublikasında Məktəbəqədər təhsilin Yeniləşdirilməsi Proqramı. (2007-2010-cu illər.) Bakı, 2007.*
2. *Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin kurikulumu Bakı, 2012.*
3. *Ş.Əliyeva. Məktəbəqədər təhsilin aktual problemləri. Bakı, 2013.*
4. *R.Mursaqulova, N.Rüstəмова. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı, 2012.*

T.N.Nəbiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nabiyevatazagul@gmail.com

TƏHSİL SAHƏSİNDƏ TRANSFERLƏR

Xülasə

Elm biznes və bu iki sahənin bir-biri ilə əlaqəsi məqalənin giriş hissəsində göstərilmişdir. Daha sonra isə insan kapitalının inkişafı strateji məqsədlərdən biri kimi irəli sürülmüşdür. YUNESKO-nun Statistika İnstitutunun metodoloji tövsiyələrinə əsasən təhsil üzrə xərclərin maliyyələşdirmə mənbələrinə qruplaşdırılması üzə çıxarılmışdır. Mərkəzi hakimiyyət orqanları, regional hakimiyyət orqanları və yerli hakimiyyət orqanları dövlət hakimiyyəti orqanlarının səviyyəsinə uyğun olaraq kateqoriyalı müəyyən olunmuşdur. Hər hansı dövlət orqanının (təşkilatının) təhsil müəssisələrinə çəkdiyi birbaşa xərclər: Dövlət təşkilatının özünün, birbaşa olaraq təhsil müəssisələri üçün istehsal olunan mal və xidmətləri alması, Təhsil Nazirliyi tərəfindən müəllim heyətinə əmək haqqının birbaşa ödənilməsi, məktəbin tikintisi ilə əlaqədar olaraq bələdiyyə tərəfindən tikinti müəssisəsinə birbaşa ödənişin edilməsi, Təhsil Nazirliyi tərəfindən məktəblərdə və ya yerli orqanlarda paylanması (bölişdürülməsi) məqsədilə dərsliklərin əldə olunması üzə çıxarılmışdır. Təhsil sahəsinə transferlər və onların növləri: müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanları arasında transferlər və ayrı-ayrı ev təsərrüfatlarına və hüquqi şəxslərə transferlər (köçürmələr) haqqında geniş məlumat verilmişdir.

EĞİTİM ALANINDA TRANSFERLER

Özet

Makalenin giriş bölümü bilim ve işletme ve bu iki alan arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Daha sonra beşeri sermayenin geliştirilmesi stratejik hedeflerden biri olarak öne sürülmüştür. UNESCO İstatistik Enstitüsü'nün metodolojik tavsiyelerine göre, eğitim harcamalarının finansman kaynaklarına göre gruplandırılması ortaya çıktı. Kategoriler merkezi yönetim, bölgesel yönetim ve yerel yönetim düzeyine göre tanımlanır. Herhangi bir devlet organının (kuruluşunun) eğitim kurumlarına yaptığı doğrudan maliyetler: devlet kurumu tarafından üretilen mal ve hizmetlerin doğrudan eğitim kurumları için satın alınması, Maaşların Eğitim Bakanlığı tarafından öğretmenlere doğrudan ödenmesi, belediye tarafından inşaat şirketine doğrudan ödeme yapılması okul inşaatı ile bağlantılı olarak Okullara ve ya yerel yetkililere dağıtılmak üzere Eğitim Bakanlığı tarafından ders kitaplarının satın alınması. Eğitime transferler ve türleri: Devletin farklı seviyeleri arasındaki transferler ve bireysel hanelere ve tüzel kişilere yapılan transferler (transferler) hakkında kapsamlı bilgi sağlandı.

TRANSFERS IN THE FIELD OF EDUCATION

Summary

The introductory part of the article shows the relationship between science and business and these two fields. Then the development of human capital was put forward as

one of the strategic goals. According to the methodological recommendations of the UNESCO Institute for Statistics, the grouping of education expenditures into sources of funding was revealed. Categories are defined according to the level of central government, regional government and local government. Direct costs incurred by any state body (organization) on educational institutions: purchase of goods and services produced by the state organization directly for educational institutions, direct payment of salaries to teachers by the Ministry of Education, direct payment by the municipality to the construction company in connection with school construction Acquisition of textbooks by the Ministry of Education for distribution to schools or local authorities. Transfers to education and their types: Extensive information was provided on transfers between different levels of government and transfers (transfers) to individual households and legal entities.

Açar sözlər: təhsil, idarəetmə, transfer, biznes, maliyyə

Anahtar kelimeler: eğitim, yönetim, transfer, işletme, finans

Key words: education, management, transfer, business, finance

Elmlə biznes dostlaşıblar. Elə elm adamları var ki, özlərini sırf fundamental sahədə görürlər. Elələri də var ki, investisiyaların ilkin mərhələsində Universitet bu iki sahəni bir növ birləşdirir, fundamental elmdən investisiyalara və geriyyə. Bu səbəbdəndir ki, vençur sistemi əsas etibarilə baza universitetlərinin ətrafında formalaşmış. Məsələn, Berkli və Stenfordda, “Silikon vadi” də, Harvard və ya Bostonda. Bir sıra digər ölkələrdə də belə təcrübə mövcuddur: alimlər əvvəlcə elmdə, sonra özəl şirkətdə çalışır, ardınca yenidən geriyyə dö-nürlər və ya əksinə. Ağıllı biznes yaxşı anlayır ki, elmə ehtiyacı var. Bu səbəb-dən onu maliyyələşdirir. Sadə bir misal: bu gün kvant hesablamaları və kom-munikasiyalarına ən çox pulu “Google”, “İntel”, İBM və “Microsoft”, Koreya-dan ST TELEKOM və Çindən BAİDU və “AliBaba” şirkətləri ayırırlar.

Elm və təhsil biznesə həm də ona görə yaxınlaşır ki, keyfiyyətli və dəqiq idarəetmə anlayışı və problemi də mövcuddur. Bu gün elmi kəşflərlə onların həyatda tətbiqi, həmçinin texnologiyanın ərəsəyə gəlməsi ilə onun istifadəsi ara-sındakı məsafə çox kiçikdir. Elm dinamik idarəetmə tələb edir. Lazımi idarəet-mə sistemlərini haradan əxz etmək olar? Təbii ki, uğurlu biznesdən ən əsası isə texnoloji biznesdən. Bu qarşılıqlı asılılıq və ehtiyacın bir bəndi natamam olar-sa, dövlətin rəqəmsallaşan dünyanın diqtə etdiyi sürətdən geri qalacağı şübhə doğurmur.

İ.Əhmədov yazır: “İnsan kapitalının inkişafı ölkə iqtisadiyyatının qlobal sistemə uğurlu integrasiya şərti olub, ölkənin təhsil sisteminin əsas vəzifəsidir. İnsan kapitalının inkişafı «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyası (Bakı, 2013), «Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası»(Bakı, 2013), «Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi» (Bakı, 2016) kimi strateji sənədlərin əsas

prioritetidir”. (s.13.Azərbaycan Respublikasında insan kapitalının inkişafı təhsil strategiyasının əsas hədəfidir. Azərbaycan məktəbi, 2008, nömrə 2)

YUNESKO-nun Statistika İnstitutunun metodoloji tövsiyələrinə əsasən təhsil üzrə xərclər maliyyələşdirmə mənbələrinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Dövlət maliyyələşdirmə mənbələri;
2. Özəl (qeyri-dövlət) maliyyələşdirmə mənbələri;
3. Beynəlxalq maliyyələşdirmə mənbələri.

Dövlət maliyyələşdirmə mənbələri mənsub olduqları dövlət hakimiyyəti orqanlarının səviyyəsinə uyğun olaraq 3 kateqoriyaya bölünür:

- Mərkəzi hakimiyyət orqanları;
- Regional hakimiyyət orqanları;
- Yerli hakimiyyət orqanları.

Mərkəzi hakimiyyət orqanları üzrə təhsilə çəkilən xərclər təkcə Təhsil Nazirliyinin xərclərini deyil, eləcə də digər nazirlik, idarə və icra hakimiyyəti orqanlarının təhsil üzrə xərclərini özündə birləşdirir və həmçinin regional və yerli orqanlar tərəfindən məktəblərin təmirinə ayrılan, lakin həmin orqanların büdcələrində “təhsil xərcləri” maddəsi üzrə deyil, başqa maddələr üzrə qeydə alınan vəsaitlər də aid edilir. Mərkəzi, regional və yerli hakimiyyət orqanlarının beynəlxalq (xarici) mənbələrdən aldıqları transferlər (köçürmələr) dövlət tərəfindən bölüşdürüldükdə, həmin vəsaitlər dövlət xərclərinə aid edilir. Əgər bir nazirlik təhsil sahəsinə ayrılan vəsaiti digər nazirliyin hesabına köçürsə, bu zaman birinci nazirlik bu pul köçürmələrini və ya transferləri özünün dövlət xərclərinin ümumi məbləğindən çıxır. Əgər ölkədə iki səviyyəli hakimiyyət mövcuddursa, aşağı səviyyə regional deyil, yerli hesab edilir. Əgər ölkədəki hakimiyyət orqanlarının strukturu dörd və ya daha artıq səviyyədən ibarətdirsə, ikinci səviyyə regional, bütün sonrakı səviyyələr isə yerli adlandırılır.

Yuxarıda qeyd olunan dövlət hakimiyyəti orqanlarının hər üç səviyyəsi üçün üç mümkün xərc növü mövcuddur:

- təhsil müəssisələrinə çəkilən birbaşa xərclər;
- digər xərclər (təhsil müəssisələrinə çəkilən birbaşa xərclər istisna olmaqla);
- transferlər (köçürmələr).

Hər hansı dövlət orqanının (təşkilatının) təhsil müəssisələrinə çekdiyi birbaşa xərcləri aşağıdakı iki şəkildə ola bilər:

a) Dövlət təşkilatının özünün, birbaşa olaraq təhsil müəssisələri üçün istehsal olunan mal və xidmətləri alması, məsələn:

- Təhsil Nazirliyi tərəfindən müəllim heyətinə əmək haqqının birbaşa ödənilməsi;
- Məktəbin tikintisi ilə əlaqədar olaraq bələdiyyə tərəfindən tikinti müəssisəsinə birbaşa ödənişin edilməsi;

- Təhsil Nazirliyi tərəfindən məktəblərdə və ya yerli orqanlarda paylanması (bölüşdürülməsi) məqsədilə dərsliklərin əldə olunması.

b) Təhsil sahəsində mal və xidmətlər satın almaq hüququ olan təhsil müəssisələrinə dövlət orqanı tərəfindən vəsaitin ödənilməsi, məsələn:

-Müəllim heyətinin saxlanması və ya mal və xidmətlərin alınması üzrə xərclərin ödənilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən ali təhsil müəssisəsinə qrantın ayrılması;

- Maliyyə cəhətdən müstəqil olan dövlət məktəbinə dövlət vəsaitinin ayrılması, özəl məktəbə dövlət subsidiyalarının verilməsi və s.

Təhsil müəssisələrinin inzibatçı heyətinin saxlanılmasına çəkilən xərclər təhsil müəssisələrinə çəkilən birbaşa xərclərə daxil edilmir. Digər xərclərə (təhsil müəssisələrinə çəkilən birbaşa xərclər istisna olmaqla) dövlət idarəetmə orqanlarının mərkəzi, regional və yerli səviyyədə təhsil sahəsinin idarə edilməsinə, eləcə də yoxlama, nəzarət, təhsil qrafiklərinin hazırlanmasına çəkilən xərclər aiddir.

Təhsil sahəsinə transferlər (köçürmələr) iki növə ayrılır: müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanları arasında transferlər və ayrı-ayrı ev təsərrüfatlarına və hüquqi şəxslərə transfertlər (köçürmələr).

Müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanları arasında transfertlər (köçürmələr) dedikdə, yuxarı səviyyəli hakimiyyət orqanları tərəfindən aşağı səviyyəli hakimiyyət orqanlarına edilən köçürmələrin xalis məbləği başa düşülür. Məsələn, mərkəzi hakimiyyət orqanı tərəfindən regional orqanlara köçürülən vəsaitin məbləği, regionlardan mərkəzə köçürülən vəsaitin məbləği çıxılmaqla təhsil sahəsi üzrə mərkəzdən regionlara transferlərin ümumi məbləğinə bərabər olmalıdır. Müvafiq regional orqanlardan keçərək mərkəzi hakimiyyət orqanları tərəfindən yerli hakimiyyət orqanlarına köçürülən vəsaitlər regional deyil, məhz mərkəzi hakimiyyət orqanlarının transfertləri hesab edilir.

Ayrı-ayrı ev təsərrüfatlarına və hüquqi şəxslərə təhsilə görə transferlər (köçürmələr)və ödəmələr dedikdə, təhsil alanlara və onların ailələrinə, eləcə də hüquqi şəxslərə edilən transferlər başa düşülür. Ayrı-ayrı ev təsərrüfatlarına transferlər təhsil alanlara və onların ailələrinə dövlət müavinətləri, təqaüdlər, digər qrantlar və istiqrazlar şəklində edilən maliyyə yardımlarıdır. Onlar aşağıdakı xərcləri əhatə edir:

-Təhsil alanların ictimai nəqliyyatdan pulsuz və ya güzəştli şərtlərlə istifadə etməsi üçün xüsusi subsidiyalar;

-Təhsil alanların statusu ilə əlaqədar olaraq, onların ailələrinə əlavə ödənişlərin və uşaqlarına müavinətlərin verilməsi.

Təhsil üzrə dövlət tərəfindən təqdim edilən müavinətlər, təqaüdlər və borclar həmin xərcləri bütövlükdə və ya qismən təmin edən hakimiyyət orqanlarının səviyyəsinə deyil, məhz onları təhsil alanlara təqdim edən hakimiyyət orqanlarının səviyyəsinə aid edilir. Məsələn, təhsil alan regional hakimiyyət or-

qanından borc alır. Borca verilən həmin məbləği isə sonradan mərkəzi hakimiyyət orqanı regional orqanına bütövlükdə və ya qismən ödəyir və borc regional hakimiyyət orqanları tərəfindən verilən borclara aid edilir.

Ayrı-ayrı hüquqi şəxslərə transferlər (köçürmələr) və ödəmələrə müxtəlif müəssisələrə və qeyri-kommersiya təşkilatlarına, o cümlədən dini təşkilatlara verilən subsidiyalar aid edilir. Təhsil alanı qida və yaşayış yeri ilə təmin edən müəssisə və təşkilatlara ayrılan subsidiyalar da bu cür transferlərdəndir. Müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanları arasında həyata keçirilən transferlər (köçürmələr) dövlət xərclərinin ümumi məbləğinə daxil edilmir. Çünki, onlar dövlət sektoru çərçivəsində həyata keçirilən daxili pul köçürmələri olduğundan, təhsil üzrə dövlət xərclərinin ümumi məbləğinə təsir etmir.

Özəl (qeyri-dövlət) maliyyələşdirmə mənbələri iki kateqoriyaya bölünür:

-Ailələr;

-Hüquqi şəxslər.

Ailələrin xərcləri təhsil müəssisələrinə ödəmələri və təhsil müəssisələrinə ödəmələrdən başqa, digər xərcləri özündə birləşdirir.

Təhsil müəssisələrinə ödəmələrə təhsil haqqının ödənilməsinə, təhsil ilə bağlı xidmətlərə, eləcə də təhsil müəssisələri tərəfindən təhsil alanlara təqdim edilən yaşayış yerlərinin, iaşə xidmətlərinin, tibbi xidmətlərin və digər məişət xidmətlərinin ödənilməsinə çəkilən xərclər aid edilir. Tələbələr və onların ailələri tərəfindən təhsil müəssisələrinə ödənilən vəsaitlər xalis şəkildə qeydə alınmalıdır. Məsələn, ali təhsil müəssisələrində 1 tələbənin adi təhsil haqqı 2000 manat təşkil etdikdə tamamilə pulsuz təhsil alan tələbələr mövcud olduğu halda, təhsil müəssisəsinə ödənilən vəsaitin hipotetik hesablanmış tam məbləği göstərilməlidir.

Təhsil müəssisələrinə ödəmələrdən başqa, digər xərclərə:

-təhsil prosesi zamanı istifadə olunan şəxsi əşyaların birbaşa əldə olunmasına çəkilən xərclər;

-təhsil alanın yaşayış yeri ilə təmin olunmasına dair ailələrin subsidiyalasdırılmış xərcləri.

Təhsil prosesi zamanı istifadə olunan şəxsi əşyaların birbaşa əldə olunmasına dəftərlərin, dərsliklərin və digər məktəb ləvazimatlarının, məktəb və idman geyim formalarının, eləcə də təhsil müəssisəsi tərəfindən verilməyən bütün digər vəsaitlərin alınması aid edilir. Təhsil alanın yaşayış yeri ilə təmin olunması, ailələrin subsidiyalasdırılmış xərcləri təhsil üzrə xərclərə daxil edilir, təhsil alanlara və ya onların ailələrinə təqdim olunan maliyyə yardımlarının ümumi məbləği ilə təhsil haqqının ödənilməsi xərcləri və təhsil prosesi zamanı istifadə olunan şəxsi əşyaların birbaşa alınmasına çəkilən xərclər arasındakı fərq kimi hesablanır. Məsələn, ölkədə 2000 tələbə təhsil alır və onların hər biri 2500 manat məbləğində maliyyə yardımı alır. Alınan məbləğdən hər bir tələbə orta hesabla 1000 manat bilavasitə təhsil haqqının ödənilməsinə və 300 manat

dərsliklərin, təhsil üçün lazım olan digər məktəb ləvazimatlarının, şəxsi əşyaların alınmasına xərcləyir. Təhsil alanın yaşayış yeri ilə təmin olunması ilə bağlı ailələrin subsidiyalaşdırılmış xərclərinin ölkə üzrə yekun məbləği isə yerdə qalan 1200 manatlıq məbləği ($2500-1000-300=1200$) tələbələrin sayına, yəni 2000-ə vurmaqla hesablanır.

Özəl (qeyri-dövlət) hüquqi şəxslərin təhsil xərcləri iki növə bölünür: təhsil müəssisələrinə ödəmələrə və təhsil alanlara və onların ailələrinə ödəmələrə. Özəl (qeyri-dövlət) hüquqi şəxslərin təhsil müəssisələrinə ödəmələrinə aşağıdakılar aid edilir:

- şirkətlər və həmkarlar ittifaqı təşkilatları tərəfindən texniki-peşə təhsil müəssisələrinə təqdim edilən subsidiyalar;

- özəl şirkətlər tərəfindən elmi tədqiqatların aparılması üzrə müqavilələrə əsasən universitetlərə ödəmələr, təhsil haqqı və digər təhsil xidmətləri üzrə ödəmələr, eləcə də özəl fondlar tərəfindən təhsil müəssisələrinə verilən qrantlar;

- xeyriyyəçilik məqsədilə təhsil müəssisələrinə verilmiş ianələr;

- özəl təşkilatlar tərəfindən icarəyə görə ödəmələr;

- özəl xeyriyyəçi fondların gəlirlərindən təhsil müəssisələrinə verilmiş ianələr.

Bəzi ölkələrdə bu kateqoriya üzrə xərclərin böyük hissəsini işəgötürənlərin işçilərinin təhsil və ixtisas səviyyəsinin artırılması ilə bağlı xərcləri təşkil edir. Bu növ xərclər təhsil alanlara əmək haqqının və ya digər növ müavinətlərin ödənilməsi üzrə xərcləri özündə əks etdirmir.

Təhsil alanlara və onların ailələrinə verilən ödəmələrə təhsil üzrə təqaüd və müavinətlər, eləcə də müəssisələr, dini və digər qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən ayrılan qrantlar, dövlət zəmanəti ilə və ya kreditləşdirmə proqramlarına əsasən verilən borclar da daxil olmaqla, banklar və digər kredit təşkilatları tərəfindən təhsil alanlara təqdim edilən kredit və borclar aid edilir.

Beynəlxalq maliyyə mənbələrindən əldə olunan vəsaitlər özündə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təhsil sektorunun inkişafına ayrılan maliyyə yardımlarını birləşdirir. Həmin təşkilatlara inkişaf bankları (Ümumdünya İnkişaf Bankı, regional inkişaf bankları), Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qurumları, ikitərəfli fəaliyyət göstərən digər hökumətlərarası təşkilatlar, dövlət inkişaf agentlikləri və hər hansı bir ölkədə mövcud olan beynəlxalq qeyri-dövlət təşkilatları aid edilir.

Beynəlxalq və digər xarici təşkilatlardan daxil olan vəsaitlərə müxtəlif növ təhsil müəssisələrinə verilən birbaşa ödəmələr və müvafiq hakimiyyət orqanlarına təhsil məqsədləri üçün verilən transferlər (köçürmələr) daxil edilir.

Ədəbiyyat:

1. «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyası (2013-cü il). http://www.president.az/files/future_az.pdf.

2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. <http://www.president.az/articles/9779>.

3. *Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi.* <http://www.president.az/articles/21993>, Əldə etmə tarixi: 27.03.2018
4. «Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası»nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı. http://www.edu.gov.az/upload/file/tehsilin_inkisafi_uzre_dovlet_strategiyasi_fealiyyet_plani.pdf.
5. Əhmədov İ. Azərbaycan Respublikasında insan kapitalının inkişafı təhsil strategiyasının əsas hədəfidir. // Azərbaycan məktəbi, 2008, №2, s.13-18
6. Minilliyin İnkişaf Məqsədləri Hesabatı, 2013. <http://www.az.undp.org/content/azerbaijan/az/home>

Ş.M.Layısova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shefa_00@mail.ru

IX SİNİF COĞRAFIYA DƏRSLİYİNİN METODİK TƏHLİLİ

Xülasə

Elmi məqalədə 9-cu sinif coğrafiya dərsləyinin məzmunu, bölmələr üzrə təhlili aparılmış, dərsləkdə mövcud olan tədris vahidlərinin məzmun xəttinə (coğrafi məkan, təbiət, cəmiyyət) uyğunluğu nəzərə alınmışdır. Dərsləkdə olan bölmənin mövzuları, sayı və həmin mövzuların coğrafi cəhətdən metodiki təhlili aparılmışdır. Tədris vahidi üçün nəzərdə tutulan mövzuların əsas və alt standartlara uyğunluğu göstərilmişdir. Dərsləyin məzmunu və strukturu haqqında coğrafiya müəllimlərinə yararlı məlumatlar verilmişdir.

УЧЕБНИК ПО ГЕОГРАФИИ ДЛЯ IX КЛАССА МЕТОДИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Резюме

В научной статье анализируется содержание учебника географии для 9 класса по разделам и учитывается соответствие существующих в учебнике учебных единиц содержательной линии (географическое пространство, природа, общество). Проведены тематика, количество и географический методологический анализ разделов учебника. Показано соответствие тем, предназначенных для образовательной единицы, базовому и подстандарту. Учителя географии получили полезную информацию о содержании и структуре учебника.

TEXTBOOK ON GEOGRAPHY FOR IX GRADE METHODOLOGICAL ANALYSIS

Summary

The scientific article analyzes the content of the 9th grade geography textbook by its sections, and takes into account the compliance of the existing teaching units in the textbook with the content line (geographical space, nature, society). The geographical methodological analysis of the topics of the sections in the textbook and the number of these sections has been conducted. The compliance of the topics intended for the teaching unit with the basic and sub-standards is also demonstrated. Geography teachers were provided with useful information about the content and structure of the textbook.

Açar sözlər: *dərsləik, coğrafiya dərsləiyi, məzmun xətti, tədris vahidi, bölmələr, standartlar*

Ключевые слова: учебник, учебник географии, строка содержания, учебный блок, разделы, стандарты

Key words: textbook, geography textbook, content line, teaching unit, sections, standards

Coğrafiya dərslik komplektinə sinif dərsliyi və müəllim üçün metodik vəsait daxildir. Dərslik yeni proqramda hər bir sinif üçün məzmun xətlərinə müvafiq olaraq hazırlanmış alt standartlarına əsasən yazılır və dərslikdə bu standartların reallaşdırılmasına nail olunur.

Dərsliklər müəlliflər kollektivi tərəfindən müxtəlif nəşriyyatların sifarişilə hazırlanır və Təhsil Nazirliyində Dərsliklərin Qiymətləndirməsi Şurasının ekspertləri tərəfindən qiymətləndirilərək qəbul olunur. Sonra isə Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiqlənərək nəşr olunur və məktəblərə paylanılır. Bu onu göstərir ki, hər bir dərslik müəyyən tələblər çərçivəsində olmalı, respublika üzrə eyni şəkildə tədris olunmalıdır.

IX sinfin yeni coğrafiya dərsliyi ilk dəfə 2016-cı ildə nəşr olunmuş və sonradan təkmilləşdirilmişdir (2020). Dərslik mərhum professor E.Əlizadə, dos.N.Seyfullayeva, İ.Aktorpaq, Y.Şabanova tərəfindən hazırlanmışdır. Dərslik 2 əsas bölmədən, 56 mövzudan ibarətdir. Dərslikdə 7 tədris vahidi nəzərdə tutulub. Hər bir tədris vahidinin sonunda “Ümumiləşdirici tapşırıqlar” hazırlanmışdır ki, bölmənin yekunlaşdırılması və summativlərin təşkili üçün istifadə oluna bilər. Dərsliyin həcmi 204 səhifədən, 12,5 çap vərəqindən ibarətdir. Çoxlu sayda illüstrasiya materiallarının olması da xarakterikdir. Xəritə-sxemlər, qrafik və diaqramlar, cədvəllər, şəkillər, kontur xəritələr, sxemlər və s. dərsliyin metodik aparatını gücləndirməyə xidmət edir.

Dərsliyin 2 bölməsi vardır. Bu bölmələrə daxil olmayan 2 mövzu dərsliyin əvvəlində verilib. Bu mövzular coğrafi informasiyaların verilməsi və kartografik xəritələrin oxunması haqqındadır. Dərsliyin 2 bölməsinin biri “Təbiət”, digəri isə “Cəmiyyət” məzmun xəttinə aid mövzuları əhatə edir. Əvvəldə verilən 2 mövzu isə “Coğrafi məkan” məzmun xəttinə aiddir. Bu dərslikdə “Coğrafi məkan” məzmun xəttinə aid biliklərin az yer tutması nəzərdə tutulan alt standartları haqqında bilikləri digər mövzularda istifadə edilmişdir.

Dərsliyin I bölməsi “Yer kürəsinin təbiəti və onun təsərrüfat əhəmiyyəti” adlanır və “Təbiət” məzmun xətti, yəni fiziki coğrafiya sahəsi üzrə biliklərin öyrənilməsinə xidmət edir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu dərslikdə əsas istiqamət kimi materiklərin coğrafiyasına üstünlük verilib. Bu da təbiidir, ona görə ki, ümumi coğrafi biliklərlə yanaşı regional coğrafiyaya aid biliklərə diqqət yetirilməlidir. Bu biliklər həm də ümumi coğrafi biliklərin möhkəmləndirilməsinə və dərsinləşdirilməsinə xidmət etməlidir.

Bölmə 4 tədris vahidindən, yeni fəsildən ibarətdir. Birinci fəsil relyef və onun təsərrüfat əhəmiyyətinə, təsirinə aiddir. Burada 7 mövzu və ümumiləşdi-

rici tapşırıqlar sistemi yer alır. Maraqlıdır ki, bunların 6-sı materiklərin – Avropa, Asiya, Şimali Amerika, Cənubi Amerika, Afrika və Avstraliyanın relyef xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir. Yalnız sonuncu mövzu Azərbaycanın relyefini təmsil edir.

İkinci tədris vahidi – “İqlim və onun təsərrüfatda rolu” fəslində mövzuların sayı bir qədər çoxdur – 11 mövzu. Bunun səbəbi materiklərin iqliminin öyrənilməmişdən əvvəl ümumi fiziki coğrafi biliklərə yer verilmişdir. Tədris vahidinin əvvəlində Yer səthində istilik və işıq paylanması, günəşli saatlar və istifadəsi, saat qurşaqlarına aid hesablamalar, günəş radiasiyası və iqlim haqda biliklərə həsr olunmuş mövzular verilib – 4 mövzu. Verilən mövzular da materiklərin iqliminin öyrənilməsinə xidmət edir, mövzular üçün baza rolunu oynayır. Daha sonra əvvəlki ardıcılıqla materiklərin iqlim xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi davam etdirilir. Sonuncu mövzu Azərbaycanın iqliminə həsr olunan praktik dərslə həsr olunub. Sonda isə ümumiləşdirici tapşırıqlar üçün vaxt ayrılıb. Bu fəsilə 2.1.3. və 2.1.4 alt standartlarının reallaşdırılması mümkün olur.

“Su ehtiyatları və onların iqtisadi əhəmiyyəti” tədris vahidi 2.1.5 və 2.1.6 alt standartlarının reallaşdırılmasını əhatə edir. Bu tədris vahidində 8 mövzu və ümumiləşdirici tapşırıqlar verilmişdir. 6 mövzu materiklərin – Avropa, Asiya, Şimali Amerika, Cənubi Amerika, Afrika və Avstraliya materiklərinin daxili sularının öyrənilməsinə aid verilib. Dünya okeanından istifadə mövzusu okeanların öyrənilməsi üçün əhatə edilib. Fəslin sonunda isə Azərbaycan Respublikasının su anbarları və kanalları haqqında mövzu verilib.

I bölmənin sonuncu tədris vahidi olan “Biokütlələrin müxtəlifliyi və onlardan istifadə” fəslinin 7 mövzusu və ümumiləşdirici tapşırıqlar vardır. Bu tədris vahidində materiklər ayrı-ayrılıqda verilməmişdir. Şimal materiklərinin bioloji ehtiyatları bir mövzu daxilində, cənub materiklərinin bioehtiyatları isə ayrıca bir mövzuda qrup şəklində öyrənilir. Tədris vahidinin daxilində Antarktida materikinə aid praktik dərslər nəzərə tutulub. “Azərbaycan landşaftı bioehtiyatların mənbəyidir” mövzusu da əvvəlki mövzuları tamamlayır. Bu fəsilə həmçinin “Ekoloji siyasət” və “Ekoloji monitoring” mövzularının verilməsini də təqdirəlayiq hesab edə bilərik. Təbiətə ekskursiyanın keçirilməsinə ayrıca vaxt nəzərə tutulmuşdur. Ekskursiyanın keçirilməsi, mərhələləri və görülmək işlərin təxmini məzmunu da verilmişdir. Göründüyü kimi bu bölmədə başlıca olaraq materiklər coğrafiyasının əsasında təbiət məzmun xəttinə aid biliklər verilib.

Dərsləyin II bölməsi “Cəmiyyət və iqtisadiyyat” adlanır və burada iqtisadi-sosial coğrafiya elm sahəsi üzrə bilik və bacarıqların öyrənilməsi həyata keçirilir. Bölmədə 3 tədris vahidi ayrılır və bütövlükdə 21 mövzu öyrənilir. Bizim tədqiqat işinin mövzusu da məhz bu bölmənin tədrisi metodikasına həsr edilmişdir. Bu bölmənin tədrisi nəticəsində şagirdlərin iqtisadi təhsilinin,

ekoloji tərbiyəsinin həyata keçirilməsi müzakirə olunur. Bölməyə daxil olan hər bir tədris vahidi üzrə dərslərin təhlili növbəti fəsildə ətraflı təhlil ediləcək.

Qeyd etdiyimiz kimi, IX sinif coğrafiya dərsləri yeni proqramın tələblərini özündə birləşdirərək fəal dərslərin təşkili baxımından tərtib olunmuşdur. Dərslərdə mətnin az yer tutması, yəni mətnin həcmi azlığı, illüstrasiya materiallarının isə çox olması onun dəyərini artırır. Əksər illüstrasiyalar öz məzmunu ilə mətni əvəz edir, şagirdlərin fəaliyyətlərinin təşkilinə imkan verir. Odur ki, yeni dərslərin mövzularının strukturu ilə ətraflı tanış olmaq lazımdır. Müəllimlər mövzular üzrə verilən imkanları yeni dərslə hazırlaşan zamanı nəzərə almalıdır.

Dərslərin hər bir mövzusunda motivasiya məqsədi ilə şagirdlərin müxtəlif mənbələrlə işini tələb edən tapşırıqlar verilib. Bu tapşırıqlar “Mətnlə iş”, “Mətn və xəritə ilə iş”, “Xəritə üzərində iş”, “Mətn və sxem üzrə iş” və s. başlıqları altında təklif olunur. Bu tapşırıqların məqsədi şagirdlərin fəallaşdırılması, onların müzakirəyə cəlb edilməsindən ibarətdir.

Məsələn, 25-ci mövzu “Afrikanın daxili suları” mövzusunun motivasiyası “xəritə-sxem üzrə iş” ilə başlayır. Bu tapşırıqda Afrika materikin su təchizatı xəritə-sxemi verilmişdir. Xəritə-sxemin legendasında (şərti işarələrində) hər nəfərə düşən su təchizatı (m^3/il) göstərilmişdir. Xəritə-sxemlə diqqətlə tanış olduqdan sonra materikin siyasi xəritəsindən istifadə edərək aşağıdakı tapşırığı yerinə yetirmək tələb olunur:

- Xəritələrin köməyi ilə Afrika materikin hansı ölkələrində su təchizatının yaxşı, hansı ölkələrində isə pis təmin olunduğunu müəyyən etmək və onları cədvəldə qeyd etmək lazımdır.

Dərslərin mövzularında mətn təxminən 30%-ə qədər təşkil edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz mövzuda – Afrikanın daxili suları mövzusunda mətn 3 səhifəlik mövzusun təxminən 1 səhifəsini təşkil edir. Əslində IX sinif şagirdləri üçün 1 səhifəlik mətn yükü çox deyil. Ancaq bu mətn əsasında onların yerinə yetirməli olduqları tapşırıqlar – fəaliyyətlər vaxt aparır və şagirdlərin işi tələb olunur. Hər bir mövzusun daxilində 2 və ya 3, bəzən 1 fəaliyyət tapşırığı verilir ki, bu tapşırıqlar şagirdlərin tədris yükünü ağırlaşdırır. Məsələn, Afrikanın daxili suları mövzusunda bir fəaliyyət tapşırığı olduğu halda Avstraliyanın daxili sular mövzusunda (§26) 3 fəaliyyət tapşırığı verilmişdir. Hər bir mövzusun sonunda “Biliklərin tətbiqi və yoxlanılması” bloku da şagirdlərin bir sıra fəaliyyət tapşırıqları yerinə yetirməyə vaxt çatdırır.

Tədris vahidinin sonunda yekun olaraq “Ümumiləşdirici tapşırıqlar” verilir ki, bunlar mövzuların dəyərləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün plaşdırılıb.

Müəllim üçün metodik vəsait də dərslərin müəllifləri tərəfindən hazırlanmışdır. 203 səhifədən ibarət olub, ümumi tövsiyələrdən sonra hər bir mövzusun metodiki təhlili işlənmişdir. Metodik vəsaitin əvvəlində tədris

prosesinin ümumi qaydaları tədrisin təşkili və planlaşdırılması ilə bağlı materiallar verilmişdir. Müəllimlər dərsləyin təhlili üçün bu qayda və tələbləri bilməli, işlərində nəzərə almalıdırlar. Bu məsələlər vəsaitin cəmi 35 səhifəsini əhatə etdiyi halda mövzuların təhlilinə 168 səhifə verilmişdir.

Metodik vəsaitin əvvəlində dərsləyin hazırlanmasına verilən prinsiplərin qısa təhlili verilir və dərslərin metodoloji mərhələləri sxematik şəkildə göstərilir. Burada dərslərin mərhələlərini göstərən A, B, C, D, və E blokları, onların hansı metodik fəaliyyətə xidmət etdiyi şərh edilir.

Vəsaitdə ayrıca olaraq dərsləyin məzmunu və strukturu haqqında müəllimlərə məlumat verilir. Burada dərslərdəki bölmələr və onların daxilindəki tədris vahidləri – fəsillər göstərilir. Sonra isə ayrıca olaraq hər bir tədris vahidinin qısa məzmunu, öyrənilən məsələlər, biliklər şərh olunur. Bölmə, tədris vahidləri və onlara aid olan mövzular həm də sxematik olaraq da vəsaitdə verilir.

Metodik vəsaitdə IX sinif üçün məzmun xətlərinə aid olan əsas və alt standartlarının da verilməsi qənaətbəxş hesab oluna bilər. Çünki, müəllimlərin əlinin altında kurikulum həmişə olmaya bilər. Lazım gəldikdə onlar alt standartlarını metodik vəsaitdən də əldə edə biləcəklərinə əmin olmalıdırlar. Sonra isə hər bir mövzu üzrə reallaşdırılacaq alt standartların cədvəli hazırlanmışdır. Cədvəlin köməyi ilə reallaşdırılan alt standartları mövzu və bölmələr üzrə müəyyən etmək olar. Bir tədris vahidinə daxil olan mövzular üzrə reallaşdırılan alt standartı verilən cədvəli nəzərdən keçirə bilərik.

***“Su ehtiyatları və onların iqtisadi əhəmiyyəti” tədris vahidi üzrə
alt standartların reallaşdırılması cədvəli***

1	Avropanın daxili suları	2.1.5.; 2.1.6. – təbiət məzmun xətti
2	Asiya qitəsinin daxili suları	2.1.5.; 2.1.6. - təbiət məzmun xətti
3	Şimali Amerikanın daxili suları	2.1.5.; 2.1.6. - təbiət məzmun xətti

Metodik vəsaitdə müəllimlər üçün maraq doğuran və tədris prosesində onlara lazımlı olan məsələlərdən biri də fənlərarası inteqrasiya haqqında məlumatlardır. Mövzular üzrə fənlərarası inteqrasiya cədvəli hazırlanaraq vəsaitdə yerləşdirilib. Müəllimlər hər bir dərslə hazırlaşarkən bu mövzuda hansı fənn ilə və hansı alt standartından fənlərarası əlaqə üçün istifadə edəcəyini verilən cədvəldən istifadə edərək müəyyən edə bilər.

Ədəbiyyat:

- 1.O.Alxasov. *Coğrafiyanın tədrisi metodikası*. Bakı, 2013.
- 2.N.Seyfullayeva. *Coğrafiyanın tədrisi metodikası*. Bakı, 2011.
- 3.E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Aktoprak, Y.Şabanova. *9-cu sinif üçün coğrafiya fənni üzrə dərslər*. Bakı:Bakınəşr, 2016.

4. *E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Aktoprak, Y.Şabanova. 9-cu sinif üçün coğrafiya fənni üzrə metodiki vəsait. Bakı:Bakınəşr, 2016.*
5. www.e-derslik.edu.az

F.E.Əsədullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fidan.esedullayeva.98@gmail.com

MƏKTƏBDƏNKƏNAR MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI İLƏ BAĞLI APARILAN İŞLƏR

Xülasə

Məqalədə kiçik məktəblilərə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması ilə bağlı məktəbdənkənar müəssisələrdə aparılan işlərdən bəhs edilir. Uşaqlarda milli-mənəvi dəyərlərin formalaşması ilə bağlı Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzlərində xeyli iş görülür. Burada fəaliyyət göstərən "Bacarıqlı əllər", "Bədii qıraət", "Xalçaçılıq", "Rəqs", "Naxışlı tikmə", "Tarix-diyarşünaslıq" dərnəklərinin işi göstərilir. Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzindən başqa milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması ayrı-ayrı şəhərlərdə fəaliyyət göstərən musiqi, rəsm və rəqs məktəblərində də həyata keçirilir. Məqalədə muzeylərin fəaliyyətindən də bəhs edilir.

РАБОТА ВО ВНЕШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ ПО ФОРМИРОВАНИЮ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Резюме

В статье рассматривается работа, проводимая во внешкольных учреждениях по формированию национально-нравственных ценностей у младших школьников. В Центрах детского творчества проводится большая работа по формированию у детей национально-нравственных ценностей. Здесь показана работа действующих здесь кружков «Умелые руки», «Художественное чтение», «Ковроткачество», «Танец», «Вышивка», «История - этнография». Помимо Центра детского творчества, привитие национальных и духовных ценностей осуществляется также в музыкальных, художественных и танцевальных школах, действующих в разных городах. В статье также рассматривается деятельность музеев.

WORK IN OUT-SCHOOL INSTITUTIONS FOR THE FORMATION OF NATIONAL AND SPIRITUAL VALUES

Summary

The article discusses the work carried out in out-of-school institutions on the formation of national and moral values among younger students. A lot of work is being done at the Children's Creativity Centers to form national and moral values in children. Here the work of the circles operating here "Skillful Hands", "Artistic Reading", "Carpet Weaving", "Dance", "Embroidery", "History - Ethnography" is shown. In addition to the Center for Children's Creativity, the inculcation of national

and spiritual values is also carried out in music, art and dance schools operating in different cities. The article also discusses the activities of museums.

Açar sözlər: *kiçik məktəbli, milli-mənəvi dəyərlər, məktəbdənkənar müəssisələr, Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzi, dərnəklər, diyarşünaslıq işləri, klublar*

Ключевые слова: *малая школа, национально-нравственные ценности, внешкольные учреждения, ДДТ, кружки, этнографические работы, кружки.*

Key words: *small school, national-moral values, out-of-school institutions, Children's Creativity Center, circles, ethnographic works, clubs*

Milli dəyərlər Azərbaycan Respublikasında çoxmillətli xalqın həyat tərzində və adət-ənənələrində mədəni, ailəvi, sosial-tarixi, dini formada mövcud olan, nəsil-dən-nəslə ötürülən əsas mənəvi dəyərlər, prioritet kəsb edən mənəvi münasibətlərdir. Kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda dəyər yönümləri problemi xüsusi aktualıq kəsb edir. Məhz bu müddət ərzində uşaqda uzunmüddətli məşqlər və ya digər fəaliyyətlər vasitəsilə inkişaf etdirilən uyğun vərdişlər və davranış bacarıqları formalaşır.

Sosial-fəlsəfi və tarixi baxımdan milli təhsil problemi, onun milli münasibətlər nəzəriyyəsi və praktikasında yeri və rolu R.Q.Abdulatibovun, F.S.Babeykonun əsərlərində və monoqrafiyalarında metodoloji-nəzəri əsaslandırılmış və inkişaf etdirilmişdir. Bu problemin müxtəlif nəzəri və sosioloji aspektlərini əhatə edən A.F.Daşdəmirova, L.M.Drobijeva, İ.İ.Serova milli və beynəlmiləl şüurun, əqidə və davranışın formalaşması aspektlərini, üsul və formaların təkmilləşdirilməsini nəzərdən keçirirlər. B.Ananyev, L.Vıqotski, P.Qalperin, A.N.Leontyevin tədqiqatları müxtəlif millətlərdən olan insanların münasibətlərini tənzimləyən tarixi, sosial-iqtisadi, etno-mədəni və mənəvi-ideoloji amillərin qarşılıqlı təsir mexanizmini anlamağa, regionlarda konkret milli qruplar üçün xarakterik olan ünsiyyət vəziyyətlərini psixoloji aspektlərini müəyyən etməyə çalışmışlar.

Millətin gələcəyi gənc nəslin təhsilindən, tərbiyəsindən asılıdır. Vətənin, doğma təbiətinin taleyinə cavabdeh olan vətəndaş yetişdirmək bugünkü məktəbin aktual vəzifəsidir. Böyüyən nəslin tərbiyəsi bəşər cəmiyyətinin irəliyə doğru inkişafının şərti və təminatı idi. Yeganə həqiqi təhsil xalqın mənafeyinə xidmət edən təhsildir.

Milli-mənəvi dəyərlər məktəb həyatının əsasını təşkil etməli, uşaqların dərstdə, sinifdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərini müəyyən etməlidir. Belə bir məkanın təşkili üçün məktəbin ailə, ictimai və dini birliklər, əlavə təhsil, mədəniyyət və idman müəssisələri, kütləvi informasiya vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi zəruridir. Bu qarşılıqlı əlaqənin məqsədi şagirdlərin mənəvi-əxlaqi inkişafı və təhsili üçün birgə şərait yaratmaqdır. Şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasını şərtləndirən amillərdən kiçik məktəbli əhatə edən obyektiv şəraitini, subyektiv təsir vasitələrini göstərmək olar.

Kiçik məktəblilərin sinifdənkənar fəaliyyəti - məktəblilərin bütün növlərini (təhsil istisna olmaqla) birləşdirən, onların tərbiyəsi və sosiallaşması problemlərinin həllinin mümkün və məqsəduyğun olan işlər olub, məktəbdə təhsil prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Ümumi təhsil üçün təhsil standartlarının tələblərinin həyata keçirilməsinə kömək edir.

İbtidai siniflərdə sinifdənkənar tədbirlərin məqsədi: uşaq tərəfindən sərbəst seçim əsasında öz maraqlarının təzahürü və inkişafı üçün şərait yaratmaq, mənəvi-əxlaqi dəyərləri və milli-mədəni ənənələri dərk etmək. Vaxtı ilə məşhur rus pedaqoqu V.A.Suxomlinski belə iddia edirdi: “Məktəb hər bir nəsilə doğma xalqı yenidən yaratmalıdır: onun fəlsəfəsi, dünyaya geniş və orijinal baxışı, orijinal mədəniyyəti, milli psixologiyası və xarakteri, başqa xalqlarla sıx mənəvi əlaqələrini təmin etməlidir”. (6, 20). İbtidai təlimdə tədris prosesi elə qurulmuşdur ki, onun tələbələri xalqın keçmiş və indiki həyatını yaxşı bildikləri üçün bilavasitə xalq mədəni-tarixi ənənələrinin, adət-ənənələrinin davam etdirilməsini hədəf kimi götürür.

Kiçik məktəblilərlə idman və istirahət, mənəvi-əxlaqi, sosial, ümumi intellektual, ümumi mədəniyyət kimi şəxsiyyətin inkişafının müxtəlif istiqamətləri üzrə sinifdənkənar tədbirlər təşkil olunur. Kiçik yaşlı məktəblilərdə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasını mənəvi-əxlaqi istiqamətə aid etmək olar. Milli komponentə müraciət şagirdlərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsini dərinləşdirməyə kömək edəcək və onun həyata keçirilməsi məktəbdənkənar fəaliyyətin aşağıdakı formalarında mümkündür: klub təşkilatları, sinifdənkənar məşğələlər, dərnlər, diyarşünaslıq işləri, ekskursiyalar, dizayn və elmi tədqiqatlar. Sinifdənkənar fəaliyyət kiçik yaşlı şagirdlərin üfqlərini genişləndirməyə, onların ümumi mədəniyyətini inkişaf etdirməyə, dünya mədəniyyətinin ümumbəşəri dəyərlərinə, milli mədəniyyətin mənəvi dəyərlərinə, xalqının mənəvi-əxlaqi dəyərlərinə bələd olmağa yönəldilməlidir.

Milli-mənəvi tərbiyə tək-cə məktəbdə aparılan tərbiyəvi işlərlə məhdudlaşmır. O, həmçinin məktəbdənkənar müəssisələr tərəfindən də həyata keçirilir. Məktəbdənkənar tərbiyənin mahiyyəti ən çox inkişaf, universallıq, könüllülük, mənəvi müstəqillik və məktəblilərin geniş təşəbbüskarlığı prinsipləri ilə müəyyən edilir. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələri haqqında məlumatda deyilir: “Məktəbdənkənar təhsil uşaq, yeniyetmə və gənclərin maraq, meyl və bacarıqlarının, intellektual səviyyələrinin, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı, fiziki cəhətdən sağlam böyümələri üçün əlverişli şərait yaradır, onların istirahətinin, asudə vaxtlarının mənalı təşkilini təmin edir. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinə aşağıdakılar daxildir: uşaq-gənc yaradıcılıq sarayları, evləri, klublar, bədii, estetik, texniki, ekoloji, turizm və diyarşünaslıq yönümlü mərkəzlər, uşaq-gənclər idman və şahmat məktəbləri və s.” (5, s1).

Uşaqlarda milli-mənəvi dəyərlərin formalaşması ilə bağlı Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzlərində xeyli iş görülür. Burada fəaliyyət göstərən “Bacarıqlı

əllər”, “Bədii qiraət”, “Xalçaçılıq”, “Rəqs”, “Naxışlı tikmə”, “Tarix-diyarşünaslıq” dərnlərlərinin işini xüsuslə vurğulamaq istərdik.

“Xalçaçılıq” dərnlərinin məqsədi - “xalçaçılığın” tarixi, xalça məmulatlarının yaradılması üçün materiallar və cihazlarla tanışlıq, şagirdlərdə bu tikiş növünə maraq yaratmaq, xalq adət-ənənələrinə hörmət aşılamaqdır. Bu gün əl ilə xalça toxuma uşaqların fantaziyalarını həyata keçirmək üçün ən çox yayılmış texnika deyil. Bu, ilk növbədə, çox vaxt, səbr və əzm tələb edən toxuculuq prosesinin mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Bundan əlavə, maşınqayırma xalçaçılığının sürətli inkişafı ilə əlaqədar köhnə əl üsulu (üstünlükləri və mənfi cəhətləri ilə birlikdə) arxa plana keçib və bu gün bu sahədə çalışan mütəxəssislərimiz azdır. Əl ilə toxunan xalçalar nəsil-dən-nəslə ötürülən təsvirlərdə, simvollarla, rəng birləşmələrində təcəssüm tapmış çoxəsrlik bədii mədəniyyət ənənələrini daşıyır.

Kiçik məktəblilər üçün çətinlik monoton hərəkətləri uzun müddət təkrarlamaq ehtiyacındadır, üstəlik, o, işinin tamamlanmasını bir o qədər tez görmək istəyir. Lakin dərnləyə qoşulan kiçik məktəblilər tezliklə öyrənir və milli-mənəvi dəyərlərimizin təcəssümü olan xalçalarımız haqqında zəngin məlumatlar əldə edir, naxışların mənasını anlayır və mənəvi dəyərlərimizlə daha yaxından tanış olur. Burada keçirilən təlim məşğələləri nəticəsində onlar xalçaçılıq xalq sənəti və onların özünəməxsus xüsusiyyətləri haqqında məlumat; toxunmuş məmulatların yaradılması üçün müasir texnologiyalar haqqında məlumat; xalça toxuması üçün alət və qurğularla təhlükəsiz iş üsullarını; ipliklərin, sapların əsas növlərini və onların xassələrini; ipliklərin, sapların müxtəlif tərkibləri, onların üstünlükləri və çatışmazlıqları haqqında məlumat; əllə, əsas toxuculuq üsullarından istifadə etməklə toxunmuş məmulatların yaradılması üçün istifadə olunan ardıcılığı, əsas texnika və cihazları; xalçaçılıq və toxunma məmulatlarında dizayn haqqında əsas məlumatları; xalçaçılıqda əsas dekorasiya üsulları və toxuculuq səthlərinin bədii bəzək növləri, xalça materiallarının hazırlanması üsullarını öyrənmiş olurlar. Göründüyü kimi, uşaqlar həm əməksevər, həm də milli ruhda tərbiyə olunurlar.

Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzindən başqa milli-mənəvi dəyərlərin aşılansını ayrı-ayrı şəhərlərdə fəaliyyət göstərən musiqi, rəsm və rəqs məktəblərində də həyata keçirilir. Tədqiqat işini apararkən Gəncə şəhərində yerləşən Diyarşünaslıq muzeyinin fəaliyyəti ilə tanış olduq və məlum oldu ki, muzeyə tez-tez kiçik məktəblilər gəlir, həm muzeylə tanış olur, həm də buradakı yerləşən əşyalar milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında xeyli rol oynayır.

Bildiyimiz kimi, mənəvi təcrübə və dəyərlərin formalaşdırılmasının əsas vəzifəsi uşaqları öz xalqının mədəniyyəti, məişəti, adət-ənənələri ilə tanış etmək yolu ilə həyata keçirilə bilər, buna görə qədim zamanlardan ailədə uşaqlara böyüklərə hörmət öyrədilir, dürüstlük, başqalarının qayğısına qalmaq, işə

sevgi kimi keyfiyyətlər aşılır. Cəmiyyətimizdə baş verən mənfi sosial təsirlərə daha çox həssas olan müasir uşaqlar olduğu üçün bu gün öz mənşəyinə müraciət etmək gələcəyin inkişafı və möhkəmlənməsinin açarıdır.

“Canlı” mədəniyyətin mənbəyi hazırda əsl qədim əşyaları, kolleksiyaları, tarixi sənədləri özündə əks etdirən muzeydir, bütün bunlar keçmişə qərq olmaq üçün xüsusi ab-hava yaradır, öz diyarının sirlərini araşdırmağa imkan verir. Kiçik məktəblilər üçün xalqın tarixini anlamaq, hiss etmək, yaşamaq imkanı yaradır. Yalnız keçmişini bilən insan indikini daha yaxşı qiymətləndirir.

Muzeydən bildirdilər ki, bu yaxında Gəncə şəhəri 4 saylı məktəbin III sinif şagirdləri muzeyə ekskursiya etmişdilər. Muzeydə ekskursiyalar xalq mədəniyyətinin aşağıdakı bölmələri üzrə aparılmışdır: xalq incəsənəti və sənətkarlığı; Azərbaycan xalqının milli bayramları, adət-ənənələri, ritualları; xalq geyiminin mozaikası; kəndli mifologiyası; xalq musiqi alətləri. Tarix və Diyarşünaslıq Muzeyi Gəncə və qərb zonası haqqında geniş bir məlumat verdi.

Ekskursiyanı keçirərkən, ilk növbədə, giriş söhbəti apardıq, öyrənilən mövzu üzrə şagirdlərin biliklərini üzə çıxarmağa çalışdıq. Giriş mərhələsindən sonra eksponatların daha ətraflı araşdırılmasına, onların bir-biri ilə əlaqəsinə keçmək lazımdır, əşyaların təyinatı haqqında məlumatla yanaşı, uşaqlara bu əşyaların tarixindən maraqlı və əyləncəli faktlar danışa bilərsiniz, kiçik məktəblinin artan maraq və müsbət emosiyalara səbəb olur.

Qeyd etmək olar ki, muzey ekskursiyaları, məşğələlər şagirdlərin müsbət emosiyalarının, estetik zövqünün, idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi, mənəvi aləminin zənginləşdirilməsi üçün əvəzsiz vasitədir. Ekskursiyalar zamanı şagirdlər bir çox suallara cavab almaq, ətraf aləm haqqında təsəvvürlərini genişləndirmək imkanı əldə ediblər.

Milli-mənəvi tərbiyədə yüksək nəticələr əldə etmək üçün muzey işi sistemli və məqsədyönlü aparılmalı, həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, baş verən hər şeyə artan həssaslıq və etibarsızlıq ilə xarakterizə olunan kiçik məktəb yaşlı uşaqlardır.

Ədəbiyyat:

1. *Gələcək gənclərindir* / Ə.Qarayevin redaktəsi ilə. Bakı Azər nəşr, 2004, 496 s.
2. *H.Əliyev irsi. Gənclər siyasəti, H.Əliyevin gənclərlə görüşdə çıxışı*. Bakı, 1993.
3. *Əliyev H.Ə. Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir. Bakı İrşad, 1999, 165 s.*
4. *Əliyev H.Ə. Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir. Bakı İrşad, 1999, 165 s.*
5. *Məktəbdənkənar təlim və tərbiyə. Təhsil Nazirliyi. Bakı, 2019.*
6. *Suxomlinskiy V.A. Ürəyimi uşaqlara verirəm. Moskva, 2019. 320 s.*

A.M.Adgözəlova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aynuradgozalli@gmail.com

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDŁƏRİNİN TƏLİM-TƏRBİYƏSİNDƏ SİNİF RƏHBƏRİNİN ROLUNUN STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə şagirdlərin təlim-tərbiyəsinin əsas ideyaları ətraflı şəkildə araşdırılmış, qədim dövrdən başlayaraq indiki dövrümüzədək təlim-tərbiyənin və müəllimlərin şagirdlər üzərində əhəmiyyətli rolu ön plana çəkilmişdir. Xüsusilə, ibtidai sinif müəllimlərinin sinif təşkilatı prosesində fəaliyyət istiqamətləri dərindən araşdırılmış və lazımı məqamlar məqalədə qeyd edilmişdir. Həmçinin, təlim-tərbiyənin və müəllimlərin şagirdlər üzərində olan təsirləri haqqında müdriklərin dilindən də sitatlar verilmişdir. Sinif rəhbərinin şagirdlərin gələcək həyatında və təlim-tərbiyəsində, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsaslı rol oynaması məqalədə mühüm yer alır.

УЧАЩИЕСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ ЛИДЕР КЛАССА В ОБРАЗОВАНИИ СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ РОЛИ

Резюме

В статье подробно рассматриваются основные идеи воспитания учащихся, подчеркивается важная роль образования и учителей в отношении учащихся с древнейших времен до наших дней. В частности, в статье была подробно изучена деятельность учителей начальных классов в процессе организации занятий и отмечены необходимые моменты. Есть также цитаты мудрецов о влиянии образования и учителей на учеников. В статье подчеркивается, что классный руководитель играет ключевую роль в дальнейшей жизни и воспитании учащихся, в формировании их личности.

PRIMARY SCHOOL STUDENTS CLASS LEADER IN EDUCATION STRATEGIC ROLE

Summary

The article examines in detail the main ideas of student education, emphasizes the important role of education and teachers on students from ancient times to the present day. In particular, the activities of primary school teachers in the process of classroom organization were studied in depth and the necessary points were noted in the article. There are also quotes from the sages about the effects of education and teachers on students. The article emphasizes that the class teacher plays a key role in the future life and education of students, in the formation of their personality.

Açar sözlər: *şagird, təlim, tərbiyə, müəllim, sinif rəhbəri*

Ключевые слова: *ученик, обучение, воспитание, учитель, классный руководитель*

Key words: *student, training, education, teacher, class teacher*

Təlim-tərbiyənin əsasının qoyulmasının tarixən çox qədim zamanlara dayanması elm aləminə əsaslı sübutları ilə aşkardır. Belə ki, ilk insan cəmiyyətinin yarandığı dövr olan ibtidai icma quruluşuna nəzər salsaq, görərik ki, bu dövrün özünəməxsus yazılı mənbələri olmamasına baxmayaraq, qayaüstü rəsmlər, müxtəlif yazılı abidələr, məişət əşyalarının hazırlanması və s. kimi ibtidai təsvirlər bizə nəinki dünyada, həmçinin vətənimiz Azərbaycan ərazisində ilkin ibtidai təlim və tərbiyənin yaranmasını sübut edir. Bu dövrdə uşaqların təlim tərbiyəsi ümumi xarakter daşıyırdı. Belə ki, bütün uşaqlar kollektiv şəkildə tərbiyə olunurdular. Bu tərbiyə onları icmanın ümumi əmək həyatında müstəqil iştirak etməyə hazırlayırdı. Tərbiyədə fərq cinslərarası fərqlərə əsaslanırdı. Oğlanlar kişilərlə birlikdə ov etmək, balıq tutmaq və silah düzəltməkdə iştirak edir, qızlar isə qadınların rəhbərliyi altında paltar hazırlayırdılar. Təlim dövrü isə tərbiyəyə nisbətən ibtidai icma quruluşunun son dövrlərində meydana gəlmişdir. Həmin dövrdə təlimin əsası, o dövr üçün xarakterik olan, indiki məktəblərin ibtidai formasında yaranmış “gənclər evi” idi. Həmin təlim-tərbiyə ocağında qızlar və oğlanlar ilə ayrıcalıqda məşğul olurdu. Elə bu dövrün müəyyən qalıqları, maddi və mənəvi aləmin ibtidai situasiyaları, bizə təlim-tərbiyə işinin təşkilində uşaqların valideynlər tərəfindən cəlb olunduğunu sübut edir. Belə ki, insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına yönəlmiş təlim-tərbiyə sistemi yarandığı dövrdən, indiki dövrümüzədək uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Həmin tarixi inkişaf istiqamətinin müəyyən dövrlərində təhsilalanlara qarşı təlim və tərbiyə metodlarında da əsaslı dəyişiklər nəzərə çarpır. İlk pedaqoji təsəvvürlərin təşəkkülü ayrı-ayrı xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının qədim adət və ənənələri, mərasim və ayinləri, əyləncə və oyunları ilə bağlı olmuşdur. Kökləri əsrlərin dərinliklərinə gedib çıxan xalqın həyat müşahidələrinin məhsulu olan atalar sözləri, zərb-məsəllər, mərasimlər, xalq oyunları, əyləncələr qədim insanların təlim-tərbiyəsi ilə bağlı fikirlərinə parlaq sübutdur.

“Azərbaycanda məktəb təhsili dövrünün əsası Zərdüşt məktəbləri ilə başlayır”. (Akademik H.M.Əhmədov). Mənbələrdən də məlum olur ki, islamıyyətin yayılmasına qədər Azərbaycanda Zərdüşt məktəbləri daha geniş fəaliyyət göstərmiş, atəşkəs və atəşgahlar Zərdüştliyənin həm ibadət yeri, həm də təlim, tədris mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bunlar da Azərbaycanda məktəb təhsilinin əsasını təşkil etmiş və təməl amillərdən olmuşdur. Zərdüştliyənin müqəddəs kitabı olan “Avesta” da ilk olaraq müəllim-şagird münasibətlərinə rast gəlinir. Burada oxunan duaların birində valideyn Hörmüzdən “ağıllı və şüurlu övlad” istəmişdir. Elə həmin ayinlər bizə valideynin uşaqların təlim- tərbiyə işində əsaslı rol oynamasını göstərir. Qədim

Azərbaycan dahi mütəfəkkirlərindən biri olan Nizami Gəncəvi təlim-tərbiyə işində müəllim əməyini yüksək qiymətləndirmişdir. Onun fikirlərinə görə müəllim zəngin biliyə və nəcib əxlaqi sifətlərə malik olmalıdır. Nizami deyir ki, “müəllimin əsas vəzifəsi şagirdlərə elm öyrətməkdən və bu yolda ciddi səy göstərməklə yanaşı, həmçinin onları düzgün əxlaqi ruhda tərbiyə etməkdən ibarətdir”. Bu qiymətli fikir xəzinəsi müəllimin uşaq təlim-tərbiyəsinin əsası olduğunun qədim köklərə malik olduğunu bütün incəlikləri ilə aşkar edir.

Şagird müəyyən yaşa dolub, ümumi kriteriyaları özündə birləşdirən bir zamandan başlayaraq artıq məktəb-təhsil sisteminə atılır. Belə ki, bu dövrdən sonra onun təlim tərbiyəsi ilə həm valideynləri, həm də müəllimi məşğul olmağa başlayır. Məktəb-təhsil sistemində çalışan digər fənn müəllimlərindən fərqli olaraq sinif rəhbərinin şagirdlərə yanaşması və onun sinfinin şagirdlərinin bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında, təlim, tərbiyə və təhsildə ciddi şəkildə fərq özünü göstərir. Bu o demək deyil ki, digər fənn müəllimləri şagirdlərin işinə etinasız yanaşır. Sadəcə olaraq ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə sisteminin quruluşu sinif rəhbərinin rolunu daha qabarıq və diqqətə layiq şəkildə əks etdirir. Xüsusən, ibtidai siniflərdə ilk məktəbə qədəm qoyduqları dövrdən etibarən dörd il müddətində eyni müəllimlə ünsiyyətdə olmaq, onun verdiyi pedaqoji-psixoloji təlim-tərbiyənin təsiri altında inkişaf etmək, ibtidai sinif müəllimlərinin üzərində olduqca məsuliyyətli bir vəzifənin olduğunu göstərir. Belə ki, hələ yeni formalaşmağa və məktəb həyatında atılan fidanlar, elə ilk gündən sinif rəhbərinin onlara diqqəti, qayğısı, təlim və tərbiyəsi ilə ruhən qidalanmağa başlayırlar. Sinif rəhbəri şagirdlərin həyatında təlim-tərbiyə ilə yanaşı, onlarla mütəmadi ünsiyyət qurmaq, şagirdlərin fəaliyyətə istiqamətini doğru istiqamətdə təşviq etmək və ən əsası məsuliyyət nümunəsi kimi çıxış etməlidir. Müasir təhsil konsepsiyası olan kurikulum da təhsildə şagirdlərə fərdi yanaşmanın zəruri olduğunu göstərir. Belə ki, sinif rəhbəri öz sinfində təhsil alan hər bir şagirdin psixoloji kontekstdən hansı səviyyədə olduğunu müəyyən etməyi bacarmalıdır. Məhz bu stereotipdən faydalanaraq sinif rəhbəri öz dərsinin təşkilini səmərəli şəkildə qura bilər. Təhsil proqramının planlaşdırılaraq, təhsil məqsədlərinin həyata keçirilməsi və bu yolda atılan psixoloji-pedaqoji addımlar sinif rəhbərinin müntəzəm hazırlığı və səyi nəticəsində həyata keçirilir. Sinif rəhbəri şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq üçün müəyyən şəkildə hazırlanmış psixoloji-diaqnostik testlərdən, müəyyən situasiyaya əsaslanan anket sorğularından istifadə edə bilər. Həmçinin, bundan əlavə sinif rəhbəri, dərstdən kənar şagirdlər ilə müəyyən oyunlar keçirmək, tədbirlər təşkil etmək, əvvəlcədən hazırlanmış mövzuda söhbətlər apararaq onları psixoloji diaqnostikadan keçirə bilər. Şagirdlərə fərdi yanaşmanın xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində valideynlərdən də dəstək almaq xüsusi olaraq vurğulanmalıdır. Belə ki, hər bir valideyn, uşağın ailə mühitindəki xüsusiyyətlərini ön plana çəkərək, onu sinif şəraitinə

uyğunlaşdırmaqda sinif rəhbərinə kömək etməlidir. Xüsusən də ibtidai siniflərdə valideynlərlə birgə iş aparmaq sinif rəhbərləri üçün olduqca əhəmiyyətli, mühüm və təlim-tərbiyə işində səmərəli bir prosesdir. Beləki, sinif rəhbəri mütəmadi olaraq valideyn iclasları təşkil etməli və bunun nəticəsində lazım olarsa, işlərini yenidən planlaşdırmalıdır. Praktik təcrübə və məktəb-təhsil sistemi şagirdlərin həyatında müəllimlərlə yanaşı, valideynlərin də rolunun yüksək səviyyədə olmasını sübut edir. Məktəb təlim-tərbiyə prosesinin şagirdlərə aşılacağı pedaqoji və psixoloji amillər, ailədə valideynlər tərəfindən daha da möhkəmləndirilməlidir. Qeyd edək ki, təlim-tərbiyə prosesi məktəblə valideyn arasında paralel, müəyyən istiqamətlərə uyğun əsaslı şəkildə aparılmalıdır.

Sinif kollektivinin formalaşması və inkişaf etdirilməsi bilavasitə sinif rəhbərinin fəaliyyət istiqamətlərinin başlıca amili hesab olunur. Kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin, hələ yeni ailədən çıxaraq məktəbə atılması və kollektivə uyğunlaşması onlar üçün olduqca həyəcanlı bir prosesdir. Sinif rəhbəri hər bir şagirdin kollektivə uyğunlaşması, adaptasiya olması və kollektiv qaydalarına riayət etməsi kimi funksiyaları icra etməlidir. Sinif kollektivinin formalaşması və inkişaf etdirilməsi üzrə aparılan sistemli iş, şagirdlərin təlim-tərbiyəsi ilə yanaşı, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında da müəyyən addımlar atmağa kömək edir. Beləki, kollektiv qaydalarını bilən və bu şərtlərə əməl edən şagirdlər yaşa dolduqca bu bacarıqları vərdişə çevirib daha da inkişaf edəcəklər. Sinif rəhbəri şagirdlərin hüquq və maraqlarının müdafiə olunmasında təşkilati cəhətdən hüquqi şəxs sayılır. İlk əvvəl sinif rəhbəri şagirdləri onların hüquq və vəzifələri haqqında konsepsiya ilə tanış etməli və hər bir müddəanın əhəmiyyətini dərinlən izah etməli, bu normativlərə əməl edilməsi və qorunması yolunda müəyyən işlər görməlidir. Təhsil alan hər bir şagirdin sinif rəhbəri tərəfindən hüquqlarının müdafiə olunması kiçik yaşlı məktəbliləri psixoloji cəhətdən özünəinam ruhunda stimullaşdırır. Müasir kurikulum təhsil sisteminin şagirdlərə aşılacağı başlıca keyfiyyət onların bir şəxsiyyət kimi formalaşması və nitq, ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Sinif-dərs şəraitindəki ünsiyyət şagird-şagird, şagird-müəllim və müəllim-şagird istiqamətində qurulur. Bu ünsiyyətin formalaşması və şagirdlərlə şagirdlər, həmçinin şagirdlərlə müəllimlər arasında humanist münasibətin qorunub saxlanılması sinif rəhbərinin fəaliyyət istiqamətlərindən biri sayılır. Bu fəaliyyətin strateji əhəmiyyəti şagirdlərdə bir-birinə hörmət, dinləmək və danışmaq bacarıqlarının istər kollektiv içində öz yoldaşları ilə, istərsə də müəllimləri ilə müəyyən etik norma-lara uyğun qurulmasıdır. Şagird özünüidarə inkişafı vasitəsilə şagirdlərin sosial əhəmiyyətli, yaradıcı fəaliyyətlərini təşkil etmək, onları müəyyən dərnəklərə və əlavə əyləncəli yaradıcılığa cəlb etməkdə sinif rəhbəri mütəmadi olaraq çalışmalıdır. Xüsusi istedadlı şagirdlərin ön plana çəkilməsi, onların yaradıcılığında müəyyən tədbirlərin təşkil edilməsi, istər məktəbdə, istərsə də məktəblər arası

müsabiqələrdə iştirakı sinif rəhbəri tərəfindən həyata keçirilməlidir. Həmçinin, sinif rəhbəri öz şagirdlərini fənn olimpiadalarında və digər dövlət səviyyəli tədbirlərdə iştirakını təmin etməlidir. Şagirdlərin fiziki və psixoloji sağlamlıqlarının təmin olunması və qorunması, mütəmadi olaraq məktəbin həkim koordinasiya sistemi ilə əlaqədə olaraq, şagirdlərin səhhəti ilə yaxından tanış olması sinif rəhbərinin işinin bir parçasıdır. Sanitar-gigiyenik qaydaların aşılınması, məktəb şəraitində müəyyən olunmuş intizam qaydalarına əməl etmək şagirdlərə sinif rəhbərliyi tərəfindən aşılmalıdır. Şagirdlər məktəbin infrastrukturunu və maddi texniki bazası ilə tanış olmalı və onlardan istifadə qaydalarını sinif rəhbərindən öyrənməlidirlər. Şagirdlərin milli-mənəvi ruhda tərbiyə olunması, vətəninə, millətinə və dövlətinə layiq vətəndaş kimi yetişdirilməsi yalnız sinif rəhbərinin yox, digər fənn müəllimlərinin də vəzifə borcu hesab edilir. Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olur ki, sinif rəhbərinin əsas işi təhsil alanları şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq, onlarda vətəndaşlığı, mənəviyyatı, təşəbbüskarlığı və müstəqil tənqidi təfəkkürə malik olmağı tərbiyə etmək, insanın hüquq və azadlıqlarına hörmət, ətraf mühitə sevgi, Vətənə, ailəyə məhəbbət hissləri aşılamaq, sağlam həyat tərzinə alışdırmaq, yaradıcı şəxsiyyət və dövlətçiliyə sadıq vətəndaş kimi formalaşdırmaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ə.A. *Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri*, Bakı-1987
2. Hüseynzadə R.L. *Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir*, Bakı-2007
3. Komenski Y.A. *Seçilmiş pedaqoji əsərləri*, Bakı-1961.
4. Kərimov Y.Ş. *Uşaq məktəbə gedir*, Bakı-2002
5. Mehribanzadə Z.M. *Uşağın məktəbə psixoloji hazırlığı*, Bakı-1988
6. Nizaminin hikmət və nəsihətləri, Bakı-1981
7. Fərrux Rüstəmov, Əmrulla Paşayev. *Pedaqogika*, Bakı-2010
8. İsmayıl Əliyev. *Pedaqogika*, Naxçıvan -2012

N.R.İbrahimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
themamedova26@gmail.com

HECA VƏZNLI ŞEİRLƏRİN TƏDRİSİNDƏ FƏAL İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ

Xülasə

Məqalədə fəal/interaktiv təlimin üstünlüyü, fəal təlimlə qurulan dərslərin daha keyfiyyətli və səmərəli nəticə verməsi haqqında yazılmışdır. Fəal/interaktiv təlimin həyata keçirilməsi üçün yeni texnologiyaların zəruriliyi qeyd olunmuşdur. Təlimin səmərəliliyini artıran amillərdən biri də müəllimin nəyi nə məqsədlə və hansı üsullarla tədris etdiyini müəyyənləşdirməsidir. Belə olduqda bu əsərlərin şagirdlərə göstərdiyi tərbiyəvi təsir imkanları da artır. Fəal təlim metodlarının, tədris prosesində yaradılan inkişafetdirici mühitin şagirdlərin qavrama və idraki fəaliyyətlərinin idarə olunmasında, şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm amil olduğu vurğulanır.

СЛОГОВЫЕ СТИХИ АКТИВНОЕ/ИНТЕРАКТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ В ОБРАЗОВАНИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДОВ

Резюме

В статье написано о преимуществах активного/интерактивного обучения, о том, что уроки, основанные на активном обучении, дают более качественные и эффективные результаты. Отмечена потребность в новых технологиях активного/интерактивного обучения. Одним из факторов, повышающих эффективность обучения, является определение учителем того, чему он учит и с какой целью. В этом случае воспитательное воздействие этих работ на учащихся будет возрастать. Активные методы обучения, в учебном процессе восприятие и познание учащимися развивающей среды, созданной в управлении деятельностью, в формировании личности является важным фактором.

WORD POEMS ACTIVE INTERACTIVE TRAINING IN EDUCATION USE OF METHODS

Summary

The article talks about the benefits of active / interactive learning, that lessons based on active learning give better and more effective results. The need for new technologies of active/interactive learning is noted. One of the factors that increases the effectiveness of teaching is the teacher's determination of what he teaches and for what purpose. In this case, the educational impact of these works on students will increase. The focus on active learning methods, the developing environment created in

the learning process is an important factor in the management of students' perceptions and cognitive activities, as well as their personality.

Açar sözlər: *fəal/interaktiv təlim, təlim texnologiyaları, metod, lirik şeir, ədəbiyyat*

Ключевые слова: *активное/интерактивное обучение, технологии обучения, метод, лирическое стихотворение, литература*

Key words: *active/interactive learning, learning technologies, method, lyric poem, literature*

Müstəqil Azərbaycanda başqa sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də islahatlar aparılır. Böyüməkdə olan gənclərin hərtərəfli inkişaf etməsinə, sərbəst düşünməsinə, müstəqil fikir söyləməsinə imkan verən təlim metodlarını müəyyənləşdirilməyi vacib vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyur.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda qeyd edilir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən və təhsil alanın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan müasir, fəal/interaktiv təlim metodları daha yüksək səmərə verir. Öyrədənə, yəni müəllimə belə bir mövqe aydın olur ki, müəllim “quru, cansızıcı monoloq”dan əl çəkərək şagirdlərin yaş, bilik səviyyələrini, arzu və istəklərini, bacarıq və qabiliyyətlərini nəzərə almalı, şagirdlərə həyatı bacarıqları sərbəst əldə etmək yollarını öyrətməklə müasir cəmiyyətimizdə öz yerini tutmağa yardımçı olmalıdır. Şagirdlərin bu cür həyatı bacarıq və səriştələrə nail olması yeni təlim metodlarının tətbiqindən asılıdır.

Ölkəmizdə yeni fənn kurikulumları tətbiq edilir ki, burada şagirdlərin gözlənilən nəticələrin əldə edilməsi üçün yeni texnologiyalardan istifadə zəruri hesab olunur. Fəal/interaktiv təlim metodlarını öz tədrisində istifadə edən müəllim şagirdyönümlü, nəticəyönümlü, şəxsiyyətyönümlü müasir təhsil sisteminin tələbinə uyğun olaraq şagirdlərin müstəqil şəxsiyyət kimi yetişməsinə səbəb olur. Fəal/interaktiv təlimin çətinlikləri olsa da, bu təlim metodları şagirdlərin idrak fəallığına, təfəkkürün inkişafına yönəlmişdir. Fəal/interaktiv təlim metodlarından istifadə müəllimdən yaradıcılıq tələb edir. Digər fənlərin tədrisində olduğu kimi ədəbiyyat dərslərində müasir təlim metodlarından istifadə hər zaman aktualdır. Fəal təlim metodları dedikdə, öyrənenlərin idraki fəallığını, fikri sərbəstliyini, yaradıcılığını artıran metodlar nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat müəllimi dərsin istənilən mərhələsində bir neçə təlim metodlarından istifadə etməklə dərsin səmərəliliyini artırmış olur. Dərsin daha maraqlı, canlı, məzmunlu qurulmasında interaktiv təlim metodlarının tətbiqinə ciddi ehtiyac duyulur. Buna görə də tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsi, icmal mövzularının, o cümlədən lirik, epik və drammatik əsərlərin tədrisində müxtəlif təlim metodlarının istifadəsi zəruridir. Düzgün təlim metodlarının seçilməsi zamanı müəllim dərslərdəki tələbləri nəzərə alaraq dərsin düzgün təşkilinə nail olur.

İnteraktiv təlimlə yanaşı, ədəbiyyatın tədrisində ənənəvi təlim metodlarından da istifadə olunmalıdır. Doğrudur, fəal təlimə əsaslanan dərslər şagirdlərin həyatı bacarıqların formalaşmasında səmərəli rol oynayır. Ancaq bu o demək deyil ki, ənənəvi təlim metodlarını tamamilə unutmalıyıq. Bu məqsədlə ənənəvi təlimdən yeri gəldikcə və yeni fəal təlimlə əlaqəli şəkildə istifadə etmək olar. Məsələn, müasir ədəbiyyat dərslərini ənənəvi təlim üsulu olan ifadəli oxusuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Əsərin ifadəli oxusuna tez-tez müraciət olunur. Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxu bədii əsərin öyrənilmə vasitəsi kimi əsas götürülür. Lakin təkcə əsərin öyrənilməsi ilə kifayətlənmək düzgün deyil. Bədii əsərin məzmununun mənimsənilməsindən sonra təhlil dərslərinin aparılması vacibdir. Metodist alim Soltan Hüseynoğlu “Ədəbiyyat fənni kurikulumu: tələbləri, reallaşdırılması...” adlı məqaləsində qeyd edir ki, “Elmi-metodik ədəbiyyatda vaxtilə belə bir fikir olmuşdur ki, əsərin məzmununun mənimsənilməsindən sonra şagird onu ifadəli oxumağı bacarırsa, qiyməti qeyd-şərtsiz yüksək olmalıdır. Belə mövqedə olanların fikrincə, əgər ifadəli oxuya nail olunubsa, deməli, mətnin dərinə qavranılması və ondakı hiss-həyəcana şərik çıxılması həyata keçib. Və əsərin təhlilinə ehtiyac yoxdur. Bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Təcrübə və sonrakı tədqiqatlardan aydınlaşdı ki, bədii mətnin ifadəli oxusunun reallaşdırılması gərgin iş, böyük zəhmət tələb edir. Başqa sözlə, mətnin mahiyyəti, məğzi, onda əksini tapmış fikir, hiss və duyğular yalnız məzmunun qavranılması ilə mənimsənilə bilməz. Bu, mətn üzərində əhatəli araşdırmadan, ciddi təhlildən sonra mümkün ola bilər.”

Hal-hazırda müasir dərslərdə istifadə olunan digər ənənəvi metodlardan biri də müəllimin şərhidir. Tədqiqatın aparılması mərhələsində bəzən mövzudan asılı olaraq müəllimin şərhinə ehtiyac duyulur. Bu özünü əsasən yuxarı siniflərdə göstərir. Bununla yanaşı, evristik müsahibə metodundan istifadə də fəal/interaktiv təlimdə özünəməxsus yer tutur.

Ədəbiyyat fənninin tədrisi zamanı təqdimat mühüm rol oynayır. Şagirdlər tədqiqatda qoyulmuş problemin həlli ilə bağlı əldə etdikləri nəticələri sinif qarşısında çıxış, məruzə, yazı işi (inşa, esse), cədvəl, rollu oyun, layihə və s. şəklində təqdim edirlər. Təqdimat zamanı şagird problemin mahiyyəti ilə bağlı fikirlərini dəqiq şərh etməli, informasiya-kommunikasiya vasitələri, illüstrasiyalar, fotoşəkillərdən istifadə etməyi bacarmalıdır.

Müasir dərslər fəal/interaktiv metodlarına əsaslanaraq fərqli, cütlik şəklində, kiçik qrupla və bütün siniflə birgə iş şəklində təşkil olunur. Orta məktəbdə ədəbiyyat dərslərinin tədrisi prosesində kiçik qruplar şəklində təşkil olunan iş forması daha geniş yayılmışdır. Qruplar şəklində iş sinifdəki bütün şagirdlərin fəal iştirakına səbəb olur. Lakin digər iş formalarından istifadə əsla unudulmamalıdır. Bu iş formalarının qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi daha səmərəli nəticənin əldə edilməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat müəllimi müasir təlimə uyğun olaraq təlim metodlarından istifadə etməklə nümunəvi dərsi qurmağı bacarmalıdır.

Lirik əsərlərin tədrisi, o cümlədən heca vəznli şeirlərin məzmununun öyrədilməsi və təhlilində fərqli təlim metodlarından istifadə oluna bilər: klaster (şəxsləndirmə), əqli hücum (beyin həmləsi), BİBÖ, iki hissəli gündəlik, söz assosiasiyası, anlayışın çıxarılması, diskussiya (müzakirə), layihənin hazırlanması və s.

XVIII əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi olan Molla Pənah Vəqif yaradıcılığında nikbinlik aparıcı bir xətt kimi götürülsə də, şairin ömrünün son çağlarında bir çox haqsızlıqlar, çətinliklər baş vermiş və bu onun yaradıcılığına da böyük təsir göstərmişdir. Lakin ilk yaradıcılıq illərində belə ictimai motivləri görmək mümkündür. Bunun bariz nümunəsi olaraq “Hayıf ki, yoxdur” qoşmasını göstərmək olar.

VIII sinif ədəbiyyat dərslərində Molla Pənah Vəqifin “Hayıf ki, yoxdur” qoşmasının məzmunu üzərində işə nəzər salaq:

Standartlar	Təlim nəticələri
1.1.1.Müxtəlif vəznli (heca, əruz) şeirlərdə və süjetli əsərlərdə (dastan, hekayə, novella, dram, poema) tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən, sorğu kitablarından istifadə etməklə aydınlaşdırır.	Heca vəznli şeirdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən, sorğu kitablarından istifadə etməklə aydınlaşdırır.
1.1.5.Müxtəlif vəznli (heca,əruz) şeirlərdə və süjetli ədəbi nümunələrdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini (metafor, bədii təzad, kinayə) müəyyənləşdirir.	Heca vəznli şeirdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirir.
2.2.1.Müzakirələrdə dialoji nitq bacarığını nümayiş etdirir.	Heca vəznli şeirlə bağlı müzakirədə dialoji nitq bacarığını nümayiş etdirir.

Dərsin tipi: induktiv, bədii əsərin öyrənilməsi

İş forması: fərdi, kiçik qruplarla və bütün siniflə birgə iş

İş üsulları: beyin həmləsi, Venn diaqramı, müzakirə, iki hissəli gündəlik

Resurslar: iş vərəqləri, Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslik (müəlliflər: S.Hüseynoğlu, B.Həsəni, A.Mustafayeva, N.Verdiyeva, S.Məmmədova). B., 2019.

Dərsin gedişi bu cür aparılır: Sinifin təşkili və ev tapşırıqlarının yerinə yetirilmə səviyyəsinin yoxlanılması həyata keçirildikdən sonra motivasiya, problemin qoyuluşu mərhələsi başlanılır. “Təbiət təsvirlərinə yer verilən şeirlərdə kənd həyatı necə təsvir edilir?” və ya “Təbiət təsvirlərinin yer aldığı hansı əsərləri xatırlayırsınız?” sualları ilə sinifə müraciət etmək olar.

Tədqiqat sualı “Sizcə, Azərbaycan kəndinin keçmişini əks etdirən əsərlərdə hansı təsvirlərə önəm verilir?” kimi verilərək şagirdlərin ilkin fərziyyələri lövhədə qeyd edilir. Söylənilən hər fərziyyədən sonra şagirdə təşəkkür edilərək dərsin növbəti mərhələsinə keçirilir.

Tədqiqatın aparılması mərhələsi kiçik qruplarla iş formasında təşkil edilir. Şagirdlərə iş vərəqləri paylanılır.

I qrup

- a) Şeirin I və II bəndində yer alan bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyən-ləşdirin.
- b) Şeirdə qoşma janrına aid olan hansı xüsusiyyətlər var? I və II bəndə əsa-sən yazın.
- c) Şeirin III bəndində yer alan bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyən-ləşdirin.
- d) Qoşmanın ilk üç bəndini nəsrə çevirərək məzmununu danışın.

II qrup

- a) Qoşma janrı ilə əvvəlki dərslərdə öyrəndiyiniz qəzəl janrının oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini Venn diaqramı üzərində qeyd edin.
- b) Şeir sizdə hansı hiss və düşüncələri yaratdı? Fikirlərinizi öyrəndiyiniz yeni sözlərdən istifadə edərək qeyd edin.
- c) Şeirin IV bəndindəki bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyən-ləşdirin.
- d) Şeirdə gördüyünüz təbiət və insan təsvirlərindən ən çox diqqəti cəlb edən nə oldu?

III qrup

- a) Şeir V bəndinə əsasən bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyən edin.
- b) “Vaqif burada təbiət təsvirindən çox kəndlinin ağır həyatını təsvir edib” fikrini şeirə əsaslanaraq izah edin.
- c) Şeir VI və VII bəndində yer alan bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyən-ləşdirin.
- d) Şeirdə qoşma janrına aid xüsusiyyətlər varmı? VI və VII bəndə uyğun olaraq fikrinizi əsaslandırın.

IV qrup

Şeiri fərdi olaraq oxuyun. Düşüncələrinizi iki hissəli gündəlikdə qeyd edin.

Məlumatın müzakirəsi və təşkili. Bu mərhələdə şagirdlərin cavabları iş vərəqlərində qeyd olunaraq təqdim edilir və bütün siniflə birgə müzakirə aparılır. Şagirdlər qruplar şəklində öz təqdimatlarını edir. Təqdimatlarda şagirdlər şeirdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətdən istifadə edərək mənalərini izah edir. Şeirdə cığa – saçın üzə tökülən hissəsi, qıyğac-çəpəki, nimtənə-üst geyimi, hərgiz-heç vaxt, əsla, gərdən-boyun, zənaxdan-yanaqda, çənədə batıq, qulac-ölçü vahidi, əsrəfi-qızıl pul, libas-paltar, qəsabə-bəzəkli yaxalıq, cuna – indiki dövrdə hicabın altından boyuna taxılan hissə sözlərinin mənası izah olunur. Digər qrup nümayəndələri şeirdə verilən bədii təsvir və ifadə vasitələrini qeyd

edərək öz fikirlərini bildirir. Şagirdlər gözəlin yaşılbaş sonaya (yəni ördək), saçın buluda, qızıl pula bənzədilməsini, şeirdə bədii təzadın üstünlüyü haqqında şeirə münasibətlərini bildirirlər. Digər qrup tapşırığında şagirdlər qoşmanın əsas xüsusiyyətlərini, yəni 11 hecadan ibarət olması, şairin son bənddə öz adını verməsi (məhürbəndin olması), misradaxili bölgünün 6+5 yaxud 4+3 şəklində olduğunu təqdim edirlər. Birinci bənddə ikinci və dördüncü misralar sərbəst, ikinci və dördüncü misra həmqafiyə (abab), sonrakı bəndlərdə ilk üç misra sərbəst, sonuncu misra birinci bəndin ikinci və dördüncü misraları ilə həmqafiyə olur (aaab).

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması. Burada tədqiqatın məzmununa əsasən görülən işlərdən, müzakirədən sonra müəyyən qənaətə gəlməyə ehtiyac duyulur. Bu zaman müəllim fasilitator rolunda çıxış edərək nəticənin çıxarılmasına nail olur.

Yaradıcı tətbiqetmə. Ev tapşırığı. Şeirə və müəllifin yaşayış yaratdığı dövrə əsasən “XVIII əsr Azərbaycan kəndi” adlı təqdimat hazırlayın.

Qiymətləndirmə. Qrupların işi formativ qiymətləndirmə meyarlarına əsasən aparılır: aydınlaşdırma, müəyyənləşdirmə və nümayişetdirmə.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, heca vəznli şeirlərin tədrisi zamanı bir sıra təlim metodlarına müraciət etməklə müəllim dərslərin səmərəliliyini artıraraq şagirdləri daha aktiv tədqiqata cəlb edir. Yeni təlim texnologiyalarından məqsədyönlü istifadə, fəal/interaktiv təlim metodlarının düzgün seçilməsi və tətbiqi kurikulum üzrə aparılan dərslərdə mühüm tələb kimi qarşıya qoyulur. Fəal/interaktiv təlimə məxsus metodların seçilməsi fənnin mahiyyətinin, özünəməxsusluğunun nəzərə alınması zəmnində reallaşdırılır. Fəal təlimdə müəllimin bələdçi mövqeyindən çıxış etməsi şagirdlərin müstəqil düşünmələrinə, tədqiqatçı və yaradıcı kimi yetişmələrinə, təxəyyülünün inkişafına zəmin yaradır ki, bu da hazırda təlimin qarşısında duran aktual problemlərdəndir. Ədəbiyyat dərslərindəki “Yada salın”, “Düşünün”, “Oxuda aydınlaşdırın” başlıqlı tapşırıqlar, “Oxuyun. Fikirləşin. Cavab verin”, “Tətbiq. Müzakirə. Yaradıcı iş” başlıqları əsərin məzmununun öyrədilməsi və təhlilinin aparılması zamanı interaktiv təlim metodlarından istifadə üçün geniş imkanlar yaradır. Fəal/interaktiv təlimə əsaslanaraq həyata keçirilən ədəbiyyat dərslərində şagirdlər lirik, epik və dramatik əsərlərin mövzu və ideyasını, məzmununu müstəqil şəkildə öyrənməklə təhlil vərdişlərinə yiyələnirlər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev S., Həsənlı B., Məmmədova S., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. 8-ci siniflər üçün dərslık. Bakı: Bakınəşr, 2017.
2. Əliyev S., Həsənlı B., Məmmədova S., Mustafayeva A. Ədəbiyyat-8. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2017.
3. Hüseynoğlu S. İfadəli oxunun əsasları. Bakı, ADPU, 2019.
4. Hacıyev A. Azərbaycan ədəbiyyatı tədrisi metodikası, Bakı: Təhsil, 2003.
5. Veyisova Z. Fəal/interaktiv təlim (müəllimlər üçün vəsait), Bakı, 2007.

Ə.İ.Fərzəliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
azizaqafarova24@gmail.com

MULTIMEDIA TEKNOLOGİYALARI VƏ MEDIA SİSTEMLƏRİ: XÜSUSİYYƏTLƏRİ, NÖVLƏRİ VƏ TƏTBİQLƏRİ

Xülasə

Modern didaktikanın intensiv inkişafı və təhsil sahəsində cəmiyyətin tələblərini əks etdirən müasir təlim texnologiyalarının anlayışları ilə yenilənir. Tədris prosesinin əsas məqsədi şagirdlərin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi və eyni zamanda nəzəri və təcrübi tədrisdə bu problem aktual şəkildə təqdim olunur. Məqalənin mahiyyəti və məqsədi interaktiv təlim prosesi ilə uyğundur. Belə ki, tədris prosesində interaktiv tədris forması olan video texnologiyalarından istifadə şagirdlərdə psixoloji aqli və fiziki inkişafına təkan verir. Məqalədə aşağıdakı suallara toxunulur:

- *Təhsildə video texnologiyalarından istifadə imkanları;*
- *Video texnologiyaların əhəmiyyətli tətbiq sahələri;*

МУЛЬТИМЕДИЙНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И МЕДИАСИСТЕМЫ: ОСОБЕННОСТИ, ТИПЫ И ПРИМЕНЕНИЕ

Резюме

Интенсивное развитие современной дидактики и актуализация концепций современных технологий обучения, отражающих потребности общества в сфере образования. Основной целью учебного процесса является активизация познавательной деятельности учащихся, при этом данная проблема представлена в теоретическом и практическом плане. Суть и цель статьи согласуются с процессом интерактивного обучения. Таким образом, использование в учебном процессе видеотехнологий, представляющих собой интерактивную форму обучения, стимулирует психологическое, умственное и физическое развитие учащихся. В статье рассматриваются следующие вопросы;

- *Возможности использования видеотехнологий в образовании;*
- *Значимые области применения видеотехнологий;*

MULTIMEDIA TECHNOLOGIES AND MEDIA SYSTEMS: FEATURES, TYPES AND APPLICATIONS

Summary

Intensive development of modern didactics and updated with the concepts of modern learning technologies that reflect the needs of society in the field of education. The main purpose of the teaching process is to activate the cognitive activity of

students, and at the same time this problem is presented in a theoretical and practical way. The essence and purpose of the article is consistent with the process of interactive learning. Thus, the use of video technology, which is an interactive form of teaching in the teaching process, stimulates the psychological, mental and physical development of students. The article addresses the following questions:

- Opportunities to use video technologies in education;
- Significant areas of application of video technologies;

Açar sözlər: video, audio, multimedia, elektron növbə

Ключевые слова: видео, аудио, мультимедиа, электронная очередь

Key words: video, audio, multimedia, electronic queue

Ağıllı media sistemlərinə nə üçün ehtiyac var, onlar biznesi daha gəlirli etməyə necə kömək edəcəklər və onlardan istifadə edən şirkətlər üçün hansı imkanlar açacaqlar - bu barədə materialımızda danışacağıq.

Multimedia texnologiyaları dünyanı zəbt edir. Kompüter oyunları, 3D formatlar, intellektual sistemlər olmadan həyatımızı təsəvvür etmək çətindir. Lakin multimedia təkcə əyləncə deyil, həm də rahatlıq, funksionallıq, səmərəlilik və biznes təhlükəsizliyidir.

Multimedia və onların müasir dünyada rolu. Multimedia sistemi bir anda bir neçə kanala təsir edən hər hansı bir sistemdir: video, audio, mətn, oyun və ya öyrənmə prosesində interaktiv qarşılıqlı əlaqəni təmin edən sistemdir. İntellektual sistemlər multimedianın daha təkmilləşdirilmiş səviyyəsi hesab olunur ki, onlar nəinki informasiyanı yayımlayır, həm də onu mərkəzdən idarə edə bilirlər. Məsələn, belə bir sistem tədbirin başlamazdan əvvəl müəyyən vaxtda işə salınması üçün konfigurasiya edilə bilər. Eyni zamanda, o, özü səhvləri yoxlayır və oxutma ardıcılığını "bilir".

Ağıllı multimedia olmadan təhlükəsizlik sistemini tərtib edə bilmərik. "Ağıllı multimedia" bütün məkanı "örtmək" iqtidarındadır, o məhdud girişi təmin edir, videomüşahidə, yanğın sensorları və xəbərdarlıqları işə sala bilər, yəni eyni anda bir neçə cəbhədə işləyir.

Beləliklə, intellektual media sistemlərinin əsas vəzifəsi həyatımızı asanlaşdırmaq, lazımi prosesləri daha funksional etmək, onları optimallaşdırmaq, bununla da vaxt və maliyyə xərclərini azaltmaqdır. Sistemin bütün hissələri bir-birinə bağlıdır və vahid informasiya məkanına daxil edilir. Sistemin idarə edilməsi çox vaxt bir nöqtədən, bir şəxs tərəfindən həyata keçirilir, intuitiv olaraq başa düşülən və əlçatandır.

Ağıllı sistemlər demək olar ki, istənilən biznes sahəsində istifadə oluna bilər. Bu gün onlar bütün Avropa ölkələrində və ABŞ-da fəal şəkildə istifadə olunur, tədricən Rusiyanı da fəth edirlər. Ekspertlər hesab edirlər ki, multimedia gələcəkdir. Amma bu halda deyə bilərik ki, gələcək artıq gəlib çatıb.

Media Texnologiyası Alətləri. Multimedia texnologiyaları aparat və proqram təminatından istifadə edir. Aparatlara analoq və rəqəmsal signal çeviriciləri, video prosessorlar, dekoderlər, səs və video kartlar daxildir. Yəni, səsin yazılması, səsləndirilməsi, səs və təsvirlərin ötürülməsi və emalı üçün bütün cihazlar (o cümlədən virtual reallıq alətləri - eynək, durbin, VR dəbilqə və əlcəklər, 3D panellər) daxildir.

Proqram vasitələri multimedia proqramlarını inkişaf etdirməyə kömək edən vasitədir. Yəni, qrafika və şəkillərlə işləmək, animasiya yaratmaq, o cümlədən 3D animasiya, səs emalı, videoların redaktəsi və s.

Ağıllı media sistemlərinin növləri. Bu gün bir neçə növ intellektual media sistemi mövcuddur. Fərqli sistemlərin hansı tətbiq variantlarına sahib olduğunu və hansı vəzifələri həll etməyə kömək edəcəyini daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Audio sistemlər

Onlardan geniş istifadə olunur - konfrans zalları və iclas otaqlarından dəmiryol vağzallarına və stadionlara qədər. Onlarsız teatr tamaşalarını, konsertləri, mühazirələri təşəvvür etmək mümkün deyil. Səs sistemləri insanları təhlükə anında dərhal xəbərdar etmək və ya vacib məlumatları ötürmək üçün zəruridir, buna görə də onlar ofislərdə, ticarət mərkəzlərində, məktəblərdə və digər müəssisələrdə quraşdırılır.

Səs sistemlərinin əsas vəzifələri:

- səsin təhrif edilmədən ötürülməsi və gücləndirilməsi, səsin tənzimlənməsi;
- fon və konsert səslənməsi;
- audio məlumat yayımı, mikrofon və konqres sistemləri;
- fəvqəladə hallar zamanı bildiriş.

Video sistemləri və video yayım sistemləri

Displeylər və proyektorlar, LED fasadları və ekranları, video divarları və bir çox digər vizuallaşdırma vasitələri iki əsas funksiyanı yerinə yetirir: video məlumatların yayımı (o cümlədən real vaxt rejimində) və video nəzarət. Buna görə tez-tez istifadə olunur:

- tədbirlər, təqdimatlar, konsertlər, konfranslar zamanı məlumatları ekranda göstərmək üçün (korporativ məlumat, cədvəlin çıxışı);
- ticarət mərkəzlərində, hava limanlarında, qatar stansiyalarında, küçədə - reklam və vacib məlumatların ötürülməsi üçün;
- idarələrdə, müəssisələrdə, bütün iri obyektlərdə və insanların sıx topladığı yerlərdə (o cümlədən seçkilərdə) - baş verənləri izləmək və qeydə almaq;
- mehmanxanalarda, mehmanxana televiziya və IPTV sisteminin yaradılması üçün;

Sərgilərdə və böyük sərgi komplekslərində gələcək obyektin dizayn layihəsini nümayiş etdirmək üçün interaktiv displeylər, stendlər və xəritələr kimi.

İşıqlandırma sistemləri

Bunlar sadəcə vidalanmış lampalar deyil, bunlar süni və təbii işıqlandır-maya, memarlıq, səhnə və səhnə işıqlandırmasına avtomatlaşdırılmış nəzarət-dir, həmçinin: müxtəlif zonalarda müxtəlif işıq intensivliyi yaratmaq imkanı. Məsələn:

- perimetr, banket, konsert işıqlandırması, işıqlandırma;
- hadisələrin müşayiəti, arzu olunan effektlərin yaradılması;
- fəvqəladə hallar zamanı fəvqəladə işıqlandırma və xəbərdarlıq;
- binaların dekorasiyası, lazımı atmosfer və atmosferin yaradılması.

Belə ki, işıqlandırma sistemləri konsert salonlarında, konfrans salonların-da, sərgi mərkəzlərində, muzeylərdə, ofislərdə, bank və dövlət qurumlarında və digər ictimai yerlərdə, məsələn, zallar və otel otaqlarında lazımdır.

Video konfrans

Video konfrans (VC) bir-birindən xeyli məsafədə olan insanlarla real vaxt rejimində əlaqə saxlamağa imkan verir. Bu, telefonla danışmaqdan daha təsirli olur, çünki siz, birincisi, bir-birinizi görə bilərsiniz. İkincisi, kollektiv söhbətdə iştirak edə bilərsiniz. İndiki şəraitdə tıxaclar, iştirakçıların sıx iş qrafı-ki, ərazinin uzaqlığı, gediş-gəliş xərcləri kimi amillərin təsirini istisna etməklə, videokonfrans üzbəüz görüşlərə alternativə çevrilir. Bu sistem aşağıdakı sahə-lərdə faydalı olacaq:

- Geniş filial şəbəkəsi olan şirkətlərin işində. İclasda başqa şəhərlərdən olan əməkdaşlar iştirak edə bilər.

- Müxtəlif ölkələrdən olan müştərilərlə danışmalar aparmaq.
- distant təhsildə.
- Teletibbdə.
- Mediada hadisə yerindən məlumat ötürmək və s.

Video konfrans daha sərfəlidir. Beləki səyahət xərcləri azalır, müəssisə-nin idarə edilməsi daha səmərəli olur, menecerlərin vaxtına qənaət edilir. Videokonfransın bir dəqiqəsinin qiyməti mobil rabitənin dəyəri ilə müqayisə edilə bilər.

İnteraktiv (mərkəzləşdirilmiş) idarəetmə sistemləri

Onlar prosesi real vaxt rejimində, bir nöqtədən izləməyə imkan verir. Sistem boyu idarəetməni və monitorinqi aktivləşdirir. Eyni zamanda, interaktiv idarəetmə bütün sistemləri bir anda birləşdirir və onları mərkəzləşdirilmiş şəkildə konfigurasiya etməyə imkan verir. Beləliklə, onlar uzaqdan işləyə bilərlər ki, bu da kadr xərclərinin azalmasına səbəb olur. İnteraktiv idarəetmədən istifadəyə dair bir neçə nümunə:

İnteqrasiya edilmiş təhlükəsizlik sistemləri - bütün sensorların reaksiyası-nı izləyir, bir anda bir çox sahələrə nəzarət edir (giriş, video nəzarət, yanğın siqnalları və s.).

Tədbirlərin keçirilməsi, işıq, səs, görüntü, xüsusi effektlərin verilməsi. Cədvəllərə uyğun işin təşkili və poçt proqramından görüşlər. Təchizat

zəncirlərinin yaradılması, biznes proseslərinin uçotu və təhlili, hesabat sistemləri, məlumatların toplanması.

Elektron növbə

Hər birimiz bu və ya digər şəkildə bu texnologiyaya rast gəlmişik. O, bank və dövlət qurumlarında, klinikalarda və tibb mərkəzlərində növbəni avtomatik idarə etməyə imkan verir. Bu sistem prosesin təşkili ilə yanaşı, həm də xidmətlər üzrə statistik məlumatlar və hesabatlar yaratmağa imkan verir.

Virtual və genişlənmiş reallıq

Yaradılmış virtual reallıqda, məsələn, bir dizayn layihəsini qiymətləndirə, müxtəlif bitirmə və planlara baxa bilərsiniz. Beləliklə, bu sistem bina dizaynında, interyer dizaynında, həmçinin oyun və əyləncə məkanlarında uğurla istifadə edilə bilər.

Virtual və genişlənmiş reallıq yaratmaq üçün 3D otaqlar və videoklublar, holoqrafik təsvirlər istifadə olunur: əlavə işıq, səs və digər effektlər məlumatın qavranılmasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir, bir-birini gücləndirir və dəstəkləyir.

Multimedia sistemləri uzun müddətdir ki, ofislərin, bankların, sənaye müəssisələrinin, böyük anbarların, tibb müəssisələrinin, ticarət mərkəzlərinin, teatrların və konsert salonlarının işinin tərkib hissəsi olmuşdur. Onların istifadəsinin həqiqətən effektiv olması üçün onlar obyektin və ya otağın elektrik dizaynında nəzərdə tutulmalıdır. Bu gün hər kəs bunun ehtiyacını başa düşür və tez-tez bitirmə mərhələsində mütəxəssislərə müraciət edir. Nəticədə dəyişiklik və modernləşdirməyə əlavə vəsait xərclənməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov H.M., Mənsimov H.İ., Məmmədov Ə.S. *Kompüter şəbəkələrinin əsasları. Unec.Bakı. 2019*
2. Зайцев В.С. *Мультимедийные технологии в образовании: современный дискурс. Методическое пособие .Челябинск, 2018*
3. Жук Ю.А. *Мультимедийные технологии. Учебное пособие. Самостоятельное учебное электронное издание. Сыктывкар. 2012*
4. <https://www.kp.ru/guide/multimediinye-tehnologii.html>.

Ə.T.Hüseynli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aziza.huseynli123@icloud.com

ƏLİLLİYİ OLAN UŞAQLARLA TƏLİM-TƏRBIYƏ İŞİNİN TƏŞKİLİ ZAMANI RAST GƏLİNƏN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN QARŞISININ ALINMASI ÜSULLARI

Xülasə

Hazırda sosial pedaqogikanın ən mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biri əlilliyi olan uşaqlarla işləməkdir. Ekoloji vəziyyətin pisləşməsi, valideynlərin (xüsusilə anaların) yüksək xəstələnmə göstəriciləri, çoxsaylı sosial-iqtisadi, psixoloji, pedaqoji və tibbi problemlər – bütün bunlar sağlamlıq imkanları məhdud (əlilliyi olan) uşaqların doğulmasının artmasına səbəb olur.

Əlilliyi olan uşaqların valideynlərinin əksəriyyəti övladlarının sağlam həmyaşd mühitində, sağlam insan cəmiyyətinə maksimum integrasiya olunmaqla tərbiyə və təhsil almasını istəyir. Odur ki, əlilliyi olan uşaqların digər həmyaşıdları ilə birgə təhsil almasına, yəni inklüziv təhsil sisteminə daxil olmasına şərait yaradacaq təhsilin tətbiqinə ehtiyac vardır.

ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ С ОВЗ, И ПУТИ ИХ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ

Резюме

В настоящее время одним из важнейших направлений социальной педагогики является работа с детьми с ограниченными возможностями здоровья. Ухудшение экологической обстановки, высокая заболеваемость родителей (особенно матерей), многочисленные социально-экономические, психолого-педагогические и медицинские проблемы - все это приводит к увеличению рождения детей-инвалидов.

Большинство родителей детей с ограниченными возможностями хотят, чтобы их дети получали образование и образование в здоровой среде сверстников, с максимальной интеграцией в здоровое человеческое общество. Поэтому необходимо образование, которое позволит детям с ограниченными возможностями учиться вместе со своими сверстниками, т.е. войти в систему инклюзивного образования.

CHALLENGES ENCOUNTERED DURING THE ORGANIZATION OF EDUCATIONAL WORK FOR CHILDREN WITH DISABILITIES AND WAYS TO PREVENT THEM

Summary

Currently, one of the most important activities of a social teacher is to work with children with disabilities. Deteriorating environmental conditions, high morbidity rates of parents (especially mothers), numerous socio-economic, psychological, pedagogical and medical problems - all this leads to an increase in the birth rate of children with disabilities.

Most parents of children with disabilities want their children to be educated and educated in a healthy peer environment, with maximum integration into a healthy human society. Therefore, there is a need for education that will enable children with disabilities to study together with their peers, to enter the inclusive education system.

Açar sözlər: *pedaqogika, əlil uşaqlar, integrasiya, inklüziv təhsil, təlim-tərbiyə*

Ключевые слова: *педагогика, дети с ОВЗ, интеграция, инклюзивное образование, обучение*

Key words: *pedagogy, children with disabilities, integration, inclusive education, training*

Dünya birliyinin əsas tələblərinə təhsilin universal olması, yəni öyrənmə ehtiyaclarını və bütün uşaqlar üçün bərabərliyi təmin etməsi aid edilir. Müasir məktəbin məqsədi hər bir şagirdə (həm inkişafında problem olan, həm orta, həm də istedadlı) uğur qazanmağa kömək etmək, onun cəmiyyətdən təcrid olunmasının qarşısını almaqdır.

Hazırda Azərbaycanda və bir çox digər ölkələrdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ümumi təhsil prosesinə daxil edildiyi (kortəbii şəkildə olmamaqla) təhsil müəssisəsində xüsusi dəstək proqramının yaradıldığı inklüziv təcrübə modeli formalaşmağa başlayır. Şiddətli əqli geriliyi, ağır motorika patologiyası, kompleks inkişaf pozğunluğu olan uşaqların sosial və pedaqoji dəstəyə ehtiyacı vardır. Qanun layihəsi təhsil imkanlarından asılı olaraq xüsusi təhsil müəssisəsində olan uşağın fiziki qüsurlarını müəyyən edir [11].

Əlilliyi olan uşaq üçün uşaq komandasında olmaq onun inkişafı üçün ən güclü mənbədir. Onları həmyaşıdlarından təcrid edərək onlarla ünsiyyət qurmağı öyrətmək mümkün deyildir. Digər uşaqların əlilliyi olan uşağa münasibəti əsasən onun öyrənmə motivasiyasını və əhvalını müəyyən edir. Müxtəlif qabiliyyət səviyyələrinə malik uşaqları birlikdə öyrətmək bir çox səbəblərə görə müsbət və effektivdir. Bu zaman uşaqlar bir-biri ilə ünsiyyət qurmağı və münasibətlərdə təcrübə qazanmağı öyrənirlər.

Əlilliyi olan uşaqları müşayiət edən proqram bütün müəllimlər üçün zəruridir, çünki son illərdə belə şagirdlərin sayı çox artmışdır. Sosial müəllimin

bu kateqoriyadan olan uşaqlarla işinin məqsədi sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların yaşına uyğun həyat tərzini keçirməsinə şərait yaratmaq, özünəxidmət bacarıqlarını öyrətməklə, peşəkar təcrübə və biliklər əldə etməklə, ictimai faydalı əməkdə iştirak etməklə uşağın ətraf mühitə və cəmiyyətə maksimum uyğunlaşması və əlil uşaqların valideynlərinə kömək etməkdir [8].

İnklüziv təhsildə əlilliyi olan uşaqların təhsilə cəlb edilməsindən əvvəl hər bir uşağın mövcud fiziki, intellektual, sosial, emosional, linqvistik və digər xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ümumi təhsil və təlim prosesində iştirakına şərait yaradılması daha məqsədəuyğundur. Daha sonra müvafiq məlumatlar əldə etməyə və sosial təcrid riskini mərhələli şəkildə aradan qaldırmağa çalışmalıdırlar ki, cəmiyyəti inandırсынlar ki, hər hansı bir qabiliyyətə malik olan insanlarsa, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların istedadını üzə çıxarmaq olar.

Əlilliyi olan uşaqların təlim-tərbiyəsinin təşkili üçün bir sıra nəzəri əsasları və praktiki mexanizmləri bilməklə yanaşı, əlilliyi olan uşaqların və onların ailələrinin üzləşdiyi problemlərin (məsələn, uşaqların sosial rədd edilməsi) həlli üçün bacarıqların formalaşdırılması əsas məsələlərdən biridir. Digər mühüm məsələ tapşırıqların, təşkilati forma və metodların dəyişkənliyini nəzərə almaqla uşaqların praktiki biliklərə yiyələnməsinə şərait yaratmaqdır.

Təhsil müəssisələrində əlil uşaqların təhsil və tərbiyəsi üçün xüsusi şərait yaradılmazdan əvvəl sağlam həmyaşıdları və təlim prosesinə cəlb olunmuş müəllimlərlə mütəmadi görüşlər qarşılıqlı anlaşmanın təminatı ola bilər. Qiymətləndirmə strategiyalarında müntəzəm dəyişikliklər etməklə yanaşı, inklüziv təhsildə müəllimlər formativ qiymətləndirmə kimi daha ənənəvi formanı innovativ qiymətləndirmə strategiyaları ilə birləşdirə və ya uşaqları həvəsləndirmək üçün unikal qiymətləndirmə metodundan istifadə edə bilərlər.

Əlilliyi olan uşaqların təhsildə əla nəticələr əldə etmələri üçün müəllimlərlə birlikdə valideynlərin də bu prosesə cəlb edilməsi təlimin əsas prinsiplərindən biridir. Hökumət və təhsil müəssisələri əlilliyi olan uşaqların təlim və tərbiyəsini siyasi və hüquqi vasitələrlə dəstəklədiyi halda, valideynlər arasında əməkdaşlıq onlara daha tez müsbət nəticələr əldə etməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, əlilliyi olan uşağı birbaşa dövlət təhsil müəssisəsinə yazdırmaq düzgün hesab olunmur. Onları ümumi təhsilə hazırlamaq üçün defektoloji, psixoloji və pedaqoji vasitələrdən istifadə etməklə təlim prosesini asanlaşdırmaq və onları hazırlamaq lazımdır. Bu məqsədlə ümumtəhsil məktəblərində inklüziv dərslərin təşkili bu problemin müsbət həlli yollarından biri sayıla bilər.

XXI əsrdə, elm və texnologiyanın yüksək inkişaf etdiyi bir dövrdə təhsilin bütün pillələrində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan hər kəsin bütün sosial proseslərdə qeyd-şərtsiz iştirakı təmin edilməli, sadəcə insanlarla əlilliyi olan

insanlar bərabər qəbul edilməlidir. İstər iş yerində, istərsə də müxtəlif sosial mühitlərdə subyektlərin bütün hüquqları qorunmalıdır.

Əlilliyi olan şəxslərin gələcəkdə hər hansı peşəyə yiyələnməsini, hətta valideynlərinin yoxluğunda belə onların müstəqil yaşamasına kömək etdiyini nəzərə alsaq, ali təhsildə iştirak daha da vacib və aktualdır. Bu insanlar ali təhsil pilləsində təhsil prosesində iştirak etməklə nəinki müvafiq peşəyə yiyələnirlər, həm də intellektual səviyyələrini artırır, iradəli, sağlam düşüncəli, dünya-görüşlü, həyatda məqsəd və vəzifələrini dərk edən şəxsiyyət olurlar. Təlim-tərbiyə zamanı asudə vaxtın səmərəli şəkildə planlaşdırılması üçün kompüter texnologiyalarından və internetdən lazımı şəkildə istifadənin vacibliyini vurğulamaqla, eləcə də əlil uşaqların maarifləndirici videoçarxlara baxmasını təmin etməklə bir çox yerlərdə belə uşaqların özgüvənini artırmasına, gələcəyə dair fikirlərinin formalaşmasına kömək etmək olar.

Əlilliyi olan uşaqların təlim-tərbiyəsində əsas çətinliklərdən biri də bu sahədə olduqca bacarıqlı pedaqoqların işə cəlb olunmasıdır. Burada əsas məsələ təkcə "biliyin" olması deyil, həm də səriştəliliyin yüksək səviyyədə olmasıdır. Məhz xüsusi bacarıqla təşkil edilmiş təlim-tərbiyə mühiti əlilliyi olan uşaqları təhsildə daha maraqlı olmağa sövq edə bilər [7].

Təlim-tərbiyə prosesində erkən pedaqoji yardım prinsipinə əməl olunarsa, əlilliyi olan uşaqların mənəvi-əxlaqi dəyərləri nəzərə alınmaqla onların sosiallaşdırılması da mümkün olar. Buraya idrak fəaliyyətlərində planlaşdırma, təhlil, düşünmə, təlim və özünüqiymətləndirmə daxildir. Eləcə də qeyd olunur ki, bu prosesdə gənclər arasında populyar olan sosial şəbəkələrdən düzgün istifadə etməklə belə əlilliyi olan uşaqlara və o cümlədən onların valideynlərinə erkən pedaqoji dəstək göstərmək olar. Bu alətlər həm də əlilliyi olan uşaqların gələcəkdə cəmiyyətə inteqrasiyasına kömək edə bilər [10].

İnklüziv təhsilə keçid təhsil sistemində bütün mütəxəssislərin iştirakını və fundamental nəzəri işlərin mövcudluğunu tələb edir. Lakin praktiki pedaqogika lazımı şəraitin olmamasına baxmayaraq, onu yüksək sürətlə həyata keçirir. Ənənəvi olaraq ayrı-ayrılıqda mövcud olan və əvvəlcədən müəyyən edilmiş müəyyən inkişaf normalarına cavab verməyən uşaqları ayıran təhsil sistemi dəyişdirilir. Bu gün xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqların kütləvi ümumtəhsil məktəbinə getdikcə daha çox, eyni zamanda yarı qanuni şəkildə daxil olduğunu söyləmək mümkündür. Belə ki, əlilliyi olan uşaqların inklüziv təhsili hələ də rəsmi tanınmamışdır. Bu problemi həll etmək üçün ilk növbədə əlilliyi olan uşaqların nələri barədə müəllim və valideynlərin fikrini dəyişdirməyə yönəlmiş təhsil fəaliyyəti sistemini hazırlamaq lazımdır. Sonra belə təlim-tərbiyə prosesi üçün zəruri olan maddi-texniki şəraitin formalaşdırılması və xüsusi uşaqların tədrisi üçün nəzərdə tutulmuş dəyişən tədris-metodik aparatın (müxtəlif dərslilər, kurikulumlar, metodik vəsaitlər), habelə inklüziv təhsil üçün kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması sisteminin yaradılması zəruridir.

Eləcə də qeyd etmək lazımdır ki, hər bir uşaq fərqlidir və heç bir üsul bütün uşaqlar üçün universal deyildir. Bu zaman pedaqoq müxtəlif problemləri həll etmək üçün eyni metodları tətbiq etməməlidir. O, təlim-tərbiyə prosesində dərk etməlidir ki, valideynlər əlilliyi olan övladlarını həmin tədris müəssisələrinə gətirməzdən əvvəl bu istiqamətdə bir çox cəhdlər etmişlər. Buna görə də, təlim-tərbiyə prosesində müəllim valideynə bütün problemlərin qavranılmasında yardımçı olmalı, birgə fəaliyyətin göstərilməsinə səvq etməli, hər bir vəziyyətdə digər imkanların tapıla biləcəyinə inandırmalıdır [9].

Ümumilikdə, inklüziv təhsil əlilliyi olan uşağın sağlam həmyaşıdları ilə birlikdə öyrəndiyi, xüsusi pedaqoji dəstək və onun xüsusi təhsil ehtiyaclarını ödəmək üçün korreksiyaedici yardım aldığı təhsil prosesinin qurulmasından ibarət sosial-pedaqoji hadisədir.

Artıq ölkəmizdə əlilliyi olan uşaqların (eləcə də böyüklərin) ayrı-seçkililiyi, onlara qarşı insanların psixoloji davranışları seqreqasiya mərhələlərindən kənaraşır. Ancaq buna baxmayaraq, bu istiqamətdə, yəni belə uşaqların cəmiyyətə integrasiyası və iştirak səviyyəsinin artırılması yönündə görüləcək say-sız çox tədbir görülməlidir. Çünki müəyyən iqtisadi və hüquqi uğurlar qazanmış cəmiyyətdə əlilliyi olanlara münasibət dövlətin sosial tələbi kimi müəyyən edilməli və hər bir sahədə, o cümlədən təhsildə digər insanlarla bərabər imkanlara malik olmalıdır [11].

Əlilliyi olan uşaqların təlim-tərbiyəsində yaranan problemlərin həlli üçün:

- daha yüksək səviyyəli hüquqi baza yaradılmalıdır;
- təhsilə cəlb olunan və eləcə də cəlb olunmayan əlilliyi olan uşaqların müəyyənləşdirilməsi üçün vahid şəkllə gətirilmiş bazanın formalaşdırılmalıdır;
- tərtib edilmiş proqramların bu uşaqlara hansı dərəcədə faydalı olması təyin edilməli və əgər nəticə effektiv olmadıqda müdaxilə edilməlidir;
- bütün ölkə ərazisində əlilliyi olan uşaqların dəqiq sayı müəyyənləşdirilməli, inklüziv təhsil müəssisələri araşdırılmalı, onların imkanları müəyyən edilməli və hər bir şərait yaradılmalıdır;
- sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla işləmək üçün adekvat kadrlar hazırlanmalı, onlarla artıq işləyən müəllimlər əlavə təlim kurslarına cəlb edilməli və onların maddi həvəsləndirilməsi nəzərə alınmalıdır;
- əlilliyi olan uşaqların təlim-tərbiyəsi prosesi haqqında ictimaiyyəti məlumatlandırmaq üçün ailələrin inklüziv təhsil, proqramlar və qiymətləndirmə üsulları ilə bağlı maarifləndirilməsinə yönəlmiş ictimai maarifləndirmə kampaniyaları və təlimlər aparılmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən demək olar ki, bütün bu kimi tədbirlərin əsasını insanların əlilliyi olan uşaqlara qarşı davranışı, valideynlərin uşaqlarını təhsilə cəlb etməsi, pedaqoqların belə uşaqları həvəsləndirməsi təşkil edir [12].

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ş., Məmmədova E., Əliyeva X. (2012). *İnklüziv təhsil günün tələbidir. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, №4.*
2. *Azərbaycan Respublikası. 2018-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əlilliyi olan şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı. Bakı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 2017.*
3. *İnklüziv siniflərdə təlimin təşkili. (2018). Bakı. Oxu materialı. <http://www.tipii.edu.az>*
4. *Müxtəlifliyin əhatə edilməsi: İnklüziv təlimi dəstəkləyən mühitin yaradılması üçün vasitələr toplusu. Kitabça 5, İnklüziv təlimi dəstəkləyən siniflərin idarə edilməsi. Banqkok: UNESCO, 2004.*
5. *Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2001).*
6. UNESCO-nun Statistika İnstitutu. *Azərbaycan üzrə Təhsil Məlumatları. data.uis.unesco.org (Son baxıldığı tarix: 19/02/2022), 2018.*
7. *Воспитательный процесс: изучение эффективности. Методические рекомендации / Под ред. Е.Н. Степанова. М.: ТЦ «Сфера», 2000. — 128 с.*
8. *Чирва Евгения Ивановна. Особенности воспитания детей с ограниченными возможностями в общеобразовательной школе: диссертация... кандидата педагогических наук: 13.00.01. - Горно-Алтайск, 2005. - 187 с.: ил. РГБ ОД.*
9. *Инклюзивное образование: проблемы совершенствования образовательной политики и системы: Материалы международной конференции. 19–20 июня 2008 года. — СПб.: Издво РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. — 215 с.*
10. *Морозов А.В. Здоровьесберегающие технологии в инклюзивном и дистанционном образовании при обучении лиц с ограниченными возможностями здоровья // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 8. – С. 1-5.*
11. *Резюме всемирного доклада по мониторингу образования. Инклюзивность и образование: 2020.*
12. *Левинунова Ж.А., Басалаева Н.В., Казакова Т.В. Инклюзивное образование. Красноярск-Лесосибирск. 2017.*

M.R.Yunusova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
medinayunusovaa@gmail.com

MÜASİR TƏLİMİN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Müasir təhsil tələbələrdə tanqidi düşüncə, həyat bacarıqları, milli-mənəvi dəyəri, analitik bacarıqlar və qərar qəbul etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Tələbələrdə müxtəlifliyə, inklüzivliyə, məsuliyyət hissinə müsbət yanaşmanı aşılayır. Müasir Təhsil həmçinin öyrənmələri maarifləndirmək və öyrənmə prosesini daha cəlbedici və maraqlı etmək üçün yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadəni təmin edir. Müəllim və şagird arasında bərabər hüquqlu münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rola malikdir. Tələbələrin maraq dairəsini inkişaf etdirmək və onlara passiv ənənəvi yanaşmadan daha çox fəal təlimə istiqamətləndirir.

ВОПРОСЫ РЕАЛИЗАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Современное образование направлено на развитие у учащихся критического мышления, жизненных навыков, национальных и нравственных ценностей, аналитических способностей и навыков принятия решений. Это прививает учащимся позитивное отношение к разнообразию, инклюзивности и чувство ответственности. Современное образование также предусматривает использование новых педагогических технологий для обучения учащихся и делает процесс обучения более увлекательным и интересным. Он играет важную роль в регулировании равноправных отношений между учителем и учеником. Развивает интерес учащихся и направляет их к более активному обучению, чем пассивный традиционный подход.

ISSUES OF IMPLEMENTATION OF MODERN EDUCATION

Summary

Modern education aims to develop students' critical thinking, life skills, national and moral values, analytical skills and decision-making skills. It instills in students a positive attitude to diversity, inclusion and a sense of responsibility. Modern Education also provides the use of new pedagogical technologies to educate learners and make the learning process more engaging and interesting. It plays an important role in the regulation of equal relations between teacher and student. Develops students' interest and directs them to more active learning than a passive traditional approach.

Açar sözlər: *təlim texnologiya, fəal təlim, interaktiv metodlar*

Ключевые слова: *технологии обучения, активное обучение, интерактивные методы*

Key words: *learning technology, active learning, interactive methods*

Mövcud təhsil müəssisələrinin əksəriyyətinin tədris prosesində ən qabaqcıl təlim metodlarından istifadə etməsi öyrənmə prosesinə marağın artması ilə yanaşı unikal nəticələrin əldə edilməsinə kömək edir. Buna nümunə olaraq, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi zamanı əldə olan nəticəni göstərmək olar. Təlimin oyunlar üzərindən tədrisi şagirdlərin diqqətini təlim prosesinə cəlb etmədə əhəmiyyətli rol oynayır. Xüsusilə oyun texnologiyalarının yerindəcə və məqsədli istifadəsi, şagirdlərin təlimə marağının artmasına və onların öyrənmə prosesinə adaptasiyasını asanlaşdırır.

Qloballaşma insan cəmiyyətinin bir çox sahələri kimi təhsil sahəsində böyük təsir göstərmişdir. Qloballaşma dövrünün bariz nümunəsi kimi informasiya cəmiyyətinin təşəkkül tapmasını göstərə bilərik. İnformasiya cəmiyyəti dedikdə müasir dövrümüzdə məlumat bazasının genişlənməsi ilə xarakterizə olunan dövr nəzərdə tutulur. Dayanmadan genişlənməkdə olan informasiya mühiti üçün ənənəvi təlim metodları əlverişli deyil. Bunun əsas səbəbi köhnəlmiş təlim texnologiyalarının günü-gündən artmaqda olan biliklərin öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkməsidir. Ənənəvi təhsil proqramları ilə müqayisədə müasir təlim texnologiyalarının üstünlüyü çoxsaylı məlumat mənbələrinin istifadəsini əlçatan edir. Təhsil sektoru, xüsusən də elm və texnologiya sahələrini dünyada gedən inkişaflarla ayaqlaşmaq, müasir tendensiyalara uyğunlaşmaq üçün onilliklər ərzində ardıcıl olaraq inkişaf etmişdir. Sonradan təhsilin inkişaf səviyyəsində, təlimin təşkili formalarında əsaslı dəyişikliklər edildi. Nəticə etibarilə, müasir təlim və tədris strategiyaları ilə ən son tədris metodları həm biliyə, həm də texnologiyaya əsaslanmalıdır. Bu, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı və tərəqqisi üçün vacibdir.

Ənənəvi tədrisdən fərqli olaraq müasir təlimin digər bir üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, öyrənənlərə əzbərləmə və ya hər hansı oxuma təlimatı verilmir. Əvəzində müasir tədris metodları, təlim məqsədlərinə, sinifdə fəal iştirak, qarşılıqlı əlaqə, əməkdaşlıq və cəlbədicə fəaliyyətlər vasitəsilə nail olunacağını vurğulayır.

Son 20 il ərzində təhsil sferasında istifadə edilən yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi təhsilin inkişafında və cəmiyyətin tərəqqisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mövcud iqtisadi şərait və ictimai münasibətlərin dəyişməsi təlim qarşısında yeni tələblər qoyur. Ənənəvi təlimdən müasir təlimə keçməyin də əsasında bu problem durur. Təlimin məzmunu yenilənməli, təlim metodları dəyişərək təlimin məzmununa uyğunlaşdırılmalı, öyrənənlərdə müasir dövrə uyğun keyfiyyətlər formalaşdırılmalı, eyni zamanda hazırkı kadrların yenidən təhsilinə və təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirilməlidir.

Ənənəvi təhsil sistemindən müasir təlimə keçid, yeni təlim texnologiyalarının yaranması və inkişafı birdən-birə mövcud olmamışdır.

Ənənəvi tədris üsulunun dəyişdirilməsi, yeni təlim texnologiyalarının yaranması ilə nəticələndi. Müasir təlim texnologiyalarının elmə gəlməsi yalnız təhsilalanları maarifləndirmək məqsədilə deyil, həm də təlimə maraq yaratmaq və şagirdləri həvəsləndirmək zərurətindən irəli gəlir. Təlim texnologiyalarının yenilənməsi müasir təhsil islahatlarının bir hissəsini təşkil edir. Müasir təlim texnologiyaları şagird kurikulumun tərtib edilməsində və müasir dərslərin planlaşdırılmasında əvəzsiz rol oynayır. Müəllim şagirlərin öyrənməsinə yol açan lazımi resursları və dəstəyi təmin edən fasilitator kimi çıxış edir. Müasir təlim metodları nəinki məktəblərdə, eyni zamanda ali təhsil səviyyəsində öz təsirini göstərmişdir. Müasir dövrdə bir çox tədris üsulları var. Bu günün sürətlə dəyişən dünyasında tədris çox təkmilləşib. İndiki tədris müəssisələri tələbələrə sinifdə idarə etmək üçün qabaqcıl tədris üsulları ilə proqramlanmışdır. Bu gün təhsil sahəsində bir çox öyrənmə mühiti mövcuddur. Bunlara distant, onlayn və ənənəvi sinif otaqlarını misal çəkə bilərik. Bütün dünyada təhsilin əhatə dairəsi genişləndiyinə görə, ixtisaslı və savadlı kadrlara olan tələbat günü-gündən artır.

Rüfət Hüseynzadənin qeydlərinə əsasən, “Təlim texnologiyaları mürəkkəb, çoxparametrlı bir anlayışdır. Təlim texnologiyalarından təlimin məqsədini, məzmununu, qanunauyğunluqlarını, prinsiplərini səmərəli həyata keçirmək üçün istifadə olunur. Təlimin məqsədinin, məzmununun keyfiyyətlə icrası seçilmiş metodların praktik imkanlarından asılıdır. Təlimdə tətbiq edilən metodlar inkişafa nə qədər çox şərait yaradarsa, təlimin səmərəsi də bir o qədər yüksək olar.”

Toplanmış pedaqoji təcrübələr və onların təhlili nəticəsində ənənəvi təlim metodlarının müasir dövr üçün səmərə vermədiyi qənaətinə gəlinmişdir. Nəticə etibarilə, təlim texnologiyalarının müasir dövr üçün yenidən dizayn edilməsi istiqamətində ümumdünya təhsil sferasında əsaslı addımlar atılmağa başlamışdır. İlk addımlar olaraq dünyanın əksər ölkələrinin imzaladığı Boloniya bəyannaməsini, ölkəmizdə Yeni Qiymətləndirmə konsepsiyasını, 2009-cu ildə imzalanmış Azərbaycan Respublikasının “Təhsil qanunu”nu göstərmək olar.

Təhsil müəssisələrində yenilikçi təlim texnologiyalarının ilk istifadəçiləri Makarenko, Suxomlinski və digər tanınmış alimlərin rolu böyükdür. Hətta bəzi rus alimlərinin fikrincə məktəb təhsilinin əsas məqsədi lazımsız elmi məlumatların mənimsədilməsindən daha çox, təhsil alanları müstəqil həyat fəaliyyətinə hazırlamaqdır. Bu istiqamətdə görülən tədbirlər içərisində müasir təlimin üzərinə düşən öhdəlik isə şagirdlərə müstəqil şəxsiyyət kimi yanaşılmasıdır.

Dünya birliyi müasir təlimin qarşısında bir sıra tələblər qoyur. Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi ilk növbədə dövrün ictimai münasibətlərindən irəli gələn tələblərə cavab verməli və təhsilalanlarda yeni keyfiyyətlər formalaşdırmağa mərkəzlənməlidir. Mövcud iqtisadi münasibətlər hər bir şəxsiyyətdən əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərməyi, yenilikçi olmağı, yaradıcı fəaliyyət göstərməyi, problemli situasiya qarşısında qərar qəbul etməyi, risk almağı, stress şəraitində fəaliyyət göstərə bilmə bacarığını tələb edir. Ümumiyyətlə öyrənənlərin hərtərəfli psixi və fiziki inkişafına nail olunmalıdır.

Bu tələblər sırasında ilk növbədə şəxsiyyəti asılı münasibətlərdən müstəqilliyə doğru inkişaf etdirməsi durur. Müasir təlim şagirdlərdə məntiqi düşüncə tərzini formalaşdırmalı, onlarda müstəqil təhlil bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir. Eyni zamanda şagirdlərdə analiz etmək, ümumiləşdirmə və tədqiqatçılıq bacarıqlarını formalaşdırmalıdır. Həmçinin müasir təlim texnologiyaları şagirləri yaradıcılığa doğru istiqamətləndirməlidir. Müasir təlimdə şagirdlərə hazır məlumatların verilməsindən daha çox, şagirdlərdə müstəqil tədqiqat bacarıqlarını formalaşdırmaqla, onlara lazım olan biliklərin müstəqil əldə edilməsinə istiqamətləndirilməlidir. Bu vasitə şagirlərin çoxlu sayda məlumat mənbəsi ilə müstəqil işləməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda şagird müstəqil analiz və təhlil bacarıqlarını inkişaf etdirərək, sonsuz sayda məlumat hovuzundan ona lazım olan məlumatları seçərək, onlardan istifadə edir. Müasir təlim şagirdlərdə ünsiyyət mədəniyyətini inkişaf etdirməlidir. Qarşılıqlı ünsiyyətdə hörmət əsas vasitə olmalıdır. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, müasir təlimdə şagird artıq təlim prosesinin obyekt deyil, subyekt rolunu oynayır. Müəllim və şagird arasında münasibətlər subyekt-subyekt münasibətlərinə əsaslanmalıdır. Ona görə də, müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətləri qaydaya salınmalı, mövcud problemlərin aradan qaldırılmasında ictimai rəyi nəzərə alaraq qərar qəbul edilməli, təlim prosesi əməkdaşlıq prinsipi nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda iki tərəfli maraq və tələbatlar nəzərə alınaraq təlim prosesi təşkil olunmalıdır. Şəxsiyyətin inkişafında emosional və intellektual cəhətlərin inkişafı paralel aparılmalıdır.

Müasir tədris metodları passiv mənimsəmədən daha çox cəlbəedici fəaliyyətlərdən və praktiki öyrənmədən ibarətdir. Yeni tədris üsulları bilikləri ələ çatdırır ki, təlim, şagirdlərdə maraq yaradır. Texnologiya və qlobal məlumat mübadiləsi şagirdlərin zehni fəallığını təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Müşahidə olunan nəticələr əsasında deyə bilərik ki, müasir təlim texnologiyaları ənənəvi sinif dinamikasında əsaslı dəyişiklik yaradıb. Bu dəyişikliyi nəzərə almaq üçün müəllimlərin istifadə edə biləcəyi bir sıra yeni üsullar mövcuddur.

Bu metodlardan biri birgə öyrənmədir. Ayrı-ayrılıqda öyrənmək artıq keçmişdə qaldı. Birgə öyrənmə şagirdlərdə əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafına şərait yaradır. Yeni tədris metodları tələbələrin əməkdaşlıq etmələrinə və həmyaşıdlarının əməyini qiymətləndirməyə yol açır. Əməkdaşlıq münasi-

bətlərinin inkişafı kiçik qrupların daxilində təşəkkül tapır. Təlim mühitində qruplardan istifadə XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. Əməkdaşlıq münasibətlərinin üstün cəhəti şagirdlərin qrup daxilində, birgə mənimsədiyi bilikləri, fərdi şəkildə tətbiq edə bilməsi ilə nəticələnməsidir.

Digər vasitələrdən biri layihələr metodudur. Layihələr metodundan ilk dəfə 1920-ci illərdə istifadə edilməyə başlamışdır, bu metodun yaradıcısı dünyanın görkəmli fikir adamı, görkəmli mütəfəkkir Con Dyui və Kilpatrik olmuşdur. Layihə sözü latın mənşəli söz olub, “irəli atılan” mənasını ifadə edir. Layihələr metodunu üstünlüyü təlimin yalnız bir dərs saati ilə məhdudlaşmayıb, uzun müddət ərzində davamlı icra mərhələsində həyata keçirilməsinə əsaslanır. Bu metod şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir, tədqiqatçılıq bacarığı formalaşdırır. Öyrənmənin yalnız sinif-dərs mühiti ilə məhdudlaşmasının qarşısını alır. Digər mövqedən nəzər saldıqda isə bu metod şagirdlərdə dərsləndikənən münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Yeni təlim texnologiyaları eyni zamanda hər bir şagird kollektivinə uyğun dizayn edilir. Təlim texnologiyalarının seçilməsi zamanı şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Şagirdlərin mövzu haqqında bilik səviyyəsi və psixoloji hazırlıq səviyyələri ölçülür. Əldə olunmuş nəticələrə uyğun olaraq təlim metodu seçilir. Müasir tədris texnologiyaları tələbələrin hazır məlumat bazası ilə təmin edilməsinə qarşı çıxır və yaradıcı düşünməyə, problem həll etməyə təşviq edir. Bu, cəhətləri nəzərə almaqla, təlim bacarıqları inkişaf etdirməyə və artan ehtiyaclara uyğun şəkildə öyrənməyə diqqət yetirməklə həyata keçirilir.

Müasir təlim texnologiyalarının elmə gəlməsi yalnız təhsilalanları maarifləndirmək məqsədilə deyil, həm də təlimə maraq yaratmaq və şagirdləri həvəsləndirmək zərurətindən irəli gəlir. Təlim texnologiyalarının yenilənməsi müasir təhsil islahatlarının bir hissəsini təşkil edir. Müasir təlim texnologiyaları şagird kurikulumunun tərtib edilməsində və müasir dərslərin planlaşdırılmasında əvəzsiz rol oynayır. Müəllim şagirlərin öyrənməsinə yol açan lazımi resursları və dəstəyi təmin edən fasilitator kimi çıxış edir. Müasir təlim metodları nəinki məktəblərdə, eyni zamanda ali təhsil səviyyəsində öz təsirini göstərmişdir. Müasir dövrdə bir çox tədris üsulları var. Bu günün sürətlə dəyişən dünyasında tədris çox təkmilləşib. İndiki tədris müəsisələri tələbələri sinifdə idarə etmək üçün qabaqcıl tədris üsulları ilə proqramlanmışdır. Bu gün təhsil sahəsində bir çox öyrənmə mühiti mövcuddur. Bunlara distant, onlayn və ənənəvi sinif otaqlarını misal çəkə bilərik. Bütün dünyada təhsilin əhatə dairəsi genişləndiyinə görə, ixtisaslı və savadlı kadrlara olan tələbat gündə gündən artır.

Müasir tədris metodları əsas elm və texnologiya haqqında məhsuldar anlayışı formalaşdırmağa və ya inkişaf etdirməyə kömək edir. Beləliklə,

müasir tədris metodlarının əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

Şagird mərkəzlidir. Sinif və digər öyrənmə mühitlərində, təlimin nəzəri və praktiki əhəmiyyətindən asılı olmayaraq şagird təlimin mərkəzində dayanır və bütün təlim prosesi öyrənənlər üzərində qurulur. Təlim prosesində müəllim yalnız bələdçi rolunu oynayır. Şagirdlər sinifdə qarşılıqlı əlaqədə əhəmiyyətli rol oynayır.

Tapşırıq əsaslı və ya fəaliyyət əsaslıdır. Müəllim və ya bələdçi fəaliyyət və ya tapşırıq təşkil edir və tələbələr bu yolla öyrənməyə cəlb edir. Bu yolla müəllim həm şagirdlərin fəaliyyətini istiqamətləndirir, həm də təlim mühitində maksimum öyrənməni təmin edir.

Resurs əsaslıdır. Müəllimlər bacarıqlı olmalıdırlar. Şagirdlərə mövzunu mənimsəmələri üçün bütün mövcud tədris materialını toplamalı və onlara təqdim etməlidir. Resurslar məktəb mühitindən və ya digər mənbələrdən əldə edilə bilər.

Həmyaşıdların əməkdaşlığına əsaslanmalıdır. Əməkdaşlıq münasibətləri şagirdlərin mövzu haqqında məlumat toplaması, həmin məlumatların mübadiləsi və son olaraq şagirdlərin bir-birilə müzakirəsi formasında reallaşır. Tədris fəaliyyətləri vasitəsilə tələbələr əməkdaşlıq mühitində işləməyi öyrənirlər və onlarda həm də rəqiblərinin işini yüksək qiymətləndirmə verdişləri formalaşır.

Təlim prosesində müəllim daim şagirdlərlə məqsədyönlü münasibətdə olmalıdır. Hər bir şagirdə diqqətini eyni miqdarda paylamağı bacarmalı, mümkün qədər dərs prosesində hər bir şagirdlə ünsiyyət qurmalıdır. Sorgu sual müddətində müəllim hər bir şagirdin şəxsi rəyini dinləməli və nəzərə almalıdır.

Müasir dövrümüzdə tez-tez fəal təlim, interaktiv təlim metodları anlayışından geniş istifadə olunur. Bu anlayışların elm dünyasında meydana gəlməsi, beynəlxalq təhsil sahəsində istifadəsi və yayılması 10 ildən artıq bir müddət tələb etmişdir. Müasir təlim şəraitində interaktiv təlim metodlarının mahiyyətini dərinlən mənimsəyən onu təlim prosesində icra edən müəllimlərin sayı kifayət qədər azdır. Belə ki, müasir dövrümüzdə müəllimlərin bir qismi interaktiv təlim metodlarının istifadəsini rədd etdiyi halda, digər qismi bu metodu öz xeyrinə istifadə edərək, bütün dərs prosesinin məsuliyyətini şagirdlərin üzərinə yükləyir. Təlim prosesinə müəllim və şagirdlərin bərabər hüquqlu, birgə fəaliyyətindən çox təlim ancaq şagirdlərin fəaliyyəti nəticəsində idarə olunur. Yəni müəllim rolunu da şagird icra edir, şagird rolunu da. Belə ki, müəllim təlim prosesində öz üzərinə düşən öhdəliyi də şagirdlərə yönəldir. Nəticədə şagirdlərin dərs yükünün ağırlığı, şagirdlərin təlimə marağının azalması təlimin səmərəliliyinin azalmasına səbəb olur. Təlimdə keyfiyyətin səviyyəsinin aşağı düşməsinin digər bir səbəbi isə interaktiv təlim metodlarından bütün fənnlərin və dərslərin təşkili zamanı istifadə olunmasıdır. Belə ki interaktiv təlim

metodlarının əsas məqsədi təlim prosesində şagirdlərin zehni fəallığını inkişaf etdirməkdir. Təlim texnologiyalarının şagird qrupları içərisində istifadəsi və bəzi fənlər üzrə uğurlu nəticə əldə edilməsinə kömək etsə də, onlardan fasiləsiz və davamlı şəkildə istifadə edilməməlidir. Belə ki, müəllim təlim metodlarını seçərkən şagirdlərin yaş, fərdi və psixi xüsusiyyətlərini nəzə almalıdır. Daha sonra şagirdlərin mövzu haqqında malik olduqları informasiyanın həcmi yoxlanılmalıdır. Bunlar əsasında da təlim metodu seçilməlidir. İnteraktiv təlim metodlarının əsas məqsədi şagirdləri əxlaqi cəhətdən tərbiyə etmək, onların dünyagörüşünü inkişaf etdirmək, iradi və milli-mənəvi dəyərlər formalaşdırmaqdır.

Fəal təlim anlayışı XX əsrin 80-ci illərində meydana gəlsə də, onun məzmunu qədim zamanlara dayanır. Fəal təlimi qədim zamanlarda istifadə etmiş alimlərdən biri Montessorinidir. O pedaqoji yaradıcılığı dövründə öz tələblərinə öyrənmək istədikləri mövzuları özləri seçə bilmək imkanı verdi. Bununla o şagirdlərə onlara maraqlı olan mövzuları seçdirməklə, təlimə maraq yaradırdı. Belə mütəfəkkirlərdən biri də Con Dyui olmuşdur. O tələbələrini hazır məlumatları mənimsəmədən daha çox yeni biliklər yaratmağa və araşdıraraq öyrənməyə təşviq edirdi. O şagirdlərin yeni məlumatları bu yolla daha yaxşı mənimsəyəcəyinə və eyni zamanda yeni məlumatların şagirdlərin zehində uzun müddət mühafizə olunacağına inanırdı. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə fəal öyrənmə ilə bağlı tədqiqat və təcrübələr hökumətlər tərəfindən dəstəklənən irimiqyaslı layihələr şəklində həyata keçirilir. Fəal təlim konsepsiyasının inkişafı, ona yeni mənalər verilməsi, bu fikirlərin düzgünlüyünə dair empirik sübutların toplanması və reallaşdırılması son onillikdə baş vermişdir.

Fəal təlimin bu qədər rəğbət görməsinin bir sıra səbəbləri vardır. İlk səbəbi onunla izah edə bilərik ki, fəal təlim şagirdlərə təlim prosesi haqqında söz haqqı tanıyır. Bu da öz növbəsində şagirdlərin təlim prosesinə qarşı marağını artırır, həvəs oyadır. Hal hazırda hər birimiz dəyişən dünyanın bir parçasıyıq. Dünya dəyişdikcə günü-gündən biliklərin mənbəyi və miqdarı dayanmadan artır. Müasir dövrdə mövcud bilikləri mənimsəməklə yanaşı, eyni zamanda bilikləri toplama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi tələbatı da yaranır. Bütün bunları nəzərə alan fəal təlim özündə öyrənməyi öyrənmək bacarığını birləşdirir. Bu proses şagirdlərdə özünütəlim və özünütərbiyə prosesinin inkişaf etdirir. Şagirdin öz məninə qavramasına fürsət yaradır.

Bir sözlə, müasir tədris metodlarının istifadəsi ənənəvi təlimin əsas məğzini təşkil edən əzbərləmə və hazır materialın ötürülməsinə qarşı çıxaraq, şagirdlərin zehni fəallığını təmin etməklə maarifləndirilməsi təbliğ edir. Qərar qəbul etmə, problem həll etmə bacarıqlarının və tənqidi düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün müasir tədris metodlarının istifadəsi əsas şərtidir. Yeni tədris üsulları tələbələri daha məhsuldar edir. Şagirdlərdə əməkdaşlığa sövq edir. Müasir tədris metodlarının əhəmiyyəti açıq şəkildə hiss olunur.

Ədəbiyyat:

1. A.M.Nəzərov. *Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU nəşriyyatı. Bakı-2012.*
2. Abbasov A., Əlizadə H. *Pedaqogika. Bakı, 2000.*
3. A.Mehrabov, Ə.Abbasov, Z.Zeynalov, R.Həsənov. *Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006.*
4. Cabbarov R. *Təlim-tərbiyə müəssisələrinin idarə olunması məsələləri. Bakı, 2002.*
5. Mehrabov A. və b. *Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006.*
6. Nəzərov A., Məmmədov R. *Pedaqoji ustalıq. Bakı, 2008.*
7. Nəzərov A. *“Müasir təlim texnologiyaları” fənni üzrə proqram. Bakı, 2010.*
8. Firəduun İbrahimov, Rüfət Hüseynzadə. *Pedaqogika: 2 cildə. I cild. – Bakı: Mütərcim, 2012*
9. Sadıqov F. *Pedaqogika. Bakı, 2006.*
10. <https://tr.birmiss.com/modern-egitim-teknolojisi/>

İ.V.Abbasova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
inciabbas97@gmail.com

MƏKTƏBDƏ TƏRBIYƏ TƏŞKİLATLARI VƏ ONLARIN MƏKTƏBLİLƏRİN SOSİALLAŞMASINDA ROLU

Xülasə

Tərbiyə uzunmüddətli və çoxamilli bir prosesdir. Uşağın şəxsiyyət kimi böyüməsi, formalaşması bir çox amillərin təsiri ilə baş verir: məktəb, ailə, sosial mühit və s. tərbiyədə mühüm rol oynayır. Tərbiyədə fasilə olmadığını nəzərə alsaq tərbiyə təşkilatlarının əsas mövqeyini başa düşə bilərik. Çünki, tərbiyənin nəticəsi tez gözə görünür və təkcə ailə tərbiyə baxımından yetərli olmur.

Bu tərbiyə təşkilatları uşaqların sinif daxilində müəyyən nizam intizama əməl etmələrini, öyrənmə, sosial və emosional ehtiyaclarını qiymətləndirir. Uşaqlar yalnız akademik cəhətdən inkişaf etmir, eləcə də digərlərinə qarşı anlayışlı, diqqətli olurlar. Burdan aydın olur ki, tərbiyə təşkilatlarının həm də sosiallaşmada rolu yüksək qiymətləndirilə bilər. Məktəb mühiti, müəllimlər və həmyaşd qrupu uşaqların məktəb mühitində sosiallaşmasına təsir göstərir. Ailədə uşaq müəyyən bacarıqlara yiyələnsə də məktəbdə o bacarıqlarını daha genişləndirir, sosiallaşır, unsiyət qurma, dinləmə, öz fikrini deməyi, əks arqument bildirməkdən qorxmamağı, yaxşını pisi seçməyi, cəmiyyətin fəal üzvü kimi bir sözlə, şəxsiyyət kimi böyüməyi öyrənir.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В ШКОЛЕ И ИХ РОЛЬ В СОЦИАЛИЗАЦИИ УЧАЩИХСЯ

Резюме

Воспитание - процесс длительный и многогранный. Рост и формирование личности ребенка происходит под влиянием многих факторов: школы, семьи, социальной среды и др. Большую роль в воспитании играет результат не сразу бросается в глаза, и одного семейного воспитания недостаточно. Эти образовательные учреждения оценивают дисциплину детей, обучаемость, социальные и эмоциональные потребности в классе. Дети не только развиваются в учебе, но и становятся понимающими и внимательными к другим. Понятно, что роль образовательных организаций в социализации можно высоко оценить. Школьная среда, учителя и сверстники влияют на социализацию детей в школьной среде. Даже если в семье ребенок приобретает определенные навыки, в школе он расширяет свои возможности, социализируется, учится общаться, слушать, высказывать свое мнение, не бояться спорить, выбирать хорошее и плохое, словом, расти активным член общества.

UPBRINGING ORGANIZATIONS AT SCHOOL AND THEIR ROLE IN THE SOCIALIZATION OF STUDENTS

Summary

Upbringing is a long-term and multifaceted process. The growth and formation of a child's personality occurs under the influence of many factors: school, family, social environment, etc. It plays an important role in upbringing. The result is not immediately apparent, and family upbringing alone is not enough. These educational institutions assess children's discipline, learning, social and emotional needs within the classroom. Children not only develop academically, but also are understanding and attentive to others. It is clear that the role of educational institutions in socialization can also be appreciated. The school environment, teachers and peers influence children's socialization in the school environment. Even if a child acquires certain skills in the family, at school he expands his skills, socializes, learns to communicate, listen, express his opinion, not be afraid to argue, choose the good and the bad, in short, grow as an active member of society.

Açar sözlər: *sosiallaşma, tərbiyə təşkilatı, məktəb, inkişaf*

Ключевые слова: *социализация, образовательная организация, школа, разработка*

Key words: *socialization, educational organizations, school, development*

Tərbiyə fasiləsiz prosesdir. İnsan doğulduğu gündən ömrünün sonuna kimi davam edir. Onu ictimailəşdirmək üçün tərbiyə təşkilatları fəaliyyət göstərir.

Tərbiyə təşkilatları ümumi sinif daxilində öyrənməyə maneə yaradan xüsusi sosial, emosional və davranış problemləri olan uşaqlar üçün qısa müddətli, diqqətli müdaxilədir.

Burada hər qrup 6-10 uşaqdan ibarət olur, adətən 1-ci ildən 3-cü sinifə qədər, tərbiyə qrupunun müəllimi və sinif köməkçisinin rəhbərlik etdiyi tərbiyə qrupunda iştirak edən uşaqlar əsas siniflərin fəal hissəsi olaraq qalırlar, ehtiyaclarına uyğun olaraq tərbiyə qrupu daxilində müvafiq vaxtlar keçirirlər və adətən iki-dörd dövr ərzində tam vaxtını öz siniflərinə qaytarırlar. Tərbiyə təşkilatları öyrənmə və sosial emosional ehtiyacları qiymətləndirir və öyrənmə maneələrini aradan qaldırmaq üçün lazım olan yardımı göstərir. İki tərbiyəçi heyəti arasındakı əlaqələr həmişə tərbiyələndirici və dəstəkləyici xarakter daşıyır, uşaqlar üçün nümunədir. Qida “səhər yeməyi” və ya “qəlyanaltı zamanı” verilir, sosial öyrənmə üçün çoxlu imkanlar yaradılır, uşaqlara başqalarının ehtiyaclarına cavab vermək, dinləmək və dinləmək üçün vaxt ayırmağa kömək edir.

Uşaqlar akademik və sosial cəhətdən öyrəndikcə, inam inkişaf edir, başqalarına qarşı həssas olur, özünə hörməti öyrənir və buna nail olmaqdan da qürur duyur.

Tərbiyə dəstəyi yalnız tərbiyə qrupu ilə məhdudlaşmır, çünki bütün məktəblər tərbiyə prinsiplərini və praktikasını bütün məktəb səviyyəsində tətbiq edəcək və məktəbə gedən bütün şagirdlərə müvafiq dəstək verəcək tərbiyə qrupu yoxdur. Tərbiyə qrupu köməylə onlar ünsiyyət quraraq cəmiyyətin sosial-mədəni dəyərlərini mənimsəyir, fərdi inkişafı üçün lazım olan tələblərə malik olurlar. Sosiallaşma prosesində tərbiyə təşkilatlarının rolu böyükdür. Sosiallaşma cəmiyyətdə xüsusi rol oynayan, fərdlərin gözlənilən davranışlarını, dəyərlərini, normalarını və sosial bacarıqlarını öyrənməkdə davam edən prosesə deyilir. Sosiallaşma agentləri ictimailəşmənin meydana gəldiyi sosial quruluşlardır. Sosiallaşmanın agentləri dedikdə, ailə və məktəbi, eyni zamanda medianı, həmyaşd qruplarını din və hüquq sistemi kimi digər böyük sosial institutları əhatə edir. Bundan əlavə, sosiallaşmanı iki növə ayırmaq olar: ilkin sosiallaşma və ikincil sosiallaşma. İbtidai sosiallaşma ailə daxilində baş verir və uşaqların əvvəlcə öz fərdi kimliklərini öyrəndikləri, dil qazandıkları və idrak bacarıqlarını inkişaf etdirdikləri məkandır. Uşaqlar ailə daxilində əxlaq, mədəni dəyərlər və sosial rollar haqqında xüsusi düşüncə tərzləri ilə məlumatlanırlar. Əlbəttə ki, ilkin sosiallaşmanın nəticəsi olan sosiallaşma əsasən ailənin sosial sinfinə, etnik, dini və mədəni mənşəyinə və münasibətlərinə bağlıdır. Uşaqların məktəb kimi digər sosial institutlara daxil olduqları zaman keçirdikləri sosial öyrənməyə aiddir. Məktəb mühiti, müəllimlər və həmyaşd qrupu uşaqların məktəb mühitində sosiallaşmasına təsir göstərir. Ailə uşaq məktəb həyatına qədəm qoyduğu dövrdə belə, uşaqların sosiallaşmasının vacib bir hissəsi olaraq qalır. Bununla belə, uşaqların həyatında sosial bacarıqlarını qarşılıqlı ünsiyyət qurmaqda yardım edəcək başqa əhəmiyyətli insanlar olacaq

Məktəb - bir şagird olaraq yeni rolun meydana gəldiyi və öyrənilməli yerdur. Uşaqlar məktəbə başlayanda mühüm vəzifələrə məsələn, səlahiyyətə (yəni müəllimə) tabe olmaq və necə tələbə olmaq üçün səfərbər olurlar. Uşaqların ümumi sosiallaşması uşaqların həyatında yaşadıkları sosial kontekstin fərqli sahələrinə diqqət yetirən müxtəlif aləmlərə səpələnmişdir. Ailələr və məktəblər sosiallaşmaya böyük töhfə verirlər, lakin ekoloji sistemlər nəzəriyyəsi daxilində digər sosiallaşma sistemləri də mövcuddur. Uşaq, ətrafdakılar ilə ünsiyyət qurur və hamısı uşağın sosial inkişafına kömək edir. Sosiallaşmanın möhtəşəm nəticəsi, bütün sistemlərin bir-biri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olmasının nəticəsi olduğu da nəzərdən keçirilir.

Uşaqların sosiallaşmasında məktəb çox vacib bir agent olduğundan, müəllimləri ilə mənfi qarşılıqlı əlaqədə olan uşaqlara da mənfi təsir göstərə bilər. Belə neqativ münasibətlər şagirdlərin sosial uyğunlaşma, eləcə də məktəb uşaqların sosiallaşmasında çox vacib bir agent olduğundan, müəllimləri ilə mənfi qarşılıqlı əlaqədə olan uşaqlara da mənfi təsir göstərə bilər. Bu cür neqativ münasibətlər tələbələrə sosial uyğunlaşma, eləcə də emosional və davranış

problemləri riski altına qoya bilər. Müəllimlərlə mənfi münasibətdə olan uşaqlar da məktəbə daha çox xoşagəlməz yer kimi baxır və öyrənmə baxımından əlverişsiz vəziyyətdə olurlar. Emosional və davranış problemləri riski altına qoya bilər. Müəllimlərlə mənfi münasibətdə olan uşaqlar da məktəbə daha çox xoşagəlməz yer kimi baxır və öyrənmə baxımından əlverişsiz vəziyyətdə olurlar

Kanadalı tədqiqatçılar müəyyən ediblər ki, erkən uşaqlıqda müəllimlər tərəfindən şifahi təhqir uşaqlara təkə uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə deyil, həm də yetkinlik dövründə də təsir edə bilər. Sosial mənşə, cinsiyyət və antisosial davranış kimi çoxsaylı uşaqlıq risk faktorlarını nəzərə alsaq belə, erkən uşaqlıqda müəllim tərəfindən şifahi təhqirə məruz qalma yetkinlik dövründə davranış problemləri ilə əlaqələndirilirdi. Uşaqlıqda müəllimlər tərəfindən şifahi təhqirə məruz qalan qızların da orta məktəbi bitirmə ehtimalı az idi.

Ədəbiyyat:

1. <https://education.gov.scot/improvement/Documents/inc55ApplyingNurturingApproaches120617.pdf>
2. <https://www.eani.org.uk/school-management/nurturing-approaches-in-schools-service-nass>
3. <https://exchangefamilycenterwww.org/exchange-family-center-blog/2020/10/5/socialization-and-school-kids-are-missing-out-on-more-than-academics>

V.B.Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Valide.huseynova@icloud.com

YENİYETMƏLƏRİN YAŞ VƏ GENDER XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN MAHİYYƏTİ

Xülasə

Beləliklə deyə bilərik ki, yeniyetməlik dövrü uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasının əsas dövrüdür. Gender yanaşmasına əsasən, yeniyetməlik dövründə oğlan və qızların davranış, mentalitet və fəaliyyətlərindəki fərqlər onların anatomik və fizioloji xüsusiyyətləri ilə deyil, sosial və mədəni amillərlə müəyyən edilir.

СУЩНОСТЬ ВОЗРАСТНО-ПОЛОВЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПОДРОСТКОВ

Резюме

Таким образом, можно сказать, что подростковый возраст является ключевым периодом в развитии личности ребенка. Согласно гендерному подходу, различия в поведении, психике и деятельности мальчиков и девочек в подростковом возрасте определяются не их анатомо-физиологическими особенностями, а социальными и культурными факторами.

THE ESSENCE OF THE AGE AND GENDER CHARACTERISTICS OF ADOLESCENTS

Summary

Thus, we can say that adolescence is a key period in the development of a child's personality. According to the gender approach, differences in the behavior, mentality and activities of boys and girls during adolescence are determined not by their anatomical and physiological characteristics, but by social and cultural factors.

Açar sözlər: *yeniyetməlik dövrü, cinsi fərq, “mən” obrazı, “yalançı yetkinlik”, gender bərabərliyi*

Ключевые слова: *подростковый возраст, гендерное различие, образ “Я”, “ложная взрослость”, гендерное равенство*

Key words: *adolescence, gender difference, “I” image, “false adulthood”, gender equality*

«Gender» ingilis sözü olub, tərcüməsi «soy», «cins» deməkdir. Azərbaycanda bu istiqamət XX əsrin sonlarında yaranmışdır. Cinsindən asılı olmayaraq bütün insanların fəal şəkildə vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasında iştirak etməsi olduqca vacib amillərdəndir. Qadınların da kişilərlə bərabər olaraq qərarların qəbul edilməsində iştirak etməsi, ictimai və siyasi həyatda

fəaliyyət göstərməsi, rəhbər vəzifələrdə irəli çəkilməsi cəmiyyətdə yaranmış disbalansın aradan qaldırılmasına gətirib çıxarar və beləliklə, insanlara cinsinə görə deyil, onların bacarıqlarına görə qiymət verilir.

Cəmiyyətdə kişi və ya qadın olmaq yalnız anatomik xüsusiyyətlərə sahib olmaq deyil, həm də cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş gender rolunu icra etmək deməkdir.

Gender - qadın və kişinin cəmiyyətdəki sosial rolunu, vəziyyətini təyin edən sosial model kimi cəmiyyət tərəfindən təşkil edilir. Bütün bu fikirləri nəzərə alıb, «Gender» belə tərif vermək olar: Gender qadınların və kişilərin sosio-mədəni mühitdə qarşılıqlı münasibətlərini öyrənir.

Gender bərabərliyi bu gün çox vacib məsələdir. Qadınlar bərabərliyə, yaxşı təhsil almağa layiqdirlər.

Bu cür mütləq səbəbə görə də gender bərabərliyinə nail olmaq lazımdır. Bundan başqa, zorakılığa məruz qalan qadın da böyük faciədir. Düşünürəm ki, bu, bizim aramızda sosial böhrandır. Qadınlara qarşı zorakılıq cəmiyyətin böhranıdır. Gender bərabərliyi dünyada hamımızın eyni hüquqlara malik olduğunu bilməsinə nail olmaq məqsədi daşıyır.

Cinsi fərq anlayışının qavranılması yeniyetməlik yaş dövründən başlayır. Bu cür məlumatları tam araşdırmaq üçün biz yeniyetmələrin bioloji, idrak və psixososial fəaliyyətlərini və baş verən prosesləri izləməli və onlara istinad etməliyik. Bu yaş dövründə oğlanlar və qızlar fərqli olmağa meylli olduğundan, onlar öz fəaliyyət sahələrində də cinslər arasında fərqliliyi hiss etdirirlər. Bundan əlavə erkən yeniyetməlik dövründə qızların beyin kortikal inkişafında oğlanlara nisbətən daha sürətli inkişaf edir və 14-15 yaşa qədər oğlanlardan qabaqda olur. Nəticədə, erkən yeniyetməlik dövründə qızlar intellektual və koqnitiv fəaliyyətdə oğlanları qabaqlayırlar. Yeniyetməlik və erkən yeniyetməlik dövründə beyinin icraedici fəaliyyətdə inkişafı araşdırılıb və beyin qabığının inkişafı üçün aşkar edilənləri (həm vaxt, həm də istiqamət baxımından) əks etdirən cinsi fərqlərə dair bəzi sübutlar tapılıb. Daha dəqiq desək, təxminən 12 və ya 13 yaşlarında qızların oğlanlarla müqayisədə bir sıra icra funksiyaları üzrə yoxsul səviyyədən üstün səviyyəyə keçdiyi aşkar edilmişdir. Qızlarda anksiyete, soyğunçuluq, müsbət emosiyalar, estetik, hisslər, fədakarlıq nəzakətlik daha yüksək formada özünü əks etdirir (xüsusən də yetkin qadınlarda). Lakin kişilərin də qadınlara nisbətən daha çox inkişaf etmiş cəhətləri var. Buna misal olaraq inadkarlıq, həyəcan axtarışı, ideyalara açıqlıq və s. Bu göstəricilər yeniyetmə oğlanlardan daha çox yetkinlərdə özünü göstərir. Qızların 10 yaşından etibarən depressiya və anksiyete, fədakarlıq və uyğunluq aspektləri daha inkişaf edir. Yeniyetməlik dövründə bütün yaşlarda qızlar özünü-tərbiyə baxımından oğlanlar qədər yüksəkdirlər.

Yeniyetməlik ontogenezin kritik dövrlərinin yaşıdır. Bu zaman intensiv psixi və sosial inkişaf, fizioloji və fiziki yetkinlik baş verir, bütün orqanizmdə

keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. İnkişafın xüsusiyyətləri inkişaf prosesində əhəmiyyətli pozuntulara və səpmalara səbəb olur. Bu zaman yeniyetmələr kifayət qədər həssas olurlar. Yeniyetmənin üzvü olduğu qruplar yeniyetmənin şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bəzi qruplar vardır ki, yeniyetmə üçün təhlükəli olduğundan valideynlər bu dövrdə diqqətli olmalıdırlar. Yeniyetmənin qoşulduğu qrup başqalarına qarşı davranış və münasibətə güclü təsir göstərə bilər və yeniyetmə özünü təsdiq etmək üçün qrup üzvlərinin fikirlərini dinləyə bilər (çox zaman dinləyir). Baxmayaraq ki, həqiqi yetkinlik hələ olmayıb, bu yaşda yetkinlik hissi yaranır - bu, əsas neoplazmadır. Yeniyetmə hələ heç nəyi dəyişə bilmədiyindən və əvvəlki kimi valideynlərindən asılı olduğundan o, heç olmasa zahirən böyükləri təqlid etməyə çalışır. Çox zaman yeniyetmələrdə "yalançı yetkinlik" atributları görünür - siqaret, evdən çıxmaq, tez-tez enerji içkiləri və pivə içmək. Böyükləri təqlid etməyin müsbət tərəfi odur ki, yeniyetmə, sanki, həyatda rastlaşdığı rolları çeşidləyir. Yeniyetmələrin davranışı tez-tezdəyişir. Yeniyetmələr bu dövrdə çox zaman xarici görünüşlərini də önəmsəyirlər. Yeniyetməlik dövründə "mən anlayışı" formalaşır, özü haqqında sabit fikirlər sistemi formalaşır ki, bu da həmişə həqiqi "mən" ilə üst-üstə düşmür. Yeniyetmə özünü başqaları ilə müqayisə etməklə özü haqqında öyrənir. Birinci mərhələdə "mən" obrazları adətən fərqli olur - "mən" fiziki, intellektual, davranış xarakteridir, onlar bir-biri ilə heç bir şəkildə bağlı deyillər, lakin müxtəlif dərəcədə realizmlə olduqca yaxındır. "Mən gerçəyəm"i dərk edəndə çatışmazlıqlarınızı düzəltmək, özünütərbiyə üçün real addımlar atmaq imkanı var. Bu zaman valideynlərin vəzifəsi kömək etməkdir. Yeniyetməlik dövrünün başa çatması ilə "mən" in bütün obrazları formalaşır və şəxsiyyətin ikinci doğulması baş verir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında gender nümayəndələrinin rolu Gender özünü təsdiqi məsələləri yeniyetməlik dövründə, insanın öz dünya mənzərəsinin və yeni "mən" obrazının qurulduğu zaman xüsusilə aktualdır. İnsanın özünü dərk etməsi və özünə münasibəti digər insanlara öz "mən" ini təqdim etmənin xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Belə bir təqdimat insanın şəxsiyyətinə və davranış strategiyalarına yüksək qiymət vermək və özünə hörmət etmək istəyini nəzərdə tutur. Bu psixi hadisələr kompleksi şəxsiyyətin özünü təsdiqi termini ilə təyin olunur. Yeniyetmə yalnız gender norma və rollarının passiv mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmayaraq, öz gender şəxsiyyətini müstəqil şəkildə dərk etməyə və formalaşdırmağa çalışır. Çox vaxt dominant ehtiyac fərdin müəyyən sosial statusa nail olmaq və saxlamaq istəyidir. Bu, müəyyən bir sahədə özünü göstərə və ya şifahi ifadələrdə əhəmiyyətini müdafiə edə bilər. Zaman baxımından, özünü təsdiq mürəkkəb və uzun bir prosesdir, bu müddət ərzində bir şəxs özünü ahəngdar, vahid şəxsiyyət kimi təsdiqləyir. Bu fenomenin təbiəti qeyri-müəyyəndir və tədqiqatçılar bunun bir proses və ya şəxsiyyət xüsusiyyəti olub olmadığını müzakirə edirlər. Yeniyetmənin gender

özünü təsdiqi həm də özünüdərk etmə aspektidir, insanın özünü müəyyən bir cinsin nümayəndəsi kimi təcrübəsini təsvir edir, onun kişiliyin və qadınlığın mədəni tərifləri ilə əlaqəsini dərk edir. Onların müraciət formaları, rol oynama davranışları, fəaliyyətləri müəyyən cins qrupunun hər yaşı üçün xarakterikdir və yeniyetmələr də bu baxımdan istisna deyil. Onlar özlərini və həmyaşıdlarını yeniyetmə subkulturasında formalaşmış əlamətlərin cinsinin nümayəndələri kimi qəbul edirlər. Yeniyetməlik dövründə cinsin təsdiqində mövzu mühiti mühüm rol oynayır - yeniyetmə həmyaşıdları arasında statusunu artıran şeylərdən istifadə etməyə çalışır. O, cinsindən və onun üçün əhəmiyyətli olan qrupun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq əşyaları və fəaliyyətləri seçir. Mütəxəssislər özünü təsdiqin üç yolu haqqında danışirlər - özünü sıxışdırmaq, konstruktiv özünü təsdiq etmək, dominantlıq. Hər bir metod müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Beləliklə, yeniyetmələr cinsiyyətlərini xüsusi əlamətlərdən istifadə edərək nümayiş etdirirlər – bunlar paltar, saç düzüümü, zərgərlikdir. Oğlanlardan fərqli olaraq, qızlar cinsini göstərmək üçün daha geniş diapazonda şifahi və qrafik simvollarından istifadə edirlər. Kişilər və qadınlar üçün xarakterik olan fəaliyyət növləri haqqında, onlar əsasən eyni fikirdədirlər. Əgər oğlanlar üçün texnomədəniyyət obyektləri böyük əhəmiyyət kəsb edirsə, qızlar üçün geyim və kosmetika olacaq. Yeniyetmələr güc və kişiliyi kişi keyfiyyətlərinə, qadınlıq və zərifliyi isə qadınlara aid edirlər.

Gender anlayışının tədqiqində ən məşhuru E.Eagle-ın sosial rollar nəzəriyyəsidir, onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insan cəmiyyətdə hökm sürən stereotiplərə uyğun davranır qadın və kişi qəbul olunmaq istəyirsə. Bu cəmiyyətdə, onlar öz rollarına uyğun davranmalıdırlar. S.Bemin bu sahədəki işi kişilik və qadınlıq əsasında qurulan cinslərin bir neçə sinfini müəyyən etməyə kömək etdi. Təsnifat daxildir: kişi tipi, qadın tipi, yüksək səviyyəli androginiya, aşağı androginiya səviyyəsi. Kişi tipi güc və müstəqillik, risk etmək bacarığı kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Qadına xas xüsusiyyətlər təslim olmaq, utancaqlıq, mülayimlikdir. Yüksək səviyyəli androginiya ilə kişilik və qadınlıq birləşir. Androginiya səviyyəsi aşağı olan insanlarda cinsi həvəs və canlılıq yoxdur. Buna baxmayaraq, tədqiqatçılar gender rollarının qarışmasını qeyd edirlər ki, bu da İ.S.Kpetsinaya görə, psixoloji fərqlərin psixo-fizioloji və sosial-mədəni aspektlərinin eyni vaxtda kişiliyə və qadınlığa aid edilməsinə gətirib çıxarır. Şəxsiyyətin formalaşmasının tədqiqinə dair yerli psixoloqların əsərlərində göstərilir ki, bioloji cins insanı sosial-psixoloji və şəxsi mənada kişi və ya qadın etmir, başqa anlayışlarla tamamlanmalıdır. Daxili psixologiyada psixoloji cins problemi tək tədqiqatlarla təmsil olunur.

Gender tədqiqatlarının başlanğıcı bioloji və sosial mədəni komponentlərin ayrılması ilə qoyuldu. J.Skott genderin sonrakı tədqiqində kişi və qadınların sosial fəaliyyətləri zamanı yaranan və sosial davranışını müəyyən edən sosial xüsusiyyətlərini vurğuladı. Bu tərifin konsepsiyasının inkişafına feminist antro-

pologiyaya uyğun aparılan işlər də kömək etmişdir. Bu hərəkətin nümayəndələri iddia edirdilər ki, sosiallaşma zamanı cəmiyyətdə müəyyən tələblər formalaşır, bunun nəticəsində gender bərabərsizliyi sabitləşir. T.Parsons cinsi rollar nəzəriyyəsində ailənin uyğunlaşması və bütöv qalması üçün ailədə kişi və qadın rollarının ayrılması lazım olduğuna diqqət çəkmiş, qadının ev işləri ilə məşğul olması lazım olduğuna inanmışdır. Bununla belə, bu nəzəriyyədən kənarda gender rollarının bölüşdürülməsi ilə bağlı səlahiyyətlərin və hüquqların diferensiallaşdırılmasında fərqlər problemi mövcuddur. P.Berger hesab edir ki, gender sosial sistemin mikro səviyyəsində daimi qarşılıqlı əlaqələr dövründə yaranan sosial münasibətlər sistemidir. R.Angerin fikrincə, gender anlayışı sosial, mədəni normaların məcmusudur və onlara cəmiyyətin inandığı şəkildə, bioloji cinsə məcburi uyğun olaraq riayət edilməlidir.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən məlumatlara əsaslanaraq aşağıdakı nəticələr çıxarmaq olar.

1. Gender cəmiyyətin bioloji cinsindən asılı olaraq insanlarda yerinə yetirmək üçün təyin etdiyi sosial və mədəni normaların məcmusudur. Fərd hansı cinsə mənsub olmasından asılı olaraq davranışını, münasibətlərini qurur.

2. “Cins” və “gender” anlayışlarının fərqləndirilməsi onunla izah olunur ki, cinsiyyət bioloji hadisədir (hüceyrələrin quruluşunun genetik xüsusiyyətləri, anatomik-fizioloji xüsusiyyətləri və reproduktiv funksiyaları), gender isə sosial-mədəni konstruksiya (cins və cinsiyyətlə əlaqəli olan, lakin digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə yaranan şəxsiyyətlərin sosial vəziyyəti və sosial-psixoloji xüsusiyyətləri.)

3. Gender yanaşması güman edir ki, yeniyetməlik dövründə oğlan və qızların davranış, mentalitet və fəaliyyətlərindəki fərqlər onların anatomik və fizioloji xüsusiyyətləri ilə deyil, sosial və mədəni amillərlə müəyyən edilir.

4. Gender tədqiqatları psixologiya elminin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Gender problemləri psixologiyanın müxtəlif sahələrində - koqnitiv və emosional sferaların, sosiallaşma problemlərinin, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin və sosial münasibətlərin öyrənilməsində fərqlənməyə başladı.

5. Stereotiplər yeniyetmə həyatının bütün sahələrində təzahür edir: özü-nüdərkətmə, şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə, qruplararası qarşılıqlı əlaqədə, stereotiplər erkən öyrənilməyə meyllidir və böyük çətinliklə dəyişir. Onlar çox sabitdirlər və beləliklə, bir insanın gələcək həyatına təsir göstərirlər.

6. Yeniyetməlik dövründə gender fərqlərinin nəzəri tədqiqi nəticəsində məlum oldu ki, hər bir yeniyetmə oğlan və qızda cinsiyyətə uyğun müəyyən psixoloji keyfiyyətlər vardır. Ancaq çoxsaylı psixoloji araşdırmalar göstərdi ki, nə bioloji, nə də psixoloji mənada təmiz kişilik və ya qadınlıq yoxdur. Hər bir insanın özünün və əks cinsin əlamətlərinin "qarışığı" var. Bu tip şəxsiyyət androgin adlanır.

Hal-hazırda artan narahatlıq, etibarsızlıq və emosional qeyri-sabitlik ilə xarakterizə olunan narahat uşaqların sayı artmışdır. Narahatlığın yaranması və möhkəmlənməsi uşağın yaş ehtiyaclarından narazılıqla bağlıdır.

Xüsusilə tez-tez yeniyetməlik dövründə baş verən narahatlıq səviyyəsinin artması ilə bir insan öz şəxsiyyətini aktualaşdırmaq imkanını itirir, çünki artan narahatlıq onun irəliləməsinə mane olur.

Əksər psixoloqlar "narahatlıq" anlayışı mənfi emosional məzmunla malik olan təcrübələrə, qorxulara və narahatlıqlara artan meyil ilə xarakterizə olunan bir insanın vəziyyətini təyin edirlər.

Narahat yeniyetmələr adətən etibarsız olurlar, qeyri-sabit özünə hörməti var. Özünə güvənməyən, narahat olan yeniyetmə həmişə şübhəli olur və şübhəlilik başqalarına inamsızlıq yaradır. Belə uşaq başqalarından qorxur.

Gender tədqiqatları psixologiya elminin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Gender problemləri psixologiyanın müxtəlif sahələrində - koqnitiv və emosional sferaların, sosiallaşma problemlərinin, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin və sosial münasibətlərin öyrənilməsində fərqlənməyə başladı.

Gender cəmiyyətin insanlara bioloji cinsindən asılı olaraq təyin etdiyi sosial və mədəni normalar məcmusudur. Fərd hansı cinsə mənsub olmasından asılı olaraq davranışını, münasibətlərini qurur.

Gender yanaşması güman edir ki, yeniyetməlik dövründə oğlan və qızların davranış, psixika və fəaliyyətlərindəki fərqlər onların anatomik və fizioloji xüsusiyyətləri ilə deyil, sosial və mədəni amillərlə müəyyən edilir.

Öyrənilmiş və ümumiləşdirilmiş materialın təsdiqi üçün yeniyetməlik dövründə narahatlıqda gender fərqlərinin öyrənilməsi şəklində praktiki iş aparılacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Kifayət Ağayeva. *Azərbaycanda gender məsələləri. Dərs vəsaiti*. Bakı, 2014, 416 s.
2. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4327943/#!po=0.467290>
3. <https://www.childtrends.org/publications/the-family-environment-and-adolescent-well-being-2>
4. <https://www.wildcatdistrict.k-state.edu/featured-topics/food-family/news-articles/parents-shape-adolescents-behavior.html>
5. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5549465/>

X.T.Sadıxlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xedicesadiqli@gmail.com

XI SİNİF COĞRAFIYA DƏRSLİYİNDƏ XƏRİTƏ VƏ DİGƏR KARTOQRAFİK MATERİALLARLA İŞİN TƏŞKİLİ METODİKASI

Xülasə

Elmi məqalədə XI sinif coğrafiya dərsliklərində xəritə və digər kartoqrafik materiallarla işin təşkili araşdırılmış, bu dərsliklərdə xəritə və digər kartoqrafik materialların şagirdlərə ötürülməsi prosesinə diqqət yetirilmişdir. Xəritə və digər kartoqrafik materialların XI sinif coğrafiya dərsliklərində hansı mövzularda verilməsi, məzmun xətləri üzrə əsas və altstandartlar təhlil olunmuşdur. Distant təhsildə kartoqrafik biliklərin verilməsi prosesində müəllimlərin qarşısında yaranan çətinliklər öyrənilmişdir.

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ С КАРТАМИ И ДРУГИМИ КАРТОГРАФИЧЕСКИМИ МАТЕРИАЛАМИ В УЧЕБНИКЕ ГЕОГРАФИИ 11 КЛАССА

Резюме

В научной статье рассматриваются основы работы с картами и другими картографическими материалами в учебниках географии 11 класса, а также делается акцент на процессе размещения карт и других картографических материалов в этих учебниках. Проанализированы основные и второстепенные линии содержания по картографическим и другим картографическим материалам в учебниках географии 11 класса. Изучены трудности, с которыми сталкиваются учителя в процессе передачи картографических знаний в дистанционном обучении.

METHODS OF ORGANIZING WORK WITH MAPS AND OTHER CARTOGRAPHIC MATERIALS IN THE 11TH GRADE GEOGRAPHY TEXTBOOK

Summary

The scientific article examines the organization of work with maps and other cartographic materials in 11th grade geography textbooks, and focuses on the process of transferring maps and other cartographic materials to students. Basic and sub-standards on content lines were analyzed on what topics mapping and other cartographic materials should be presented in 11th grade geography textbooks. The difficulties faced by teachers in the process of imparting cartographic knowledge in distance education were studied.

Açar sözlər: *kartoqrafik tədqiqat metodları, xəritə, xəritə sxem, interaktiv xəritə*

Ключевые слова: *картографические методы исследования, карта, интерактивная карта*

Key words: *cartographic research methods, map, interactive map*

İlk öncə onu qeyd edək ki, xəritə, qlobuslar, plan və xəritə daxilində xəritə sxemlər, interaktiv xəritələr təlim materialları içərisində mühüm yer tutmaqdadır. Çünki xəritə, qlobus, plan coğrafiya təlimində həm öyrənmə obyektı, həm də informasiya mənbəyi rolunda çıxış edir. Eyni zamanda xəritələrin ən ümdə xüsusiyyətlərindən biri dərslərlərin əyaniliyini artıran başlıca vasitələrdən olmasıdır. Bildiyimiz kimi hal hazırda istifadə olunan kurikulum dərslərləri mətn və mətndən kənar komponentlərdən ibarətdir. Xəritə və xəritə sxemlər isə mətndən kənar komponentlərin illüstrativ materiallar qoluna aiddir.

XI sinif coğrafiya dərslərində həm mövzu daxilində, həm də tapşırıqlarda xəritə sxemlərdən, kontur xəritələrdən geniş istifadə olunmuşdur. Bu xəritə sxemlər, kontur xəritələr və digər kartoqrafik materiallar ənənəvi dərslərlərdəki xəritələrdən fərqli olaraq şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməyə xidmət edir. Ən çox xəritələrdən coğrafi məkan məzmun xətti üzrə “1.3. Kartoqrafik təsvirlər üzərində bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir” standartı və bu standartın “1.3.1. Xəritələrdə təsərrüfatın yerləşməsi qanunauyğunluqları və anomaliyalarına dair məruzə və referatlar hazırlayır, 1.3.2. Kartoqrafik təsvirlər əsasında hər hansı ərazinin fiziki iqtisadi təsvirini verir” adlı alt standartlarında istifadə olunmuşdur.

Kartoqrafik tədqiqat metodları ilə xəritələrin təhlili

İlk öncə onu qeyd edək ki, coğrafi xəritələrdən məlumat əldə etmək üçün kartoqrafik tədqiqat metodlarından istifadə olunur. Belə ki, kartoqrafik tədqiqat metodları XI sinif coğrafiya dərslərində geniş izah olunmuşdur. Bu metodlar özləri də təhlillərlə həyata keçirilir. Bunlar 1) vizual, 2) kartometrik, 3) qrafik təhlil vasitələridir.

Vizual təhlil. İlk öncə onu qeyd edək ki, vizual latın sözüdür “vizualis”(görülən, görüntü) sözündən götürülmüşdür mənası - bilavasitə gözlə, yaxud görmə avadanlığı ilə görülən; görməklə qavranılan deməkdir. Vizual təhlil isə uyğun xəritələrdən çay şəbəkəsi, iqlim xüsusiyyətləri, ərazinin relyefi, flora və faunanın müxtəlifliyi, nəqliyyat magistralları, əhəlinin yerləşməsi və s. haqqında məlumatları əldə etməyi və onlar arasında əlaqənin müəyyən olunmasını təmin edir. Xəritələrdən obyekt, proses və hadisələrin keyfiyyət və bəzi kəmiyyət göstəricilərini oxumaq və bir sıra coğrafi qanunauyğunluqları aşkar etmək üçün vizual təhlilə ehtiyac duyuruq.

Kartometrik təhlil. Coğrafi xəritə əsasında uzunluq, hündürlük və sahələrin hesablanması, coğrafi koordinatların təyin olunması, azimut və istiqamətlərin təyin edilməsi və digər kəmiyyət göstəricilərini təhlil edir.

Qrafik təhlil. Elə tədqiqatlardır ki, onlar xəritələrə əsasən qurulmuş qrafik təsvirlər vasitəsi ilə aparılır. Belə ki, ərazinin profilini buna misal göstərmək olar. Məsələn fiziki xəritələrdə hər üç təhlil aparıla bilər

Bir xəritə üzərində həm Kartometrik, həm Qrafik, həm də Vizual təhlil aparmaq mümkündür.

İndi isə misal olaraq Lənkəran-Astara iqtisadi coğrafi rayonunun fiziki və sənaye xəritələrinin vizual təhlilini verək.

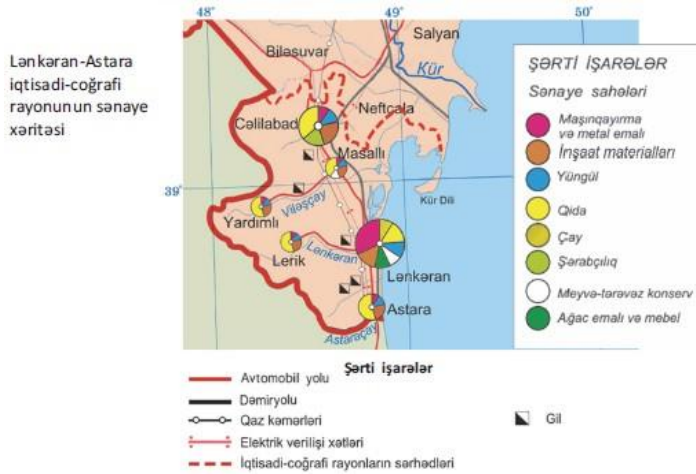

1) Xəritənin miqyası 1: 2500 000-dir. Lənkəran-Astara iqtisadi coğrafi rayonu Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq hissəsində 38-39° ş.m.e. ilə 48-49° ş.u. arasında yerləşir.

2) Keyfiyyət – fon üsulu ilə tərtib edilmişdir.

3) Xəzər dənizindən qərbə doğru getdikcə ovalıqlar dağətəyi düzənliklərlə sonra isə iri dağ sistemləri ilə əvəz olunmaqdadır. Əsas oroqrafik vahidlər Talış dağları və iqtisadi-coğrafi zonanın şərqində yerləşən Lənkəran ovalığıdır. Lənkəran ovalığından şimal şərqdə Qızılağac körfəzi və Kürdili adaları yerləşir. İqtisadi coğrafi rayonun qərb və şimal-qərb hissəsini tutan Talış dağları bir neçə silsilədən ibarətdir. Bu silsilələr Talış, Peştəsər və Burovar silsilələridir. Ərazinin yüksək zirvələri Qızıurdu (2433 m) və Kömürköydür (2493m). Viləş çay, Lənkəran çay, Astara çayları iqtisadi coğrafi rayonun iri çaylarıdır.

4) İqtisadi-coğrafi rayonun ərazisi, əsasən düzənlik, dağətəyi, orta dağlıq və qismən yüksəkdağlıq ərazilərdən ibarətdir.

1) Xəritənin miqyası 1:2500 000-dir. Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonu Azərbaycan respublikasının cənub-şərq hissəsində 38-39° ş.m.e. ilə 48-49° ş.u. arasında yerləşir.

2) Kartodiaqram üsulu ilə tərtib edilmişdir

3) İqtisadi-coğrafi rayonun hasilat sənayesi inşaat materallarının istehsalı ilə məmsil olunub. Emaledici sənaye sahələrini götürsək elektotexnikada Lənkəran üstünlük təkil edir, yüngül sənayedə Lənkəran və Cəlilabad, yeyinti sənayesində Yardımlı, Lerik, Astara öndədir, meyvə tərəvəz konserv üzrə əsas yeri Lənkəran və Masallı tutur, çayçılıq üzrə Lənkəran, şərabçılıq üzrə Cəlilabad iqtisadi-coğrafi rayonda öndədir.

4) İqtisadi-coğrafi rayon, əsasən, aqrar sənaye rayonudur. Ərazisindən Bakı-Astara dəmir yolu xətti keçmədədir. Eyni zamanda dəmir yoluna paralel beynəlxalq əhəmiyyətli avtomobil yolu da fəaliyyətdədir. Transizit yollar nəticəsində Rusiya-İran arasında iqtisadi əlaqələr yaranmışdır.

İnteraktiv xəritələr

Hal-hazırda texnologiyanın sürətli inkişafı dövründə interaktiv xəritələrdən geniş istifadə olunmağa başlanılmışdır. Bəs interaktiv xəritə nədir?, Digər xəritələrdən nə kimi fərqi var?

İnteraktiv xəritə bizə ötürülən informasiya bazasının tez və mükəmməl mənimsənilməsinə təmin edir. İnteraktiv xəritələrdə həmişə dəyişikliklər etmək mümkündür, bu xəritələr idarə oluna bilən xəritələrdir. Buna misal olaraq son zamanlarda işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin interaktiv xəritəsini, Dövlət Vergi Xidmətinin hazırladığı interaktiv xəritəni, Azərbaycan yol-nəqliyyat hadisələrinin interaktiv xəritəsini, Ayın geoloji interaktiv xəritəsini göstərə bilərik.

İnteraktiv xəritələrin dərslərdə istifadəsi bizə nə kimi üstünlüklər verəcək? Bu məsələni misal ilə izah edək: XI sinif dərslində Alternativ enerji mənbələri mövzusunun tədrisi zamanı Azərbaycan ərazisini bölgələr üzrə göstərilib, müvafiq bölgəni kliklədikdə bizə həmin bölgə üçün xas olan alternativ enerji mənbələrini bu mənbələrin ərazidə yaratdığı (müsbət və ya mənfi) dəyişiklikləri göstərən və müvafiq ərazi üçün potensial enerji mənbələrini, potensial mənbələrin bölgə üçün nə kimi (müsbət və ya mənfi) dəyişiklər yaradacağını göstərən xəritə yaradıla bilər. Belə xəritə tədris olunan dərsin keyfiyyətini artıracaq və diqqətini daha çox cəlb edib, şagirdlərin qavramasını asanlaşdıracaq.

Distant təhsildə kartoqrafik biliklərin verilməsi prosesində müəllimlərin qarşısında yaranan çətinliklər

Distant təhsil — tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya, proqram-texniki vasitələr əsasında təşkil olunma formasıdır. Distant təhsil vasitəsi ilə zamana qənaət olunur, müəyyən maddi xərclərin qarşısı alınır eyni zamanda, distant təlimdən uzun müddət istifadə etmiş ölkələrdə təhsil sahəsində müvəffəqiyyətlər qazanılmışdır. Azərbaycanda dərslər son illərdə distant şəkildə keçirilməyə başlanmışdır. Tədris müddətində distant dərslər daha çox Microsoft Teams və Zoom proqramlarında keçirilməkdədir. Distant təhsilin ölkəmiz üçün yeni olması bir sıra problem və çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Bu çətinliklərə müəllim və şagirdlərin proqramlarla kifayət qədər işləmə bacarıqlarının olmaması, ölkədə internet problemlərinin yaranması (internet kəsintləri, internetin zəif verilməsi, bəzi ərazilərdə internet çəkilməsi üçün şəraitin olmaması və s.), şagirdlərin distant dərslərə kifayət qədər ciddi yanaşmaması və s. misal olaraq göstərilir. Xüsusilə müəllim üçün ümdə problemlərdən biri olan proqramlarla işləmə bacarığı kifayət qədər olmadıqda gecikmələr baş verir, mövzu interaktiv deyil daha çox ənənəvi üsulla şagirdlərə çatdırılır, proqram daxilindəki bir çox funksiyalardan istifadə olunmur. Bu kimi problemlərin həlli üçün interaktiv təlimlər təşkil olunmaqda və müəllimlər bu təlimlərə cəlb olunmaqdadır. İnternetlə bağlı yaranan problemlər isə həll olunmaqdadır.

Ədəbiyyat:

1. Seyfullayeva N. XI sinif Coğrafiya dərsləri. Bakı: Bakı, 201, 208 səh.
2. Alxasov O. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 368 səh.
3. Əliyev A., Gərayev Ə. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün coğrafiya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (VI-XI siniflər). Bakı, 2013, 75 səh.
4. Məmmədli İ., Seyidəliyev N. Orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Elm, 2021, 756 səh.
5. <https://www.taxes.gov.az/az/page/interaktiv-xerite>
6. www.e-derslik.edu.az
7. <https://globall.az/olke/8351-azerbaycanin-ismaldan-azad-etdiyi-erazilerin-interaktiv-xeritesi-.html>

S.M.Rüstəmovə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rustamovasebine@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN ESTETİK VƏ BƏDİİ ZÖVQÜNÜN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFINDA MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN AİLƏ İLƏ ƏMƏKDAŞLIĞI

Xülasə

Ailə və məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin əməkdaşlığı tərbiyənin bütün sahələrində, xüsusilə də estetik tərbiyə sahəsində mühüm rol oynayır. Ailə mühiti uşaqların ilk tərbiyə ocağı hesab edilir və tərbiyənin başlanğıcı burada qoyulur. Daha sonra bu təlim-tərbiyə prosesinə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışan pedaqoqlar da qoşulur. Uşaqların estetik və bədii zövqünün inkişafı üçün ailə və məktəbəqədər təhsil müəssisələri əməkdaşlıq şəraitində işləyirlər. Düzgün tərbiyə metodunu seçməkdə tərbiyəçilər valideynlərə pedaqoji cəhətdən köməklik göstərməlidir. Bu əməkdaşlığın nəticəsində uşaqlarda musiqiyə, rəsmə, incəsənətə estetik münasibət formalaşır.

СЕМЬЯ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ПО ОРГАНИЗАЦИИ И РАЗВИТИЮ ЭСТЕТИЧЕСКОГО И ХУДОЖЕСТВЕННОГО УДОВОЛЬСТВИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ

Резюме

Сотрудничество семьи и дошкольных учреждений играет важную роль во всех сферах воспитания, особенно в сфере эстетического воспитания. Семейная среда считается первым местом воспитания детей, и здесь закладывается начало воспитания. Позже к этому воспитательному процессу подключаются воспитатели, работающие в дошкольных учреждениях. Семьи и дошкольные учреждения работают вместе, чтобы развивать эстетические и художественные вкусы детей. Воспитатели должны помочь родителям выбрать правильный метод воспитания. В результате такого сотрудничества у детей формируется эстетическое отношение к музыке, живописи и искусству.

FAMILY OF PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS FOR THE ORGANIZATION AND DEVELOPMENT OF AESTHETIC AND ARTISTIC PLEASURE OF PRESCHOOL CHILDREN

Summary

Cooperation between families and preschools plays an important role in all areas of education, especially in the field of aesthetic education. The family environment is considered to be the first place of upbringing of children, and the beginning of upbringing is laid here. Later, teachers working in preschools join this educational process. Families and preschools work together to develop children's aesthetic and artistic tastes. Educators should help parents to choose the right method of upbringing. As a result of this cooperation, children develop an aesthetic attitude to music, painting and art.

Açar sözlər: məktəbəqədər müəssisə, ailə, estetik və bədii zövq, əməkdaşlıq

Ключевые слова: дошкольное учреждение, семья, эстетическое и художественное удовольствие, сотрудничество

Key words: preschool institution, family, aesthetic and artistic pleasure, cooperation

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların hərtərəfli tərbiyəsində, o cümlədən estetik və bədii zövqün inkişafında ailə ilə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin əməkdaşlığı mühüm rol oynayır.

Ailə və məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin qarşısında duran məqsəd və vəzifələr eynidir: hərtərəfli inkişaf etmiş, estetik və bədii zövqə malik insan tərbiyələndirmək.

Ailə uşağın tərbiyəsi üçün cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyır. Ona görə də bu işdə valideynlərin təşəbbüsü daha çox olmalıdır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələri də öz növbəsində vəzifələrini yerinə yetirir, tərbiyəçilər valideynləri müxtəlif yol və üsullardan istifadə edərək əməkdaşlığa cəlb edirlər. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində dövlət proqramı üzrə ixtisaslı pedaqoqlar məşğul olurlar. Ailə də uşağın bədii və estetik zövqünün ahəngdar inkişafına təsir göstərməyi bacarmalı, ona lazımı qayğı göstərməlidir. Ona görə də “Məktəbəqədər təhsilin kurikulumu” proqramı təkcə uşaqlarla deyil, həm də valideynlərlə geniş iş aparmağı nəzərdə tutur.

Məktəbəqədər təhsil mühiti uşaqların tədqiqat aparmaları, fəaliyyətlə məşğul olmaları, ətraf mühitə dair öz anlayışlarını formalaşdırmaları, yaşdırları, həmçinin böyüklərlə əlaqə yaratmaları üçün imkan yaratmalıdır. Bu zaman təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılması üçün fəaliyyətlər arasında balans olmalıdır. Erkən və məktəbəqədər təhsil dövrünün sonunda ailələr uşaqların gözlənilən təlim nəticələri haqqında müəyyən məlumata malik olmalıdırlar. Uşaqların əlverişli təlim nəticələrinə nail olmasına təminat verilməsi məqsədilə

məktəbəqədər təhsil müəssisəsi və ailələr əməkdaşlıq şəraitində işləməlidirlər. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsi ilə ailənin qarşılıqlı fəaliyyətinin əsas məqsədi – məktəbəqədər təhsil müəssisəsində uşaqların şəxsiyyətyönümlü inkişafını təmin edən zəruri şəraitin yaradılması, təlim-tərbiyə sahəsində valideynlərin səriştəliliyinin artırılmasıdır. [2, s.15]

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin peşəkar işçiləri uşaqları düzgün tərbiyələndirməkdə valideynlərə kömək etməli, ən yaxşı ailə təcrübəsini təbliğ etməli, ailə tərbiyəsi ilə ictimai tərbiyə arasındakı əlaqələri genişləndirməlidir.

Uşağın ilk tərbiyəçisi kimi ailənin rolu erkən yaş dövründə ailə və məktəbəqədər müəssisə arasında tərəfdaşlıq münasibətlərinin qurulmasında mühüm faktordur. Tərəfdaşlıq və məsuliyyət uşaqların təhsili ilə bağlı qərarların qəbul edilməsində etimad və hörmət, bərabər hüququ nəzərdə tutur. Məktəbəqədər müəssisələrdə çalışan pedaqoji işçilərlə ailə arasında təlim-tərbiyə prosesinin ardıcılığını və tamlığını təmin edə biləcək tərəfdaşlıq münasibətlərinin qurulması zəruridir. [2, s.16]

Uşaqların ailə tərbiyəsində buraxdığı nöqsanlar, onların baş vermə səbəbləri valideynlərin diqqət mərkəzində olmalıdır. Ailədə hər bir uşağa düzgün yanaşmaq, hər birinə öz xasiyyətinə uyğun tərbiyə metodu seçməkdə tərbiyəçilər valideynlərə pedaqoji cəhətdən köməklik göstərməlidir.

Valideynləri belə pedaqoji cəhətdən maarifləndirməkdə əsas məqsəd odur ki, onlar həm uşaqların təcrübəsi, həm də nəzəri biliklərin əsası ilə tanış olurlar.

Valideynlər ilə işin məzmunu dedikdə bura bir çox məsələlər – uşağın hərtərəfli, estetik zövq və bədii qabiliyyətlərinin inkişafı məsələləri əks olunmalıdır. Uşağın incəsətə, ədəbiyyata, musiqiyə, təsviri sənətə olan marağı nəzərə alınmalıdır.

Məktəbəqədər müəssisələrin ailə ilə əlaqə formaları müxtəlif olur. Bunlara söhbətlər, diskussiyalar aparmaq, sərgilərin keçirilməsi, valideynlərin məktəbəqədər müəssisələrin iş rejimində fəal iştirak etməyə cəlb olunması və s. aiddir. Bu işlər iki istiqamət üzrə - fərdi və kollektiv formada aparılır.

Kiçik yaşlı uşaqların estetik və bədii zövqünün inkişafı sahəsində valideynlərlə fərdi iş formalarına: ailəyə getmək, söhbət, valideynlərin məktəbəqədər müəssisələrə dəvət edilməsi, valideynlərə tapşırıqlar vermək və digər tədbirlər daxildir.

Valideynlərlə kollektiv formada əlaqə qurmaq üçün ümumi məsləhətlər, qrup və ümumi valideyn iclası, sərgilər, məruzələr, məlumatlar, tematik stendlər və s. təşkil edilir.

Ailəyə getmək valideynlərlə fərdi işin vacib hissəsi hesab olunur. Bu tərbiyəçiyə uşağın evdəki şəraiti ilə, evdə olan ümumi mühitlə yaxından tanış olmağa imkan yaradır. Nəticədə tərbiyəçi valideynlərə lazımi məsləhətlər verər, evdə və məktəbəqədər müəssisədə uşağa təsir edən əsaslı səmərəli

yolları tapa bilər. Tərbiyəçi valideynlərlə görüşdükdə, onlara konkret məsləhətlər vermək, qarşılıqlı hörmətə əsaslanan münasibətlər qurmaq, ailəyə təsiredici kömək göstərmək imkanı əldə edir. Öz tərbiyə etdiyi uşaqların ailələrinə gedərkən onların ailə şəraiti ilə yaxından tanış olur. Bundan başqa belə görüşlər nəinki ata və ana ilə, hətta uşağın tərbiyəsində iştirak edən digər ailə üzvləri ilə də söhbət etmək imkanı verir.

Məktəbəqədər müəssisə ilə ailənin əməkdaşlığı uşağın tərbiyəsində öz tərbiyəvi təsirini göstərir, uşağın hərtərəfli inkişafını, həmçinin də estetik tərbiyəsini həyata keçirir. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsi uşaqlarda bədii və estetik zövqün tərbiyəsi üzrə düzgün tərbiyə üsullarından istifadədə ailəyə kömək edir, müxtəlif tərbiyə üsullarından istifadə edərək ailə ilə birlikdə böyüməkdə olan nəslin hərtərəfli tərbiyəsini həyata keçirir.

Bəzən elə hallar olur ki, uşaqların estetik və bədii tərbiyəsində ailə ilə məktəbəqədər müəssisə arasında uyğunluğun olmaması, bir-birinə zidd fikirlər uşaqlarda estetik zövqün təşəkkülünə mane olur. Məktəbəqədər müəssisə və ailənin uyğunlaşdırılmamış tərbiyə üsulları uşaqların psixologiyasına mənfi təsir edir, estetik inkişafına zərərli təsir göstərir, uşaqlarda özünə inamsızlıq yaradır.

Hər bir uşağı yaxşı tanıdıqda, onun fərdi və psixi xüsusiyyətlərinə bələd olduqda, pedaqoji işi elmi və metodiki baxımdan düzgün qurmaq, uşaqlara doğru yanaşmaq mümkündür.

Ailə üzvləri arasında mehriban, səmimi əlaqələr düzgün ailə tərbiyəsinin əsas şərtlərindən biridir. Bu əlaqələr ümumi razılıq, maraq və hisslər, qarşılıqlı məhəbbət və hörmət mədəni və rahat həyat şəraitinin qurulması bütün ailə üzvlərinin iştirakı əsasında yaranır.

Ailədə valideyn və ailənin digər üzvləri müxtəlif bədii yaradıcılığın uşağın hərtərəfli inkişafında əhəmiyyətini nəzərə alaraqdan, musiqi, rəsm, layihə, quraşdırma işləri ilə məşğul olmaq sayəsində uşaqların fiziki və əqli inkişafına, kollektivçilik hissinin formalaşmasına, vərdislər qazanmasına, iradə və xarakter tərbiyəsində kömək edir.

Uşaqlar mahnı, rəqs öyrənərkən daha diqqətlə ifa etməsi, nümunəni gözləməsi vacibdir. İstər ailədə, istərsə də məktəbəqədər təhsil müəssisələrində bu sahədə uşaqlara müəyyən bacarığa malik tərbiyəçi və ailə üzvü düzgün istiqamət verməlidir. Melodiya və ya ahəng pozulduqda pedaqoq, ailə üzvü onları düzəltməlidir.

Xarici mühitin, xüsusilə tərbiyəçinin və məktəbəqədər təhsil müəssisəsi kollektivinin estetik zövqü uşaqlarda gözəllik hissinin tərbiyə edilməsinə, estetik qavrayışın inkişafına yönəldilməlidir.

Valideynlərin və ailənin digər üzvlərinin ictimai həyat hadisələrinə marağı, uşaqlarla əmək fəaliyyətində iştirak etməsi, əmək vəziyyətinə fəal münasibəti işində bədii qabiliyyətlərini ifadə etmək bacarığını nümayiş etdirə bilməsi, incəsənətin vacib məsələlərini müzakirə etməsi, öz hərəkətlə-

rində, davranışında gözəllik yaratması və s. bütün bunlar ailədə uşaqların bədii tərbiyəsinə kömək olur.

Valideynlər və tərbiyəçi müəllimlər tərəfindən qoyulmuş səylər məlumat və təcrübə mübadiləsinə, həmçinin uşaqların inkişafı və təlimi üçün ən əlverişli şəraitin təmini məqsədilə əməkdaşlığa əsaslanmalıdır. Valideynlər məktəbəqədər müəssisənin simasında dəstək əldə etməlidir ki, özlərini müəllimlərlə əməkdaşlıq prosesində lazımlı hiss etsinlər, həmçinin uşaqların iştirakı ilə keçirilən fəaliyyətin istənilən növlərində iştirak etsinlər. Belə fəaliyyət çərçivəsində onlar aşağıdakılarla tanış olmalıdırlar: [2, s.16]

- Uşağın yaşına məxsus xüsusiyyətləri ilə;
- Təlim-tərbiyə işinin mühümlüyü ilə;
- Uşaqlara təsir edən stimullaşdırıcı mühitin vacib rolu ilə;
- Fiziki, emosional və təhlükəsiz mühitin təmin olunmasının zəruriliyi ilə;
- Erkən inkişaf və təlim işinin aparıldığı müəssisənin fəaliyyəti ilə.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, uşaq estetik cəhətdən tərbiyə edildikdə, onlarda əxlaq tərbiyəsi üçün möhkəm zəmin yaradılır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin böyük qrupunda pedaqoq uşaqların fikirlərini düşünülmüş və məntiqli şəkildə çatdırmasına nail olur. Onları xeyirxah münasibət göstərməyə çalışır. Öz yoldaşına kömək etməyi, şeiri, nağılı necə yaxşı söyləməyi, daha yaxşı oxumağı təklif edir. Böyük qrup uşaqları ilə ailə şəraitində iş apararkən tərbiyəçinin iş üsulu gözlənilməlidir.

Ailədə də hər bir ailə üzvü məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik, bədii qabiliyyətlərinin tərbiyəsi qayğısına qalmalı, onların hərtərəfli inkişafına nail olmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva Ş. *Məktəbəqədər pedaqogika. Dərslik. ADPU, Bakı – 2012, 180 s.*
2. Əliyeva Ş., Mustafayeva S., Həmidova X. *Ailələrlə işin həyata keçirilməsi. Modul dərslik, Bakı-2020, 60 s.*
3. Həsənov A. *Məktəbəqədər pedaqogika. Dərslik, Bakı: Nasir, 2011, 374 s.*
4. R.Musaqulova, N.Rüstəmov. *Məktəbəqədər pedaqogika. Dərslik, Bakı, 2012.*

İ.K.Babazadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
injibabazadeh94@gmail.com

TƏLƏBƏLƏRİN ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI TEXNOLOGİYASI

Xülasə

Məqalədə tələbələrin ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılmasının əsas texnologiyalarından bəhs edilmişdir. Kommunikativ mədəniyyətin formalaşdırılması texnologiyalarının tətbiqi təhsil prosesinin optimallaşdırılmasına və tələbələrin ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafına kömək edir. Bu məqsədlə tələbələrin kommunikativ mədəniyyətinin ahəngdar inkişafı, tədris prosesi zamanı belə fəaliyyətin stimullaşdırılması əsasında tələbələrdə ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılmasının vacibliyi ortaya qoyulmuşdur. Kommunikativ mədəniyyət komponentlərinin formalaşdırılması üçün gərəkli olanlar sadalanmış, hər bir fərdin ünsiyyət xüsusiyyətlərinin ətraflı təhlil edilməsi və yaradıcı təfəkkürün aktivləşdirilməsi yönündə bir sıra tədbirlərin görülməsi vurğulanmışdır.

ТЕХНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Резюме

В статье рассматриваются основные технологии формирования культуры общения у студентов. Применение технологий формирования коммуникативной культуры способствует оптимизации учебного процесса и развитию коммуникативной культуры студентов. Для этого важно гармоничное развитие коммуникативной культуры студентов, формирование у студентов культуры общения на основе стимулирования такой деятельности в процессе обучения. Необходимо перечислить компоненты, необходимые для формирования компонентов коммуникативной культуры, детально проанализировать особенности общения каждой личности и принять ряд мер по активизации творческого мышления.

TECHNOLOGY FOR FORMING A CULTURE OF STUDENTS' COMMUNICATION

Summary

The article discusses the main technologies of forming a culture of communication among students. The application of technologies for the formation of communicative culture helps to optimize the educational process and the development of students' communication culture. For this purpose, the importance of the harmonious development of students' communicative culture, the formation of a culture of communication in students on the basis of stimulating such activities during the teaching process. It is necessary to list the components necessary for the formation of communicative culture

components, to analyze in detail the communication features of each individual and to take a number of measures to activate creative thinking.

Açar sözlər: *tələbə, ünsiyyət, texnologiya, fəaliyyət, mədəniyyət*

Ключевые слова: *студент, общение, технологии, деятельность, культура*

Key words: *student, communication, technology, activity, culture*

“Dil mədəniyyəti” termini ictimai ünsiyyət prosesinin mədəni səviyyəsini ifadə etmək üçün istifadə edilir. Bu anlayış olduqca geniş əhatəyə malikdir. Belə ki, hər bir dilin özünəməxsus qrammatik quruluşu, lüğət tərkibi onu danışanların öz fikir və düşüncələrini tam incəliyinə qədər ifadə edə bilməsinə şərait yaradır. Dil mədəniyyətinin varlığının ünsiyyət mədəniyyətinə gətirib çıxardığı aydındır. Çünki ünsiyyət vasitəsilə insan öz yaradıcı məqsədlərini həyata keçirə bilir və bu da onu yeni bir səviyyəyə yüksəldir. Ünsiyyətin differensiasiyası, funksional xüsusiyyətləri, onun cəmiyyətlə bağlılığı, cəmiyyətin mədəni inkişafına təsiri və s. ünsiyyətin məzmununa təsir edir. Ünsiyyət mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün onu formalaşdıran texnologiyaları bilmək vacibdir. Bu texnologiyalara tələbələrin ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması fonunda nəzər salmaq daha məqsədəuyğundur.

Müasir mərhələdə tələbələrarası ünsiyyət mədəniyyəti hər hansı bir fərdin aparıcı şəxsi və peşəkar xüsusiyyəti hesab olunur. Tələbələrarası ünsiyyət mədəniyyətinə tədris prosesindəki əsas meyar kimi baxılır. Bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, tədris prosesi zamanı mövcud olan ünsiyyət tələbələrin yaş xüsusiyyətlərindən və dünyagörüşündən asılıdır. “Elmi ədəbiyyatda gənclik müstəqilliyə keçidin psixoloji yaşı, öz müqəddəratını təyinetmə, əqli, ideoloji və vətəndaşlıq yetkinliyinə yiyələnmə, dünyagörüşünün, əxlaqi şüurun və özünüdərkini formalaşması dövrü kimi qəbul edilir”. [3, s.1] Tələbəlikdə gələcəyə istiqamətlənmə, fiziki və intellektual imkanların çiçəklənməsi, dünya və ətraf mühit haqqında dərin fikirlər formalaşır və bu da ünsiyyət fəaliyyətində özünü büruzə verir. Tələbələrdə intellektual inkişafın xarakterik səviyyəsi onların aldıkları təhsillə, ali məktəbdə mövcud olan tədris prosesilə əlaqədardır. Çünki gənclərin ünsiyyəti təkcə ailədə, qohum-əqrəbə, dost-tanış çevrəsində deyil, təhsil müəssisələrində, eləcə də müxtəlif sosial məkanlarda həyata keçirilir. Bu, özlüyündə ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Nəticə etibarilə tələbəlik dövrü ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşması üçün əlverişli zamandır.

Humanizm, şəxsiyyətlərarası dialoq, ünsiyyət mədəniyyətinin tərbiyəsi vəzifələrinin həyata keçirilməsi, tələbələrin qarşılıqlı dialoq fəaliyyətini, onların qarşılıqlı anlaşmasını və mənəvi əlaqəsini təmin etməyə imkan verir. Ali məktəb tələbələrinin kommunikativ mədəniyyətinin formalaşdırılması probleminə vahid kompleks problem kimi baxmaq lazımdır. Tələbənin ünsiyyət mə-

dəniyyətinin formalaşdırılması texnologiyasından elmi əsaslarla və rəşional istifadə onun inkişafına kömək edərək, məzun olduqdan sonra onun əmək bazarına uyğunlaşmasında və cəmiyyətdə öz yerini tapmasında müstəsna rol oynayacaqdır.

Tələbələrin ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması texnologiyasına üç mərhələdən yanaşmaq daha məqsəduyğundur.

Birinci mərhələni **“informasiya mərhələsi”** adlandırma bilərik. Burada ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılmasına hazırlıq görülür. Belə ki, bu mərhələ tələbələrin mədəni dünyagörüşünün genişləndirilməsində, onların bu mövzuda nəzəri biliklərinin formalaşdırılmasına, ünsiyyətdə təcrübə qazanmaq imkanlarının axtarışına yönəldilmişdir. Tələbələrə dərş deyən şəxslərin – müəllimlərin, professorların ilkin işi onlarda insani münasibətləri səmərəli təşkil etməyə, gələcək kariyeralarını uğurla qurmağa və işləməyə, yaxşı lider, rəhbər və ya işçi olmağa imkan verən bilik və bacarıqların tədris prosesi zamanı formalaşdırılmasıdır.

“Ünsiyyət mədəniyyətinin aktual problemləri”, “Ünsiyyətin şəxsiyyətin dünyagörüşünün artmasındakı rolu”, “Millətlərarası kommunikativ mədəniyyət”, “Millətlərarası ünsiyyətdə problemlərin qarşısının alınması və çətinliklərin aradan qaldırılması yolları”, “Müxtəlif millətlərin həyat tərzi, ənənəvi bayramları, mərasimləri, folkloru”, “Tələbələr arasında şəxsiyyətlərarası ünsiyyət mədəniyyətinin tərbiyəsinin əsas amilləri” və s. tipli mövzulara dərş zamanı müəyyən vaxtın ayrılması, (keçirilən) təlimlərin diskussiya və ya söhbət şəklində keçirilib və konkret vəziyyətlərin təhlili metodlarından, rəqəmsal təhsil resurslarından, beyin həmləsi metodundan, işgüzar oyunlardan istifadə edilməsi və yaxud da sif ünsiyyət mədəniyyətinə aid fənnin tədris planına salınaraq, yuxarıda qeyd olunan mövzuların da həmin fənnə daxil edilməsi birinci mərhələnin uğurla həyata keçirilməsi deməkdir.

Burada mövzular içərisində şəxsiyyətdən əlavə olaraq millətlərə aid mövzuların da qeyd edilməsi heç də ələ-belə deyildir. Aydındır ki, qloballaşan dünyada müasir gəncliyin digər xalqların mədəniyyətlərinə marağının artması, çoxmillətli regionlarda biliklərə yiyələnmə istəyinin formalaşması, tələbələrin kulturoloji üfüqlərinin genişlənməsi üçün başqa millətlərin nümayəndələri ilə ünsiyyətdə olmaları halları artmışdır. Təlimlər, dərslər sayəsində gələcəyin işçiləri olacaq tələbələr müasir dünyada şəxsiyyətlər və millətlərarası ünsiyyət mədəniyyətinin əhəmiyyətini anlamağa başlayacaqlar.

İkinci mərhələ **“əldə edilmiş biliklərin fəaliyyətdə tətbiqi”**ni nəzərdə tutur. Bu mərhələnin məqsədi informasiya mərhələsi zamanı əldə edilmiş biliklərin, bəlli mövzuların tədrisi ilə nəzəri cəhətdən öyrənilmiş ünsiyyət mədəniyyətinin şəxsi həyatda, təhsil müəssisəsində, habelə işgüzar fəaliyyətdə tətbiqini həyata keçirməkdir. Bu mərhələyə tələbələrin axtarış fəaliyyətinə cəlb edilməsi, milli mədəniyyətlər festivallarının təşkili, dərşdənkənar məşğələ olaraq ün-

siyyət mövzusunə həsr olunmuş ədəbiyyatların öyrənilməsi, ictimai fəaliyyətlərdə tələbələrin iştirakına şəraitin yaradılması, tələbələrin ümumilikdə fəaliyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi daxildir.

Tələbələrin əsas fəaliyyəti əldə etdikləri bilikləri və toplamış olduqları materialları maarifləndirici tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı istifadə etmələridir. Bu, tələbələrə özlərini, bacarıqlarını, şəxsi keyfiyyətlərini üzə çıxarmağa, şəxsiyyətlərarası ünsiyyət mədəniyyətini formalaşdırmağa imkan verəcəkdir.

Tələbələrin tətbiq mərhələsindəki fəaliyyətinə şəxsiyyətlərarası münasibətlər sahəsində müxtəlif vəziyyətlərin modelləşdirilməsi, müxtəlif növ sualların müzakirəsi, ali məktəb icmasında müxtəlif hadisələrin öyrənilməsi daxildir.

Üçüncü mərhələ **“sistem-fəaliyyət”** mərhələsi adlanır. Bu mərhələnin məqsədi tələbələrdə bir-birlərinə, pedaqoji işçilərə, müəllim və professorlarına və digər şəxslərə qarşı hörmətli münasibət formalaşdırmaq, onlarla sıx ünsiyyətdən məmnunluq hissini təmin edəcək şərait yaratmaq, tələbələrin yaradıcılıq və tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin səviyyəsini artırmaqdır. Sınıfdə tədris materialının məzmunu elə bir formada yaradılır ki, onun köməyi ilə müəllim-professor səmərəli vəziyyət yaratmağa müvəffəq olur, birbaşa və ya dolay yolla təhsil və yaradıcılıq fəaliyyətinin məqsədini, şərtlərini və tələblərini təyin edir. Burada da tələbə fəal şəkildə bilik, bacarıqlar əldə edir, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Bu mərhələdə müəllimlərin tələbələri universitetdə və universitetdən kənarda müxtəlif yaradıcılıq və tədqiqat fəaliyyətlərinə cəlb etməsi, digər universitetlərin tələbələri ilə, müxtəlif təhsil müəssisələrinin əməkdaşları ilə görüşlər təşkil etməsi tələbələrin inkişafına gətirib çıxaracaqdır.

Burada belə bir sual meydana çıxır: Bəs tələbə özü ünsiyyət mədəniyyətini yaradıcı bir şəkildə necə formalaşdırı bilər?

Tələbə ilk növbədə yaxşı dinləyici olmalı, tədris prosesi zamanı ona öyrədilənləri mənimsəməyi bacarmalıdır. Çünki ilk növbədə nəzəri məlumatlara yiyələnmək lazımdır ki, ünsiyyət mədəniyyəti anlayışı tam aydın olsun. Daha sonra tələbə müşahidəçi rolunda çıxış etməli, həm müəllimləri, həm digər tələbələri, həm də ali təhsil müəssisəsindən kənarda digər insanları müşahidə edərək, təhlil etməyi bacarmalıdır. Belə olan təqdirdə o, hansı situasiyada necə davranmalı olduğunu, kiminlə hansı formada ünsiyyət qurarsa daha effektiv olacağını, verbal və qeyri-verbal ünsiyyət formalarını, rəsmi, işgüzar, dostyana və s. qəbildən olanlar arasındakı fərqləri öyrənəcəkdir.

Növbəti olaraq mütaliənin əhəmiyyətini qeyd etmək istərdik, belə ki, bundan yan keçmək olmaz. Ümumiyyətlə, hər bir fərd özünün şəxsi inkişafına çalışmalıdır və təbii ki, bu halın tələbələrdə də müşahidə olunması təqdirləyiqdir. Gərəkli əsərlərin mütaliəsi zamanı ədəbi ünsiyyət də formalaşacaqdır. Bu ünsiyyət forması da öz növbəsində tədris prosesində lazımlıdır. Son olaraq isə tələbələrin xarici konfrans və simpoziumlarda dinləyici kimi yer almasının önəmini vurğulamaq istərdik. Bu zaman başqa millətlərin nümayəndələrinin də

ünsiyyət forması, mədəniyyəti ilə bağlı birbaşa məlumat əldə edən tələbə, bundan öz həyatında da istifadə edə biləcəkdir. Bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz millətlərarası ünsiyyət məsələsinin təsadüfi olmadığını nəzərə çatdırır.

Beləliklə, sistem-fəaliyyət mərhələsinin nəticəsi tələbələrin tədqiqat və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin artmasına, başqa şəxslər ilə kommunikativ ünsiyyətini təsirli həyata keçirmək bacarığını inkişaf etdirməyə yönəlmişdir.

Tələbələrdə ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması prosesinə xas olan xüsusiyyətlərin təhlili obyektiv və subyektiv xarakterli bir çox ziddiyyətli sosial-mədəni, sosial-psixoloji amilləri aşkar etməyə imkan verir. Bir sıra araşdırma və təcrübələr göstərir ki, ünsiyyət mədəniyyəti, xüsusilə də qeyri-verbal ünsiyyət birinci kursda təhsil alan tələbələr arasında daha aşağı səviyyədədir. Yuxarı kurslarda isə artıq tələbələr özünüdərk etməyə, öz qabiliyyətlərini, öz imkanlarını müəyyənləşdirməyə nail olduqları üçün, kənar şəxsləri də daha rahat analiz edə və ünsiyyətə girə bilirlər.

Bəs tələbələrdə ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafına mane olan nədir? Burada iki məsələni vurğulamaq istəyirik. Fikrimizcə bunlar aşağıdakılardır:

- tədris prosesində tələbə inkişafının fərdi xüsusiyyətlərinə qarşı çıxmaq;
- ünsiyyət üzrə dərslərin, təlimatların və ya seminarların kifayət qədər olmaması.

Tələbələrə tədris prosesi zamanı, eləcə də ali məktəbdə olduqları vaxt sərbəstlik verilməli, onların öz fikir və düşüncələrini rahat ifadə etmələrinə, müstəqil fikirləşmələrinə imkan yaradılmalıdır. Tələbələri sıxışdırmaq, onların qarşısına sərt maneələr qoymaq, bir fərd kimi inkişaflarını əngəlləyəcək şəkildə davranmaq yolverilməzdir. Dərs prosesi zamanı müzakirələrə və dialoqlara üstünlük verilməsi daha yaxşı nəticələrə gətirib çıxarar. Həmçinin düşünürük ki, tələbələrin kommunikativ fəaliyyətində peşəkar oriyentasiyanın stimullaşdırılması ünsiyyət məsələlərinə dair seminarların, müzakirələrin, debatların təşkili hesabına həyata keçirilərsə daha münasib olar. Eyni zamanda aşağıdakı tədbirlərin görülməsi də effektiv nəticə əldə etməyə yardımçı olacaqdır.

1) ali məktəb tələbələrinin ünsiyyət mədəniyyətinin səmərəli formalaşdırılmasına kömək edəcək şəkildə təhsil müəssisələrində şəraitin formalaşdırılması;

2) gələcəyin mütəxəssisləri olacaq tələbələrin peşəkar dəyərləri kimi kommunikativ mədəniyyətin formalaşmasının elmi əsaslandırılması və işgüzar ünsiyyət barədə onların məlumatlandırılması;

3) kommunikativ mədəniyyət komponentlərinin inkişafı məqsədilə tələbələrin (qrup,) fərdi və qrup formada dərslənkənar fəaliyyətlərinin təşkili.

Ünsiyyət mədəniyyəti tələbənin bəşəriyyətin mədəni təcrübəsi ilə tanış olmasına, fərdin mənəvi dünyasının aparıcı xüsusiyyətlərinin formalaşmasına və ünsiyyətdə psixoloji baxımdan optimal şəraitin yaradılmasına kömək edir. Kommunikativ mədəniyyətin formalaşması texnologiyalarının tətbiqi təhsil

prosesinin optimallaşdırılmasına və tələbələrin ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafına yardımçı olur. Yuxarıda sadalanan mərhələlərin diqqətə alınması, təhsil prosesi iştirakçılarının müsbət qarşılıqlı əlaqəsinə və tələbələrdə ünsiyyət mədəniyyətinin düzgün formalaşmasına şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Qurbanov A. *Ümumi dilçilik. II cild. Bakı* – 2011, 532 s.
2. Назаренко Н.Н., Шумакова А.В. *Технология формирования культуры межнационального общения у будущих учителей в системе профессионального образования. Ставрополь, 2011, 8 с.*
3. Aytzhanova G., Berkimbaeva S., Bekmambetova Z., Kalbirova T. *Technology of formation of students communicative culture in the process of learning foreign languages. 2015, 6 p.*
4. Morgunov B.P., Azitova G.Sh. And others - *Formation of student non-verbal communication culture. Journal "ESPACIOS" № 17, 2018.*

A.M.Niftəliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
kamran02395@gmail.com

MÜASİR PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARIN TƏDRİSİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ ROLU

Xülasə

Təhsildə müasir pedaqoji texnologiyaların tətbiqi düzgün nəticənin – təlimin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəlməsinə imkan yaradır. Pedaqoji texnologiyaların inkişafı, bütün imkan və vasitələrdən istifadə etməklə təhsilin, o cümlədən ibtidai siniflərdə təlimin inkişafına münbit şərait yaradır, səmərəli və interaktiv pedaqoji texnologiya sistemi tətbiq edilir.

Məqalədə pedaqoji texnologiyaların məzmunu açıqlanmış və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu qeyd edilmişdir.

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ПРЕПОДАВАНИЯ

Резюме

Правильное применение современных педагогических технологий в образовании приведет к желаемому результату – повышению качества и эффективности обучения. Основной целью в развитии педагогических технологий является создание эффективной и интерактивной системы педагогических технологий, создающей благоприятные условия для развития образования, в том числе обучения в начальной школе, с использованием всех возможностей и средств.

В статье описывается содержание педагогических технологий и подчеркивается их роль в повышении качества образования.

THE ROLE OF MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN IMPROVING THE QUALITY OF TEACHING

Summary

Proper application of modern pedagogical technologies in education will lead to the desired result – an increase in the quality and effectiveness of training. The main goal in the development of pedagogical technologies is to create an effective and interactive system of pedagogical technology that creates favorable conditions for the development of education, including training in primary school, using all opportunities and means.

The article describes the content of pedagogical technologies and emphasizes their role in improving the quality of education.

Açar sözlər: *pedaqoji texnologiyalar, təhsil, təlim metodları, texnologiya sistemi, keyfiyyətin artırılması*

Ключевые слова: *педагогические технологии, образование, методы обучения, технологическая система, повышение качества*

Key words: *pedagogical technologies, education, teaching methods, technology system, quality improvement*

Pedaqoji texnologiyalar dedikdə, pedaqoji prosesin və eyni zamanda təhsil sahəsinin spesifik cəhətlərinə müvafiq yanaşma və üsullardan istifadə yolu ilə inkişafın nəticəsi nəzərdə tutulur. Pedaqoji texnologiyalar, həm də öyrətmə bacarığı və təcrübəsi kimi də izah edilə bilər.

Zaman ötdükcə və elmi-texniki tərəqqi nəticəsində, texnologiya anlayışının mahiyyət və məzmunu dəyişmiş və daşdığı vəzifə də başqalaşmağa başlamışdır. Bu gün, hər hansı sosial texnologiyanın əsas qayəsi və vəzifəsi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsindən, idarəetmə prosesinin optimallaşdırılmasından, onun sosial nəticələr əldə etməsinə maneə yaradan bütün fəaliyyət və əməliyyatların qarşısının alınmasından ibarətdir. Elmi ədəbiyyatlara nəzər yetirdikdə, İnformasiya texnologiyalarının (İT) və pedaqoji anlayışların pedaqogikada yeni-yeni istifadə olunan başlanılan anlayışlar olmadığını görürük. XX əsrin 20-ci illərindən etibarən, təhsil sistemində ilk dəfə pedaqoji texnologiya anlayışı “təlimin texnologiyası” adı altında işlənməyə başlanmışdır.

XX əsrin 50-ci illərində, Elektron Hesablama Maşınlarının (EHM), daha sonra isə kompüter texnikasının kəşf olunması şəbəkə texnologiyalarının sürətlə inkişafına və geniş vüsət almasına gətirib çıxardı. Bunun nəticəsi olaraq, proqramlaşdırılmış təhsil paradigmaları, geniş sayda təhsilə yönəlik öyrədici proqramlar və təhsil bazaları yarandı və tədrisdə geniş istifadə olunmağa başladı. [1, s.43]

“Təlimin texnologiyası” anlayışına ilk dəfə, XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya, İtaliya, Rusiya, Yaponiya və s. kimi ölkələr müraciət etmişlər. Tədris prosesində texniki vasitələrdən istifadə baxımından, “təlim texnologiyası” anlayışı meydana çıxmış və getdikcə təlim-tərbiyə sahəsinə nüfuz etməklə pedaqogikaya “pedaqoji texnologiyalar” adı altında daxil olmuşdur. Hazırda, texnologiyanın pedaqogikaya və pedaqoji prosesə nüfuz etməsi nəticəsində, təhsil texnologiyaları və pedaqoji texnologiyalar yaranmışdır.

Ümumi yanaşdıqda, pedaqoji texnologiyayı mahiyyətcə, təlim-tərbiyə prosesinin layihələndirilməsinin sisteməlik metodu kimi xarakterizə etmək olar.

Müasir təhsil konsepsiyasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlər sırasında pedaqoji texnologiyaların tədris prosesinə tətbiqi və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində onun yerinin müəyyənləşdirilməsi dayanır. Bu, müasir dərs konsepsiyasının yeni metodlarla həyata keçirilməsi zərurətindən irəli gəlir. Belə ki, bu gün, müasir dərslərin ənənəvi qaydada təşkil edilməsi mümkünsüz hala

gəlib. Bu səbəbdən də, müasir təhsil sisteminin yaxşılaşdırılması, onun keyfiyyətinin və səmərəsinin yüksəldilməsi məqsədilə, pedaqoji texnologiyalar təlimə daxil edilib və professional şəkildə tətbiq olunmaqda davam edir.

Son zamanlar, məktəbi ənənəvi təlim metodlarının mənğənəsindən xilas etmək və şagirdlərin təfəkkür fəallığının inkişaf etdirilməsi məqsədilə, bir sıra yeni texnoloji nəzəriyyələr işlənib hazırlanmış və pedaqoji prosesdə öz tətbiqini tapmışdır. Yeni pedaqoji texnologiyaların tədris prosesinə tətbiq edilməsində əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, bir metod kimi şagirdlərin məntiqi ardıcılığı nəzərə alınsın, heç bir səhv buraxılmadan şagirdi öz düzgün cavabları ilə ən kəsə yolla nəticəyə yaxınlaşdırmaq mümkün olsun.

Pedaqoji və müxtəlif informasiya texnologiyalarının məzmun və mahiyyəti birbaşa təlim proseslərinin icra edilməsinə xidmət göstərir, bu o deməkdir ki, təlim texnologiyalarının köməyi ilə öyrədən və öyrənənlərin tədris fəaliyyəti sistemə şəkildə icra edilir.

İnsan-insan, insan-maşın sistemə əsaslanan pedaqoji texnologiya mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Xüsusi fəaliyyət strukturuna və qanunauyğunluqlara malik pedaqoji texnologiyaların əsas vəzifəsi təlim sistemində və onun idarə olunmasında yeniliklərin yaradılmasından ibarətdir. Ənənəvi təhsildə tətbiq olunan texniki təlim vasitələrinin əksinə olaraq, yeni pedaqoji texnologiyalar sistemi şagirdlərə yalnız hazır seçilmiş biliklər, bacarıq və vərdisləri mənimsəməkdə yardımçı olmur, həm də onlara şərait yaradır ki, şagirdlər öz yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirdirsin, sərbəst şəkildə yeni biliklər qazansın, müxtəlif informasiya mənbələri ilə işləmək bacarığını təkmilləşdirdirsin.

Bütünlükdə, pedaqoji və informasiya texnologiyaları tədris prosesinin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsində geniş didaktik imkanları özündə ehtiva edir. Təlim prosesinə nəzərən, həm onun nəticələrinə əsasən fikir yürüdülməsi, həm də özünəməxsus şəkildə əlaqədar məsələlərin həll edilməsi, yekun nəticədə təlim məqsədlərinə yönləndirilmiş nəticələrin qazanılması, şagirdlərin təliminin həyatı tələbatlarla onların maraq və təcrübələri ilə sıx şəkildə əlaqələndirilməsi pedaqoji texnologiyalar üçün səciyyəvi cəhətlərdir.

Məlum olduğu kimi, didaktikada təlim prinsipləri dedikdə, pedaqoji fəaliyyətə və təlim prosesinə istiqamətverən təlimin qanunauyğunluqlarına və təlim-tərbiyə şəraitini hesaba almaqla pedaqoji hədəflərə çatmağa imkan verən zamanətlər nəzərdə tutulur.

Pedaqoji və informasiya texnologiyasına əsaslanan müəyyən çərçivə hədudları daxilində mərkəzi nəzarət altında təlimin metod və üsulları müəllimdən öyrənənə, yəni, təlim alana ötürülür, şagirdlər və müəllimlər birləri ilə qarşılıqlı anlaşıma və həmkarlıq münasibətlərinə əsaslanan münasib iş əməkdaşlığı qururlar. [5, s.51]

Ənənəvi sistemin modernləşdirilməsi kontekstindən yanaşdıqda, pedaqoji texnologiyaların bu kimi növləri fərqləndirilir:

- Pedaqoji münasibətlərin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsinə əsaslanan;
- Təlim prosesinin təşkili və idarə olunmasının effektivliyinə əsaslanan;
- Şagird fəaliyyətin intensivləşdirilməsi və fəallığına əsaslanan;
- Tədris materialının metodiki baxımdan təkmilləşdirilməsinə və didaktik cəhətdən işlənib hazırlanmasına əsaslanan.

Pedaqoji texnologiyaların elmilik, şüurluluq və fəallıq, interaktivlik, qabaqçılıq təhsilvermə, təlimin nizamlanması, pedaqoji məqsədəuyğunluq, tələbəyə yönümlülük, şəxsiyyətyönümlülük, inkişafetdirici təlim, əməkdaşlıq təlimi, nəticəyönümlülük, integrativlik, pedaqoji məqsədəuyğunluq kimi bir-birini təkrarlamayan, əksinə bir-birini tamamlayan prinsipləri pedaqoji prosesin idarə olunmasını, yönləndirilməsini təmin edən əsas, başlıca normativ tələblərdir.

Pedaqoji texnologiyaların təlim prosesinə tətbiqi məqsədli bir prosesdir. Məlum olduğu kimi, təlimin effektivliyi tədris-praktik vəsaitlərin işlənilmə səviyyəsinə, öyrədən (müəllim) və öyrədilənlərin (şagirdlər) hər birinin ümumi inkişafına, ələlxüs, informasiya texnologiyası vasitəsinə yiyələnməsinə, tədris prosesinin maddi-texniki təchizatına, bütünlükdə, pedaqoji prosesin nəticələrinə əsaslı təsir edir. Məhz bu səbəbdən, pedaqoji və informasiya texnologiyalarının işlənilib hazırlanması və təlim prosesinə tətbiq edilməsi zamanı Əhmədov H.H. aşağıdakı tələbləri qeyd etmişdir: [3,s.163]

Bütövlük. Bu tələbin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, konkret didaktik sistemin real fəaliyyətinin və inkişafının təmin edilməsi üçün təlim texnologiyası təhsilin məqsədini, məzmununu, metod və vasitələrini və təşkili formalarını, mövcud təlim şəraitini birləşmiş, bütöv şəkildə təqdim etməlidir.

Elmilik. Obyektiv aləmin nəzəriyyələri və konsepsiyalar şəklində insan şüurunda inikası arasındakı dialektik bağlı aşkarlamağı tələb edir.

Uyğunlaşma. Bu tələbə görə, təlim prosesi konkret olaraq müəllimin (öyrədənin) dərk etmə qabiliyyətinə uyğun olaraq şagirdin (öyrənənin) şəxsi inkişafına, motiv və maraqlarına, dərk etmə səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Psixoloji asılılıq. Bu tələbin əsas mahiyyəti odur ki, təlim prosesində pedaqoji və informasiya texnologiyaları tətbiq edildikdə psixoloji baxımdan əsaslandırma aparılmalıdır.

Çeviklik. Bu tələbə görə, bütövlükdə, təhsilin, fənlərin və hər bir fənnə aid didaktik materialın əməli və ardıcıl olaraq yeniləşməsi və təkmilləşməsi zəruridir.

Nəzarət. Pedaqoji monitoring pedaqoji proses iştirakçılarının üzləşdikləri problemləri müəyyən etməyə, pedaqoji kollektivin fəaliyyətinin inkişafına və yaxşılaşmasına, eyni zamanda şagirdlərin idrak fəaliyyətinin məqsədyönlü təşkilinə şərait yaradır.

Qeyd edilən tələblər tədrisin obyektiv və subyektiv amillərinin vahidliyini nəzərə almaq şərti ilə, ümumilikdə, təhsilin keyfiyyətinin və effektivliyinin

daha da artırılmasını təmin etmək zərurətindən qaynaqlanan vacib komponentlərdir.

Zəngin və uzun sürən bir inkişaf yolu keçən pedaqoji və informasiya texnologiyaları ilk təşəkkül dövründən günümüzədək bəşər övladlarının fasiləsiz təhsil almaq imkanlarının həyata keçməsinə şərait yaratmışdır. Bu gün, tədris və təlim prosesinə aktiv şəkildə tətbiq edilən pedaqoji texnologiyalar tədrisin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin artırılmasına xidmət göstərir.

Ədəbiyyat:

1. A.M.Nəzərov. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU-nun nəşriyyatı. Bakı-2012.
2. Əliyev A. Yeni (müasir) pedaqoji texnologiyalar və onlardan təlim praktikasında sistemli istifadənin əhəmiyyəti. "Təhsil problemləri" qəzeti, 21-30 iyun, 2007.
3. Əhmədov H.H. Pedaqoji texnologiyaların təsnifatına dair. TPI-nun Elmi əsərləri, 2007, №4, səh.159-163.
4. Əliyev R.V. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqinə dair. "Azərbaycan məktəbi", 2007. №2.
5. Əhmədov İ.B. Təhsilin informasiyalaşdırılması pedaqogika elminin yeni sahəsidir. "Təhsildə İKT" Elmi-metodik jurnal. Bakı, 2009, səh. 31-51.
6. İsmayılov İ.N. Təlimdə yeni informasiya texnologiyaları vasitələrindən istifadənin didaktik əsasları // "Azərbaycan məktəbi". Bakı, 2008. №2, səh. 44-52.
7. Kərimov Y. Təlim metodları. Bakı, 2007.
8. Mehrabov A.O. və b. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı:Mütərcim, 2006.

X.H.Tağıyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xumartagiyeva0909@gmail.com

ŞAGİRDŁƏRİN NİTQİNİN İNKİŞAFINDA MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN ROLU

Xülasə

Azərbaycan dili dərslərində mürəkkəb cümlənin tədrisi məsələləri xüsusi diqqət tələb edən məsələlərdəndir. Çünki mürəkkəb cümlələrdə məna və grammatik cəhətdən əlaqələnmə nitqin inkişafına təsir edə biləcək amillər sırasındadır. Məqalədə qeyd edilir ki, şagirdlərin nitqinin inkişafı üzrə işin düzgün təşkili Azərbaycan dili fənnini tədris edən müəllimin dil qaydalarını nitq ilə əlaqələndirməsindən birbaşa asılıdır. Əlbəttə, nitqin inkişafında psixoloji, didaktik amillər də nəzərə alınmalıdır, lakin bununla yanaşı dil qaydalarının vahid halında tədrisi düzgün təşkil edilərsə, şagirdlərin nitq inkişafı doğru istiqamətdə təmin edilir.

РОЛЬ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В РАЗВИТИИ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ

Резюме

Обучение сложным предложениям на уроках азербайджанского языка является одним из вопросов, требующих особого внимания. Потому что в сложных предложениях смысловые и грамматические связи входят в число факторов, которые могут влиять на развитие речи. В статье отмечается, что правильная организация работы по развитию речи учащихся зависит от того, как учитель азербайджанского языка увязывает правила языка с речью. Конечно, в развитии речи необходимо учитывать психологические и дидактические факторы, но в то же время, если обучение языковым правилам организовано единообразно, речевое развитие учащихся обеспечивается в правильном направлении.

THE ROLE OF COMPLEX SENTENCES IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' SPEECH

Summary

The teaching of complex sentences in Azerbaijani language lessons is one of the issues that require special attention. Because in complex sentences, semantic and grammatical connections are among the factors that can affect the development of speech. The article notes that the correct organization of work on the development of students' speech depends on the teacher of the Azerbaijani language linking the rules of language with speech. Of course, psychological and didactic factors must be taken into account in the development of speech, but at the same time, if the teaching of language rules is organized in a unified manner, the speech development of students is provided in the right direction.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tədris prosesi, nitq inkişafı, mürəkkəb cümlə, təlim tapşırığı

Ключевые слова: Азербайджанский язык, учебный процесс, развитие речи, сложное предложение, учебная задача

Key words: Azerbaijani language, educational process, speech development, complex sentence, educational task

Dil ictimai hadisə kimi öz funksiyasını nitqdə həyata keçirir. Azərbaycan dilində təhsil alan orta məktəb şagirdlərinin nitq inkişafı ilə əlaqədar metodiki işlər hələ ibtidai siniflərdən başlayır. İlk mərhələdə nitq inkişafında düzgün tələffüz, sözlərin mənasını dərk etmə kimi metodiki yanaşmalar əsas götürülsə də, yuxarı siniflərdə dilin müxtəlif funksiyalarının nitqdə təzahürü üzərində iş aparılır. Daha dəqiq desək, dilin nominativ, kommunikativ, idraki, konativ, ekspressiv və ya emosional, fatik və ya əlaqəli, metalinqvistik, estetik kimi funksiyaların nitqdə təzahürü linqvistik aspektdə yuxarı sinif şagirdlərinin Azərbaycan dili dərslərində tədris edilir. Bu isə öz növbəsində şagirdlərin nitq inkişafını təmin edir.

Məlumdur ki, dil bioloji xüsusiyyət deyildir, dil insanda var olduğu dil mühitində formalaşır. İnsan ana dilinə ətrafdakıların nitqini dinləyərək, müyyən mərhələdən sonra oxuyaraq yiyələnir. Bu zaman müxtəlif fikirlərlə qarşılaşır, yeni dil faktlarını eşidib və yaxud eşidib yadda saxlayır, tez-tez təkrarlanan dil faktlarını-söz və ifadələri, cümlələri müəyyən mənaya bağlamağı, bütün bunların əsasında özü də yeni fikirlər söyləməyi öyrənir. Orta məktəbdə oxuyan şagirdlərdə isə bu proses Azərbaycan dili dərslərində xüsusilə diqqətdə saxlanılır. Şagirdlər dilin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri ilə tanış olur, nitq prosesində fikir və hisslərinin ifadəsi zamanı dərs prosesində əldə etmiş olduqları bilik bacarıqlarından istifadə edirlər.

Şagirdlərin nitqinin inkişafı üzrə işin düzgün təşkili Azərbaycan dili fənnini tədris edən müəllimin dil qaydalarını nitq ilə əlaqələndirməsindən birbaşa asılıdır. Əlbəttə, nitqin inkişafında psixoloji, didaktik amillər də nəzərə alınmalıdır, lakin bununla yanaşı dil qaydalarının vəhdət halında tədisi düzgün təşkil edilərsə, şagirdlərin nitq inkişafı doğru istiqamətdə təmin edilər.

Nitq inkişafının təmin edilməsində dil normalarının rolu əvəzsizdir. Dil normaları dedikdə, fonetik, leksik, qrammatik normalar, daha dəqiq desək, dil qaydaları anlaşılır. Lakin dil qaydalarının kortəbi əzbərləndirilməsi şagirdlərdə nitqin inkişafına heç bir töhfə verə bilməz. Burada dil qaydalarının praktik, zəruri cəhətləri əsas götürülməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, hər bir norma nitqin müxtəlif aspektlərində effektivdir. Nümunə üçün fonetik normanın şagirdlərin nitqində tələffüz zamanı yol verilən nöqəsanların aradan qaldırılmasında ciddi rol oynadığını görə bilərik.

Fonetik normanın-ortoepiyanın düzgün tətbiqi imkan verir ki, şagirdlər hələ kiçik yaşlarından bir qrup çətin tələffüz edilən səslərin, şəkilçilərin düzgün tələffüzünə yiyələnib nitq zamanı bu qaydalardan yerində istifadə edəsinlər. Mə-

sələn, söz sonu mövqeydə “q”, “b”, “d”, “g”, “c” samitlərinin tələffüzü qaydası, “-lıq”, “-lı”, “-maq”, çıxışlıq hal şəkilçisi “-dan” şəkilçisinin tələffüzünə aid qaydaların konkret faktlarla şagirdlərə mənimsədilməsi imkan verəcəkdir ki, şagirdlər şifahi nitqdə, “qonaq”, “balıq”, “yarpaq”, “torpaq” sözlərinin sonundakı “q” samitini orfoepik normaya uyğun olaraq “x” səsi kimi tələffüz etsin. Həmçinin “dostluq” sözünü “dosdux”, “insanlıq” sözünü “insannıx”, “çəmənlik” sözünü “çəmənnıx*” şəklində; “yunlu” sözünü “yunnu”, “oxumaq” sözünü “oxumax”, “insandan” sözünü ədəbi dilin orfoepik normasına uyğun olaraq “insannan” şəklində tələffüz etsin.

Fonetik norma ilə bərabər leksikologiyadan əldə etdiyi dil bilgiləri şagirdlərə imkan verəcəkdir ki, sözlərin çoxmənalılıq, omonimliyi, sinonimliyi, antonimliyi, ümumişlək olub-olmaması haqqında müəyyən məlumatlara sahib olsunlar, bu isə öz növbəsində şagirdlərə şifahi və yazılı nitq zamanı fikrin dəqiq ifadə edilməsində ciddi mənada rol oynayacaqdır. Fərz edək ki, şagird sözün çoxmənalılıq haqqında heç bir elmi məlumata malik deyil, doğrudur, o təqlid yolu ilə sözü cümlədə işlətməyi bacaracaq, lakin irəlidə, yuxarı siniflərdə imtahanlar zamanı sözün müxtəlif xüsusiyyətləri ilə əlaqədar ona təqdim edilmiş test tapşırıqlarını yerinə yetirməkdə çətinlik çəkəcəkdir. Bu çətinlik təkcə test tapşırıqlarını icrası ilə əlaqədar olmayacaq, şagirdin fikrini ifadə etməsi zamanı da nitq qüsuru kimi özünü büruzə verəcəkdir. Əksinə şagird sözün çoxmənalılıq ilə bağlı məlumat əldə etsə Azərbaycan dilində isimlər, sifət və feillər çoxmənalılığa meyilli nitq hissəsi kimi əsas mənə ilə yanaşı bəzən ondan artıq mənə bildirir, bu şagirdin gələcəkdə fikrinin dəqiq ifadə edilməsində, nitqinin (yazılı və şifahi) dəqiqliyi zamanı olduqca vacib rol oynayacaqdır. Bu amil sinonimlərin öyrədilməsində də özünü göstərir. Şagirdlər sinonimlərin mütləq və nisbi olmaq xüsusiyyətindən çıxış edərək nitqdə onlardan yerində istifadə edərək dəqiq və ifadəli nitq vərdişlərinə yiyələnir. Şübhəsiz ki, leksik norma dialekt sözlərində, varvarizim və vulqar sözlərdə də çox ehtiyatlı olmağı tələb edir. Şagirdlər ana dili dərslərində öyrənir ki, yazılı və ya şifahi nitqdə bədii məqsəd güdülmürsə varvarizim, vulqar və dialekt sözlərindən istifadə etmək doğru sayılmaz. Bu tipli sözlərdən yalnız obrazı təqdim etmək, fərdiləşdirmək üçün istifadəyə yol verilir.

Qrammatik normanın şagirdlərin nitq inkişafında roluna gəldikdə isə burada bir neçə amili nəzərə almaq lazımdır. Məlumdur ki, qrammatika iki hissədən-morfologiya və sintaksisdən ibarətdir.

Nitq inkişafında bir çox morfoloji qayda və prinsiplərin öyrədilməsi imkan verir ki, şagirdlər düzgün nitqə yiyələnsinlər. Məsələn, şagird hələ aşağı siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində öyrənir ki, müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər təkdə işlədilməlidir, iki kitab, üç şagird demək, yazmaq doğru, lakin iki kitablar və üç şagirdlər söyləmək və ya yazmaq isə yanlışdır. Və yaxud adlarda əvvəlcə cəm, sonra mənsubiyyət, daha sonra hal, nəhayət xəbər-

lik-şəxs şəkilçiləri qoşulmalıdır. Bu morfoloji fakt şagirdlərin şifahi və yazılı nitqində şüurlu şəkildə əks olunduqda nitqin inkişafına ciddi təsir edir.

Qrammatikanın ikinci şöbəsi sintaksis özlüyündə daha böyük dil vahidlərini söz birləşməsi və cümləni əhatə etdiyindən qrammatik normada söz birləşmələrinin və cümlələrin nitq inkişafına təsiri nəzərdə tutulacaqdır.

Burada cümlə ilə əlaqədar məsələlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Cümlə hələ aşağı siniflərdən tədrisə cəlb edilsə də, IX siniflərin Azərbaycan dili dərslərində ətraflı şəkildə tədris edilir. Burada sadə cümlənin formalaşma xüsusiyyətlərini əvvəlki siniflərdə keçirilmiş materiallar əsasında təkrarlandığını, sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, sadə cümlənin şəxsə görə növləri, sadə cümlənin baş üzvləri, ikinci dərəcəli üzvləri, cümlə üzvü olmayan söz qrupları (xitab, ara sözlər) haqqında ətraflı məlumat aldıklarını görürük. Həç şübhəsiz ki, cümlə istər yazılı, istər sə də şifahi nitqin ən vacib elementidir. Şagirdlərin Azərbaycan dilinə aid əldə etdikləri bütün bilik və bacarıqlar cümlədə təzahür edir, daha dəqiq desək, şagirdlər səsi hecaya, hecanı sözə ona görə çevirir, morfoloji bilikləri ona görə əldə edir ki, cümlə qursun, fikrini ifadə etsin. Fikrini ifadə etmək bacarığı cümlə şəklində təzahür etdiyi kimi cümlələr də öz növbəsində nitqin böyük vahidi kimi çıxış edir. Bu proses sonralar sintaksisin, eyni zamanda nitqin daha böyük vahidi mürəkkəb cümlə şəklində qarşımıza çıxır. Deməli, sadədən mürəkkəbə doğru nitq vahidləri ilə qarşılaşırıq və inkişaf şagirdlərdə nitqin inkişaf mərhələsi kimi də qəbul edilə bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, proses təlim dili rus və yaxud Azərbaycan dili olan siniflərdə eyni şəkildə olmaya bilər.

Təlim dili rus dilində olan IX sinifdə Azərbaycan dili fənni tədris edilir. Bu tip siniflərdə Azərbaycan dili fənni üzrə məzmun standartları aşağıdakı şəkildədir:

“9-cu sinfin sonunda şagird:

- Dinlədiyi mətnin məzmununu şərh edir, fikirlərlə bağlı mühakimə yürüdür;
- mürəkkəb cümləni qrammatik normalara uyğun tələffüz edir;
- nitq etiketlərindən məqamında istifadə edir;
- müzakirələrdəki ümumiləşmiş fikirlərə münasibətini bildirir, fikrini məntiqi ardıcılıqla ifadə edir;
- məndəki söz və ifadələrin kontekstdə uyğun mənasını izah edir, məqsəd və intonasiyaya görə cümlələri düzgün oxuyur;
- məndəki fikirlərə münasibətini əlavə fakt və nümunələrlə əsaslandırır;
- mənbələrdən istifadə etməklə rəhbərli mətnlər yazır, özünün və başqalarının yazısını təkmilləşdirir;
- mürəkkəb cümlədə, vasitəsiz nitqdə durğu işarələrindən istifadə edir;
- müxtəlif əməli yazılar (hesabat, akt) yazır.” (1, səh.6.)

Verilmiş standartlardan məlum olur ki, rus bölməsində təhsil alan şagirdlər IX sinfi bitirdikdən sonra mürəkkəb cümlələr haqqında müəyyən təsəvvürə malik olur, onların düzgün qavranılıb nitq prosesi zamanı düzgün istifadəsini təmin edə bilirlər.

Təhsil dili Azərbaycan dili olan məktəblərin IX sinif şagirdlərinin Azərbaycan dili dərslərində məzmun standartları isə aşağıdakı şəkildədir:

+ dinlədiyi fikirlərə münasibət bildirir və onları ümumiləşdirmiş şəkildə təqdim edir;

+ tanış olmayan söz və ifadələrin kontekstə uyğun mənasını şərh edir;

+ mətni müvafiq intonasiya ilə oxuyur;

+ irəli sürülmüş əsas fikirləri dəyərləndirir;

+ müxtəlif tipli (nəqli, təsviri, mühakimə) və formalı (inşa, esse, hekayə) yazılar yazır, təkmilləşdirir;

+ sözləri müxtəlif sintaktik vəzifələrdə işlədir, mürəkkəb cümlənin növlərini müəyyənləşdirir;

+ Mürəkkəb cümlədə, vasitəsiz nitqdə durğu işarələrindən istifadə edir.. və s.” (2, səh.6)

Müqayisə onu deməyə əsas verir ki, tədris dili Azərbaycan dili olan IX siniflərdə mürəkkəb cümlələrin tədrisi şagirdlərin nitq inkişafında daha təsirli rola malikdir. Azərbaycan bölməsində tədris edilən Azərbaycan dili fənninin məzmun standartlarına diqqət yetirdikdə aydın olur ki, IX sinfi bitirən şagird artıq mürəkkəb cümlənin növlərini müəyyən edir. Şübhəsiz ki, bu onun nitqində özünü göstərəcək. Nəzərə alsaq ki, mürəkkəb cümlə qurmaq, fikri mürəkkəb cümlələr vasitəsi ilə ifadə etmək daha yüksək təfəkkürün məhsuludur. Bu haqda Əzizxan Tanrıverdinin bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: “Hər hansı bir dildə mürəkkəb cümlələrin müxtəlifləşməsi, inkişaf etməsi, hər şeydən əvvəl, həmin dildə danışanların şüurunun daha da mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır. Buna görə də ümumiyyətlə dilin qrammatik quruluşunda cümlə quruluşları əvvəllər bəsit olduğu halda, tədricən təkmilləşir və mürəkkəbləşir. Məhz cümlə quruluşunda da belə inkişaf olmuş və sadə cümlələr daha əvvəl, mürəkkəb cümlələr isə daha sonralar formalaşmışdır.” (3, səh. 434). Müasir dövrdə- elm və texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə, şübhəsiz ki, orta məktəb şagirdlərinin, hətta ibtidai siniflərdə təhsil alan şagirdlərin nitqində mürəkkəb cümlələrə daha çox rast gələ bilərik, bu amil bir tərəfdən orta məktəb şagirdlərinin təfəkkürünün inkişafı ilə bağlıdır və bu xüsusiyyət Azərbaycan dili dərslərində mürəkkəb cümlənin tədrisi məsələlərinin xüsusi diqqətdə saxlanılmasını tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, mürəkkəb cümlələrdə məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnmə nitqin inkişafına təsir edə biləcək amillər sırasındadır.

Ümumtəhsil məktəblərimizin IX siniflərində mövcud Azərbaycan dili dərsliklərində mürəkkəb cümlələrə belə bir tərif verilir:

“İki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gələn cümləyə mürəkkəb cümlə deyilir.”(4, səh. 64)

Tərifin ardınca isə nümunə olaraq belə bir cümlə verilmişdir:

“Adını eşitcək başını qaldırıb heyrətlə üzümə baxdı, zənbil əlindən yerə düşdü”. (4, səh. 64)

2020-ci ildə çap edilmiş “Azərbaycan dili 9” dərsliyində də qeyd etyimiz tərif və cümlə olduğu kimi saxlanılır. (5, səh.64)

Nümunədən də görüldüyü kimi verilmiş cümlə mürəkkəb cümlənin tabesiz növünə aiddir. Tərəflər tabesizlik intonasiyası ilə bağlanıb, birinci cümlə- “Adını eşitcək başını qaldırıb heyrətlə üzümə baxdı” cümləsi ikinci cümlənin zənbil əlindən yerə düşdü” cümləsinin səbəbinə çevrilmişdir. Deməli, bu tip mürəkkəb cümlə ilə qarşılaşan şagirdə belə bir sual yarana bilər:

-Mürəkkəb cümlənin yaranmasına səbəb nədir?

Müəllimin cavabında müxtəlif yanaşma ola bilər, məsələn müəllim cavab olaraq bildirə bilər ki, iki cümlə tabesizlik və yaxud tabelilik intonasiyasının köməyi ilə yaranmışdır. Bu cavab şagird üçün aydın ola bilər, çünki 9-cu sinif şagirdləri Azərbaycan dili dərslərindən bilir ki, dilimizdə tabelilik və tabesizlik kimi iki sintaktik əlaqə vardır. Əgər şagirdə belə bir sual yaranarsa ki, iki cümlə sadəcə tabesizlik və yaxud tabelilik əlaqəsinə görəmi yaranmışdır? Bu zaman müəllimin cavabı da qaneedici olmalıdır, məsələn müəllim cavab olaraq qeyd edə bilər ki, iki cümlənin birləşib yeni bir mürəkkəb cümlə əmələ gətirməsində sadəcə sintaktik əlaqənin deyil, məna əlaqəsinin də (ilkin mərhələdə tabesiz mürəkkəb cümlələri nəzərdə tutub) rolu vardır. Mürəkkəb cümləyə tədris zamanı bu şəkildə yanaşılması şagirdlərin nitq inkişafına əsaslı təsir göstərəcəkdir. Yeri gəlmişkən dərsliyin 64-cü səhifəsində 15, 16-cı tapşırıqları şagirdlərin sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlənin bir-birindən fərqləndirilməsinə həsr edilmişdir:

16-cı tapşırığın şərtində yazılır: “Mürəkkəb cümlələri seçib komponentlərini sintaktik cəhətdən təhlil edin. Durğu işarələrini bərpa edib qoyulma səbəbini izah edin. (4, səh. 65)

Tapşırığın məzmununa diqqət yetirdikdə aydın olur ki, şagirdlərə təqdim edilmiş cümlələrin bəziləri sadə, bəziləri isə mürəkkəb cümlələrdir, maraqlıdır ki, mürəkkəb cümlələrin bir qismi tabesiz, digər qismi isə tabelidir. Həmin cümlələrin bəzilərinə nəzər salaq: “2. Elm sahilisiz bir dəryadır alim də sahilisiz dəryaya atılmış dalgıcdır. (C.Rumi) 3. Kim həqiqəti inkar edərsə özü ziyan çəkir (Qaliley). 4. O insan xoşbəxtkdir ki başqalarının həyatından dərs almağı bacarır (T. Fontane). ...”. (4, səh.65) Çalışmanın növbəti şərtində qeyd olunur ki, 3 və 4-cü cümləni sadə cümləyə çevirin. Çevirmə zamanı hansı dəyişiklik baş verdi. Nə üçün? (4. səh.65)

Çalışmanı həll etməli olan şagirdlər ilk növbədə sadə cümlənin bir, mürəkkəb cümlənin isə iki qrammatik əsasa malik olduğunu bilməli, mürəkkəb

cümlənin tərəflərini təşkil edən sadə cümlələr arasında vergül işarəsindən istifadə etməklə mürəkkəb cümlə tərkibindəki sadə cümlələr arasında sərhədi müəyyənləşdirməlidirlər. Bu zaman müəyyən ediləkdir ki, 2-ci cümlədə “Elm sahilsiz bir dəryadır alim də sahilsiz dəryaya atılmış dalğıcıdır” birinci qrammatik əsasdan sonra tabesizlik intonasiyası var, vergül işarəsi ilə cümlə sərhədini təyin etmək mümkündür. Eyni zamanda şagird müəyyən edəcəkdir ki, birinci cümlədən sonra nöqtə işarəsindən istifadə etməklə ikinci cümləni böyük hərflə, yeni cümlə kimi də başlamaq mümkündür. 3-cü cümlə ilə işləyən şagird cümlədə iki qrammatik əsasını müəyyən edəcək, lakin 2-ci cümlədə olduğu kimi burada vergüllə bərabər nöqtə işarəsi ilə də cümlə sərhədlərinin ayrılmadığını görəcək, çünki bu cümlə tabeli mürəkkəb cümlədir, tərkib hissələri bağlayıcı sözlə (kim) bağlanıb. Əgər şagird cəhd etsə ki, ilk işlənən cümlədən sonra nöqtə işarəsindən istifadə edib növbəti cümləni böyük hərflə yeni cümlə kimi başlasın, tabelilik intonasiyası buna imkan verməyəcək. 4-cü cümlədə belədir. “O insan xoşbəxtkdir ki, başqalarının həyatından dərs almağı bacarır.” Cümləsinin tərkib hissələri arasında vergüldən istifadə edən şagird tərəflər arasında nöqtə qoymağa cəhd etsə görəcək ki, cümlədə bir natamamlıq duyulur. Doğrudur, şagird bu natamamlığın səbəbləri haqqında məlumatsızdır, o, növbəti mövzularda bunun səbəbini öyrənəcək, öyrənəcək ki, tabeli mürəkkəb cümlələr tabelilik intonasiyası, tabelilik bağlayıcısı ilə bağlanır və onlar arasındakı tabelilik intonasiyası, baş cümlədə buraxılmış bir üzvün budaq cümlədə verilmə səbəbi imkan vermir ki, baş və budaq cümlə arasında vergüldən çox intonasiyadan, nöqtə durğu işarəsindən istifadə edilsin.

Mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələrin rolu, mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələrin məqsəd və intonasiyaya, şəxsə görə növləri, müxtəsər və geniş olması tərəfləri arasındakı məna əlaqələri, tabelilik əlaqəsi kimi məsələlərin kompleks şəkildə tədisi şagirdlərin nitqinin zənginləşməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat:

1. Sevil Cavadova. *Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Azərbaycan dili (dövlət dili) fənni üzrə metodik vəsaiti*, Bakı: Şərq-Qərb, 2020.
2. Sevil Cavadova. *Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslinin metodik vəsaiti*, Bakı: Şərq-Qərb, 2020.
3. Ə. Tanrıverdi. *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*, Bakı: Elm və Təhsil, 2017
4. T. Hacıyev, S. Bektəşi, Y. Hüseynova. *Azərbaycan dili 9 Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik*, Bakı: Şərq-Qərb, 2016
5. T. Hacıyev, S. Bektəşi, Y. Hüseynova. *Azərbaycan dili 9 Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik*, Bakı: Şərq-Qərb, 2020
6. Y. Ş. Kərimov. *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (Dərslik)*, Bakı: Səda, 2013.

I.M.Cəlilova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
irade.calilova@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA TƏLİMİN SƏMƏRƏLİLİYİNİ ARTIRMAQ ÜÇÜN DİDAKTİK OYUNLARDAN İSTİFADƏ

Xülasə

Didaktik oyunlar öyrənənlərin yaş, intellektual, ümumiyyətlə, inkişaf səviyyələrində uyğun şəkildə tətbiq olunmalıdır. Tədris prosesində didaktik oyunların bütün növlərindən istifadə edilməlidir. Təlimin bütün səviyyələrində biliyin asan mənimsənilməsini, əşya və hadisələr haqqında düzgün təsəvvürlərin yaranmasına, nitq və təfəkkürün inkişafını, biliklərin uzun müddət hafizədə qalmasını, məşğələnin maraqlı olmasını, uşaqların fəallığını təmin etmək üçün didaktik oyunlar əvəzəlməzdir.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Резюме

Дидактические игры должны применяться в соответствии с возрастом, интеллектуальным и общим уровнем развития учащихся, в учебном процессе должны использоваться все виды дидактических игр. Дидактические игры незаменимы для легкого приобретения знаний на всех уровнях обучения, формирования правильных представлений об объектах и событиях, развития речи и мышления, долговременной памяти знаний, интереса к уроку, активности детей.

USE OF DIDACTIC GAMES TO INCREASE EFFICIENCY OF EDUCATION IN PRESCHOOL CHILDREN

Summary

Didactic games should be applied in accordance with the age, intellectual and general developmental levels of learners. All types of didactic games should be used in the teaching process. Didactic games are indispensable for easy acquisition of knowledge at all levels of learning, the formation of correct ideas about objects and events, the development of speech and thinking, long-term memory of knowledge, the interest of the lesson, the activity of children.

Açar sözlər: təlim, bilik, bacarıq, didaktik oyun, nitq və təfəkkür

Ключевые слова: обучение, знание, навыки, дидактическая игра, речь и мы

Key words: training, knowledge, skills, didactic game, speech and thinking

Azərbaycan Respublikası bu gün bütün sahələrdə inkişaf edir və uğur qazanır. İnkişaf özünü təhsil sahəsində də göstərməkdədir. Cəmiyyət dəyişdikcə təhsil sistemi də dəyişir, yeniləşir, inkişaf edir, daha müasir məzmun və forma kəsb edir. “Qeyd olunanlarla yanaşı, sürətlə modernləşən Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin insan kapitalının inkişafı çağırışına cavab verməsi istiqamətində yeni addımların atılmasına və ümumi təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasına ehtiyac vardır” (1, 104).

Müasir dövrümüzün reallığı onu tələb edir ki, təhsil şəxsiyyətin ehtiyaclarını ödəyə biləcək bir şəkildə qurulsun. Ölkənin gələcəyinin necə insanlarının əlində olması bir çox mənada məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən, məktəbdən asılıdır. Əgər məktəbəqədər təhsil müəssisələri, məktəblər öz tərbiyəvi, öyrədici, inkişafetdirici vəzifələrini uğurla həyata keçirə bilsə XXI əsrin tələblərinə uyğun şəxsiyyətlər yetişdirə bilər. Buda sözsüz ki, həm insanlar, həm cəmiyyət, həm də ümumilikdə dünyanın mənafeyinə uyğun olar. Bunlar isə təlimin səmərəliliyi və keyfiyyəti ilə birbaşa bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının təhsil islahatı insan hüquqlarının qorunmasına dair beynəlxalq konvensiyalar və digər beynəlxalq müqavilələr əsas götürülməklə yüksək mənəvi dəyərlərə malik şəxsiyyətin yetişdirilməsi istiqamətində dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunur.

Azərbaycan Respublikası qədim elm və mədəniyyət ocağıdır. Əlbəttə ki, vaxtilə qazanılmış biliklər, milli dəyərlər, bacarıqlar və xüsusiyyətlər saxlanılmaqla, dünya təhsilinə inteqrasiya edir. Müasir texnoloji və mədəni dəyişikliklər vastəsi ilə uşaqlar araşdırma aparmaq, nəticə çıxarmaq, problemləri həll etmək kimi bacarıqlara yiyələnirlər və bunda da təlimin böyük rolu vardır. Təlimin səmərəliliyinin hər vasitə ilə yüksəldilməsi, inkişaf etdirilməsi qazanılan biliklər, bacarıqlar, vərdislər, keyfiyyətlər və dəyərlərin daha da təkmilləşdirilməsinə, möhkəmləndirilməsinə çox böyük şərait yaradır.

Təlimin səmərəliliyinin artırılmasında didaktik oyunların rolu böyükdür. Oyun, uşaqların ətraf aləmi dərk etmə vasitəsidir. Oyunda varlığın obrazlı əksi baş verir. Uşaqlar oyun oynayarkən həyatın müxtəlif hadisələrini təsvir edir, böyükkləri təqlid edirlər. Məktəb yaşına çatmamış uşaqların oyun oynayarkən “Məktəbli”, “Müəllim” kimi “obrazlar” yaratması onların məktəbə adaptasiya olunmasında, təlim faaliyyətinə maraqla qoşulmasında əsas rol oynayır. Ümumiyyətlə, oyun kiçik yaşların əsas fəaliyyət növüdür.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təliminin səmərəliliyinin artırılmasında didaktik oyunlar mühüm yer tutur və ciddi təlim vasitəsidir. Uşaqlar oyun prosesində həyatı dərk etməyi öyrənir, onlar həmçinin oyun oynayarkən materialın rəngini, formasını, xassələrini, məkan münasibətlərini və kəmiyyətini öyrənir, bitkilər, heyvanlar haqqında müəyyən təsəvvürlər əldə edirlər. Ümumiyyətlə, oyunlar uşaqların dünyagörüşünü artırır, təfəkkürünü, nitqini və hafizəsini inki-

şaf etdirir, təlimə maraqlarını artırır. Oyun prosesində onlar yeni-yeni biliklər qazanır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda oyun vasitəsi ilə yaradıcılıq qabiliyyəti inkişaf edir. Bu zaman da onlarda analiz, sintez, ümumiləşdirmə, qruplaşdırma və s. təfəkkür prosesləri inkişaf edir. Onlar gördükləri fakt və hadisələrə münasibət göstərə bilirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda məşğələlərin oyun elementləri üzərində qurulmasının əsası səbəbi kimi onu göstərə bilərik ki, oyunla dərk etmə məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak proseslərinin öz təbiətindən irəli gəlir və idrak prosesi canlı müşahidədən - fakt və hadisələrin qavranılmasından başlanır. Ətraf aləm haqqında təsəvvürlər nə qədər dolğun olarsa, onun əsasında yaranan anlayış və qanunlar da şüurlu mənimsənilər [5, 78]. Məhz bu mənimsəmə prosesində oyunun çox böyük rolu vardır. Didaktik oyunlar öyrənilən mövzunu tez, asan və şüurlu mənimsəməyə, yaxşı yadda saxlamağa, həmçinin də uşaqları fəallaşdırmağa kömək edir. Məşğələlərdə didaktik oyunlardan istifadə edərkən uşaqların maraq və ehtiyacları nəzərə alınaraq istifadə olunmalıdır.

Didaktik oyunlarda yeni mövzunun öyrənilməsində, möhkəmləndirilməsində və tətbiqində istifadə edilir. Ancaq bir nüansı xatırladaq ki, didaktik oyunlardan lazım gəldikdə, ehtiyac duyduqda istifadə etmək faydalıdır. Didaktik oyunlar ilk növbədə, yeni anlayışların mənimsənilməsi prosesini intensivləşdirir, bilikləri möhkəmləndirir, ən əsası vaxta qənaət olunur. Təlim prosesi tərbiyəçi-müəllimlərin əlaqələndirici, istiqamətverici, uşaqların işə tədqiqatçı, yaradıcı funksiyalarının təmin olunması istiqamətində qurulur. Təlimin bütün mərhələləri uşaqların meyl və maraqların əks etdirir. Oyunlardan istifadə zamanı əsas məqsəd nitq bacarıqlarına, kommunikativ bacarıqlara və nitq mədəniyyətinə yiyələnməkdir.

Böyük pedaqoqlar hər zaman təlimin səmərəliliyini düşünmüş və təlimdə faydalı sayılan fəaliyyət növlərindən olan didaktik oyunlardan istifadənin rolunu yüksək qiymətləndirmişdirlər. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, didaktik oyunlar və onların məzmunu demək olar ki, əyaniliyin bir növüdür və təlim məqsədlərinin reallaşmasına kömək edən, təlimin səmərəliliyinə xidmət edən vasitələrdən biridir.

Didaktik oyunlar vasitəsi ilə uşaqlar rənglərə, formalara, surətlərə görə fikirləşir, mövcud anlayışların, hadisə və proseslərin mahiyyətini şüurlu surətdə mənimsəyə bilirlər. Didaktik oyunlar həm dərk etmə marağını artır və həm də təlimin səmərəliliyini təmin edir. Həmçinin öyrənilənlərin uzun müddət yadda qalmasına imkan verir. Didaktik oyunlardan istifadə zamanı uşaqlar öyrəndiklərini daha asan və daha yaxşı mənimsəyirlər.

Pedaqoqlar belə qeyd edir ki, uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında oyun çox böyük rol oynayır və bunu yaşlıların həyatında əməyin oynadığı rola bərabər tuturlar. Yəni, yaşlı adamın həyatında iş, fəaliyyət nə dərəcədə əhəmiyyətə malikdirsə, uşağın da həyatında oyun da o qədər vacib və əhəmiyyətlidir.

Didaktik oyun anlayışının məzmunu təlim prosesinin əsasını təşkil edir. Fəal/interaktiv fəaliyyət hər hansı anlayışın mahiyyətinin, məzmununun kiçikyaşlı uşaqlara oyun elementləri və didaktik oyunlarla çatdırılmasını, uşaqların marağını təmin edən təlim mühitinin oyun xarakterində təşkil olunmasını zəruri sayır. Anlayış dedikdə gerçəkliyin bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin təfəkkürdə ümumiləşdirilmiş inikası formalarından biri başa düşülür. Anlayışlar beynin məhsuludur. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar ətraf aləmi hiss orqanları (görmə, eşitmə, ləngimə, qoxu) ilə qavrayırlar. Ətrafdakı bütün hadisələr, əşyaların xassələri ilk öncə beynində əks olunur, sonra isə hiss olunur və qavranılır. Anlayışlar dedikdə ümumiləşdirilmiş təsəvvürlər başa düşülür. Bilik anlayışların qavranılması nəticəsində yaranır. Təربiyəçi məşğələ zamanı didaktik oyunlardan istifadə etməklə uşaqlarda əşya və hadisələr haqqında tam təsəvvür formalaşdırma bilər.

Uşaqların diqqətini və marağını öyrədilən mövzuya yönəltmək və mənimsəmənin keyfiyyətini yüksəltmək üçün səmərəli vasitələrdən biri təlim prosesində oyun-tapmacalardan, oyunlardan istifadə etməkdir. Belə ki, təربiyəçi anlayışların əsas mahiyyətini izah edərkən didaktik oyunlardan istifadə edərsə daha yaxşı nəticə əldə edə bilər. Əşya haqqında şifahi-sözlə məlumat vermək əvəzinə, ona aid oyun tapmacaların təşkili, yaxud “Bu nədir?”, “Bu nəyin səsidir?”, “Əlamətlərini de” və başqa tipli didaktik oyunların aparılması anlayışı aydın mənimsənilməklə yanaşı, uzun müddət yadda saxlanılmasına kömək edir. Həmçinin materialın şüurlu mənimsənilməsinə imkan yaradır. Burada əsas diqqət yetirilməli məqam odur ki, didaktik oyunların məzmunu təlim məqsədinə xidmət etməlidir.

Oyunda maraqlı və çətin tapşırıqlara yer verilməsi uşaqların emosionalılıqla, təşəbbüskarlıqla öyrənmələrinə gətirib çıxarır.

Təlimin bütün sahələrində didaktik oyunlar aktualdır. Əşya və ya hadisə haqqında ilk tanışlıq zamanı didaktik oyunlar çox yaxşı nəticə verir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə dövlət strategiyası//Kurikulum 2013.14, s. 103-113
2. Bədiyev S.R. Yeni təlim texnologiyalarından mühazirə mətnləri. Bakı: Dərələyaz-M, 2009, 200 s.
3. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə nitq hissələrinin tədrisi. Bakı: ADPU, 2010, 2005
4. Əlizadə Ə.Ə., Sultanova İ.H. Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı, 2008, 173 s.
5. Həsənov M., Bəhmənova C. İbtidai siniflərdə fəal və interaktiv metodlardan istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. Bakı, 2008, 173 s.
6. Hüseynzadə R.L. Pedagogika-2 cildə, Bakı: Mürtəcim, 2013, 550 s.
7. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nasir, 2003, 520 s.
8. Sadıqova T.B. Uşaqların məktəb təliminə hazırlanmaları prosesində didaktik oyunlardan istifadənin imkan və yolları. Ped.elm. nam. Dis. Bakı, 2006, 159 s.

Ç.N.Mirzəyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
chinaremirzayeva1998@gmail.com

DÜNYA TƏCRÜBƏSİNDƏ KLASSİK İDARƏETMƏ MƏKTƏBLƏRİ

Xülasə

Elmi məqalədə idarəetmə anlayışı, təhsilin idarə olunması təcrübəsi öyrənilmişdir. İdarəetmə elminin inkişafına görə təkamül mərhələləri: elmi idarəetmə məktəbi, klassik və ya inzibati idarəetmə məktəbi, insani münasibətlər sistemi, müasir idarəetmə (kəmiyyət) məktəbləri araşdırılmışdır. Bir elm kimi idarəetmənin əsasını qoyan Fayol və onun "Elmi idarəetmənin prinsipləri" və "Məqazin idarəedilməsi" adlı kitabları, təcrübəyə əsaslanaraq təklif etdiyi prinsiplər araşdırılaraq öyrənilmişdir. Fayolun idarəetmə funksiyaları və onların qruplaşdırılması, bürokratik idarəetmə, bürokratik idarəetmənin üstünlükləri və əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri, mənfə cəhətləri göstərilmişdir. İdarəetmə elminin öz inkişafına görə təkamül mərhələləri: elmi idarəetmə məktəbi, klassik və ya inzibati idarəetmə məktəbi, insani münasibətlər sistemi, müasir idarəetmə (kəmiyyət) məktəbi qruplaşdırılmışdır.

Elmi idarəetmədə F.U.Teylor, Frank və Liliya Qilbertlər və Henri Hanttun işləri və Friderix V.Teylorun işin səmərəliliyini artırmaq üçün iş prosesinin yenidən formalaşdırılması üçün elmi idarəetmənin üsulları aşkara çıxarılmışdır. Eləcə də digər idarəetmə məktəblərinin idarəetmədə olan yeniliklərinin müsbət və mənfə təəffləri aşkarlanmışdır.

CLASSICAL MANAGEMENT SCHOOLS IN WORLD EXPERIENCE

Summary

The concept of management and experience of education management were studied in the scientific article. According to the development of management science, the stages of evolution are grouped: scientific school of management, classical or administrative school of management, system of human relations, modern school of management (quantity). Fayol, who laid the foundations of management as a science, and his books, Principles of Scientific Management and Magazine Management, studied the principles he proposed based on experience. File management functions and their grouping, bureaucratic management, advantages and main features of bureaucratic management, disadvantages are shown. Stages of evolution for the development of management science: scientific school of management, classical or school of administrative school, system of human relations, modern school of management (quantity).

In scientific management, the work of F.U.Taylor, Frank and Lilia Gilbert and Henry Hunt, and Friderix V.Taylor's methods of scientific management have been identified to reshape the work process in order to increase the efficiency of work. The

pros and cons of other management schools' innovations in governance were also identified.

DÜNYA DENEYİMİNDE KLASİK YÖNETİM OKULLARI

Özet

Bilimsel makalede yönetim kavramı ve eğitim yönetimi deneyimi incelenmiştir. Yönetim biliminin gelişimi için evrim aşamaları: bilimsel yönetim okulu, klasik veya idari yönetim okulu, insan ilişkileri sistemi, modern yönetim (nicel) okulları incelenmiştir. Bir bilim olarak yönetimin temellerini atan Fayol, Bilimsel Yönetimin İlkeleri ve Dergi Yönetimi adlı kitaplarında deneyime dayalı olarak önerdiği ilkeleri inceledi. Dosya yönetiminin işlevleri ve gruplandırılması, bürokratik yönetim, bürokratik yönetimin avantajları ve temel özellikleri, dezavantajları gösterilmektedir. Yönetim biliminin gelişimi için evrim aşamaları: bilimsel yönetim okulu, klasik veya idari okul okulu, insan ilişkileri sistemi, modern yönetim okulu (nicelik). Bilimsel yönetimde, F.U.Taylor, Frank ve Lilia Gilbert ve Henry Hunt'ın çalışmaları ve Friderix V.Taylor'ın bilimsel yönetim yöntemleri, işin verimliliğini artırmak için iş sürecini yeniden şekillendirmek için tespit edilmiştir. Diğer yönetim okullarının yönetişimdeki yeniliklerinin artıları ve eksileri de belirlendi.

Açar sözlər: təhsil, idarəetmə, məktəb, prinsip, klassik, planlaşdırma

Anahtar sözcükler: eğitim, yönetim, okul, ilke, klasik, planlama

Key words: education, management, school, principle, classic, planning

“İdarəetmə” ingilis sözü olub “menecment”, rus dilində “управление” kimi tərcümə olunur. Lakin “idarəetmə” ilə “menecment” öz məzmunlarına görə fərqli anlayışlardır. “İdarəetmə” daha geniş anlayışdır, obrazlı desək, o dövlətin də, avtomobilin də, hər hansı bir müəssisənin (kollektivin) də idarə olunmasını özündə birləşdirir, menecmentə nisbətən daha universaldır, genişdir. Menecment idarəetmənin bir hissəsidir və deməli ona daxildir. Menecment həm də təhsilin idarə edilməsinin bir hissəsi olmaqla yanaşı müəssisə miqyasındakı hadisə və prosesləri əhatə edir. İdarəetmə bütün hallarda menecmenti əvəz edə bilər, əksi isə mümkün deyildir.

Hazırda dünyanın 50-yə qədər ölkəsində təhsilin idarə olunması təcrübəsi öyrənilmiş, beynəlxalq məsləhətçilərin iştirakı ilə geniş təhlil olunmuş, müvafiq struktur dəyişiklikləri ilə bağlı tədbirlər planı hazırlanmışdır. Ümumiyyətlə, dünyada idarəetmə təcrübəsi çox qədimdir. Bizim eramızdan əvvəl III minilliyə aid olan Şumerdə tapılmış saxsı lövhələrdə kommersiya sövdələşməsi və qanunları barədə məlumatlar verilmişdir. Bu da onu göstərir ki, qədim Şumerdə idarəetmə praktikası mövcud olmuşdur. Arxeoloji qazıntılardan məlum olur ki, hətta ibtidai icma dövründə yaşayan insanlar mütəşəkkil qruplarda birləşmiş və birgə fəaliyyət göstərmişlər, daha doğrusu, idarə olunmuşlar.

Qədimdə böyük təşkilatların yaranması açıq göstərir ki, onlar idarəetmə strukturuna malik olmuşlar. Babilistanın asma bağları, inklərin Maçu-Pikçu şə-

həri və Misir ehramları koordinasiya edilmiş mütəşəkkil idarəetmə səyləri nəticəsində yarana bilərdilər. İllər keçdikcə, bəzi təşkilatların idarə edilməsi daha mürəkkəb, daha çətin olmuş, təşkilatlar özləri isə daha güclü və daha dayanıqlı olmuşlar. Buna misal olaraq, yüz illərlə mövcud olmuş Roma imperiyasını göstərmək olar. Sərkərdələrin rəhbərlik etdikləri Roma legionları idarəetmənin dəqiq strukturuna malik olduqları üçün, planlaşması və intizamı pis təşkil edilmiş Avropanın və Yaxın Şərqi o zamankı qüdrətli dövlətləri üzərində möhtəşəm qələbələr qazanmışlar.

Müasir idarəetmənin bütün formalarını qədim dövrün çiçəklənən təşkilatlarında görmək olar. Lakin həmin dövrdəki idarəetmənin xarakteri və strukturu ümumiyyətlə bugünkündən fərqlənirdi. Məsələn, rəhbərlər və işçilər arasında fərq daha az idi, həmçinin orta pilləli rəhbərlər daha az idi. O dövrün rəhbər işçiləri çalışırdılar ki, idarəçilik pillələrinin sayı az olsun. Onlar bütün vacib qərarları özləri qəbul edirdilər. Çox vaxt rəhbərliyi bir nəfər yerinə yetirirdi (ayfa başçısı və yaxud padşah). Əgər idarəetmənin yüksək səviyyəsində olan şəxs yaxşı lider və ya hökmdar idisə, məsələn, Makedoniyalı İsgəndər, Yuli Sezar və ya Adrian kimi, onda bütün işlər də yaxşı gedirdi, hakimiyyətə Neron kimi bacarıqsız rəhbər gəldikdə isə ölkəni geriye atırdı.

Qədim dövrlərdə elə təşkilat nümunələri olmuşdur ki, hal-hazırda bizim dövrümüzdəki təşkilatlar kimi idarə olunmuşlar. Buna ən parlaq nümunə Roma katolik kilsəsidir. Xristianlığın yaradıcıları tərəfindən müəyyən edilmiş struktur: papa, kardinal, arxiyepiskop, yepiskop və kilsə keşişi iyerarxiyası bu gün də uğurla həyata keçirilir. Həmin quruluş, bu gün mövcud olan bir çox təşkilatlardan da üstündür. Ola bilər ki, elə həmin səbəbdən Roma katolik kilsəsi uzun əsrlər boyu inkişaf etdiyi halda, ayrı-ayrı təşkilatlar və hətta xalqlar yaranıb sonradan süquta yetmişlər. Təşkilatların tarix boyu mövcud olmalarına baxmayaraq, XX əsrə qədər heç kəs onları elmi yolla və sistemli şəkildə idarə etməyi düşünməmişdir. Qədim dövrlərdə, hakim olan insanları, təşkilati idarə etməkdən daha çox, sərvət toplamaq və siyasi hakimiyyəti əldə saxlamaq maraqlandırmışdır. Həm də, hər dövrün öz inkişaf xüsusiyyətləri və mülkiyyət münasibətləri müxtəlif olduqları üçün, təşkilatlara və onların idarə olunmalarına da münasibət fərqli olmuşdur.

Bir elm kimi idarəetmə isə XX əsrin əvvəllərində yaranmışdır və bu tarix 1911-ci ildə sahibkar alim olan Fayol "Elmi idarəetmənin prinsipləri" adlı kitabının nəşrindən başlanır. Əvvəllər istehsal meneceri, sonralar isə məsləhətçi işləyən Fayol qazandığı təcrübəyə əsaslanaraq təklif etdiyi prinsipləri "Maqazin idarəedilməsi" (1903) və digər yuxarıda adını çəkdiyimiz kitabda işdə səmərəliliyin artırılması üçün 4 prinsipi irəli sürmüşdür:

1. Əməkdaşların öz işlərini necə yerinə yetirdiklərini öyrənmək, onların malik olduqları bilikləri müəyyənləşdirmək, işin yerinə yetirilmə yollarını inkişaf etdirməklə tətbiq etmək;

2. Yerinə yetirilən işin yeni üsullarını dəqiqləşdirmək və standart əməliyyatları kodlaşdırmaq;

3. İşçilərin malik olduqları bilik və bacarıqlarını işin yerinə yetirilməsi ilə bağlı tələblərə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək və tələb olunan qaydalar üzrə işin yerinə yetirilməsi üçün müvafiq təlimat vermək;

4. İş üçün kifayət və məqbul hesab olunan səviyyəni müəyyən etmək və işin daha da təkmilləşdirilməsi üçün əmək haqqı sistemini müəyyənləşdirmək.

Fayola görə elmi rəhbərlik prinsiplərinin üç məqsədi vardır:

-səmərəsiz işin səbəblərini öyrənmək və lazımı məsləhət vermək;

-səmərəsizliyin aradan qaldırılması yollarını göstərmək;

-müəyyən qanun və qaydalara istinad etməklə idarəetmənin bir elm olduğu qənaətinə gəlmək.

Fayolun verdiyi bu idarəçilik anlayışında icra olunacaq vəzifənin planlaşdırılması onun performansından ayrılmasının lazım olduğu vurğulanmışdır. O, burada nəzarət işinə də böyük əhəmiyyət vermişdir. Əslən fransız olan Amerikalı sahibkar və tədqiqatçı alim Anri Fayol idarəetmə barədə ilk dəfə sistemli şəkildə nəzəriyyə irəli sürmüşdür. Məhz bu səbəbdən, onu “menecmentin atası” adlandırırlar. A.Fayolun idarəetmə nəzəriyyəsinə əsas töhfəsi ondan ibarətdir ki, o, idarəetmə prinsiplərini sistemləşdirdi və bir neçə qarşılıqlı əlaqəli funksiyaları menecmentin universal funksiyaları kimi təqdim etməklə onların tətbiqinə tam proses kimi baxdı. Klassik idarəetmə məktəbinin cəmiyyət üçün həyata keçirdiyi başlıca yenilik, əvvəllər tətbiq olunan idarəetmə təcrübəsi əsasında yeni elmi yanaşmalar və çalarlar gətirməsidir. Bu məktəb idarəetmə prinsiplərini, funksiyalarını, metodlarını və üslublarını müəyyən etməklə yanaşı, onların təcrübə olaraq həyata keçirilməsi mexanizmini də hazırlamış oldu. Fayol idarəetməni bir-birini izləyən mərhələlərdən ibarət olan bir proses kimi işləmiş, bu prosesin mərhələlərini idarəetmə funksiyaları kimi aşağıdakı 5 qrupda vermişdir:

-Planlaşdırma

-Təşkilətmə

-Aparıcılıq

-Koordinasiya

-Nəzarət

Fayolun apardığı tədqiqatlar göstərir ki, o, planlaşdırmaya və təşkilətməyə daha çox üstünlük verir, qalan üç funksiyanı isə ikinci dərəcəli hesab etmişdir. Hətta, dolayı yolla olsa da hiss olunur ki, o, nəzarətə kifayət qədər əhəmiyyət verməmişdir. Əlbəttə, bu, təhsil sahəsində aparılan islahatların, Təhsil Qanunu və yeni idarəetmə mexanizminin tələblərinə uyğundur.

Bürokratik idarəetmə-qaydalara, bir qrup iyerarxiya, bütöv əmək bölgüsü, firma əməliyyatları, uzunmüddətli nüfuza əsaslanan sistemdir.

Bürokratik idarəetmənin üstünlükləri:

-səmərəli və daimi olması;

-hamı ilə eyni formada rəftar olunması;

-ümumi qaydaları hamının bilməsi

Bürokratik idarəetmənin mənfi cəhətləri:

-sərt qaydaların olması;

-qərarların ləng verilməsi.

Bürokratik idarəetmənin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1.Qaydalar: bu qaydalar iş vaxtında bütün işçilərin davranışları üçün rəhbərliyin tələbləridir;

2. Bərabər dəyərləndirmə: bütün işçilərə qaydalar və mövcud məlumatlar əsasında qiymət verilir;

3. Əmək bölgüsü: vəzifələrin daha ali, daha ixtisaslı sahələrə bölünməsi prosesi;

4.İyerarxik struktur; təşkilatda hər bir vəzifə üçün verilmiş güc və səlahiyyətin ölçülməsini təmin edən təşkilati struktur;

5.Səlahiyyəti struktur: təşkilatda müxtəlif səviyyədə fərqli əhəmiyyətlikdə olan qərarvermə hüququnu müəyyən edən təşkilati strukturdur:

-ənənəvi struktur: adət və ənənəyə əsaslanan səlahiyyət strukturu;

-karizmatik səlahiyyət: hər bir şəxsin qavradığı xüsusi keyfiyyət və imkanı baxımdan toplanmış səlahiyyətdir;

-rasional hüquqi səlahiyyət: bütün işçilərə tətbiq edilən, bərabər dəyərləndirmə qaydasına və hüquqlarına əsaslanan səlahiyyət struktur.

6. Uzunmüddətli nüfuz vəzifəsi; həm işçilər həm də ümumi kollektiv üzvlərini fəaliyyət dövründə vəzifələrə yönəltməkdir. İşin təhlükəsizliyi təmin edilsin, bu, o vaxt mümkün olur ki, işçi təhsillidir və öz fəaliyyətini qənaətbəxş icra edə bilər.

7. Rasionallıq: təşkilati məqsədlərə çatmaq üçün ən effektiv vasitələrin istifadəsini ifadə edir.

İ.Hüseynov, A.İsayev, Z.Aquinin, Z.Əhmədov və Ə.Əliyev idarəetmə elminin öz inkişafına görə aşağıdakı təkamül mərhələlərini göstərmişlər:

I-Elmi idarəetmə məktəbi (1885-1920);

II-Klassik və ya inzibati idarəetmə məktəbi (1920-1950);

III-İnsani münasibətlər sistemi (1930-1950);

IV-Müasir idarəetmə (kəmiyyət) məktəbi (1950-indiyədək). (2, s.191)

Elmi idarəetmə F.U.Teylor, Frank və Liliya Qilbertlər və Henri Hanttın işləri ilə daha çox bağlıdır və təqribən 1885-1920-ci illəri əhatə edir. Friderix V.Teylor (1856-1915) işin səmərəliliyini artırmaq üçün iş prosesinin yenidən formalaşdırılması üçün elmi idarəetmənin üsullarını müəyyən etməklə daha çox tanınır. O, inanırdı ki, bir məhsulun istehsalı üçün sərf olunan vaxtın və əmək bölgüsünün artırılması yolu ilə azaldılarsa istehsal prosesi (təhsildə təlim prosesi) daha da səmərəli ola bilər. Teylor, əsasən istehsal problemləri ilə və istehsalın məhsuldarlığının artırılması ilə məşğul olsa da, onun fikirlərinin təhsilin idarə edilməsində, təlim prosesinin optimallaşdırılmasında və səmərəliliyinin artırılmasında əhəmiyyəti vardır.

1910-cu ildə Teylorun elmi idarəetmə nəzəriyyəsi təcrübədə özünü doğrultdu və ölkə daxilində daha geniş tətbiq edilməyə başlandı. Həddindən artıq ixtisaslaşma və ya işin sadələşdirilməsi bir çox işçiləri monotonluq və ya işin təkrarlanması baxımından qane etməməyə səbəb oldu. İşçilər gördü ki, performansları artırıldıqda menecerlər onları daha çox işlətməyə başlayırlar.

Teylorun davamçıları Frank Gilbert (1868-1972) Teylorun nəzəriyyəsinə yenilik gətirməklə yanaşı vaxt-hərəkət prinsipinə dair töhfələr verdilər. Onların məqsədi: 1) xüsusi işə (tapşırığa) daxil olan komponent fəaliyyətləri yerinə yetirməklə hər bir fərdin işini tədqiq edib, təhlil etmək lazımdır; 2) hər komponent işi (tapşırığı) yerinə yetirmək üçün daha yaxşı üsulların tapılması; 3) hər komponent fəaliyyətlərini yenidən təşkil etməklə az vaxt və az qüvvə sərf etməklə daha səmərəli iş görmüş olsunlar.

S.Rəsulov, R.Əzizov belə hesab edirlər ki, “İdarəetmə elmi nəzəriyyəsi idarəetmədə müasir yanaşma olmaqla, idarəedicilərə (məktəbdə direktor, müavirlər, sinif rəhbərləri, fənn metodbirləşmələrinin rəhbərləri və s.) düzgün istiqamət və rəhbərlik etməklə, təlim-tərbiyə sahəsində yüksək nailiyyətlər qazanılmasına, təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin, öyrənənlərin bilik və bacarıqlarının düzgün qiymətləndirilməsinə, idarəetmə işinin demokratik əsaslarla qurulmasına, Təhsil sahəsində İslahat Proqramının və Təhsil Qanununun tələblərinin yerinə yetirilməsinə kömək göstərir.” (6, s.73)

İdarəetmənin elmi nəzəriyyəsi Teylor tərəfindən inkişaf etdirilən elmi nəzəriyyənin müasir yanaşmasını daha da yaxşılaşdırır, idarəetmənin keyfiyyətini yüksəldir. İdarəetmə informasiya sistemləri qərarvermə prosesində müəssisə (məktəb) daxilində və müəssisə xaricində baş verən hadisələri və yenilikləri öyrənməklə daha düzgün qərarlar verilməsi üçün imkanlar yaradır.

İdarəetmə prinsipləri bütövlükdə cəmiyyətin və idarəetmə orqanlarının fəaliyyətini istiqamətləndirən, həm də müəyyən bir çərçivəyə salan rəhbəredici qaydalar, davranışlar sistemidir.

İstənilən müəssisə təşkil olunarkən ilk növbədə onun müəyyən prinsipləri olur. Müəssisə hansı fəaliyyət növü ilə məşğul olacaq? Nə istehsal edəcək? Kimin üçün istehsal edəcək? və s. suallara qanun səviyyəsində cavab verməlidir. “Prinsip” anlayışı mahiyyəti və məzmununa görə qanun səviyyəsində bir prosesi əhatə edir. İdarəetmə prinsipləri idarəetmə münasibətlərinə obyektiv təsir göstərir. İdarəetmə prinsipləri idarəetmə münasibətlərinə obyektiv təsir göstərir. İdarəetmə prinsipi idarəetmənin təşkili, metodları və funksiyaları sistemində aparıcı mövqeyə malikdir. Ona görə də bu prinsip idarəetmə sistemində, idarəetmə quruluşuna müəyyən tələblər qoyur.

Təhsil müəssisələrinin idarə olunması müəyyən prinsiplərə əsaslanır və bu prinsiplərdə müəssisəyə rəhbərliyin əsas qaydaları, idarəetmə orqanlarının təşkilati quruluşu və onların iş üslubu, qarşısında qoyulan tələblər, kollegial idarəetmə orqanlarının pedaqoji kollektiv ilə qarşılıqlı əlaqəni, kollektivin müxtəlif idarəetmə

prinsipləri arasındakı münasibətlərin forma və üsulları öz əksini tapır. İdarəetmə ilə bağlı bir çox elmi ədəbiyyatda idarəetmənin prinsiplərinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əslində bu təbii hal hesab edilməlidir, çünki idarəetmənin özünün məzmununa müxtəlif yanaşmalar vardır. Məsələn, fransız tədqiqatçısı.

İnzibati (klassik) idarəetmə məktəbi idarəetmə prinsiplərini aşkarladı, idarəetmə funksiyalarını təsviretdi və təşkilatın bütünlüklə idarə olunmasına sistemli yanaşmanı izah etdi. Bu məktəb:

- idarəetmə prinsiplərini;
- idarəetmə quruluşunu (strukturunu);
- idarəetmə funksiyalarını;
- menecmentin metodlarını;
- menecmentin üslublarını elmi surətdə müəyyənləşdirdi və bərqərar etdi.

Menecmentdə insani münasibətlər məktəbinin yaranmasında və inkişafında ən böyük xidməti olan iki alimi-Meri Parker Follett və Elton Meyonu göstərmək olar. İlk dəfə xanım Meri Folett menecmenti “digər adamların köməyi ilə işin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi” kimi təyin etmişdir. Elton Meyonun məşhur eksperimentləri, xüsusən Xotomdakı “Uestern Elektrik” zavodunda aparılan tədqiqatları, menecment nəzəriyyəsində yeni istiqamət açdı. E. Meyo aşkar etdi ki, dəqiq müəyyənləşdirilmiş iş əməliyyatları və yaxşı əmək haqqı heç də elmi idarəetmə məktəbi nümayəndələrinin hesab etdikləri kimi, həmişə əlaqələr zamanı yaranan münasibətlər çox vaxt rəhbərlərin söylərini üstələyir. Bəzən işçilər, rəhbərlərin istək və maddi stimullarına rəğmən öz qruplarındakı iş yoldaşlarının istəklərinə daha üstün reaksiya verirlər.

Abraham Maslou və başqa psixoloqların da tədqiqatları bu hadisənin səbəblərini başa düşməyə imkan verdi. A.Maslouya görə adamların işə münasibətləri və hərəkətləri, heç də pulun köməyi ilə qismən yerinə yetirilə bilən yalnız iqtisadi maraqlarla yox, həm də müxtəlif tələbatlarla bağlıdır.

Bu nəticələrə əsaslanaraq davranış məktəbin tədqiqatçıları hesab edirdilər ki, əgər rəhbərlik öz işçilərinə çox qayğı göstərsə, onda onların razılığının səviyyəsi artar, bu isə məhsuldarlığın artmasına gətirib çıxarar. Onlar insan münasibətlərinin idarə edilməsi üsullarından istifadə etməyi məsləhət görürdülər. Bu üsullardan bir-baş rəhbərlərin daha effektiv hərəkət etmələri, işçilərlə məsləhətləşmələr və onlara bir-biri ilə əlaqə yaratmaq üçün daha geniş imkanlar verməyi göstərmək olar.

Davranış məktəbinin baniləri, əsas etibarını ilə şəxslər arasında münasibətlərin yaradılması metodlarına diqqət yetirməklə, insani münasibətlər məktəbini daha çox zənginləşdirdilər. Yeni yanaşma, əsasən təşkilatların qurulması və idarə edilməsində davranış konsepsiyalarının tətbiqi ilə şəxsin özünün imkanlarının dərk edilməsində ona kömək göstərmək idi. Ümumiyyətlə demək olar ki, bu məktəbin əsas məqsədi insanların qabiliyyətləri və söyləri hesabına təşkilatların effektivliyini artırmaq idi. Davranış yanaşması o qədər geniş yayılmışdı ki, 60-cı illərdə bütün idarəetmə sahələrini demək olar tamamilə əhatə etmişdi. Əvvəl-

ki məktəblər kimi, bu məktəbin nümayəndələri də, idarəetmə problemlərinin həllində “ən yaxşı, yeganə” üsul” olduğunu iddia edirdilər. Onların əsas postulatı bu idi ki, davranış haqqında elmləri düzgün tətbiq etmək, həm ayrı-ayrı işçinin, həm də ümumilikdə təşkilatın effektivliyinin artmasına kömək edər.

Cəmiyyətdə mövcud olan hər bir fərdin müəyyən qabiliyyəti vardır. Müxtəlif insanlar eyni bir işi, eyni bir alətlə, eyni səviyyədə yerinə yetirə bilmirlər. Ona görə də, onların fərdi xüsusiyyətlərini-hər bir fərdin tələbatını, qabiliyyətini, səriştəsini və psixologiyasını nəzərə almaq lazımdır. Deməli, insani münasibətlər məktəbində hər bir fərdin qabiliyyəti, daxili tələbatı, səriştəsi və psixologiyası nəzərə alınır.

İnsani münasibətlər məktəbi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və son nəticə əldə edilməsi üçün fərdi (şəxsi) münasibətlərin idarə olunmasını, onların sosial və psixoloji vəziyyətlərinin nəzərə alınmasını, rəhbərlərin işçilərə qayğı ilə yanaşması faktorlarını aşkar etdi. Bu məktəb:

- psixologiya;
- ictimai münasibətlər;
- insan amili;
- hakimiyyət və nüfuz;
- motivləşdirmə (həvəsləndirmə);
- işin məzmunu və iş şəraiti;
- rəftar (qarşılıqlı münasibət) və səriştə amillərini menecmentə gətirdi və onların nəzərə alınmasını zəruri etdi.

İ.Hüseynov, A.İsayev, Z.Aqui, Z.Əhmədov və başqaları isə belə hesab edirlər ki, “Riyaziyyat, statistika, kibernetika, informatika elmləri və onlarla bağlı olan bilik sahələri menecment nəzəriyyəsinin inkişafında böyük rol oynamışlar. Onların rolunu elmi metodların tətbiq edilməsində də görmək olar.” (2, s. 196)

İkinci Dünya müharibəsinə kimi kəmiyyət metodları idarəetmədə kifayət qədər istifadə edilmirdi. İngilislər almanların hava hücumu zamanı kütləvi şəkildə məhv olmamaq üçün özlərinin məhdud sayda olan döyüş təyyarələri və hava hücumundan müdafiə vəzifələrindən daha effektiv istifadə etmək üsullarını axtarmalı oldular. Sonralar müttəfiqlərin Avropaya çıxarılmasını təmin etmək, lazım olan hərbi təchizatın effektivliyini maksimallaşdırmaq üsullarını axtarmaq lazım gəldi. “Əməliyyatların tətbiqi” ümumi adı altında birləşdirilən bu metodlar sonralar daha da təkmilləşdirilərək müasir problemlərinin də həllində kəmiyyət metodları kimi istifadə edirlər. Riyazi üsulların və modellərin tətbiqi, sözün əsl mənasında, təşkilatın əməliyyat problemlərinə elmin tətbiqidir. Problemin qoyuluşundan sonra əməliyyatı tədqiq edən bir qrup mütəxəssis hadisələrin gedişinin modelini hazırlayır. Model, reallığın təsəvvür edilməsinin formasıdır. Adətən model, reallığı sadələşdirir və ya onu mücərrəd təsvir edir. Modellər reallığın mürəkkəbliyini başa düşməyi asanlaşdırır. Model yaratdıqdan sonra

dəyişənlərə miqdar qiymətləri verir. Bu obyektiv olaraq hər bir dəyişəni müqayisə etmək və onlar arasında münasibəti təsvir etməyə imkan verir.

Bu gün vərdiş etdiyimiz kompüter texnologiyası, müxtəlif riyazi-iqtisadi modellərin tətbiqi yolu ilə əvvəllər çox çətin olan və ya mümkün olmayan fiziki işləri elmi əsaslarla yerinə yetirməyə imkan verir. Riyazi modellərin qurulması ilə müxtəlif problemlər həll edilir. Kibernetika, informatika, psixologiya və s. elm sahələri bu məktəbə əsaslanır. Müasir idarəetmə (kəmiyyət) məktəbi-modellərin qurulması, kompüterlərin tətbiqi, yüksək rabitə texnologiyası, iqtisadi-riyazi üsulların tətbiqini menecmentə gətirdi və çox böyük dəqiqliklə həyata keçirdi. Bu məktəb:

- kibernetikanı;
- informatikanı;
- iqtisadi-riyazi modelləri;
- kompüter texnologiyasını;
- mürəkkəb rabitə texnologiyasını və s. elmi-texniki yenilikləri bərqərar etdi.

Ümumiyyətlə, yuxarıda haqqında danışılan bu dörd məktəb tərəfindən yaradılan və ya sistemləşdirilən bütün prinsiplər, metodlar, funksiyalar, üslublar menecmentdə yerinə və vacibliyinə görə eyni zamanda tətbiq olunmalıdırlar. Əks halda tam və uğurlu idarəetməyə nail olmaq mümkün deyildir.

Hal-hazırda, idarəetmə məktəblərinin hazırlayıb bizə miras qoyduqları bütün klassik idarəçilik qaydaları daha da təkmilləşdirilir və inkişaf etdirilir. Belə ki, keçən əsrin əvvəllərində mövcud olmayan və bu gün real olaraq həyata keçirilən kosmosa uçuşun təşkili və idarə olunması, kompüter informasiya texnologiyalarının tətbiqi, yeni idarəetmə sistemlərinin bariz nümunəsi hesab edilə bilər. Müasir kompüter texnologiyaları və idarəetmə sistemləri, ən mürəkkəb və ən çətin texnoloji proseslərin və dünyanın bir çox ölkələrində bölmələri olan transmilli şirkətlərin idarə olunmasına imkan və şərait yaratmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynova X.S. *İdarəetmənin həyata keçirilmə mərhələləri və təhsilin idarə olunmasında Deminq-Şukart modelindən istifadə.* //Elmi əsərlər, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, cild 85, №5, 2018, s.246-250
2. Hüseynov İ., İsayev A., Aqai A., Əhmədov Z. *Müasir məktəb idarəetməsi və təhsil menecmentliyi.* 2017, *Latın nəşriyyatı*, 233 səh.
3. Mahmudov M. *Dünyada təhsil sistemləri.* Bakı: Mütərcim, 2014, 480 səh.
4. Mehrabov A.O. *Azərbaycan təhsilinin konseptual problemləri.* Bakı, 2010, 443 səh.
5. Mehrabov A.O. *Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri.* Bakı, Mütərcim, 2007, 456 səh.
6. Rəsulov S., Əzizov R. *Təhsili idarəedilməsinin nəzəri və praktik məsələləri,* Bakı: Müəllim, 2012, 173 səh.

E.F.Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elmiraaxmedova@icloud.com

AİLƏ VƏ MƏKTƏB QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN PEŞƏYÖNÜMÜ İŞİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Orta məktəbin təhsil mühiti şəraitində məktəblilərin peşəyönümü işinin psixoloji və pedaqoji aspekti orta məktəb şagirdlərinin sosiallaşma problemlərinin həllindən, gələcək həyat yolunu seçməkdən, dünyagörüşü təcrübəsi əldə etməkdən ibarətdir. Məktəb, ailə və cəmiyyət uşağı cəmiyyətin gələcək fəal üzvü kimi formalaşdırır. Üstəlik, uşağın şəxsiyyəti onun həyatı və fəaliyyətinin, eyni zamanda, ictimai münasibətlərin təsiri altında formalaşır. Ailə tərbiyəsinin şərtləri uşaqların əmək hazırlığı səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Orta məktəb şagirdlərinin peşəyönümündə ailə ilə məktəb arasında qarşılıqlı əlaqənin nəzəri aspekti təhlil edilir, səmərəli qarşılıqlı əlaqənin məzmunu və formaları formalaşdırılır. Bununla da qeyd etmək olar ki, peşəyönümü müddə ailə və məktəbin qarşılıqlı əlaqəsi ən vacib şərtlərdən biridir.

ВЛИЯНИЕ СЕМЕЙНО-ШКОЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ПРОФЕССИОНАЛЬНУЮ РАБОТУ

Резюме

Психолого-педагогический аспект профессиональной деятельности учащихся в образовательной среде общеобразовательной школы заключается в решении задач социализации учащихся общеобразовательной школы, выбора дальнейшего жизненного пути, приобретения опыта. Школа, семья и общество формируют ребенка как будущего активного члена общества. Кроме того, личность ребенка формируется его жизнью и деятельностью, а также социальными отношениями. Существенное влияние на уровень трудовой готовности детей оказывают условия семейного воспитания. Анализируется теоретический аспект взаимодействия семьи и школы в профессиональной ориентации учащихся средней школы, формируются содержание и формы эффективного взаимодействия. Однако следует отметить, что взаимодействие семьи и школы является одним из важнейших условий в карьере.

IMPACT OF FAMILY-SCHOOL RELATIONS ON PROFESSIONAL WORK

Summary

The psychological and pedagogical aspect of the vocational work of students in the educational environment of secondary school consists in solving the problems of socialization of secondary school students, choosing a future life path, gaining experience. School, family and society shape the child as the future active member of

society. Moreover, a child's personality is shaped by his life and activities, as well as by social relationships. The conditions of family upbringing have a significant impact on the level of labor readiness of children. The theoretical aspect of the interaction between family and school in the vocational orientation of secondary school students is analyzed, the content and forms of effective interaction are formed. However, it should be noted that the interaction of family and school is one of the most important conditions in the career.

Açar sözlər: ailə, məktəb, peşəyönümü, şagird, şəxsiyyət

Ключевые слова: семья, школа, карьера, ученик, личность

Key words: family, school, career, student, personality

Məktəb və ailənin qarşılıqlı əlaqəsi müəllimlər və valideynlərin birgə fəaliyyəti və ünsiyyəti prosesində qarşılıqlı həyata keçirilir. Nəticədə hər iki tərəf inkişaf edir. Deməli, məktəb və ailənin qarşılıqlı əlaqəsi onların inkişafının mənbəyi və mühüm mexanizmidir.

Uşağın həyatı iki mühüm sahədən ibarətdir: dəyişiklik və inkişafa məruz qalan məktəb və ailə. Cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində başqaları ilə yanaşı ailə dəyərlərinin də itirilməsi demoqrafik problemlərin əsas səbəblərindən birinə çevrilmişdir. Ona görə də vacib və aktual problemlərdən biri də məktəblə ailənin əməkdaşlığıdır.

Təhsil problemlərinin uğurlu həlli o halda mümkündür ki, ailə və məktəb qarşılıqlı əlaqədə olsun. Ailələr və məktəblər arasında əməkdaşlıq problemi getdikcə daha da aktuallaşır. Bu problemin dərinliyinə əsasən görə ki, hər iki tərəfin əslində özünə görə haqlı olaraq bir sıra narazılıqları var. Belə ki, müəllimlər valideynlərin övladlarının məktəb həyatına maraq göstərməməsindən, bəzən zəif təhsildən, mənəvi dəyərlərin olmamasından, passivliyindən şikayətlənirlər. Valideynlər də öz növbəsində dərs yükünün çox olmasından, müəllimin laqeydliyindən, uşaq kollektivindəki münasibətlərdən narazılıq edirlər.

Böyük rus pedaqoqu V.Suxomlinskiyin yazdığı kimi: “Köklər ailədə qoyulur, ondan sonra budaqlar, çiçəklər, meyvələr çıxır. Məktəbin pedaqoji müdrikliyi ailənin mənəvi sağlamlığı üzərində qurulur”. [3]

İslahatlar dövründə təhsil sistemi o qədər sürətlə dəyişir ki, valideynlər çox vaxt bu dəyişiklikləri yetərinə başa düşməzlər, tədris fəaliyyətində əsas diqqəti öz məktəb təcrübələrinə yönəldirlər, bu isə əksər hallarda müasir tələblərdən geri qalır. Bu uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün müəllim təhsil prosesini mümkün qədər açıq, məlumatlı və valideynlər üçün əlçatan etməlidir. Təcrübə göstərir ki, valideynlərlə müəllimlər arasında qarşılıqlı anlaşma yaranarsa, bu zaman valideynlər məktəb və müəllimlə fəal əməkdaşlığa can atmağa başlayırlar və beləliklə, birgə fəaliyyət formalaşır.

Aşağıdakı əxlaq normalarına güvənmək müəllimə uşaqlarla pedaqoji problemlərin həllində anlaşılmazlıqdan, parçalanmadan qaçmağa kömək edəcəkdir:

- övladlarının təhsili və tərbiyəsi, onların psixoloji və pedaqoji səriştəsi üçün şagirdlərin valideynləri qarşısında məsuliyyət hissi;
- valideynlərlə pedaqoji əlaqələrin fəal və daimi axtarışı (və yalnız onların köməyinə ehtiyac olduqda onlara müraciət etməmək);
- valideyn hisslərinə hörmət, uşaqların qabiliyyətlərinə və davranışlarına diqqətsiz və əsassız qiymət verməkdən çəkinmək;
- uşaqların gözündə valideynlərin nüfuzunun artırılması (uşaqlara valideynlərin ən dəyərli keyfiyyətlərini göstərmək, pedaqoji fəaliyyətdə valideynlərin bu keyfiyyətlərini və qabiliyyətlərini nəzərə almaq);
- valideynlər üçün zəruri tələbləri təqdim edərkən nəzakət və etibarlılıq (məsuliyyətlərinizi onlara keçməmək vacibdir);
- peşəkar özünü inkişaf prosesində nəzərə alaraq, ona ünvanlanan tənqidi bəyanatları qəbul edərkən səbr.

Hamımız bilir ki, şagirdlərin peşəyönümü sistemində mühüm həlqə məktəbin valideynlərlə qarşılıqlı əlaqəsidir. Təcrübə göstərir ki, valideynlər adətən uşaqlarının həyat və peşə planlarının müəyyən edilməsində fəal iştirak edirlər. Eyni zamanda, peşə seçimi, təhsil yollarının müəyyənləşdirilməsi məsələləri həm şagirdlərin özləri, həm də onların valideynləri üçün çətin bir vəzifədir. Sonuncunun məsləhətləri çox vaxt peşə dünyasında müəyyən ixtisasların real ehtiyaclarına uyğun gəlmir. Valideynlər həmişə uşaqların maraq və qabiliyyətlərini bilmir və obyektiv qiymətləndirmirlər. Valideynlərin istəkləri ilə məktəblilərin peşəkar niyyətləri bir çox hallarda üst-üstə düşür.

Bütün bunlar uşaqların işə hazırlanmasında və peşə seçimində ailəyə köməklik göstərməyə yönəlmiş valideynlərlə xüsusi işin təşkilini zəruri edir.

“Ailədə aparılan peşəyönümü işində şəxsi nümunədən, öz şəxsi əməkləri, işi ilə xalqın hörmət və etimadını qazanmış adamların, peşə sahiblərinin nümunəsindən istifadə edilməsi mühümdür. Bununla yanaşı, müxtəlif peşələrin təbliğatı, uşaqların maraq göstərdikləri peşələrə onlarda məhəbbət hisslərinin aşılması, ən başlıcası isə onların müəyyən bir peşəyə ürəkdən bağlanmasına, maraq və meyllərinin həmin peşə üzərində cəmlənməsinə nail olmaq lazımdır”[5. s.220].

Ailə ilə məktəb arasında qarşılıqlı əlaqə problemi təkcə uşağı peşələr aləminə tanıtmmaq deyil, həm də harmonik fiziki və əqli cəhətdən sağlam şəxsiyyət formalaşdırmaqdır. Ona görə də ailədə və məktəbdə uşağın həyatının bütün sahələrini əhatə edən, hərtərəfli, çoxşaxəli, şəxsiyyətini inkişaf etdirən mühit yaratmaq lazımdır.

Belə əməkdaşlığın əsas şərtləri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır: konkret pedaqoji məqsədlərin həyata keçirilməsində tərəflərin qarşılıqlı marağı; açıqlıq

və qarşılıqlı etimad; qarşılıqlı yardım; uşaqların peşə yönümü problemlərinin həllində birgə söylər.

Fəaliyyət strukturunun təhlili göstərir ki, o, ətraf aləmin şüurlu psixi əks olunması ilə həyata keçirilir. İstənilən fəaliyyətdə insan öz hərəkətlərinin məqsədini az-çox dərk edir, gözlənilən nəticəni təsəvvür edir, hərəkət etdiyi şərtləri qavrayır və qiymətləndirir, əməliyyatların ardıcılığını nəzərə alır, iradi söylər göstərir, fəaliyyətin gedışatına nəzarət edir, təcrübələr keçirir, uğur və uğursuzluq əldə edir. İstənilən fəaliyyət (peşə seçimi) aşağıdakı struktur komponentlərədən ibarətdir: məqsəd; motiv; vasitə; hərəkət; nəticə.

Fəaliyyət kateqoriyalarında bir orta məktəb şagirdinin peşə seçiminə formalaşmasının təhlili, tədqiqatımız çərçivəsində şagirdlərə bu fəaliyyətin öyrədilməsi haqqında danışmağa imkan verir ki, bu da öz növbəsində belə təlimlərin həyata keçirilməsi ailə və məktəbin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur.

Şagirdlərin peşə yönümü problemi A.S.Makarenko, S.T.Şatskinin əsərlərində geniş əksini tapmışdır. A.S.Makarenko "Təhsil metodları" kitabında müəllimin təhsil almış insanın "xarakterinin hərəkətinə" fəal müdaxilə etmək və onun peşəkar istəklərini daim tənzimləmək hüquqlarını qətiyyətlə müdafiə edirdi. Hər bir şagird üçün onun psixofiziki xüsusiyyətlərinə, maraq və meyllərinə uyğun olmayan yanlış peşə seçimi mənəvi narazılığa, fəallığın itirilməsinə səbəb olur. Bu məqsədlə pedaqoq, müəllim, valideyn və psixoloqların birgə işinə ehtiyac var. Hər hansı bir tərbiyənin (estetik, əxlaqi, əmək) mahiyyəti insan psixikasını, onun hər hansı hadisəyə münasibətini, davranışını şüurlu şəkildə formalaşdırmaq bacarığıdır. Əmək təlimi prosesində şagirdlər özlərini sosial əhəmiyyətli fəaliyyət növündə sınamaq imkanı əldə edirlər. Bu baxımdan müəllimlə uşaqlar arasında münasibətlərin məzmunu və formaları dəyişir. Şagirdlərin öz müqəddəratını təyin etmə azadlığı pedaqoji rəhbərliyi nəzərdə tutur ki, bu da öyrənilən şəxsiyyət əsasında şagirdlərin peşə seçiminə birbaşa təsir göstərməklə ifadə olunur.

Məktəblilər üçün peşəyönümünün prinsipləri hansılardır?

- Şüur prinsipi. Şüur peşə haqqında yaxşı biliyi qabaqcadan müəyyən edir: insan bu peşədə nəyi bilməli və bacarmalıdır;

- Onların fərdi psixoloji imkanlarının, habelə sağlamlıq vəziyyətinin tələbatını nəzərə alaraq peşə seçməkdə sərbəstlik prinsipi.

Peşəyönümündə bu prinsiplərə əməl olunması gənclərin öz peşəsini düzgün seçməsinə kömək edir. Peşəyönləndirmə işinin təşkilində diaqnostik və tərbiyəvi aspektlər sıx vəhdət və qarşılıqlı asılılıq şəraitində həyata keçirilməlidir. Peşəkar maraqlar, meyllər, xüsusiyyətlər, oriyentasiya, peşə seçmək motivləri öyrənildikdən sonra şagirdnin ona tövsiyə olunan və ya seçdiyi peşəyə hazırlığını gücləndirməyə yönəlmiş təhsil fəaliyyəti hazırlanır. Peşəyönümü təkcə "kim olmaq" problemini deyil, həm də "nə olmaq" problemlərini həll etməlidir. Məktəbdə peşəyönümü işinin təşkili xüsusilə mühüm yer tutur, çünki məhz şagird-

lərə düzgün istiqamətdə uzunmüddətli sistemətik təsir etmək imkanı vardır. Peşə təhsilinin tərkib hissəsi peşə təbliğatıdır və onun aparılmasının əsas formaları müxtəlif peşə nümayəndələri ilə görüşlər, müəssisələrə, ali məktəblərə ekskursiyalardır. Bu işdə söhbətlər mühüm rol oynayır. Bu cür söhbətlər müəyyən bir peşə ilə tanış olmağa, onların düzgün seçiminin insan üçün əhəmiyyətinə dair suallara həsr oluna bilər. Peşəkar seçim dedikdə, məqsədi abituriyentlərin təlim və sonrakı iş üçün psixofizioloji və sosial uyğunluq dərəcəsini və imkanlarını elmi əsaslı metodlardan istifadə etməklə müəyyən etmək olan xüsusi təşkil edilmiş tədqiqat prosesi başa düşülür.

Yeniyyətlərin gələcək peşələrini seçmələri əsasən valideynlərinin mövqeyindən asılıdır. Təcrübə göstərir ki, bu məsələdə ailə ilə məktəb əməkdaşlığı vacibdir. Əməkdaşlığın əsas istiqamətləri peşəyönümünün psixoloji və pedaqoji məsələlərinə dair üfüqlərin genişləndirilməsi, valideynlərin peşəyönümündə fəal iştirakına cəlb edilməsidir. Şagirdlərin şüurlu peşə seçiminə hazırlanmasına kömək etmək üçün valideynlər arasında kütləvi işin aparılması onların uşaqların taleyi üçün məsuliyyətinin daha dərindən dərk edilməsinə, yeniyyətlərin maraqlarına, meyllərinə, qabiliyyətlərinə daha diqqətli münasibətin formalaşmasına kömək edir. Ailə və məktəb arasında əlaqə təhsildə vahid xətt inkişafına şərait yaradır. Düzgün peşə seçimi fərdin peşəkar və sosial inkişafı üçün zəruri şərtədir. Məktəbin və ailənin ən mühüm vəzifəsi şagirdləri həyata, düzgün, şüurlu həyat yolunu seçməyə hazırlamaqdır.

Valideynin məqsədyönlü pedaqoji hərəkətlərini ailə məişətinin gündəlik obyektiv təsirləri ilə uzlaşdıran tərbiyə formalarından biri ailə tərbiyəsidir. Ailə tərbiyəsi prosesində uşaqların fiziki sağlamlığının əsası qoyulur. Onlarda təbiət, cəmiyyət, ictimai münasibətlər haqqında təsəvvürlər yaranır və s. Ailə tərbiyəsinin ümumi vəzifəsi uşağı mövcud ictimai şəraitdə həyata hazırlamaqdan, konkret vəzifəsi isə ailə şəraitində uşağa onun normal surətdə formalaşması üçün zəruri bilik, bacarıq və vərdislər aşılamaqdan ibarətdir. Ailə tərbiyəsində məqsəd uşağın hərtərəfli (əqli, mənəvi, əxlaqi, fiziki) inkişafının təməlini qoymaq, onu əməyə, müstəqilliyə alışdırmaqdır. Ailəyə valideyn rəhbərlik edir. Valideyn ailədə uşağa onun anadan olduğu ilk gündən tərbiyəvi təsir göstərir. Həmin tərbiyəvi təsir uşağın məqsədyönlü formalaşması prosesini təşkil edir. Məhz buna görə də ölkəmizdə valideynin rolu dövlət əhəmiyyətli zəruri iş səviyyəsinə qaldırılmışdır; onun mənafeyi qanunvericiliklə mühafizə olunur və mənəvi normalarla tənzim edilir [2].

Məktəb müəllimlərinin valideynlərlə işi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır: bütün valideyn komandası ilə, qrup və ya fərdi şəkildə. Təhsildə məktəb və ailənin qarşılıqlı əlaqəsi zəruridir, çünki valideynlər övladlarını cəmiyyətimizin layiqli vətəndaşları kimi görmək istəyirlər. Ailənin köməyi olmadan məktəb təhsilin yüksək nəticələrini təmin edə bilməz. Sosial institutlardan fərqli olaraq, ailə hər gün uşağa təsir edir, ona görə də onun şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasında

demək olar ki, qeyri-məhdud imkanları var. Müəllim situasiyanı nəzərə alaraq məqsədyönlü şəkildə ünsiyyət qurarsa, söhbətin yalnız məzmununu deyil, həm də onun gedişatını, mümkün variantlarını və gözlənilməz dönüşlərini əvvəlcədən düşünürsə, valideynlərlə dostluq əlaqələrinin qurulması daha asandır.

Beləliklə, ailə ilə məktəb arasında qarşılıqlı əlaqə problemi yalnız uşağı peşələr aləminə tanıtmaq deyil, həm də harmonik fiziki və əqli cəhətdən sağlam şəxsiyyət formalaşdırmaqdır. Ona görə də ailədə və məktəbdə uşağın həyatının bütün sahələrini əhatə edən hərtərəfli, çoxşaxəli, şəxsiyyətini inkişaf etdirən mühit yaratmaq, orta məktəb şagirdlərini öz peşəsini daha şüurlu şəkildə seçməyə hazırlamaq lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi. Ümumtəhsil müəssisələrində peşəyönümü xidmətinin təşkili. Metodik vəsait, Bakı-2021, 110 səh.*
2. <https://aztehsil.com/valideyn/141-valideyinlrl-laqlrin-qurulmas-v-mhhkmlnmsin-rhbrlik.html>
3. <https://ustschool.edusite.ru/p46aa1/p12aa1.html>
4. *İlyasov Müseyib İbrahim oğlu. Məktəbdə peşəyönümü işinin sistemi, Bakı-1997, 62 səh.*
5. *İlyasov Müseyib İbrahim oğlu. Peşəyönümünün əsasları. Bakı-1951, 350 səh.*
6. *Ləzizə Qasımova, Rəhimə Mahmudova. Pedaqogika. Bakı:Çaşıoğlu, 2012, 546 səh.*

E.V.Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elmirahesenova3098@gmail.com

UŞAQLARIN İNKİŞAFINDA OYUNCAQLARIN ROLU

Xülasə

Oyuncaqlar uşaq oyunlarının atributudur. Oyuncaqlar uşaq oyunlarını daha məzmunlu və əhəmiyyətli edir. Oyuncaqlar ayrı-ayrı ictimai formasiyalarda müxtəlif olmuşdur. Hər tarixi dövrün ictimai-siyasi tələbinə uyğun olaraq dəyişmişdir. Oyuncağın yaranma tarixi qədimdir. Hər tarixi dövrün özünəməxsus oyuncağı olmuşdur. Oyuncaqlar elə şəraitdə saxlanılmalıdır ki, uşaqlar onlardan istədikləri vaxtlarda istifadə edə bilsinlər. Oyuncaqlar gigiyenik tələblərə uyğun materiallardan hazırlanmalıdır.

РОЛЬ ИГРУШЕКЪ В РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ

Резюме

Игрушки - атрибут детских игр. Игрушки делают детские игры более значимыми. Игрушки были разнообразны в разных социальных формациях. Он менялся в соответствии с социально-политическими требованиями каждого исторического периода. Происхождение игрушки древнее. У каждого исторического периода своя игрушка. Игрушки следует хранить таким образом, чтобы дети могли ими пользоваться, когда захотят. Игрушки должны быть изготовлены из гигиенических материалов.

THE ROLE OF TOYS IN CHILDREN'S DEVELOPMENT

Summary

Toys are an attribute of children's games. Toys make children's games more meaningful and important. The toys were varied in different social formations. It has changed in accordance with the socio-political requirements of each historical period. The origin of the toy is ancient. Each historical period has its own toy. Toys should be stored in such a way that children can use them whenever they want. Toys should be made of hygienic materials.

Açar sözlər: *oyuncaq, məktəbəqədər, uşaq, oyun*

Ключевые слова: *игрушка, дошкольное, ребенок игр*

Key words: *toy, preschool, child, game*

Oyuncaqlar uşaq oyunlarının atributudur. Dünyaya gəldiyi ilk günlərdən etibarən oyuncaq uşağın əvəzolunmaz yoldaşdır. Oyuncaq körpəni sosial münasibətlərə hazırlamaq və tərbiyə etmək məqsədilə böyük tərəfindən xüsusi olaraq yaradılır. Oyuncaq uşaq üçün əyləncə, sevinc obyektini kimi çıxış edir və

eyni zamanda məktəbəqədər yaşlı uşağın psixoloji inkişafının ən vacib vasitəsidir. [1, 89]

Oyuncaqlar uşaq oyunlarını daha məzmunlu və əhəmiyyətli edir. Oyuncaqlar uşaqların ətraf aləmi dərk etməsində, müstəqil fəaliyyət göstərməsində, nitqin, təfəkkürün inkişafında, dünyagörüşünü formalaşmasında mühüm yer tutur. Oyuncaq uşaqların fiziki, əqli, əxlaqi, estetik və əmək tərbiyəsində əsas rol oynayır. Böyüklərin həyatında məişət əşyaları nə qədər qiymətlidirsə, uşaqların da həyatında oyuncaqlar bir o qədər qiymətli olur. Oyuncaqlar uşaqlarda əşyalarla davranmağı, onlardan harada və necə istifadə etməyi öyrənirlər.

Oyuncaqlar ayrı-ayrı ictimai formasiyalarda müxtəlif olmuşdur. Hər tarixi dövrün ictimai-siyasi tələbinə uyğun olaraq dəyişmişdir. Həmin sinfin uşaqları üçün qiymətli materiallardan, yoxsul uşaqlar üçün adi materiallardan oyuncaqlar hazırlanmışdı. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan oyuncaqlar həmin dövrün ictimai həyat tərzini əks etdirir. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq belə fərqlər aradan götürülmüş oyuncaq fabrikində onun kütləvi istehsalına başlanmışdı.

Oyuncağın yaranma tarixi qədimdir. Hər tarixi dövrün özünəməxsus oyuncağı olmuşdur. İlk oyuncaqlar təbii materiallar olmuşdur. Sonradan sənətkarlar öz uşaqları üçün xırda oyuncaqlar düzəltmişlər, lakin o, oyuncaqlar əmək alətlərinin kiçildilmiş forması idi. Yəni kiçik bel, oraq düzəltmişdir. Bu balaca alətlərlə uşaq müəyyən əmək tapşırıqlarını yerinə yetirir, həm də oynayırdılar. Ovçu alətləri ox, kaman, qılınç, qalxan və s. daha sonra quş, adam, heyvan fiqurları düzəldilmişdir. Sonralar valideynlər uşaqlarına özləri oyuncaqlar düzəltmişlər. Oyuncaqlar uşaqlarda əşyalara qayğılı münasibət yaradır. Eyni zamanda oyuncaq valideyn uşaq münasibətini yaxşılaşdırır. Ana oyuncağı uşağın arzusunu yerinə yetirmək üçün hazırlayır. Ananın düzəltdiyi oyuncaq kukladır.

Sonralar istedadlı dülgərlər, dəmirçilər oyuncaq alətlərinin kiçildilmiş formasını düzəltmişlər. Bu valideynlərin diqqətini cəlb edir. Onlar da övladları üçün bu cür oyuncaq alətlər əldə etməyə səy göstərirdilər. Oyuncaq istehsalı dövlət səviyyəsində inkişaf etməyə başlayır. Odur ki, dövlət tərəfindən oyuncaq fabrikləri yarandı, bu fabrik estetik gözəlliyə malik, uşağın zövqünü oxşayan, müsbət əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə edəcək rəngarəng oyuncaqlar istehsal edirdi.

Obrazlı oyuncaqlar mahiyyət etibarilə müxtəlif olur, ona görə də onlar müəyyən növlərə ayrılırlar. Canlıları əks etdirən oyuncaqlar obrazlı oyuncaqlar adlanır. Belə oyuncaqlara sujetli oyuncaqlar da deyirlər. Onun məzmunu oyunun sujetini təşkil edir. Oyunun əsas personajı canlılar olur. Obrazlı oyuncaqlar içərisində kukla əsas yer tutur. Bu oyuncaqlardan müxtəlif oyunlarda istifadə edilir. Texniki oyuncaqlar məzmunu görə müxtəlif olur. Maşın, qaldırıcı kran, təyyarə, telefon, radio, kompüter, fotoaparət və s. daxildir.

Konstruktiv sökülüb – yığılan oyuncaqlar, tikinti oyuncaqları uşaqlar üçün daha maraqlıdır. Belə oyuncaqlar uşaqlarda erkən yaşdan texnikaya maraq

tərbiyə etməklə yanaşı həm də onlarda təfəkkürün yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Əyləncəli oyuncaqlar. Bu oyuncaqlar gülüş yaradan oyuncaqlardır. Maskarad oyuncaqları. Bu oyuncaqlardan bayramlarda, yeni il şənliklərində istifadə edirlər. Müxtəlif heyvan fiqurlarını əks etdirən maskalar, paltarlar olur. Belə maskalar indi daha çoxdur. Motorlu, spotrlu oyuncaqlar. Bu oyuncaqlar çox hərəkət tələb edir. O uşaqların hərəkət fəaliyyətini artırır.

Musiqili oyuncaqlar. Musiqili oyuncaqlar uşaqların estetik tərbiyəsində çox əhəmiyyətlidir. Teatr oyuncaqları. Didaktik oyuncaqlar. Uşaqların sensor tərbiyəsində didaktik oyuncaqların xüsusi yeri vardır.

Oyuncaqlar elə şəraitdə saxlanılmalıdır ki, uşaqlar onlardan istədikləri vaxtlarda istifadə edə bilsinlər. Oyuncaqlar gigiyenik tələblərə uyğun materiallardan hazırlanmalıdır. Oyuncaqlar rəngi yayılmayan və asanlıqla yuyula bilən materiallardan hazırlanmalıdır. Oyuncaqlar asanlıqla sınıan, bəzi parça materiallarından və şüşədən olmamalıdır.

Həyatın ilk günlərindən uşaq oyuncaqla tanış olur. Körpələr üçün ilk oyuncaqlar-şıqşılqlardır. Böyük bu oyuncaqları uşağa göstərərək uşağın diqqətini oraya cəlb edir və onlarda maraq oyatmağa çalışır. Şıqqıldayan oyuncaqların hərəkəti və səsini böyüyün danışması, mehribanlıqla onun adını çağırması, gülümsəyən üzü, sözləri, üz ifadələrinin müşayiəti bir tam halına çevirir. Beləliklə, bir şəxşaxın köməyi ilə böyük körpə ilə ünsiyyət qurur. [3, 44]

Parlaqlıq, səs, körpənin qeyri-ixtiyari olaraq diqqətini cəlb edir. Körpə onlara baxır, oyuncağı tutan adama gülümsəyir və sonra oyuncaq öz-özlüyündə fəaliyyətə cəlb olunacaq bir əşyaya çevrilir. Həyatın beşinci ayında körpədə əlləri ilə tutma reaksiyası inkişaf edir, vizual-motor koordinasiyası formalaşır və körpə şəxşaxla qeyri-spesifik manipulyasiyalar etməyə başlayır: yelləyir, silkələyir, atır. Uşaq oyuncağın səsinə qulaq asaraq baxışlarını oyuncağa yönəldir. Uşağın diqqətini oyuncağa yönəltməyə kömək etmək, onu müxtəlif rəng və formalı oyuncaqlarla tanış etmək üçün əlverişli emosional fon yaratmaq çox vacibdir.

Bir yaşın sonunda, şəxşaxla oynayarkən körpə ilk səbəb-nəticə əlaqəsini qurur: o anlayır ki, oyuncağı silkələsən səs eşidəcəksən.

Musiqili oyuncaqlar uşağı bütün məktəbəqədər yaşı dövründə cəlb edir. O zıncırovlarla, barabanla, uşaq qarmonları ilə oynamaqdan həzz alır. Onlar böyüdükcə bu cür oyuncaqlarla oyun hərəkətləri mürəkkəbləşir. Məktəbəqədər yaşlı uşağı artıq səslər özü-özünə cəlb etmir, o, hansısa melodiyanı səsləndirir, rollu oyunlara "musiqi müşayiəti" daxil edir. Uşaq ritmə uyğun hərəkətlər edir, musiqini eşidir, onda ritm hissi mükəmməlləşir. [4, 69]

Həyatının birinci ilində uşağı didaktik oyuncaqlarla tanış edirlər. Bu oyuncaqlar avtodidaktizm prinsipi əsasında qurularaq, təhsil məqsədləri üçün hazırlanmışdır və istifadə üsulunu özündə ehtiva edir. Didaktik oyuncaqlara sökülüb-yığılan oyuncaqlar, konstruktorlar, stolüstü çap oyunları və s. daxildir. Uşağa

didaktik oyuncaqlarla davranmağın yollarını göstərən böyüklərdir. Adətən bu hissələrin və detalların rəng, ölçü, forma və s. əlamətlərinə görə uyğunlaşdırılması vacib məsələlərdir. Buna görə də erkən uşaqlıq dövründə didaktik oyuncaqlardan istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə oyuncaqlarla oynayarkən uşaq nəinki hərəkət qabiliyyətini təkmilləşdirir, həm də duyğu standartlarına yiyələnir. Didaktik oyuncaqlarla oynayarkən uşağın müstəqilliyinin təmin edilməsi, səylərinin nəticələrini həyata keçirməsi üçün şərait yaradılır. Uşağın hərəkətləri səmərəlilik və məqsədyönlülük əldə edir. Oyuncaqların parlaqlığı, rənginin və formasının harmoniyası körpədə estetik hissələrin yaranmasına səbəb olur.

Bütün məktəbəqədər uşaqlıq dövründə uşağın obrazlı oyuncaqlara ehtiyacı var, lakin uşaqların müxtəlif yaş dövrlərində onların psixi inkişafında fərqli funksiyaları yerinə yetirirlər. Onlar körpədə xoş təəssürat və müsbət emosiyalar yaradırlar. Erkən məktəbəqədər yaşda müxtəlif oyun növləri mövcuddur: süjetli-rolu, tikinti, didaktik, rejissorluq və s. Obrazlı oyuncaqlar oyun fəaliyyətinin əhatəsini genişləndirir, oyun vəziyyəti yaratmağa və süjetin inkişafına kömək edir.

Kukla təkcə uşaq oyunlarının daimi iştirakçısı kimi deyil, həm də ideal ünsiyyət tərəfdaşı, danışa biləcəyiniz, qayğılarınızı, kədərlərinizi, sevinclərinizi bölüşə biləcəyiniz bir dost kimi çıxış edir. Uşaq, əhval-ruhiyyəsindən asılı olaraq kuklasına fikirlərini, hissələrini bəyan edir: bu gün o, əylənir, dünən isə itaətkar bir qız idi. Uşağın əlindəki kukla bu dəqiqə onun istədiyi kimi hərəkət edir. Onun qayğısına qalır, təhsil verir, öyrədir, biliyini ona ötürür. Yəni, böyüyün uşağa olan münasibətini, funksiyaları kuklaya münasibətdə yerinə yetirir. Yəni böyüyün ona göstərdiyi münasibəti uşaq kuklaya edir. Kuklanın davranışını qiymətləndirərək, uşaq emosional və mənəvi təcrübəsini ona ötürür və bununla da onu özündə həyata keçirir və möhkəmləndirir. Emosional və əxlaqi identifikasiya yaranır, mənəvi qiymətləndirmə formalaşır, emosional təcrübə inkişaf edir, mənəvi keyfiyyətlər formalaşır. Obrazlı oyuncaqlar cinsi rolun mənimsənilməsinə kömək edir, bu da oyuncaq seçiminə və onlarla hərəkətə təsir göstərir. Bununla belə, həm qızlar, həm də oğlanlar gəlincikləri və tüklü heyvan oyuncaqlarını sevir, onlarla müxtəlif oyunlar oynayırlar. [2, 51]

Beləliklə, məktəbəqədər yaş dövrünü oyuncaqsız təsəvvür etmək mümkün deyil və uşaqların bu tələbatlarını düzgün olaraq həyata keçirmək üçün valideyn və tərbiyəçilər mütəxəssis məsləhətindən istifadə etməlidirlər.

Ədəbiyyat:

1. Mursaqulova R., Rüstəmov N. *Məktəbəqədər pedaqogika*. Bakı, 2011
2. Мухина В.С. *Возрастная психология. Учебник для студ. вузов.* — М.: Академия, 1999.
3. Собкин В.С., Скобелыцина К.Н. и др. *Социология дошкольного детства.* — М.: ЦСО РАО, 2013.
4. Эльконин Д.Б. *Психология игры.* — М.: Владос, 1999

G.Ş.İsayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gunel200399@gmail.com

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ŞAĞİRDŁƏRİN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA TƏLİM MÜHİTİNİN ROLU

Xülasə

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, şəxsiyyət, onun cəmiyyətdə formalaşdırılma məsələləri əvvəllər olduğu kimi, indi də aktualdır və təlim mühitində iştirak edən hər bir kəs üçün vacibdir. Çünki, şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesi ilk olaraq ailədə, cəmiyyətdə başlansa da, təlim mühitində bu fəaliyyət daha düzgün və əsaslı şəkildə qurulur. Buna da bir sıra amillər təsir edir ki, qeyd olunan amillərin hər biri şagirdi cəmiyyətə yararlı bir şəxsiyyət kimi yetişdirməyə yönəlmişdir.

ОБУЧЕНИЕ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ РОЛЬ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

Резюме

В результате можно сказать, что вопросы формирования личности в обществе сегодня как никогда актуальны и важны для всех, кто вовлечен в среду обучения. Потому что, хотя процесс становления ученика как личности сначала начинается в семье, в обществе, в учебной среде, эта деятельность выстраивается более правильно и основательно. На это также влияет ряд факторов, каждый из которых направлен на развитие ученика как человека, полезного для общества.

TRAINING IN PRIMARY SCHOOL PERSONALITY FORMATION THE ROLE OF THE ENVIRONMENT

Summary

As a result, it can be said that the issues of personality formation in society are as relevant today as ever and are important for everyone involved in the learning environment. Because, although the process of formation of the student as a person first begins in the family, in society, in the learning environment, this activity is established more correctly and thoroughly. This is also influenced by a number of factors, each of which is aimed at developing the student as a person useful to society.

Açar sözlər: *şəxsiyyət, cəmiyyət, formalaşma, təlim mühiti,amil, şagird, qiymətləndirmə, fəal təlim metodları*

Ключевые слова: *личность, общество, формирование, среда обучения, фактор, ученик, оценка, активные методы обучения*

Key words: *personality, society, formation, learning environment, factor, student, assessment, active learning methods*

Şəxsiyyət problemi müxtəlif dövrlərdə müasir pedaqogika, psixologiya, etika, sosiologiya və digər elmlərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Şəxsiyyətin xarakteristikası ilə əlaqəli məsələlərin hərtərəfli öyrənilməsi onun fəaliyyətinin səmərəli idarə olunması üçün səmərəli mühit yaradır. Biz bilirik ki, hər bir insan fərd kimi dünyaya gəlir, yəni bioloji xüsusiyyətləri ilə insan kimi doğulur, lakin zaman keçdikcə o şəxsiyyətə çevrilir. Son dövrlərdə insan şəxsiyyəti ilə bağlı bu canlanmaya səbəb cəmiyyətdə şəxsiyyətin rolunun xeyli artmasıdır.

Hazırda cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi xeyli dərəcədə fəal və inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılması prosesinin səmərəliliyindən asılıdır. Şəxsiyyətin inkişafı ilə bağlı məsələlərdə, fəaliyyətlərdə yalnız bugünkü təcrübənin deyil, həm də pedaqoji fikrin zəngin ideyalarını nəzərə almaq çox vacibdir. Nəticədə də bununla bağlı olaraq insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesinə təsir edən amillər haqqında müxtəlif fikirlər meydana gəlmişdir. Şəxsiyyətin inkişafı daxili və xarici amillərlə şərtlənir: daxili amillərə genetik, bioloji, fiziki, fizioloji amilləri daxil edə bilərik. Bu cəhətdən daxili amillər insanın şəxsi fəallığını, şəxsin marağını, insanlarla ünsiyyət və münasibətini də özündə birləşdirir. Xarici amillərə isə daxildir: fərdin müəyyən mədəniyyətə, sosial-iqtisadi sinfə və ailə mühitinə məxsusluğu. Bu baxımdan xarici amillər ictimai mühiti, kollektivi, ictimai qrupları, tərbiyəvi təsirləri də özündə birləşdirir.

İnsanın cəmiyyətdə formalaşmasında, düzgün tərbiyə edilməsində bir sıra amillər mühüm rol oynayır. İnsan ayrı-ayrı yaş dövrlərində fiziki, psixi və mənəvi cəhətdən müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olur, onun xarakterində müəyyən yeniliklər, dəyişikliklər meydana gəlir. Buna görə də cəmiyyətimizin üzvü olan insan bilməlidir ki, hansı şəraitdə və hansı amillərin təsiri altında onun şəxsiyyəti inkişaf edir, onun inkişafında irsiyyətin, mühit və tərbiyənin rolu nədən ibarətdir. Şəxsiyyət şagirdin ictimai konkret tarixi həyat şəraitində onun təlim-tərbiyəsi prosesində daha çox formalaşır. Məktəb təliminə psixoloji hazırlıq şəxsiyyətin formalaşmasında bir sıra xüsusiyyətləri nəzərdə tutur.

Təlim-tərbiyə işinin təşkili məktəb mühitində aparılan fəaliyyətin başlanğıc və davamının uğurlu olmasının əsas təminatıdır. Tam təhsil mühiti yaratmaq və əsas məqsədə çatmaq xüsusi nizam-intizamdan və qaydaların tətbiqindən asılıdır. Təlim mühitində şagird şəxsiyyətinə təsir göstərən bir sıra amillər mövcuddur. Müasir təlim metodları məktəbdə şagirdi dövrün tələblərinə uyğunlaşa biləcək bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmaqdan əlavə, eyni zamanda da qarşımızda bir çox vəzifələr qoyur. Çünki məktəb şagirdin müxtəlif yaş dövrlərinə uyğun olaraq təlim-tərbiyə sistemi həyata keçirir.

Bu yaradılmış mühit, orada aparılan fəaliyyətlər də hər yaş dövründə şəxsiyyətin xarakterinin düzgün şəkildə formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Təbiyə işi anlayışı ayrılıqda bir məna daşımır və bu prosesə təkcə bir prizmadan baxmaq doğru deyildir. Bir pedaqoq dərs dediyi şagirdin bacarıqlarının inkişafını təmin etmək üçün bütün müşahidə və diqqətini yönləndirərək, həm individual yanaşmalarla, həm kollektiv münasibətlərlə, həm də fərdi görüşlərlə bir metod müəyyənləşdirməli, hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq fəaliyyətini qurmalıdır. Müəllim mütləq tədqiqatçılıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, müəllimlərin öz şagirdlərini öyrənməkdən ötrü tərtib etdiyi psixoloji-pedaqoji xarakteristika şəxsiyyətinin formalaşmasına lazımi imkanlar yaradır. Müəllim müxtəlif situasiyalarda şagirdə özünəinam hissini yaratmaq üçün həm dərs zamanı, həm də dərsləndikən əlavə şərait yaratmalıdır. Bununla bərabər hər bir təlim fəaliyyəti zamanı təbiyə işi arxa plana keçməməlidir. Müasir təhsil sistemi təhsilənlərə daha geniş aspektdə yanaşaraq müxtəlif bacarıqların üzə çıxması üçün yeni metodikaların tətbiqini həyata keçirərək fənlərin tədrisini, həm də bacarıqların inkişafını birgə, əlaqəli şəkildə tətbiq edir. Nəticə etibarilə nailiyyətlər əldə olunur. Şagirdin dünyagörüşü, intellektual səviyyəsi və təfəkkürü daim inkişaf edir və bu da ən vacib məsələmiz olan şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasına şərait yaradır.

Məhz bugünkü təhsil sisteminin şagirdyönümlü olması da ondan xəbər verir ki, bu bilik və bacarığın bir-birinə müsbət təsirinə, möhkəmləndirilməsinə və inkişafına xidmət edir. Məktəbdə şagirdlərin fikrini sərbəst ifadə edə bilməsi və belə metodika ilə təhsil alması kreativ bir mühitin yaranmasına da səbəb olur. Mütəmadi olaraq belə davam edən şəraitdə şagirdlərin istedadları da artıq üzə çıxmağa, inkişaf etməyə başlayır. Xüsusi istedadlar seçilir və onlara xüsusi şəkildə fərdi yanaşmalar tətbiq edilir. Beləcə, məktəbin təhsil mühiti aktiv formada fəaliyyət göstərir.

Şagirdin dərsə olan marağı, digər tərəfdən müəllimlərin düzgün istiqamətləndirməsi sağlam bir rəqabət şəraiti meydana gətirir. Məktəbdə fəaliyyət göstərən dərnəklər, keçirilən tədbirlər bu prosesin daha da uğurlu nəticə verməsinə zəmin yaradır. Şagird hər zaman fikirlərini tətbiq etmək üçün mühit axtarışında olur və uğurlu nəticəni əldə edərək daha da motivasiyası artır. Dərnəklər bir növ də şagirdin asudə vaxtının səmərəli keçirilməsində faydalı olur. Əlavə təhsil və ya məşğələlər məktəblilərin dünyagörüşünün artırılmasına, eyni zamanda yaradıcı qabiliyyətlərinin genişlənməsinə də xidmət edir.

Təlim mühitində əksər şagirdlər təlim-təbiyə prosesində aldığı biliklər sayəsində yüksək intellektli bir şəxsiyyət olmaq, yüksək mənəvi keyfiyyətləri dəyərləndirə bilmək təfəkkürünə malik bir şəxsiyyət kimi yetişirlər. Məktəb həyatında şagirdlərin bilik və bacarıqlarının artırılması ilə yanaşı onlarda gələcək həyatda hər hansı bir mövqe tutmasının təsəvvürünü yaratmaq müəllimin başlı-

ca vəzifələrindəndir. Öz qabiliyyətlərinə əsaslanan seçimlərini düzgün yönəltmək lazımdır. Bu işdə ümumi orta təhsil bitirməkdə olan şagirdlərin valideynlərinin də maarifləndirilməsi çox vacib şərtlərdəndir.

Təlim mühitində şagird şəxsiyyətinə təsir göstərən amillərdən biri və mühümü olaraq bura qiymətləndirməni aid edə bilərik. Bəzən, Azərbaycanda "qiymətləndirmə" dedikdə bu yalnız şagirdlərin təlim nəticələrinə aid olan məsələ kimi qəbul edilirdi. Lakin burada eyni zamanda müəllimlərin və məktəbin fəaliyyəti, valideynin təhsilə olan münasibətinə, məktəb rəhbərlərinin peşəkarlığının hansı səviyyədə olması da qiymətləndirilir. Bu zaman, məsələn, yazı, oxu, şifahi sual-cavab, müşahidə, tədqiqat, sorğu və ya müsahibə, özünüqiymətləndirmə, rollu oyunlar və s. kimi üsullardan istifadə oluna bilər. Xüsusilə də, bu prosesin ibtidai sinifdə əhəmiyyəti daha böyükdür. Çünki, şagirdlərin təlim mühitində bir şəxsiyyət kimi düzgün formalaşması ibtidai sinifdən etibarən başlanır.

Ümumtəhsil məktəblərində ibtidai sinif müəllimlərinin üzərinə bu baxımdan böyük məsuliyyət düşür. Çünki nəzərə almaq lazımdır ki, ilk bilik, bacarıqlar ibtidai təhsil mühitində aşılanır və beləliklə də, ibtidai sinif müəllimlərinin məsuliyyəti daha da artır. Bu dövr ibtidai sinif şagirdləri üçün elə bir dövrdür ki, onlar öyrədilən, aşılanan biliklərin hər birininə mənimsəyir və bu onların yaddaşında ağ bir vərəqə yazılmış kimi qalır. 6 yaşlı uşaq məktəbə gəldiyi gündən günün yarısını müəlliməsi ilə keçirir və əgər müəllim ilə münasibətləri yaxşı qurulursa və təlim mühiti maraqlı təşkil olunursa bu zaman şagird təlimə daha çox can atır.

Xüsusilə də, dərstdə yeni təlim üsullarından karusel, BİBÖ, test, diskussiya, problemin həlli və s. istifadə olunarsa bu şagirdin dərslə marağını daha da artırır və kiçik yaşlı şagirdlərin diqqətini daha çox cəlb edir. Təlim prosesində ibtidai siniflərdə rollu oyunlar və simulyasiya metodlarından istifadə olunması da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, şəxsiyyətin inkişafına müsbət şəkildə təsir edə bilər. Məsələn, şəxsiyyət bu zaman sərbəst şəkildə qərar verir, özlərini başqalarının yerinə qoyaraq çıxış etmək, fərqli mövqelərdən fikir söyləmək bacarıqları əldə edə bilirlər. Bu da, şagirdin bir şəxsiyyət kimi inkişafına təkan verərək onun gələcək fəaliyyətini, həyatını da istiqamətləndirə bilər.

Təlim prosesi zamanı müəllim şagird ilə daim ünsiyyətdə olur, əvvəlcə uşaqlara davranış qaydalarını öyrədir, bu vaxt onun ailəsi barəsində məlumatlara malik olur və onun uşağının psixologiyasını, ailənin durumunu bilərək, bu böyük vəzifəni həyata keçirməyə özü üçün müəyyən istiqamət tapır. Təbiidir ki, uşaqdan-böyüyə hamı bilir ki, məktəbin vəzifəsi təkcə bilik vermək, onlara elmin sirlərini öyrətmək deyil, həm də fəal vətəndaşlar, cəmiyyətə yararlı şəxsiyyət yetişdirməkdir. Bu proses də ibtidai sinifdən başladığına görə müəllimlər bu dövrdə daha diqqətli olmalı, dedikləri hər bir fikrin, etdikləri hər bir hərəkətin onların yaddaşında yer edəcəyini, şəxsiyyətinin inkişafına təsir göstərəcəyini unutmamalıdırlar.

Ədəbiyyat:

1. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. *Psixologiya*. Bakı, 2007, 497 s.
2. Rüstəmov F.A., Paşayev Ə.X. *Pedaqogika. Yeni kurs*. Bakı: Nurlan, 2007, 512 s.
3. Kərimov Y.Ş. *Təlim metodları*. Bakı: RS poliqraf, 2009, 208 s.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., *Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı: Çınar-çap, 2002. 241 s.
5. Kazımov N.M. *Məktəb pedaqogikası*. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 476 s.
6. Novruzova G.F., Əliyev R. *Məktəbdaxili qiymətləndirmə. Magistr hazırlığı üçün. Proqram* Bakı, ADPU, 2019
7. Novruzova G.F. *Məktəbli şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında fəal təlim metodlarından istifadənin rolu. Metodik vəsait*. Bakı, ADPU, 2011, 118 s.
8. http://anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/oktyabr/139575.htm

T.R.Süleymanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
suleymanovatomella3@gmail.com

“MİLLİ RUHDA TƏRBİYƏ” ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ HAQQINDA

Xülasə

Ana dili tədris fənlərinin əsası olub mühüm ümumpedaqoji əhəmiyyət daşıyır. Ana dilinin tədrisi prosesində şagirdlərin yiyələndikləri ilkin oxu vərdisləri onların nitqini inkişaf etdirir, biliklərə yiyələnmələrinə, digər fənlərdən proqram materialını yaxşı mənimsəmələrinə şərait yaradır. Qüdrətli tərbiyə vasitəsi olan bədii əsərlər şagirdlərin tərbiyəsində mühüm rol oynadığı kimi, təlim prosesində aparılan tərbiyəvi işlər də öz növbəsində ana dili təliminin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təkan verir. Bu baxımdan gənc nəslin milli ruhda tərbiyəsinə xidmət edən materialların oxunması onlarda milli soy kökümüzə, xalqımızın qəhrəmanlıq ənənələrinə, adətlərimizə məhəbbət hissi, Vətən sevməyə, qorumağa tələbat yaradır.

КОНЦЕПЦИЯ "ВОСПИТАНИЕ В НАЦИОНАЛЬНОМ ДУХЕ" О ЗНАЧЕНИИ

Резюме

Родной язык является основой преподавания предметов и имеет важное общепедагогическое значение. Начальные навыки чтения, приобретаемые учащимися в процессе обучения родному языку, развивают их речь, создают им условия для приобретения знаний и усвоения программного материала по другим предметам. Подобно тому, как произведения искусства, являющиеся мощным средством воспитания, играют важную роль в воспитании учащихся, воспитательная работа, проводимая в процессе обучения, в свою очередь, способствует повышению качества образования на родном языке. С этой точки зрения чтение материалов, служащих воспитанию подрастающего поколения в национальном духе, формирует в них чувство любви к своему национальному происхождению, героическим традициям нашего народа, нашим обычаям, потребность любить и оберегать Родину.

THE CONCEPT "EDUCATION IN THE NATIONAL SPIRIT" ABOUT VALUE

Summary

Mother tongue is the basis of teaching subjects and has an important general pedagogical significance. The initial reading skills acquired by students in the process of teaching their mother tongue develop their speech, create conditions for them to acquire knowledge and master the program material from other subjects. Just as works of art, which are a powerful means of education, play an important role in the

education of students, the educational work carried out in the learning process, in turn, contributes to improving the quality of mother tongue teaching. From this point of view, reading the materials that serve the education of the young generation in the national spirit creates in them a need to love our national roots, the heroic traditions of our people, our traditions, to love and protect the Motherland.

Açar sözlər: *milli dəyərlər, mənaəvi, dövlət, millətçilik, əqidə, tarixi yaddaş*

Ключевые слова: *национальные ценности, нравственность, государство, национализм, вера, историческая память*

Key words: *national values, morality, state, nationalism, belief, historical memory*

«Milli ruhda tərbiyə» anlayışının mahiyyətini düzgün müəyyənləşdirmək üçün istər-istəməz «millilik», «milli mənlilik», «millətçilik» «milli iftixar hissi», «beynəlmiləçilik» anlayışlarına nəzər salmaq lazımdır.

Sovet hakimiyyəti illərində formalaşmış «məzmunca sosialist, formaca milli» ədəbiyyat (incəsənət və s.) ifadəsi, əsasən, məzmunun sosialist olmasına yönəlmişdir. Formanın milliliyini təbliğ edən xarici görünüş, boya vardısı da, həmin millilik sovet adamına xas olan ümumi, mücərrəd «millilik» anlayışı içində əriyib gedirdi. İncəsənətdə millilik az-çox görünürdüsə də, uzun müddət doğma dilimizin dövlət dili olmaması, tarixi keçmişimizə, milli adət və ənənələrimizi əks etdirən filmlərə ciddi senzuranın qoyulması və s. 70 il ərzində milli mənaəviyyatımızın tapdalandığına əyani sübutdur.

Keçmiş ittifaqa daxil olan respublikalardan bir çoxunun müstəqillik yoluna qədəm qoyduğunu, müxtəlif bölgələrdə milli ədavətin baş qaldırdığı, millətlərarası toqquşmaların baş alıb getdiyi hazırkı şəraitdə beynəlmiləçilik anlayışı yeni məzmun qazanır. İndi artıq kimlərinə təkidi ilə, «böyük qardaşın» qorxusu ilə yaradılmış beynəlmiləçilik deyil, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma, hörmət əsasında yaranmış əsl beynəlmiləçilik formalaşır. Bəzilərinin düşündüyü kimi, müstəqillik tənhalıq, başqa ölkələrdən, xalqlardan təcrid olunmaq demək deyil.

Biz Yer adlanan planetdə yaşayırıq. Millətlər birlikdə böyük bir ailəni xatırladır. Bəşəriyyət bir orqanizm, millətlər onun üzvləridir. Bədənin üzvlərindən birinin nasazlığı bütünlükdə bədənin narahatlığına səbəb olur. Dünyanın hər hansı bir yerində bir millətin keçirdiyi sıxıntı şüurlu insanları, bəşəriyyəti narahat edir. Odur ki, millətlər və insanlar bir-biri ilə yaxşı rəftar edərlərsə, yer üzündə sülh, əmin-amanlıq bərqərar olar.

Bəzən «millilik» və «millətçilik» anlayışları qarışdırılır. «Millətçilik» başqa xalqlara, millətlərə, onların adət və ənənələrinə, ədəbiyyat və incəsənətinə yuxarıdan aşağı baxmaq, laqeydlik göstərmək, hətta pis münasibət bəstələmək, təhqir etməkdir. Millətçilik beynəlmiləçiliklə barışmazlıq deməkdir. «Beynəl-

milətlilik» müxtəlif millət və irqlərdən olan insanların psixologiya, ideologiya və siyasətində təcəssüm olunan beynəlxalq həmrəyliyi bildirir.

Millətçilik, milli məsələdə burjuva və xırda burjuva ideologiyası və siyasəti, həmçinin psixologiyasıdır». Millətçilik milli ictimai birliyi ali fəvqəltarixi və fəvqəlsinfi kimi izah edir, milli müstəsna liq ideyasını irəli sürür. Bu isə şovinizmlə nəticələnir. Millətçiliyin geniş yayılması vaxtilə kapitalizmin yaranması və inkişafı ilə izah olunurdu.

Biz «millilik» dedikdə, milli mənlıyimizə qayıtdığımızı nəzərdə tuturuq. Milli mənlıq mədəniyyəti dedikdə isə, millətin varlığını əks etdirən səciyyəvi xüsusiyyətlərin, adət və ənənələrin, milli dili, milli musiqi və təsviri sənət nümunələrini, milli ədəbiyyatı, respublikanın milli rəmzlərini (bayraq, gerb, himn və s.) uca tuturuq, soy kökə bağlılıq, öz ləyaqətini anlamaq, milli şərəfi gözləmək və təbliğ etmək anlaşılır.

Xalqın ictimai maddi və mənəvi həyatda qazandığı nailiyyətlərin məcmu-yu olan mədəniyyətə savadlılıq və elmlilik daxildir.

Mədəniyyət anlayışı üç yolla formalaşır: bioloji, sivilizasiya və kommunikasiya.

«Milli ruh» bir millətin uzunmüddətli fəaliyyətində, həyat və praktikasında formalaşan, eləcə də, cəmiyyət üzvləri tərəfindən qəbul edilən ideoloji xarakterin, milli psixologiyanın, dəyər yönümünün, ideal və inancların, ən əsası əxlaq normalarının məcmusudur.

Milli mədəniyyət cəmiyyət üzvlərinin bir-birinə, dövlətə, başqa xalqlara, təbiətə münasibətini əks etdirir. İnsanların milli mənlıq mədəniyyətləri dərin tarixi, etnik, sosial, demoqrafik və ictimai-siyasi köklərə bağlıdır. Məhz bu bünövrə üzərində hər xalqın özünəməxsus mədəniyyəti yaranır, ayrı-ayrı fərdlərdə təcəssümünü tapır. Mənlıq mədəniyyəti nəsil-dən-nəslə keçən qiymətli sərvət, normalar, qaydalar, adət-ənənələr, biliklər sistemindən ibarətdir. Hər bir xalqın mədəniyyəti həmin xalqın yaddaşındır. Yaddaş insanı keçmişlə, illər boyu yaranmış adət-ənənə ilə, milli mübarizə ilə, mədəniyyətlə bağlayır.

Dünya ölkələrinin demokratiyaya güclü meyli, gün-gündən genişlənən iqtisadi-siyasi mədəni əlaqələr milli mədəniyyətin təkmilləşdirilməsini təmin edir. Dövlətlərin, xalqların və millətlərin indiki integrasiyası, hərtərəfli əlaqələri millətlərin özünə qaydıışı ilə paralel gedir. Kütləvi vətənpərvərlik aktları da, xalqın milli ləyaqətinin, milli həyatının formalaşması da məhz bu zəmində baş verir.

Hazırda ziddiyyətlərlə dolu və həyacanlı məqamları hər birimizi millətin, xalqın təhsil sisteminin yaradılmasına, gənc nəslin milli ruhda tərbiyə olunmasına səfərbər edir. Buraya milli mənlıyimizin, mədəniyyətimizin bugünkü vəziyyəti, onun gələcək inkişafı ilə bağlı problemlər daxildir. Son 200 il ərzində milli varlığınıza təcavüz olunub.

Hər şeyin yüksək inkişafa doğru getdiyi bugünkü dünyada, hazırkı cəmiyyətdə insan şəxsiyyətinin formalaşmasına, öz «mən»ini aşkara çıxarmasında təhsilin danılmaz şəkildə rolu vardır. Ailədə, gəncləri əhatə edən ətraf mühətdə, ələlxüsus da təhsil sisteminə gənclərin milliliyi, milli ruhu görmə qabiliyyətlərini yüksəltmək üçün əsaslı işlər görmək lazımdır. Birlik və təşkilatlar bu cür mühüm bir vəzifəni daim göz önündə saxlamalı, milli ruhda tərbiyə sisteminin əsaslarını onlara-gənclərimizə aşılmalıdır.

Hələ qədim zamanlardan başlayaraq, xalqımız övladlarını, oğul və qızlarını adət-ənənələrimizin əhatəsində böyütməyə daim təşəbbüs etmişlər. Bu da deməyə əsas verir ki, ailə tərbiyəsi maarifçi, vətənpərvər, sağlam milli qürur ruhunda olan nəslin yetişməsinin açarıdır. Ailənin özünəxas dəyərləri vardır və bu dəyərləri mənimsəməyən, dərk etməyən bir uşaq milli dəyərləri, eləcə də milli düşüncəni də dərk edə bilməz. Belə ki, ailə uşaqların, gənc nəslin «milli ruhda tərbiyə» anlayışının hikmətinin dərk edilməsi prosesinin başlanğıc nöqtəsidir.

Xalqımızın milli düşüncəsi, adət və ənənələrinə bağlılığı, heyratamız səbri, dözümlü, torpağına bağlılığı, vətəninə inanılmaz sevgisi hər zaman özünü aydın şəkildə göstərmişdir. Bu hal isə gənclər üçün hər daim əvəzolunmaz nümunə olmuşdur.

Qeyd olunan məsələlər, müxtəlif fənlərin, dərslərlərin məzmununda da mütləq şəkildə özünü göstərməlidir. Hətta müasir pedaqogika elmində bunlara özünəməxsus yer ayrılmalıdır. Böyüyən nəsil üçün milli mənəviyyətin dərk olunması da, onlarda mənlik şüurunun formalaşdırılması da pedaqogikanın, müvafiq fənn və elmlərin qabaqcıl vəzifələri sırasında verilməlidir. Milli-mənəvi təhsilin gücləndirilməsi tələbələrə doğru inanclar, düzgün idea və dəyərlərlə bərqərar etmək işinə istiqamətləndirməyə kömək edir. Nəticədə tələbələrin, böyüyən nəslin mənəvi təkanlarını stimullaşdırır və sağlam şəxsiyyətlərin yetişməsinə zəmin yaradır.

Xüsusən tarix kursu şagirdlərin milli mənsubiyyət ruhunun tərbiyəsinə xidmət edir. Çünki tarix vasitəsilə tarixi dərk etmək, şüuru və öz millətinin bütövlüyünü möhkəmləndirmək üçün sevgi, müdafiə, qürur, iftixar hissi aşılamaq mümkündür. Müəllimlər şagirdlər və tələbələr üçün millətçilik ruhunun xarakter tərbiyəsinin vacibliyini millətin bütövlüyünü qorumaq üçün mühüm bir şey kimi başa düşürlər. Digər tərəfdən də bu amil millətin tərəqqisinə təkan verir. Təhsil ocaqlarında, məktəblərdə milli dövlət rəmzlərinin mövcudluğu, milli liderlərin, qəhrəmanların şəkillərinin, xəritələrin yerləşdirilməsi, bayraq dirəklərinin olması milli ruhun aşılınması vasitələri sırasında verilə bilər. Çünki haqqında danışılan dəyərlər təkcə biliklə deyil, həm də təcrübə ilə, təqlid və nümunələrlə şüurlara daxil edilməlidir. Yalnız bu zaman millətçilik ruhunun xarakteri haqqında daha aydın təsəvvür yarana bilər. Həmçinin millətçilik ruhunun xarakterinin xalqın, dövlətin, cəmiyyətin həyatında olan əhəmiyyəti dərk edilə bilər.

Pedaqoq və müəllimlərlə apardığımız söhbətlər göstərir ki, 70 ildə öyrəndiklərimizdə köklü dəyişiklik aparılmalıdır ki, təmiz mədəniyyətli nəsil yetişdirə bilək. Şagird və tələbələrə milli dəyərləri daim çatdıran, vətəni sevən, millət və vətən üçün fədakarlıq edən müəllimlərin səylərini qiymətləndirmək olduqca vacibdir. Təhsilin milli zəmində yeniləşdirilməsi üçün böyüyən nəslin sağlamlığına, milli dəyərlər ruhunda tərbiyə olunmasına, daxilən təmizlənməsinə diqqət artırılmalıdır. Yeni istiqamətdə təhsilin məzmununu milli psixologiyanın, milli tərbiyənin, milli mənlilik mədəniyyətinin əsasında aparmaq olar. Hər işə əqlin gözü ilə baxmadan, gənc nəslə xalqın keçdiyi tarixi yolu düzgün qiymətləndirməyi öyrətmədən gələcək üçün dürüst nəticələr çıxarmaq mümkün deyil. Nəsil-lərin varisliyi, keçmişin, indinin və gələcəyin möhkəm əqidəsi də bu əsas üzərində qurulur. Millət və xalqın tarixi yaddaşı həmin tükənməz mənbədən qidalanır.

Milli şüurun dərk olunması mövqeyi bütün vətəndaşların özünüdərkinə əminlik gətirir. Onların dünyagörüşündə, milli psixologiyasında, mədəniyyətin-də iz buraxır. Məhz buna görə də milli bilik və milli maarifçiliyi, dövrün mənə-vi tərbiyəsini gücləndirmək, milli birlik tərbiyəsini həyata keçirmək lazımdır. Eyni zamanda da milli qayda və qanunların sinifdə, ailə daxilində, tədris mate-riallarında, şüurda təbliğ edilməsi məsələsi diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Mənəvi tərbiyə sistemini, milli mədəniyyət təhsilinin hərtərəfli gücləndirilməsini, vətənpərvərliyi, mədəni özünəinamın yüksəldilməsini milli ruhun tərbiyəsini əsas mövqeyi kimi qəbul etmək olar. Millət ruh xalqın mədəni tərbi-yəsi və xarakterinin formalaşması prosesində yer tutan xarakterik dəyərlərindən biridir. Millilik kontekstinə ölkənin rəmzlərinə əhəmiyyət vermək, dövlət him-nini əzbərləmək və qürurla səsləndirmək, milli qəhrəmanları tanımaq, xalqın mədəniyyəti ilə fəxr etmək və bu kimi digər məsələlər daxil etmək olar.

Milli mənliliyini dərk edən xalq öz maarifini, mədəniyyətini ana dilində qurur. Ana dili xalqın varlığı və inkişafı deməkdir. Xalqın ruhuna yalnız onun ana dili ilə daxil olmaq mümkündür. Kiçik yaşlarından milli ruhda, ana dilində təlim və tərbiyə alan hər bir kəs öz milli mənlilik mədəniyyətinə yiyələnir. Şəx-siyyətin özü məhz bu mərhələdə formalaşır, cəmiyyət haqqında ilkin təsəvvürlər həmin dövr yaranır. Həmin dövrdə öz kökünə bağlılığın bünövrəsi qoyulur, öyrənilənlərin təsiri ömrü boyu insanın yaddaşından silinmir. Məhz bu dövrdə kiçikyaşlı məktəblilərdə milli mənlilik mədəniyyətinin formalaşması, öz ana dili-nə məhəbbət, torpağa bağlılıq hissləri yaranır. Milli hisslərin formalaşmasında özünüdərkən başlıca vasitəsi olan «milli mənlilik şüuru» böyük rol oynayır. Hə-min hiss canımıza, qanımıza elə hopur ki, hər birimizdə xarakterə, davranış tər-zinə, ünsiyyət mədəniyyətinə, yanaşma formasına çevrilir, psixologiyamızın ay-rılmaz hissəsini təşkil edir. Doğma elin-obanın, ana yurdun insan üçün əziz olan hər daşı, qayası onun hiss və duyğularına, mənəvi dünyasına, Vətən sevgisinə təkan verir, onu emosional-psixi fəaliyyətin əlçatmaz zirvəsinə qovuşdurur.

Belə hissiyat insanın özünü dərk etməsinə kömək göstərir, insanı mənən zənginləşdirir, şəxsiyyət kimi formalaşdırır, onun yetkinlik səviyyəsini və fəallığını artırır. Türk dünyasının həmişəyaşar lideri Atatürkün fikrincə, «öz mənsubiyyət hissini dərk etməyən millətlər başqalarının ayaqları altında zəlil olacaqdır». Bu sözlər milli xarakterin, milli psixologiyanın, milli məniyin özünəməxsus cəhətlərini göstərir. Millətin, xalqın, doğma vətənin adı ilə bağlı nə varsa, uşaqlara mənəvi hissiyyət və ləyaqət keyfiyyətləri aşılayır. Millətin və xalqın qayğıları yetkin milli mənlilik şüuruna malik olan adamın şəxsi arzu və istəklərini də üstələyir, onu fəaliyyətə təhrik edən çox mühüm motivə çevrilir. Hazırda həyatın bütün sahələri – dil, mədəniyyət, milli şüur, o cümlədən də milli mənlilik hissi özünün yeni dövrünü yaşayır. Mənəvi həyatda baş verən dirçəliş tarixi keçmişin, mənəvi sərvətlərin bütöv sistemini yenidən qiymətləndirməyə, tarixin «ağ ləkələrini» aradan qaldırmağa və özünü dərk etmə proseslərini sürətləndirməyə imkan vermişdir. Belə bir sosial vəziyyət milli hisslərin coşqun imkanlarına təkan vermiş, hər bir adamın milli mənlilik hissi ilə bağlı fəaliyyət sahələrini canlandırmış, gənc nəslin milli ruhda tərbiyə alması, milli iftixar hissi keçirməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Hazırda milli dəyərə və məzmunu malik, millətin öz soykökünə, adət-ənənələrinə, milli psixologiyasına, qan yaddaşına uyğun təlim-tərbiyə sistemi yaratmaq təhsil siyasətinin ən vacib məqsədi olmalıdır. Sabahın gəncləri elə ruhda böyüməlidirlər ki, mütilik, təslimçilik zəncirlərini qırıb ata bilsin, azadlıq eşq ilə alışıb yansın, müvəqqəti çətinliklər qarşısından qorxub geri çəkilməsin, babalarımızın, atalarımızın səhvlərini təkrarlamasınlar. Qəhrəmanlarımızın, şəhidlərimizin hünər dolu həyatı onlara örnək olmalıdır.

Ən böyük tərbiyə məktəbi həyatdır, müstəqillik uğrunda çalışan, məhrumiyyətlərə sinə gərən xalqımızın möhtəşəm həyatıdır. Cəmiyyətdə baş verən yenilikləri təhsilə gətirmək, müstəqillik uğrunda mübarizənin zəruriliyini gənclərin əqidəsinə çevirmək, ruhuna hopdurmaq, məktəbin, yaradıcı müəllimin təxirəsalınmaz vəzifəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Zəkiyev Ə.K. *Vətəndaşların fəlsəfi görüşləri*. Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1958
2. Əliyev H.Ə. *Gənclərin I Respublika forumunda çıxışı*. Bakı, 1993
3. Bayramov Ə.S. *Etnik psixologiya məsələləri*. Bakı: Elm, 1996
4. Əliyev R.İ. *Təhsil sistemində milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasının vacibliyi*. Bakı, Azərbaycan məktəbi, 1996
5. <https://olimpnews.az/post/370/genclerimizin-milli-ruhda-terbiyesi-millimenevi-deyerlerimize-esaslanir-370>
6. <http://anl.az/down/meqale/olaylar/2015/may/440425.htm>

Ü.G.Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ulviyyealiyeva98@mail.ru

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN SOSIAL TƏRBIYƏSİNİN FORMA VƏ ÜSULLARI

Xülasə

Məqalədə kiçik yaşlı tələbələrin sosial tərbiyəsinin forma və üsullarından bəhs edilir. Sosial tərbiyənin səmərəliliyi onun təşkili formasından asılıdır. Bütün iş formalarının öz pedaqoji əhəmiyyəti var və onların hər biri tədris prosesində özünəməxsus şəkildə qiymətlidir. Hər bir forma növü öz təhsil imkanlarına malikdir və onlar tam şəkildə həyata keçirilməlidir. Sosial tərbiyə obyektiv cəhətdən mürəkkəb və çoxşaxəli bir hadisədir, buna görə də səmərəli sosial tərbiyə yalnız pedaqoji prosesin təşkilinin müxtəlif formalarından kompleks istifadə etməklə təşkil edilə bilər.

ФОРМЫ И МЕТОДЫ СОЦИАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Резюме

В статье рассматриваются формы и методы социального воспитания младших школьников. Эффективность социального воспитания зависит от формы его организации. Все формы работы имеют свое педагогическое значение, и каждая из них по-своему ценна в образовательном процессе. Каждый вид формы имеет свои воспитательные возможности и они должны быть реализованы в полной мере. Социальное воспитание объективно сложное и многогранное явление, поэтому эффективное социальное воспитание может быть организовано только при комплексном использовании различных форм организации педагогического процесса.

FORMS AND METHODS OF SOCIAL EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN

Summary

The article examines the forms and methods of social education of young schoolchildren. The effectiveness of social education depends on the form of its organization. All forms of work have their own pedagogical significance, and each of them is uniquely valuable in the educational process. Each type of form has its own educational opportunities and they must be fully implemented. Social education is an objectively complex and multifaceted phenomenon, so effective social education can be organized only with the complex use of various forms of organization of the pedagogical process.

Açar sözlər: məktəbli, sosial tərbiyə, müəllim, forma, üsul

Ключевые слова: школьник, социальное воспитание, учитель, форма, метод

Key words: schoolchildren, social education, teacher, form, method

Sosial tərbiyə - sosial inkişafın, insanın şəxsiyyətinin sosial formalaşmasının məqsədyönlü şəkildə idarə olunan prosesidir, insana ailədə və cəmiyyətdə formalaşmış əxlaqi münasibətləri mənimsəməyə və qəbul etməyə kömək edir. Hüquqi, iqtisadi, mülki və məişət münasibətlərinin mənimsənilməsinə yönəldilir. Tərbiyə formaları konkret təhsil prosesinin təşkili variantlarıdır ki, burada təhsilin məqsədi, vəzifələri, prinsipləri, qanunauyğunluqları, forma və üsulları birləşdirilir. [1, s.29]

Təhsil forması təhsil prosesinin xarici ifadəsidir. Məzmun və forma bir-biri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır - məzmunun dəyişməsi forma dəyişikliyinə və əksinə səbəb olur. Məzmun formalaşır, forma məzmunla doldurulur. Aparıcı rol məzmunu aiddir. Tərbiyə prosesinin məzmununu hərtərəfli və ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyətin keyfiyyət və xassələri - mənəvi, əxlaqi, fiziki, estetik, əmək, sosial təşkil edir. Praktikada bu məzmun müəyyən təşkilatda təcəssüm olunur, ona mümkün qədər uyğun olmalıdır.

Sosial tərbiyənin həyata keçirilməsi forması müəyyən sosial-mədəni analoqlara uyğun olaraq təhsil təşkilatının fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin ən ümumiləşdirilmiş vahid əksidir. "Forma" anlayışının istifadəsi müəyyən təhsil təşkilatı daxilində sosial təhsilin xüsusiyyətlərinin xüsusi birliyini və birləşməsinə - dəyər-semantik, mənalı və təşkilati həyat planlarını təyin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Müəllimin vəzifəsi bu prosesi düzgün idarə etmək, onun şəxsiyyətinin, hüquq və azadlıqlarının tanınması əsasında qurmaqdır. Müəllim potensial şəxsi imkanlara arxalanmalıdır, onların inkişafına və şagirdlərin daxili fəaliyyətinə töhfə verməlidir.

Sosial tərbiyənin bir çox formaları var. Onların tam siyahısını tərtib etmək mümkün deyil, həmişə natamam olacaqdır. Buna görə də, bütün bu müxtəliflikdə necə naviqasiya etmək sualı yaranır. Yalnız bir təsirli yol var - bu təsnifatdır. Bütün müxtəlif formalardan İ.P.Podlasıy müəyyən mənada bir-birindən fərqlənən bir neçə növü müəyyən edir. Bu növlər müxtəlif növ formaları birləşdirir, hər birində xüsusi formaların sonsuz sayda müxtəlif variasiyaları var. Beləliklə, Podlasıy öz əsərində formaların üç əsas növünü müəyyən edir: hadisələr, əməllər, oyunlar. Onlar bir-birindən aşağıdakı kimi fərqlənilir: məqsədyönlülüüyü ilə, təhsil prosesi iştirakçılarının mövqeyinə görə, obyektiv təhsil imkanlarına görə. [5, s.48]

Tədbirlər müəllimlər və ya başqası tərəfindən şagirdlərə birbaşa tərbiyəvi təsir göstərmək məqsədi ilə təşkil olunan bir komandada baş verən hadisələr, dərslər, vəziyyətlərdir. Xarakterik xüsusiyyətlər bunlardır: şagirdlərin təfəkkürlü ifadə mövqeyi, böyüklərin və ya digər şagirdlərin təşkilati rolu. Tədbirlər aşağıdakı formalarda təşkil edilə bilər: söhbətlər, mühazirələr,

mübahisələr, müzakirələr, ekskursiyalar, mədəni səfərlər, gəzintilər, təlimlər və s. Müəyyən iş forması növü olaraq bir hadisə seçilə bilər:

- ☐ təhsil vəzifələrini həll etmək lazım olduqda;
- ☐ yüksək səvişə tələb edən sosial tərbiyənin məzmununa müraciət etmək lazım gəldikdə;
- ☐ təşkilati funksiyalar şagirdlər üçün çox çətin olduqda;
- ☐ tapşırıq şagirdlərə birbaşa nəyisə öyrətmək olduqda;
- ☐ şagirdlərin sağlamlığının yaxşılaşdırılması, onların fiziki inkişafı, gündəlik iş rejimini yerinə yetirməsi, nizam-intizamın qorunması üçün tədbirlərə ehtiyac olduqda.

Sadələnmə forması növləri üçün aşağıdakı fərqləri göstərmək olar: hadisələr təsir etmək məqsədi ilə kimsə tərəfindən keçirilir. Kiməsə, nəyəsə görə əməllər edilir, onlarda məhsuldar fəaliyyət baş verir. Birgə tətildə və ya təhsildə maraqlı və həyəcanlı vaxt keçirmək üçün oyunlar özlüyündə qiymətlidir. Tərbiyə işi praktikasında, onların həyata keçirilməsi zamanı bir növdən digərinə “formaların yenidən doğulması” kimi fenomen var. Formaların bir növdən digərinə “nərdivanla” - hadisələrə, oyunlara, əməllərə keçidi formaların tərbiyə imkanlarının artırılması baxımından ən əlverişlidir. Əks istiqamətə getmək əlverişsiz və arzuolunmazdır. Müəyyən növ iş formalarının kifayət qədər ehtiyatına malik olmaqla, hər dəfə onların yeni variantlarını tapa bilərik. Yalnız hansı parametrlərin dəyişdirilə biləcəyini müəyyən etmək lazımdır.

Hazırlıq və icra zamanı:

- ☐ bədahətən;
- ☐ nisbətən uzun ilkin hazırlıq.

Təşkilat üsulu:

- ☐ bir şəxs tərəfindən təşkil edilir;
- ☐ bir qrup iştirakçı tərəfindən təşkil edilir;
- ☐ kollektiv şəkildə təşkil edilir.

Fəaliyyətdə iştirakın xarakterinə görə:

- ☐ məcburi iştirak;
- ☐ könüllü iştirak.

Komandanın digər komandalar və insanlarla qarşılıqlı əlaqəsi haqqında:

- ☐ “açıq” (başqaları üçün, başqaları ilə birlikdə);
- ☐ “qapalı” (komandası üçün).

Təhsil metodlarına görə:

- ☐ şifahi (konfranslar);
- ☐ praktiki (piyada gəzinti);
- ☐ vizual (sərgilər).

Beləliklə, təlim-tərbiyə işinin formalarının müxtəlif variantları onların üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını nəzərə almaqla, onların potensialından daha

dolğun və məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyə imkan verir. Sosial tərbiyənin aşağıdakı əsas formalarını vurğulayaq:

☐ fərdin sosial keyfiyyətlərinin formalaşdırılması məqsədilə şagirdlərin ictimai əhəmiyyətli fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsi;

☐ sosial əhəmiyyətli şəxsiyyət xüsusiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün məktəblilərin sosial əhəmiyyətli münasibətlərin aktiv növlərinə daxil edilməsi;

☐ şəxsiyyətin sosiallaşması və onun keyfiyyətcə dəyişməsi problemlərinin həlli məqsədilə cəmiyyətin sosial institutları və ya ayrı-ayrı fərdlərlə qarşılıqlı əlaqənin qurulması;

☐ sosial təcrübənin inkişafına əsaslanan özünütəhsil;

☐ kollektiv və kütləvi tədbirlərdə iştirak;

☐ sosial şəbəkələrdə işləmək;

☐ sosial tərbiyə layihələrinin hazırlanmasında iştirak.

Sosial tərbiyə üsullarının bu bolluğundan biz ancaq aparılan işlərin məzmununa görə alimlər tərəfindən qruplaşdırılanları nəzərdən keçirəcəyik. Təşkilati metodlar kollektivin təşkilinə, kollektivdə fərdin münasibətinə, fərdi, ailəyə, müxtəlif qeyri-rəsmi birliklərə yardımın təşkilinə yönəldilmişdir: bölmələrin, klubların, assosiasiyaların yaradılması və s. Təşkilati metodlar fərd və cəmiyyət arasında münasibətlərin normallaşdırılmasına yönəlib. Komandanın təşkili üsullarına nizam-intizam və rejim daxil olmalıdır. Təşkilati metod həm də cəzadır ki, insan özünü cəmiyyətə, kollektivə qarşı qoyanda tətbiq edilir. Ən çox yayılmış üsul, sonrakı iş üçün material təmin edən müşahidə üsuludur. Müəllim şagirdin ünsiyyətini, sinifdəki davranışını, işini müşahidə edir. Bir neçə növ müşahidə var:

☐ şagird və müəllim təmasda olduqda iştirakçının müşahidəsi;

☐ sistematik müşahidə – uzun müddət, fasiləsiz və ya dövrlərlə (həftədə bir gün, ildə həftədə) aparılır;

☐ qeyri-sistemli müşahidə – ekstremal situasiyalarda həyata keçirilir;

☐ situasiya müşahidəsi – situasiyadan asılı olaraq həyata keçirilir: adi və ifrat vəziyyətdə.

Müəllim şagirdin emosional və mənəvi reaksiyasını, ünsiyyət vərdişlərini, qəbul etmədiyi insanlara münasibətini müşahidə edir.

Söhbət metodu müəllimə şagirdin həyatına nüfuz etməyə, onun həyatının bütün çətinliklərini öyrənməyə imkan verir. Söhbətin uğuru müəllimin peşakarlığından, söhbəti şagirdi özünə cəlb edəcək şəkildə qura bilməsindən, həmçinin şagirdin söhbətə marağından asılıdır. Söhbətin uğurunun əvəzsiz şərti şagirdin yaşını, fərdi xüsusiyyətlərini, meyllərini və qabiliyyətlərini nəzərə almaqdır. Sorgu üsulu ilə şagirdi xarakterizə edən material toplamaq mümkündür. Anketdən müəllim onun maraq və xüsusiyyətlərini öyrənə, psixoloji problemləri müəyyən edə, əvvəlki hərəkətlərini təqdim edə bilər. Bütün bunlar pedaqoji fəaliyyət planının qurulmasına kömək edir. Bir neçə cavabın gözlənilməli anket

qapalı ola bilər. Cavablardan biri müəllim üçün gözlənilir. Açıq sorğuda çoxlu suallar vasitəsilə zəngin məlumat toplanır.

Müsahibə üsulu əvvəlcədən düşünülmüş suallar haqqında məlumat əldə etmək imkanı verir. Onlar dəqiq şəkildə tərtib edilməlidir. Tədqiqat xüsusi mövzuda danışiq şəklində aparılır. Sabit müsahibədə suallar əvvəlcədən verilir. Onlar şəxsiyyəti geniş diapazonda araşdırmağa imkan verir. Anket və müsahibə üsullarının kombinasiyası tətbiq olunur. Test üsulu - sosial pedaqoqun iş təcrübəsində müxtəlif növ testlərdən istifadə olunur. Sorğu, müşahidə, təcrübə, qısamüddətli tapşırıq şəklində həyata keçirilə bilər. Bu üsulla birlikdə müşahidə, söhbət, müsahibə və anketlərdən istifadə olunur. Şagird çətin vəziyyətdə olduqda şəxsi dəstək üsullarından istifadə olunur. Müəllim ona öz vəziyyətini, həyatdakı mövqeyini təhlil etməyə, nəyin kökündən dəyişdirilməli olduğunu, o cümlədən həyatın məqsədini formalaşdırmağa kömək edir. Şagirdin həyat istiqamətlərini dəyişdirərək, müəllim onu reallığına inandırmağa çalışır.

Müəllim həyatın müxtəlif sahələrində münəqişələrlə məşğul olmalıdır. Müəllim ilk növbədə münəqişəyə nəyin səbəb olduğunu öyrənir. Özünü bu vəziyyətdə təsəvvür etməli və tələsik nəticə çıxarmamağa çalışmalıdır. Münəqişəyə yeni iştirakçıları cəlb etmək mümkün deyil - bu, problemin həllini çətinləşdirəcəkdir. Sosial tərbiyə praktikasında şagirdləri xalq yaradıcılığı ilə tanış etmək böyük rol oynayır. Məktəblərdə xalq yaradıcılığı sərgilərinin yaradılması şagirdlərin bilik dairəsini genişləndirməklə yanaşı, onların mənəvi inkişafına da təsir göstərir. Folklorun oyun formalarında öyrədilməsi onların yaradıcı təxəyyülünün, meyl və qabiliyyətlərinin, oxuma vərdislərinin inkişafına kömək edir. Müxtəlif xalq oyunları kiçik yaşlı məktəblilərə həyat, insanın cəmiyyətdəki əxlaqi davranışı haqqında təsəvvür yaradır, onların təşkilatçılıq bacarıqlarını, təşəbbüskarlıq və həyata yaradıcı münasibətini inkişaf etdirir.

Təlim-tərbiyə işinin forma və üsullarının müxtəlif variantları onların üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını nəzərə almaqla onların potensialından daha dolğun və məqsədyönlü şəkildə forma və metodların uyğun variantlarını seçməyə imkan verir. Beləliklə, təsvir olunan sosial tərbiyə formaları pedaqoji kollektivə öz fəaliyyətlərinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdə yönləndirməyə, şagird kollektivinin həyatını daha bütöv şəkildə qurmağa kömək edəcək, bundan hamı, həm müəllim, həm də şagird faydalanacaqdır. Müəllim potensial şəxsi imkanlara arxalanmalıdır, onların inkişafına və şagirdlərin daxili fəaliyyətinə töhfə verməlidir. Sosial tərbiyənin səmərəliliyi onun təşkili formasından asılıdır. Bütün iş formalarının özünəməxsus pedaqoji əhəmiyyəti var və onların hər biri tərbiyə prosesində özünəməxsus şəkildə qiymətlidir. Hər bir forma növünün özünəməxsus təhsil imkanları var və onlar tam şəkildə həyata keçirilməlidir. Sosial tərbiyə obyektiv cəhətdən mürəkkəb və çoxşaxəli bir hadisədir, ona görə də səmərəli sosial təhsili yalnız pedaqoji prosesin təşkilinin müxtəlif formalarından kompleks şəkildə istifadə etməklə təşkil etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Ağayeva B. *Şagirdlərin sosiallaşması üzrə tərbiyə işinin təşkili: metodik vəsait.* Bakı: Mütərcim, 2011. 82 s.
2. Бочарова В.Г. *Педагогика социальной работы.* М.: Академия, 2005. 117 с.
3. Данилюк А.Я., Кондаков А.М. *Воспитание и социализация младших школьников: научные сообщения // Педагогика. 2009. №5. С.7-27.*
4. *Педагогика: учеб. / Л.П.Крившенко и др. М.: Проспект, 2009. 432 с.*
5. Подласый И.П. *Педагогика начальной школы: учеб. пособие для студ. пед. колледжей. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. 400 с.*

L.R.Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
leylan.huseynova@gmail.com

BİRGƏ (İNTEQRASIYALI) TƏLİM İDEYASININ PEDAQOGİKA TARİXİNDƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə birgə təlim ideyasının tarixi inkişaf mərhələlərindən, mərhələlərin hansı dövrləri əhatə etməsindən və bu ideyanın yaranma səbəblərindən bəhs edilmiş, “segregasiya”, “integrasiya” və “inklüzia” anlayışları haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Bu məlumatlara əsasən inkişaf mərhələlərində hansı mərhələnin daha uğurlu olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Birgə təlim ideyasının inkişaf mərhələlərinə nəzər saldıqda, bu qənaətə gəlirik ki, birlikdə təhsil alan uşaqlar eyni zamanda birlikdə yaşamağı da öyrənir, həmçinin sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlarla sağlam uşaqlar arasındakı sərhəddi aradan qaldırmış olurlar. Təhsildə bu kimi maneələrin aradan qaldırılması sağlamlıq imkanları məhdud olan insanların və sağlam insanların ictimai məkanının birləşməsinə gətirib çıxarır ki, bununla da əlilliyə olan münasibət dəyişmiş olur.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ИДЕИ СОВМЕСТНОГО (ИНТЕГРИРОВАННОГО) ОБУЧЕНИЯ В ИСТОРИИ ПЕДАГОГИКИ

Резюме

В статье рассматриваются исторические этапы развития идеи совместного обучения, периоды, охватываемые этапами и причины возникновения этой идеи, дается подробная информация о понятиях “сегрегация”, “интеграция” и “инклюзия”. На основе этой информации было определено, какая стадия более успешна в стадиях разработки.

Когда мы рассматриваем этапы развития идеи совместного обучения, мы приходим к выводу, что дети, которые учатся вместе, также учатся жить вместе, и что границы между детьми с ограниченными возможностями и здоровыми детьми стираются. Снятие таких барьеров на пути к образованию приводит к слиянию социального пространства людей с ограниченными возможностями и здоровых людей, тем самым меняя отношение к инвалидности.

STAGES OF DEVELOPMENT OF THE IDEA OF JOINT (INTEGRATED) LEARNING IN THE HISTORY OF PEDAGOGY

Summary

The article discusses the historical stages of development of the idea of joint learning, the periods covered by the stages and the reasons for the emergence of this

idea, provides detailed information about the concepts of "segregation", "integration" and "inclusion". Based on this information, it was determined which stage was more successful in the development stages.

When we look at the developmental stages of the idea of co-education, we come to the conclusion that children who study together also learn to live together, and that the boundaries between children with disabilities and healthy children are blurred. The removal of such barriers to education leads to the merging of the social space of people with disabilities and healthy people, thus changing attitudes towards disability.

Açar sözlər: *integrasiya, inklüziya, əlil uşaq, məktəb, birgə təlim, seqreqasiya*

Ключевые слова: *интеграция, инклюзия, ребенок-инвалид, школа, совместное обучение, сегрегация*

Key words: *integration, inclusion, disabled child, school, joint training, segregation*

İnteqrasiya müəyyən bir icmanın və bu icmadakı hər bir fərdin maksimum sosial potensialının reallaşdırılması və eyni zamanda inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaratdığı bir prosesdir. İnteqrasiya prosesi kənardan həll oluna bilməz, bu prosesi yalnız cəmiyyətin özü daxildən həll edə bilər. O, fərdin və cəmiyyətin bir-birinə qarşılıqlı uyğunlaşmasıdır. Pedaqoji anlayış kimi integrasiya bir qədər fərqli mənə daşıyır. Bu, sadəcə olaraq sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqları normal inkişaf edən həmyaşıdları ilə birlikdə təhsilə cəlb etmək deyil, eyni zamanda vətəndaşların həyatının bir hissəsi kimi təşkil edilmiş, təhsil müəssisəsinin daxilində bütün şagirdlərin və ya tələbələrin birgə həyatıdır. **İnteqrasiya edilmiş** öyrənmə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların sağlam uşaqlarla eyni və ya yaxın vaxt çərçivəsində ümumi təhsil standartına yiyələnməsini əhatə edir. Tədqiqatlar göstərir ki, psixofiziki inkişaf səviyyəsi yaş normasına uyğun gələn və ya ona yaxın olan inkişaf qüsurlu uşaqların bir hissəsi üçün integrasiya olunmuş təlim effektiv hesab olunur. Amma əqli qüsurlu uşaqlar üçün bu təlimin o qədər də effektiv olmadığı ortaya çıxır. Onlara münasibət zamanı nitq, ilk növbədə, bir müəssisə daxilində birgə qalmaq, birgə asudə vaxt və müxtəlif dərslərdən bəhs edən tədbirlər haqqında olmalıdır.

İnklüziv təhsil bir fenomen kimi öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçmişdir. Hər bir mərhələdə onun fundamental ideyalarının, prinsiplərinin, şərtlərinin, təhsil texnologiyalarının formalaşması və eyni zamanda təkmilləşməsi baş vermişdir. Dünya təhsil tarixində sağlam uşaqlar və sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların birgə təhsili fenomeninin formalaşması və inkişafını öyrənərək, bu prosesdə müəyyən bir mərhələ tapmaq olar. Hal-hazırda dünyanın əksər demokratik ölkələrində hakim mövqe tutmuş fikirlərə əsasən deyə bilərik ki, inklüziv təhsil ictimai həyatın ayrıca bir tərkib hissəsi kimi deyil, daha geniş kontekstdə baxılır. Dünya ölkələrində zaman-zaman inklüziv təhsilə müxtəlif yanaşmalar və müxtəlif təriflər verilmişdir. Bununla bağlı, Mançester Universi-

tetinin professoru Peter Mittler belə bir tərif vermişdir. Onun fikrincə, “İnklüziv təhsil cinsindən, yaşından, etnik mənsubiyyətindən, qabiliyyətlərindən asılı olmayaraq bütün uşaqlara və böyüklərə imkan verən inklüziv cəmiyyətin yaradılması istiqamətində son məqsədə doğru bir addımdır. Belə bir cəmiyyətdə fərqliliklərə hörmət və qiymət verilir, siyasətdə, gündəlik həyatda və institutlarda ayır-seçkilik və qərəzlə fəal mübarizə aparılır”.

İnklüziv təhsilin əsas subyekti sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlardır. Təhsil sahəsində sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaq anlayışı əqli və fiziki qüsurlara görə adi məktəb kurikulumunu mənimsəyə bilməyən və xüsusi hazırlanmış məzmun, metod və təhsil standartlarına ehtiyacı olan uşaqları xarakterizə edir.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların məktəbdə tədrisi tarixi şərti olaraq bir neçə mərhələlərdən keçmişdir. Bu mərhələlərin hər birində sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlara müxtəlif cür yanaşmalar mövcud olmuşdur. Bu mərhələləri aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

I) 20-ci əsrin əvvəllərindən - 60-cı illərin ortalarına qədər - "tibbi model" -> seqreasiya

II) 60-cı illərin ortalarından - 80-ci illərin ortalarına qədər - "normallaşma modeli" -> integrasiya

III) 80-ci illərin ortalarından hal-hazırkı dövrə qədər - "daxiletmə modeli" -> inklüziya

Ümumi qəbul edilir ki, fiziki və əqli inkişafda əlilliyi olan uşaqlar üçün integrasiya olunmuş təhsil ideyası (başqa sözlə, adi uşaqlarla birgə təhsil ideyası) XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində yaranıb və ilk integrasiya olunmuş təhsil təcrübəsi Skandinaviya ölkələrinə aiddir. Bununla belə, xüsusi pedaqogika tarixi göstərir ki, təxminən 200 il əvvəl, XIX əsrin ilk onilliklərində birgə təhsil problemi nəinki mütərəqqi pedaqoqların düşüncələrini zəbt edirdi, həm də bir sıra hallarda ümummilli liderlik şəraitində uğurla sınaqdan keçirilirdi. Avropa pedaqogikası 19-cu əsrdə İ.G.Pestalozsinin (1746-1827) pedaqoji ideyalarının əlaməti ilə başlayır, bu ideyalar bütün uşaqları öyrətməyin və onları gələcək işə hazırlamaq ehtiyacı və imkanları, uşağın təbiətinə və ehtiyaclarına uyğun olaraq hərtərəfli inkişafı, əqli geriliyi olan, fiziki və sosial cəhətdən zəif olan uşaqlar üçün təhsilin vacibliyi haqqında olmuşdur.

Birgə təlim ideyasının başlanğıc nöqtəsini XX əsrin ortaları hesab etmək düzgün olardı. Belə ki, İkinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra onun dəhşətlərinə və vəhşiliklərinə cavab olaraq ictimai həyatı humanistləşdirmək istəyi baş qaldırdı. Bəşəriyyət bu mənada bütün dünyaya təsir edə biləcək vasitələr axtarmağa başladı və bu vasitələrdən biri də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yaradılması oldu. BMT-nin insan hüquqları ilə bağlı olan və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla bağlı vəziyyətə təsir edən hüquqi aktlarının adlarını çəkmək olduqca vacibdir. Bunlardan birincisi, 1948-ci ildə qəbul edilmiş Ümum-

dünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsidir. Daha sonra isə 1959-cu ildə Uşaq Hüquqları Bəyannaməsi qəbul edildi. 1989-cu ildə BMT Baş Assambleyası yekdilliklə Uşaq Hüquqları Konvensiyasını qəbul etdi və hal-hazırda 193 ölkə bu Konvensiyanı imzalayıb.

İdeologiyada və praktikada gözlə görülə biləcək dəyişikliklər sağlamlıq imkanları məhdud olan insanların yerləşdirildiyi internat məktəblərinin və psixiatriya xəstəxanalarının bağlanması ilə bağlı baş verməyə başladı. Bu proses 1960-cı illərin ortalarından başlayıb. Bu qurumların sakinlərinin dünyadan təcrid olunması, inkişafı stimullaşdıran şəraitin olmaması, sevginin olmaması və sadəcə olaraq qəddar rəftar insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulmasının sübutu idi. Məlum oldu ki, qapalı müəssisə şəraitində insanın qabiliyyətləri atrofiyaya uğrayır, sosial çevrə daralır, özünə inamı tamamilə məhv olur. Məhz o zaman “tibbi modelin” legitimliyinə şübhələr yarandı. Bu model, inkişaf qüsuru olan bir insanın xəstə olduğunu və uzunmüddətli qayğı və müalicəyə ehtiyacı olduğunu nəzərdə tutur. Həmçinin onlar ya xüsusi məktəblərdə oxuyur, ya da evdə təhsilə cəlb olunurlar. Düşünürəm ki, bu sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların sosiallaşmasına mane olur. Belə olduqda digər uşaqlar (sağlamlıq imkanları məhdud olmayan) da əngəlli uşaqlara qarşı önyarqılı davranmağa başlayırlar. Çünki onları cəmiyyət içərisində görmür, ünsiyyət qurmurlar. Belə olduqda həmin uşaqlar nə zamansa sosial mühitdə əngəlli uşaqları görərlərsə onlara qarşı qeyri-adi baxış sərgiləməyə başlayırlar. Bununla da, həmin uşaqlar digər həmyaşıdları ilə sosial münasibətlər qura, onlarla eyni mühitdə fəallıq göstərə bilmirlər. Buna görə də cəmiyyətdə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlarla rastlaşan digər uşaqlar bir-birilərini qəbul etməkdə, anlaşımaqda çətinlik çəkirlər. Beləliklə, “tibbi model” təxminən 1965-ci ilə qədər üstünlük təşkil etmiş oldu. Bu model xüsusi müəllim, xüsusi uşaq və xüsusi məktəbdən ibarət idi.

70-ci illərdə "normallaşma" anlayışı Skandinaviyada "tibbi modelə" alternativ olaraq ortaya çıxdı. 60-cı illərin ortalarında, 20-ci əsrdə Skandinaviya ölkələrində ağır əqli qüsurlu insanların təhsili üçün həyat tərzinin əsasına “normallaşma” prinsipi qoyulmuşdur (inteqrasiya modeli). Mahiyyəti ondan ibarət idi ki, "xüsusi" uşaqlar (vəziyyətin şiddətindən asılı olmayaraq) normal həmyaşıdlar mühitində və ya mümkün qədər yaxın bir mühitdə olmalı və öyrənməlidirlər. Bu konsepsiya yaxın 15-20 ildə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla bağlı siyasəti müəyyən etmiş oldu. Bu mərhələdə, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar ümumtəhsil məktəblərində tipik uşaqlarla birlikdə, eyni mühitdə lakin ayrı siniflərdə xüsusi proqram əsasında oxuyurlar. Yəni, onların məktəb mühiti bərabər, dərş prosesi isə ayrı-ayrı otaqlarda keçirilir. İnteqrasiya prosesi məktəb mühitində heç bir dəyişiklik olunmadan, onu sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların imkanlarına və tələbatlarına uyğunlaşdırmadan, xüsusi siniflərin təşkilini nəzərdə tutur. Normallaşma konsepsiyası xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağa yeni və daha geniş baxışı əhatə edir və onun yaşadığı cəmiyyətdə

qəbul edilmiş mədəni normalar ruhunda tərbiyə olunmasını vurğulayırdı. Və bu konsepsiya ilkin olaraq ABŞ və Kanadada qəbul edildi. Bu dövr xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların adi həmyaşıdları mühitinə inteqrasiyası prosesi ilə bağlıdır. İnteqrasiya müəyyən bir icmanın bu icmadakı hər bir fərdin maksimum sosial potensialının reallaşdırılması üçün şərait yaratdığı bir prosesdir. İnteqrasiya vəzifəsi kənardan həll oluna bilməz, bu vəzifəni yalnız cəmiyyətin özü daxildən həll edə bilər. İnteqrasiya fərdin və cəmiyyətin bir-birinə qarşılıqlı uyğunlaşmasıdır. Bu, təkcə fərdin cəmiyyətə uyğunlaşması prosesi deyil, həm də cəmiyyətin bu fərdə uyğunlaşmaq üçün lazımi addımlar atdığı bir prosesdir. Bu kontekstdə inteqrasiya adətən bir insandan dominant mədəniyyətə xas olan normaları qəbul etməyi və davranışlarında onlara əməl etməyi tələb edən assimilyasiya prosesi kimi qəbul edilmişdir.

İnteqrasiya edilmiş təhsil forması tətbiq edilərkən aşağıdakı şərtləri təmin etmək lazımdır:

1. Müəyyən sərpmaları olan uşağın və sağlamlıq imkanları məhdud olan uşağın inkişaf səviyyəsindəki boşluq məktəbə başlamazdan əvvəl minimuma endirilməlidir.

2. Ümumtəhsil müəssisəsi zəruri hüquqi, proqram, metodiki, maddi-texniki və kadr potensialına malik olmalıdır.

3. Əlverişli sosial-psixoloji fon, cəmiyyətin inteqrasiyalı təlimə müsbət münasibətini formalaşdırmaq lazımdır.

Beləliklə, aydın olur ki, tədricən bu konsepsiya da mükəmməl görünməyə başladı. O, mahiyyətcə uşağın məktəb və cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmağa hazır olması lazım olduğunu güman edirdi. Lakin cəmiyyət sürətlə dəyişmək iqtidarında deyil və belə şəraitdə inteqrasiyanın yalnız fiziki komponentindən və sosial komponentin olmamasından danışmaq olar. Bundan əlavə, bəzi tədqiqatçıların vurğuladığı kimi, normallaşma cəmiyyətdə mövcud olan geniş fərdi fərqlərin nəzərə alınmasını nəzərdə tutmur.

İnteqrasiya mərhələsindən sonrakı mərhələdə, 80-ci illərin ortalarından hal-hazırkı günümüzədək olan mərhələ "daxiletmə modeli", yəni inklüziya mərhələsi yaranmağa başladı. Çox zaman "inteqrasiya" və "inklüziya" terminini bir çox müəllim və məktəb sinonim hesab edir, lakin inklüziya inteqrasiyadan onunla fərqlənir ki, o, əvvəldən bütün uşaqları istisnasız olaraq ümumi təhsil sisteminin bir hissəsi hesab edir. Beləliklə, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün heç bir xüsusi uyğunlaşmaya ehtiyac yaranmır, çünki onlar əvvəldən məktəb sisteminin bir hissəsi hesab olunur.

İnklüziv təhsilin əsas prinsipi xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqların adi təhsil müəssisələrində təhsil almasıdır, bir şərtlə ki, bu təhsil müəssisələrində belə şəxslərin xüsusi təhsil ehtiyaclarını ödəmək üçün hər cür şərait yaradılsın. Yəni, uşaqlar məktəb üçün deyil, məktəb uşaqlar üçün yaradılır və o uşaqların

ehtiyaclarını nəzərə almalıdır, uşaqlar məktəbin müəyyən etdiyi bu və ya digər çərçivəyə uyğun gəlməlidir.

İnklüziv məktəblər ayrı-seçkilik və fərqlilik qorxusu ilə mübarizə aparmağa kömək edir, uşaqlara və böyüklərə insanlar arasındakı müxtəlifliyi və fərqliliyi qiymətləndirməyi, qəbul etməyi və başa düşməyi öyrədir. Bu məktəblər insanlar arasında fərqlərin normal olduğu və təlim prosesinin uşağın ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmalı olduğu inamı əsasında fəaliyyət göstərir. İnklüziv məktəblər bütün uşaqların ehtiyac duyduqları dəstəyi aldıkları təqdirdə uğur qazana biləcəklərini sübut etməklə nailiyyətləri təşviq edir, empatiya, bərabərlik, sosial ədalət, əməkdaşlıq, birlik və müsbət münasibət mühitində öyrənmə imkanları yaradır. Uşaqlar və böyüklər, tələbələr və pedaqoqlar şəxsiyyətlərarası münasibətləri və ümumi rifah naminə birgə işləmək hissini dəyərləndirən qonaqpərvər və dəstəkləyici mühitdən faydalanırlar.

Ədəbiyyat:

1. Ш.Рамон. Социальная эксклюзия и социальная инклюзия, Сост. Ш.Рамон и В.Шмидт. Московская высшая школа социальных и экономических наук. Хрестоматия по курсу Социальная эксклюзия в образовании. - М., 2003.
2. Развитие инклюзивного образования: сборник материалов//С. Прушинский, Ю.Симонова. – М.: РООИ «Перспектива», 2007.
3. Бланкетт Д. Плёнки Бланкетта. – М.: Международная педагогическая академия, 2005.
4. Назарова Н.М., Моргачёва Е.Н., Фуряева Т.В. Сравнительная специальная педагогика. — М.: «Академия», 2011.
5. Корнетов Б. Г. История педагогики. М.: Изд-во УРАО, 2002.

N.Ş.Məmmədzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mamedzadanigar@gmail.com

MƏKTƏBİN İDARƏ OLUNMASINDA VƏ PEDAQOJİ PROSESİN QABAQCIL PEDAQOJİ TƏCRÜBƏDƏN İSTİFADƏ, ONUN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ TƏTBİQİ

Xülasə

Təhsil prosesinin istər idarəsində istərsə də təşkilində qabaqcıl təcrübədən faydalanmaq olduqca önəmlidir, hamı bilir ki, bu təcrübələrin tətbiqi əsasında yeni baxışlar formalaşır. Bu mənada müəllimlərin məktəb rəhbərlərinin qabaqcıl pedaqoji təcrübələri tam araşdırması, analiz etməsi və nəticə çıxarması mühümdür. Bundan sonra özlərinə uyğun olanı tətbiq etməlidirlər, yalnız bu halda faydalı nəticələr əldə edilə bilər. Heç bir təcrübəni olduğu kimi tətbiq etmək olmaz, çünki tətbiq olunan yer və zaman fərqi auditoriya fərqi ortaya çıxar bilər. Buna görə də təcrübədən faydalanıb özümüzlə uyğun nüanslarını götürmək lazımdır. Üstəlik hər təcrübənin yeni tətbiqində yeni forma və metodlardan istifadə olunur, özünəməxsusluq yaranır, bu da təhsil sektorunun irəli doğru addımlamasına şərait yaradır.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕРЕДОВОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОПЫТА В ШКОЛЬНОМ УПРАВЛЕНИИ И ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ, ЕГО ИЗУЧЕНИЕ И ПРИМЕНЕНИЕ

Резюме

Очень важно использовать передовой опыт как в управлении, так и в организации образовательного процесса, как всем известно, на основе применения этих практик сформировались новые взгляды, только в этом случае можно получить полезные результаты. эксперимент можно применять как есть, потому что разница в месте и времени применения может привести к различиям аудитории. Поэтому необходимо воспользоваться экспериментом и взять соответствующие нюансы. Он используется, он создает оригинальность, которая создает условия для развития сферы образования.

USE OF BEST PEDAGOGICAL EXPERIENCE IN SCHOOL MANAGEMENT AND PEDAGOGICAL PROCESS, ITS STUDY AND APPLICATION

Summary

It is very important to benefit from best practices in both management and organization of the educational process, as everyone knows, based on the application of these practices, new views have been formed. Only in this case useful results can be obtained. No experiment can be applied as it is, because the difference in place and

time of application can lead to audience differences. Therefore, it is necessary to take advantage of the experiment and take the appropriate nuances. It is used, it creates originality, which creates conditions for the education sector to move forward.

Açar sözlər: *pedaqoji idarəetmə, təhsil, təhsil menecmenti, idarəetmə, tədris prosesi, məktəb, təcrübə, nümunə, istinad, yanaşma*

Ключевые слова: *педагогическое управление, управление образованием, управление, образовательный процесс, школа, опыт, пример, ссылка, подход*

Key words: *pedagogical management, education management, management, educational process, school, experience, example, reference, approach*

Təhsil mövcud bilikləri kütlələrə çatdırmaq üçün təşkil olunmuş geniş miqyaslı ictimai prosesdir, bu sistemdə əsas məqsəd yeni təhsil müəssisələrində tədrisin müasir tələblər səviyyəsində təşkili və sağlam mənəvi iqlim yaratmaqdır. Təhsil ictimai praktikanın bütün sosial təbəqələrlə əlaqəsi olan, geniş əhatəli bir formasıdır, idarəetmə və fəaliyyət mexanizminə, təşkilati struktura malik mürəkkəb bir sistemdir. Təhsilin düzgün formada təşkil edilməsi gələcək üçün olduqca mühümdür çünki, qloballaşan dünyada ən çox təhsilin inkişafına önəm verilir və təbii ki burada prosesin idarəsində mühüm rol oynayır. “Menecment” və “idarəetmə” forma etibarı ilə eynidir, konkret tətbiqində fərqli cəhətləri var, birincidə subyekt, şəxsiyyət, ikincidə isə bütöv idarəetmə sistemi nəzərdə tutulur. İdarəetmənin əsas məqsədi cəmiyyətin təhsilə olan tələbatını ödəmək üçün dövlət-ictimai xarakterli təhsil sisteminin, yeni idarəetmə modelinin yaradılmasıdır. İdarəetmə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə, ictimai-siyasi həyatımızda aparılan demokratikləşmə prosesinə uyğun qurulmalıdır. Təhsil sisteminin idarə olunmasında inzibati-amirlik prinsipləri üstünlük təşkil edir. Belə ki, idarəetmədə dövlət-ictimai xarakterinin gücləndirilməsi, funksiyaların yuxarıdan aşağı paylanması, ağırlıq mərkəzinin aparatdan sinifə-auditoriyaya keçməsi, əsas hədəfin təhsil verənə və alana yönəlməsi istiqamətində məqsədyönlü işlər həyata keçirilməlidir.

İnzibati idarə və elmi metodik xidmət müəssisəsi işçiləri məktəbə gələrkən, ilk növbədə siniflərdə olmalı, şagirdlərlə, uşaq özünüidarə və özfəaliyyət təşkilatları ilə görüşüb söhbət etməli, onların vəziyyəti ilə tanış olmalıdır. Kollektivə düşüncəli, faydalı, pedaqoji rəhbərlik daim lazımdır. Əlbəttə, pedaqoji rəhbərlik inzibatçılıq səciyyəsi daşımamalıdır. Bu prosesdə müəllim bələdçilik etməli düzgün olanı göstərməlidir.

Məktəb pedaqoji sistem olmaqla yanaşı idarəetmənin obyektidir, təhsili təşkil edənlərin, rəhbər şəxslərin, şagirdlərin məqsədlərini müəyyənləşdirmək üçün yaradılan şəraitdir. İdarəetmədə pedaqoji kollektivin imkanları müəllimlərlə şagirdlərin səmərəli fəaliyyətindən asılıdır, pedaqoji kollektivin idarəetmədə iştirakı təmin edilməlidir. Əksər məktəb rəhbərlərinin idarəetmə mədəniyyəti kollektivdə baş verən dəyişiklərdən və təhsil müəssisələrinin inkişafından geri

qalır, mütləq idarəetmə mədəniyyəti təkmilləşdirməlidir, idarəetmə mədəniyyəti hər bir rəhbərin başlıca xüsusiyyəti olmalıdır. Direktorların əsas diqqət yetirəcəyi məsələlər içərisində valideynlərin və ictimaiyyətin məktəblə əlaqələrini möhkəmləndirmək, müəllimlərin bilik və bacarıqlarını daim təkmilləşdirməkdən ibarətdir... Bir də direktorun dərslər deməsi məktəbdə çox məsələyə münasibətdə obyektivlik üçün bir stimula, vasitə olur, ən azından dərslər dinləmələr kimi vacib işin haqq-ədalət görüntüsünə zəmin yaradır.

Pedaqoji prosesin səmərəli təşkili nəticəsində cəmiyyətin təhsillənməsi kimi strateji problemin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada məktəbdaxili nəzarətin idarəetmədə rolu ilə bağlı bütün məsələlər tələb olunan səviyyədə həyata keçməlidir. Məktəbin idarəedilməsi və ona rəhbərlikdən nəzarət olmadan heç bir nailiyyətdən danışmaq mümkün deyil və buna görə də bu proses diqqətə alınır. Məktəbdə rəhbərliyin səmərəli təşkili qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Məktəb işi, eləcə də müəllimin əməyi daim təkmilləşməyi – yeni, müxtəlif cəhətlərin axtarılması və pedaqoji prosesə tətbiqini tələb edir. Bunsuz müasir məktəbin qarşısında duran çox müxtəlif və müərkəb vəzifələri uğurla həll etmək mümkün deyildir. Yaradıcılıq, daimi axtarış pedaqoji fəaliyyətin mahiyyətindən irəli gəlir: ədalət, passivlik, hazır göstərişlərlə işləmək pedaqoji fəaliyyətin təbiətinə yaddır.

Müəllimlərin axtarışları üçün şərait yaradıldığı məktəblərdə pedaqoji proses əsl yaradıcılıq işinə çevrilir: müəllimlər elmdəki və pedaqoji təcrübədəki yeni ideyalara həssaslıqla yanaşır, təlim-tərbiyə işində yenilik axtarmağa səy göstərirlər. Məktəb rəhbərləri müəllimlərin təşəbbüs və yaradıcı axtarışlarını hər cəhətdən müdafiə etməli, pedaqoji fəaliyyətdə ədalət və mühafizəkarlıq halları ilə mübarizə aparmalıdırlar.

Qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqinin vacib **şərti problemin nəzəri məsələləri** - onun mahiyyəti, göstəriciləri, metodları, öyrənilməsi və yayılması yolları ilə bağlı biliklərə mükəmməl yiyələnməkdən ibarətdir. Bəs Qabaqcıl pedaqoji təcrübə nədir? O, adi təcrübədən nə ilə fərqlənir?

Qabaqcıl pedaqoji təcrübə dedikdə, müəllimlərin yaradıcı əməyi sayəsində təlim-tərbiyə işində yüksək nəticələrin əldə olunması başa düşülür.

Ən yaxşı məktəb və müəllimlərin iş təcrübəsinin öyrənilməsi, qabaqcıl müəllim-pedaqoqların nailiyyətləri əsasında təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi təhsili idarəetmə orqanlarının, xüsusilə rayon təhsil şöbələrinin metodik kabinetlərinin həmişə diqqət mərkəzində durmalıdır. Bu məsələ ölkəmizdə təhsil sahəsində köklü islahatların, xüsusilə məzmun islahatlarının həyata keçirildiyi bir vaxtda xüsusi aktuallıq və əhəmiyyət kəsb edir. Müşahidələr və müvafiq sənədlərin təhlili göstərir ki, qabaqcıl pedaqoji təcrübə anlayışı ilə bağlı vahid fikir yoxdur. Əslində qabaqcıl təcrübə geniş mənada müəllimin peşəkarlığı, onun ustalıqı mənasında başa düşülməlidir. Belə müəllimlərin iş təcrübəsinin tətbiqi hələlik pedaqoji ustalıqə yiyələnməmiş, gənc müəllimlər üçün daha fay-

dalı və qiymətlidir. Ona görə də yaradıcı axtarışı, yeniliyi, orijinallığı, novatorluğu ilə seçilən təcrübənin öyrənilməsi, təhlili, ümumiləşdirilməsi və tətbiqi ilk planda durmalıdır.

Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsində ilk addım təcrübənin aşkar edilməsidir. Metodik kabinetin, təhsil şöbəsinin əməkdaşları və məktəb rəhbərləri təcrübəsi öyrəniləcək müəllimin təcrübəsinin öyrənilməyə layiq olub-olmamasını yalnız onun dərslərində və sinifdənkənar tədbirlərində iştirak etdikdən sonra müəyyənləşdirə bilirlər. Sonrakı mərhələ bir neçə meyar əsasında təcrübənin qiymətləndirilməsi ola bilər. Qiymətləndirmədə aşağıdakılar nəzərə alınır:

- *təlim-tərbiyə prosesinin effektivliyi, müsbət nəticələrin əldə edilməsi;*
- *həmin nəticələrin əldə edilməsi üçün müəllimin səmərəli metodlardan istifadə etməsi;*
- *bu təcrübənin yayılmasının digər müəllimlər üçün əhəmiyyətliyi;*
- *həmin təcrübədə orijinallıq, yaradıcılıq, novatorluq elementlərinin olması.*

Əgər metodik kabinetin əməkdaşları və məktəb rəhbərləri təcrübəni qiymətləndirib onun maraq doğurduğu nəticəsinə gəlirlərsə, sonrakı mərhələyə kifayət qədər inanılmış faktlar əsasında təcrübəni təfərrüatı ilə öyrənməyə başlaya bilirlər.

Bununla bərabər bəzi hallarda isə təcrübəsi öyrənilmiş məktəb və müəllimlərlə sonradan işin davam etdirilməsi unudulur, pedaqoji mühazirələrdə, ixtisasartırma kurslarında onların çıxışları təşkil edilmir. Ona görə də təcrübənin obyektində müəllimin bütün iş sistemi, yaxud onun fəaliyyətinin ayrı-ayrı istiqamətləri, təlim və tərbiyə prosesində səmərəli metodlardan istifadə edilməsi dayanmalıdır. Müəllimin iş sistemini öyrənərkən ilk növbədə onun pedaqoji fəaliyyəti ilə dərindən tanış olmaq lazımdır. Tanışlıq zamanı aşağıdakı göstəricilərə diqqət yetirilməsi vacibdir:

- müəllimin peşə ustalığı, elmi-nəzəri və metodik hazırlığı ilə tanışlıq;
- pedaqoji nailiyyətləri, interaktiv, fəal təlim metodlarını və yeni pedaqoji texnologiyaları səylə öyrənib öz işində tətbiq etməsi;
- dərslərə və sinifdənkənar tədbirlərə hazırlaşması və onların keçirilməsi;
- işə yaradıcı münasibəti, təşəbbüskarlığı, yenilikçilik xüsusiyyətləri;
- bir və bir neçə mövzu üzrə silsilə dərslərin dinlənməsi;
- sinifdənxaric tədbirlərdə iştirak, valideyn və ictimaiyyətlə işin təşkili təcrübəsinin öyrənilməsi;
- şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin keyfiyyətinin və onların tərbiyəlilik səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- rayon (şəhər) və respublika səviyyəli pedaqoji müsabiqələrdə iştirak etməsi;

➤ fənn metodbirləşməsinin işində fəal iştirakı, faydalı təklif və mülahizələr irəli sürməsi;

➤ müvafiq fənnə dair metodik tövsiyələrin, fənn proqramlarının və dərsliklərin hazırlanmasında iştirakı və pedaqoji təkliflərlə mətbuatda çıxış etməsi.

Bu göstəriciləri açmaq, təhlil etmək lazımdır. Ümumiləşdirmə prosesində ayrı-ayrı fakt və hadisələrin təhlili əsasında nəticələr çıxarılır. Qabaqcıl təcrübənin təhlili və ümumiləşdirilməsinin əsas məqsədi müvafiq qaydalar əsasında müəllimin müsbət nəticələrə necə nail olmasını müəyyənləşdirməkdir. Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin təhlili və ümumiləşdirilməsi müxtəlif elmi səviyyələrdə aparılmalı, empirik nəticədən başlayaraq pedaqoji hadisələrin dərin və qarşılıqlı əlaqələrinin açılmasına imkan yaradan ciddi tədqiqatçılıqla başa çatmalıdır.

Məktəb təcrübəsində müəllimlərin qabaqcıl təcrübəsi ilə tanış olmağın müxtəlif formalarından istifadə edilir. Bunlara pedaqoji mühazirələr, elmi-praktik konfranslar, seminarlar, qabaqcıl təcrübəyə dair sərgilər, müəllimlərin məruzələrindən ibarət məcmuələrin, albomların nəşri və s. daxildir.

Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin yayılması və tətbiqinin ən səmərəli formalarından biri qabaqcıl **təcrübə məktəbləridir**. İstinad məktəblərinin təcrübəsi göstərir ki, müəllim öz təcrübəsi haqqında yığcam şəkildə məlumat verir, təcrübəsini təlimin texnoloji vasitələri ilə nümayiş etdirir, dinləyicilərin suallarına cavab verir, müxtəlif məsələlər üzrə müəllimlərlə və metodik kabinetin əməkdaşları ilə fikir mübadiləsi aparır.

Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin ümumiləşdirilməsinin yekunu onun təcrübədə tətbiqidir. Elmin nailiyyətlərinin praktikaya tətbiqi məsələsi vaxt tələb edir. Başqa elmlərə nisbətən pedaqogika sahəsində yeniliyin nəticəsi çox gec görünür. Elmi bilikləri müəllimlər arasında geniş təbliğ etmək, elmi tədqiqatların nəticələri əsasında bütün ixtisasartırma sistemini təkmilləşdirmək, qabaqcıl təcrübə məktəbləri vasitəsilə müəllimlərin təcrübəsinin yayılmasını təşkil etmək, əlbəttə, vaxt tələb edən prosesdir. Burada tələsmək, təcrübəni səthi öyrənib yaymaq işə xeyirdən çox ziyan verə bilər.

Qabaqcıl təcrübənin iki başlıca göstəricisi vardır:

- a) *təcrübənin səmərəsi, yəni yüksək təlim-tərbiyə nəticəsi əldə olunması;*
- b) *pedaqoji yenilik, yəni yeni metod, forma, texnologiya, iş sistemi tətbiq etməklə yüksək nəticənin əldə edilməsi.*

Təcrübədə əldə edilən yüksək nəticə təsadüfi də ola bilər. Qabaqcıl pedaqoji təcrübədə əldə edilən nəticə təsadüfi nəticədən fərqli olaraq müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Qabaqcıl pedaqoji təcrübəyə verilən tələblər çoxdur. Onlardan ən başlıcaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) *Aktuallıq - qabaqcıl, pedaqoji təcrübə günün tələblərinə cavab verməli, ictimai əhəmiyyət daşımalı, onun ideyası məktəb qarşısında qoyulan müasir vəzifələrə uyğun olmalıdır;*

2) *Optimallıq* - *təcrübənin yüksək nəticəsi az vaxt və qüvvə sərf etməklə əldə edilmiş olmalıdır;*

3) *elmi-praktik əhəmiyyəti qabaqcıl təcrübə elmin və ya pedaqoji praktikanın hər hansı məsələsinin, probleminin həllinə yönəlməlidir;*

4) *stabillik* - *əldə edilən pedaqoji nəticə uzun müddət özünü doğrultmalı, təkrar oluna bilməlidir.*

Qabaqcıl pedaqoji təcrübəyə daha dəqiq qiymət vermək üçün onun yenilik dərəcəsini, səviyyəsini düzgün müəyyən etmək lazımdır. Təcrübədəki yenilikdən, yaradıcılıq axtarırlarının xarakterindən asılı olaraq onun dörd səviyyəsi ayrılmalıdır.

Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin səviyyələri belə fərqləndirilir:

Reproduktiv (I səviyyə), Qismən axtarıcılıq (II səviyyə), novatorluq (III səviyyə), tədqiqatçılıq (IV səviyyə).

I səviyyədə qabaqcıl təcrübə müəllimin pedaqoji ustalığında ifadə olunur: müəllim elmdə müəyyən olunmuş metod və formalardan bacarıqla istifadə etməklə təlim-tərbiyə işində yüksək nəticələrə nail olur.

II səviyyədə qabaqcıl təcrübə müəyyən yenilik ünsürlərini özündə əks etdirir. Müəllim qismən axtarış aparıb, təlim-tərbiyə prosesinə yeni məzmun, forma, metod və ya priyom daxil etməklə yüksək nəticələrə nail olur.

III səviyyədə qabaqcıl təcrübə novatorluqda ifadə olunur. Novator müəllim pedaqoji prosesə yaradıcı, yenilikçi kimi yanaşır, yeni ideyanı, iş sistemini, orijinal metod və formaları cəsarətlə tətbiq edərək yüksək nəticələrə nail olur

Novator-müəllimlərin hər birinin özünəməxsus cəhətləri ilə yanaşı, hamısı üçün ümumi cəhətlər, keyfiyyətlər də vardır:

a) yeni pedaqoji təfəkkür, pedaqoji prosesə yeni baxış;

b) öz işinə, uşaqlara böyük məhəbbət;

c) böyük məsuliyyət;

ç) cəsarətlilik;

d) möhkəm iradə;

e) yeni ideyaya dərin inam;

ə) pedaqoji təcrübənin orijinallığı

f) təlim-tərbiyə işinə təmənnasız xidmət və s.

Bu ümumi cəhətlərlə bərabər novator - müəllimlərin hər birinin fərdi cəhətləri də vardır; buna görə də onların təcrübəsi təkrarolunmazdır. Qabaqcıl təcrübədə onların elmi-pedaqoji hazırlığı, dünyagörüşü, şəxsi keyfiyyətləri, psixologiyası, işə münasibəti və pedaqoji üslubu da öz əksini tapır. Pedaqoji təcrübəni qiymətləndirərkən onun obyektiv göstəriciləri ilə yanaşı, qeyd edilən subyektiv amilləri də nəzərə almaq lazımdır.

Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin ən yüksək – IV səviyyəsi tədqiqatçılıq, eksperiment qoyuluşu ilə bağlıdır. Bu halda müəllim və ya pedaqoji kollektiv tə-

lim-tərbiyə vəzifələrinin yeni orijinal həlli yollarını müəyyən edib, onları sınaqdan - eksperimentdən keçirir və yüksək nəticələr əldə edir.

Qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi işinə bütün pedaqoji kollektiv cəlb olunmalıdır. Məktəb rəhbərləri öz kollektivlərində yeni, qiymətli nə varsa səbrlə, ardıcıl aşkara çıxarmağa və öyrənməyə çalışmalıdırlar. Bu məqsədlə müxtəlif metod və formalardan istifadə edilir: müşahidə, müsahibə, təhlil, ekspert qiyməti, dərslərin və tərbiyə tədbirlərinin müzakirəsi, pedaqoji şurada və metodbirləşmə iclaslarında məruzə və məlumatların dinlənilməsi, problem seminarlarda müəllimlərin öz təcrübəsi haqqında çıxışları, referat yazmaqla təcrübənin ümumiləşdirilməsi, pedaqoji mühazirələrdə məruzə və çıxışların təşkili və s. belə metod və formalardandır. Qabaqcıl pedaqoji təcrübə geniş müəllim kütləsinin sərvətinə çevrildikdə öz əsl dəyərini tapır. Buna görə də qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi onun düzgün təhlili və ümumiləşdirilməsi ilə əlaqələndirilməlidir. Bu zaman təcrübənin mahiyyətini, əsas ideyasını, yüksək nəticələrə gətirib çıxaran səbəbləri, yolları obyektiv və kompleks şəkildə araşdırmaq və qiymətləndirmək vacib şərtidir. Hər hansı bir metodu, vasitəni şisirtməkdən və universallaşdırmaqdan çəkinmək lazımdır. Əks halda təcrübənin mütləqləşdirilməsi təhlükəsi yaranar və kütləvi təcrübədə lazımi səmərə verməyib öz dəyərini itirə bilər. Qabaqcıl təcrübənin təhlilində onun tətbiq dairəsi və şərtləri - hansı şəraitdə müsbət nəticələr verə biləcəyi müəyyən edilməlidir.

Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi və təhlili onun düzgün tətbiqinə xidmət etməlidir. Qabaqcıl təcrübənin tətbiqi o qədər də asan deyildir. Bəzi məktəb rəhbərləri, müəllimlər qabaqcıl təcrübədən hazır göstəriş, «resept» axtarır və onu olduğu kimi öz məktəblərinə, siniflərinə köçürməyə cəhd göstərirlər. Halbuki qabaqcıl təcrübəni tətbiq edərkən onu kor-koranə tətbiq etmək olmaz, qabaqcıl təcrübədən doğan fikri, ideyanı öz sinifinə uyğun olaraq yaradıcı şəkildə tətbiq etmək lazımdır. Həm də yaxşı olar ki, qabaqcıl təcrübənin tətbiqinə məktəb rəhbərləri özlərindən başlasın, bu sahədə digər müəllimlərə nümunə olsunlar. Hər bir məktəb direktoru və müəllim nəinki qabaqcıl təcrübədən bəhrələnməli, habelə özləri də yaradıcılıq axtarışları aparmalı, yeni-yeni ideyaları cəsarətlə sınaqdan keçirməlidirlər. Çünki axtarışsız, yaradıcılıqsız məktəb ölüdür. Məktəb rəhbərləri müəllimlərin yaradıcı axtarışlarını hər cəhətdən həvəsləndirməli, onları müdafiə edib istiqamətləndirməlidirlər. Qabaqcıl təcrübə, novatorluq müəllimin yaradıcı şəxsiyyətindən, məktəbdə yaradılan yaradıcılıq mühitindən başlayır və onun elmi hazırlığından, vətəndaşlıq mövqeyindən, peşəsinə və uşaqlara məhəbbətdən keçib formalaşır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov O. *Təhsilin idarə olunması*. Bakı, 2016, 232 s.
2. M.İsmixanov, R.Bəxtiyarova. *Məktəbin idarə edilməsi*. Bakı, 2012, 150 s.
3. O.H.Rzayev, S.M.Məmmədov, Ş.N.İsmayılov. *Təhsilin idarə olunmasının əsasları*. Bakı, 2011, 7-11 s.

4. Rzayev O.H., Məmmədov S.M., İsmayılov Ş.N. *Təhsilin idarə olunmasının əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2010, 476 s.*
5. R.Məmmədzaadə, A.Abdulayev, R.Cabbarov, Ə.Quliyev. *Təhsilin idarə olunmasının bəz problemləri. Bakı, 2008, 53 s.*
6. Nağıyeva Lamiə. *Məktəbşünaslıq. Gəncə, 2012, 48 s.*
7. Kəlbəliyev Ə.A. *Təhsili idarə etmənin əsasları. Bakı, 2006, 156 s.*

L.V.Quliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
leyla.guliefa98@gmail.com

TƏLİM LAYİHƏLƏRİNİN MEYDANA ÇIXMASINDA CON DYUI VƏ UİLYAM KİLPATRİKİN ROLU

Xülasə

İlk rüşeymləri qədim tarixə malik olsa da, layihələr metodunun pedaqoji elmlər sırasına daxil olmasında məşhur ingilis filosofu Con Dyuinin və onun şagirdi Uilyam Kilpatrikin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. XIX əsrin ortalarına təsadüf edən bu proses XX əsrin əvvəllərinə qədər uzun bir tarixi yol keçmişdir. Con Dyui şəxsən bu metodu adlandırmasa da, onun istiqamətlərini və mahiyyətini dərinlən izah etmiş, şagirdi və eyni zamanda davamçısı olan Uilyam Kilpatrik isə öz məqalələrində müəlliminin fikirlərini zənginləşdirərək onu "layihələr metodu" adlandırmışdır. Müasir dövrdə bu metod məktəb praktikasında geniş istifadə olunur.

THE ROLE OF JOHN DEWEY AND WILLIAM KILPATRIC IN THE OCCUPATION OF TRAINING PROJECTS

Резюме

Хотя первые зародыши имеют древнюю историю, известный английский философ Джон Дьюи и его ученик Уильям Килпатрик внесли неоценимый вклад в развитие метода проектов в педагогических науках. Этот процесс, происходивший в середине 19 века, не имел длительной истории до начала 20 века. Хотя Джон Дьюи лично не называл этот метод, он подробно изложил его направления и суть, а его ученик и преемник Уильям Килпатрик в своих статьях обогатил идеи своего учителя и назвал его «методом проектов». В современное время этот метод широко используется в школьной практике.

РОЛЬ ДЖОНА ДУИ И УИЛЬЯМА КИЛПАТРИКА В ЗАНЯТИИ ТРЕНИРОВОЧНЫМИ ПРОЕКТАМИ

Summary

Although the first embryos have an ancient history, the famous English philosopher John Dewey and his student William Kilpatrick made invaluable contributions to the development of the project method in the pedagogical sciences. This process, which took place in the middle of the 19th century, did not have a long history until the beginning of the 20th century. Although John Dewey did not personally call this method, he explained its directions and essence in depth, and his student and successor William Kilpatrick enriched his teacher's ideas in his articles and called it a "project method". In modern times, this method is widely used in school practice.

Açar sözlər: Con Dyui, Uilyam Kilpatrik, XIX əsr, layihələr metodu, pedaqogika

Ключевые слова: Джон Дьюи, Уильям Килпатрик, XIX век, метод проектов, педагогика

Key words: John Dewey, William Kilpatrick, XIX century, project method, pedagogy

Tədris prosesində şagirdlərin aktiv, müstəqil və yaradıcı işini təmin etmək üçün bir çox təlim metodlarından istifadə olunur. Bunlardan biri də son illərdə məktəblərin daha çox müraciət etdiyi “layihələr metodu”dur. Layihə sözü latın dilindən tərcümədə “irəli atılan” deməkdir. Bu söz fransız dilində “gələcəkdə həyata keçiriləcək bir niyyət” mənasını verir.

Bu layihənin yaranma tarixi 19-cu əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. Bu metod Amerika Birləşmiş Ştatlarında meydana çıxmışdır. Belə ki, 19-cu əsrin ortalarında Amerikanın (ABŞ) texniki universitetlərində təcrübə sahəsi üzrə bilik və bacarıqların əldə olunması üçün vasitə və alət kimi layihələrdən istifadə olunurdu. Metod “məşğulluq yolu ilə öyrənmək” prinsipini aydınlaşdıran pragmatik pedaqogika adlanan nəzəriyyəyə əsaslanır. Layihələr metodunun yaradıcılarından biri, layihələr metodu banisi məşhur filosof Con Dyui hesab olunur.

Con Dyui 1859-cu il, oktyabrın 20-də Amerikanın Vermont əyalətində anadan olmuşdur. əslən ingilis olan filosof orta məktəbi bitirdikdən sonra böyük qardaşı Davis ilə birgə 1879-cu ildə Vermont Universitetini bitirmişdir. Fəlsəfə ilə tanışlığına vəsilə olan şəxs isə məşhur təkamülçü H.A.P.Torrey olmuşdur. Torrey Con Dyuiyə həm Dyui Vermont Universitetində tələbə olarkən, həm də daha sonra təkbətək seanslarda, xüsusən də Dyui 1880-ci illərin əvvəllərində özəl akademiya da dərs demək üçün Vermont qayıdan vaxtda onunla söhbətlərində fəlsəfə barəsində fikirlərini bölüşürdü. Bu özəl təhsil müddəti Dyui üzərində əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi, çünki Torrey Con Dyui fəlsəfə karyerasına yönəltdiyi bir dövr idi. Torreyin Kanta olan marağı və onun tədrisində Kantın yazılarına verdiyi istinadlar Dyuinin nəşr etdiyi ilk işlərə təsir göstərmişdir. Dyui özünü inkişaf etdirərək filosof səviyyəsinə çatdı və 1888-1904-cü illər arası Miçiqan, Çikaqo, Minnesta kimi universitetlərdə fəlsəfə müəllimi işləyərkən başladı. Direktor kimi fəaliyyət göstərdiyi təhsil müəssisələrində elm sahəsinə yeni pedaqoji baxışlarla yanaşmağa başlamışdı. Dyui fəlsəfəsinə görə bilmək üçün deyil, tətbiq etmək üçün öyrənmək lazımdır. Bu onun yaşadığı tarixi şəraitlə əlaqədar idi. Çünki yaşadığı dövr sənaye sahəsinin inkişaf etdiyi, yeni fabriklər və zavodların açıldığı bir dövr idi. Orada işləmək üçün tək bilmək kifayət etmirdi, biliyi tətbiq etmək də vacib idi. Buna görə də, nəzəri biliklərin öyrənilməsindən daha çox praktik biliklərin öyrənilməsi ön plana çəkildi. Con Dyui deyirdi: “Uşaqlar bugünkü həyatın tələb etdiyi şeyləri özləri edərkən və ya sınaq yaraq yaxından öyrənməlidirlər”. Con Dyui “instrumental pedaqogika” yaratmaq fikrində idi. Beləki, öyrənmə oyununa çevrilir, uşağın tək istifadə etdiyi alət onun biliyi olur və o bilikdən istifadə edərək ətraf-almi dərk edir. Bu təlimin əsas ideyası “hər şey həyatdan, hər şey həyat üçün” prinsipinə əsaslanırdı. Belə

bir fikrin ortaya çıxması onun bir metoda çevrilməsinə səbəb oldu. O, deyirdi ki, “biz nəyisə təcrübədən keçirəndə ona uyğun hərəkət edirik, onunla nəse edirik; sonra biz əziyyət çəkirik və ya nəticələrə məruz qalıyıq. Biz bir şeyə nəse edirik, sonra o da bizə qarşılıq verir”. Dyui iddia edirdi ki, təhsilin məqsədi şagirdlərə onların inkişafını təmin edən və qüvvətləndirən təcrübələr kimi təqdim edilməlidir. Bunun üçün o, təlimin aktiv əsaslarla qurulmasının tərəfdarı idi. O, düşünürdü ki, həyatda təcrübə yolu ilə əldə edilən problemin həlli artıq şagird üçün yeni bilikdir. Əgər o, bu bilikləri əldə etmirsə, daha yeni biliklərə də yiyələnmə bilməyəcək. Con Dyui belə bir pedaqogika “problemlər metodu” adlandırılan metodun əsasında qurulmuşdu. Con Dyui öz əsərlərində “layihələr metodu” adını çəkməmişdir, lakin məzmun olaraq təhsilalanın müəyyən fəaliyyət sahəsində aktiv, fəal olması fikrini irəli sürürdü. Bu metodun yaradıcısı yalnız Con Dyui olmamışdır. Eyni zamanda bu metodun inkişafında, Con Dyuinin şagirdi, eyni zamanda qabaqcıl tərcüməçisi, həmkarı və davamçısı Uilyam Heard Kilpatrik olmuşdur. Kilpatrik Dyuinin bu mürəkkəb nəzəriyyəsini götürüb bir qədər sadələşdirmiş və onun üzərində xeyli müddət işləmişdir.

Uilyam Kilpatrik 1871-ci il, noyabr ayının 20-də Corcina ştatında anadan olmuşdur. Merseer və Cons Hopkins Universitetlərində təhsil alıb, daha sonra Ali Məktəbdə və Merseer Universitetində riyaziyyat müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Con Dyui ilə ilk tanışlığı 1898-ci ildə olub. 1907-ci ildə dövrün ən güclü təhsili məktəblərindən biri olan Kolumbiya Universitetinin magistratura pilləsinə daxil olur. Yeni karyera dövrü ən mühüm mütəfəkkir və filosoflarının mərkəzi olan Kolumbiya Universiteti, özünün intellektual inkişafı istiqamətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İxtisaslaşma zamanı onun yolları yenidən Con Dyui ilə kəsişir. Əvvəllər Çikaqo Universitetində keçdiyi kursda tanış olduğu Dyuidən çox da təsirlənməyən Kilpatrik bu dəfə doktorluq kursunda onu möhtəşəm adlandırmışdır. İxtisaslaşma prosesində daha çox təhsil fəlsəfəsinə yönəlib. Kilpatrik üçün təhsil fəlsəfəsi təhsil nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Onu hərtərəfli və möhkəm hesab edirdi. Düşünürdü ki, təhsil nəzəriyyəsinin ilk addımı sağlam təhsil fəlsəfəsi ilə qurula bilər. Kilpatrik üçün Dyui çox vacib bir fürsət oldu. Belə ki, filosofun fikirləri əhatəli idi. Bu haqda hər şeyi ondan öyrənmək, mühazirələrində və ya qeyri-rəsmi söhbətlərində daim Dyui ilə olmaq zaman keçdikcə Kilpatrikin orijinal təhsil nəzəriyyəsinin inkişafına əhəmiyyətli töhfə verdi.

Bundan sonra Kilpatrik təhsil fəlsəfəsini öz ixtisasına çevirməyə qərar verdi. Dyuinin Kolumbiya Universitetinin Müəllimlər Kollegində təşkil etdiyi bütün kurslarda iştirak etdi. Bu əməkdaşlıq 1952-ci ilə qədər, yəni Con Dyui vəfat edəncə qədər davam etdi. Kilpatrik gündəliyində yazırdı: "Professor Dyui mənim düşüncəmdə böyük dəyişiklik etdi. "Kilpatrik Müəllimlər Kollegində tələbə olarkən Dyui Kilpatrikin ən mühüm professoru və mentoru idi. Kilpatrik

peşəkar karyerasını və uzun ömrünün qalan hissəsini Kolumbiya Universitetində (TCCU) Müəllimlər Kollecinə keçirdi.

1918-ci ilin aprelində Uilyam Heard Kilpatrik Nyu-Yorkda öz iş masasında oturub məqalə üzərində işləyirdi. O, əldə etdiyi ləng irəliləyişdən ümitsizliyə qapılırdı, baxmayaraq ki, o, sadəcə bir il əvvəl bitirdiyi əlyazmasını yenidən nəzərdən keçirməli idi. Kilpatrik bilirdi ki, onun əsl istedadı yazmaqdan çox danışmaqdır. Ancaq bu dəfə irəliləyiş xüsusilə zəhmətli oldu. Onun bu işə olan bütün cəsarəti itdi və qorxusu gücləndi. Kilpatrik panikaya düşdü. "Mənim yazılarımla o qədər ləng gedir ki, demək olar ki, uğursuzluğa düçar olacaq. Mən getdikcə daha çox narahat oluram. Daha yaxşı işləməsəm, yarım il məzuniyyət götürməli olacağam; və sakit bir yerə təqaüdə çıxıb özümü mənimsəyənə qədər yazacam." [6, s.45]. Ancaq bunu etmək lazım deyildi, çünki o qısa müddətə özünü topladı və 31 may 1918-ci ildə bitmiş məqaləni nəşriyyata verdi. Onun sınağı bitirdiyi halda, o sevinə bilmirdi. Zəhmətlərinin nəticəsi yüksək gözləntilərinə uyğun gəlmədi. Bir çox yerdə "kobud" deyə qeyd edildi. "Mən hətta yerində olan mübahisədən də qorxuram" [6, s.45]. Kilpatrik öz məqsədindən bir an olsun dönmədi. "Oçerk Teachers College Record" jurnalının 1918-ci il sentyabr sayında onun məqaləsi "Layihə metodu" adı ilə dərc olundu. Lorens A. Kremin dediyi kimi, məqalə müəllifini Amerika təhsilinin ön sıralarına "katapult etdi". Təhsil tarixçiləri üçün Kilpatrik mükəmməl layihə klassikidir: layihə metoduna qəti mənasını verən, onu mütərəqqi tədrisin mərkəzinə çevirən və onu bütün dünyaya yayan o idi. Kilpatrik olmadan layihə metodu və layihənin hərəkəti ağıllasız kimi görünür. Həmin dövrdə yaşamış S.Çester Parker, Çarles A. Bennett, Uilyam H. Burton kimi məşhur pedaqoqlar qeyd edirdilər ki, Kilpatrik artıq layihəni "praktik, konstruktiv fəaliyyət"lə əlaqəli "tədris metodu" kimi deyil, onu "tam ürəkli məqsədyönlü fəaliyyətə" əsaslanan təhsil fəlsəfəsi kimi təyin edir.

Kilpatrik bu metodu öyrəndiyi ilk illər onu subyektiv "təhsil fəlsəfəsi" kimi qələmə verirdi. Lakin bir neçə araşdırmaların nəticəsi olaraq 1920-ci illərin sonlarında o, layihəni obyektiv təlim metodu kimi deyil, subyektiv "təhsil fəlsəfəsi" kimi təyin edərkən səhv etdiyinə fərqi varır.

Kilpatrik layihə metodunu konseptuallaşdırarkən dörd əsas struktura diqqət yetirdi. Bu dörd əsas struktur layihə əsaslı bölmənin layihələndirilməsində dizayneri istiqamətləndirmək baxımından vacibdir. Kilpatrik üçün birincisi, düşüncə və ya planlaşdırmaya əsaslanan layihələrdir. İkincisi, fərdi yerinə yetirməyi sevdiyi fəaliyyətlərdir. Üçüncüsü, problemin həlli və ya daha yüksək səviyyəli idrak gücünün istifadə olunduğu layihələr, dördüncüsü isə müəyyən bacarıq və ya bilik əldə etməyə yönəlmiş layihələrdir. Kilpatrik (1918), birinci layihə növü üçün məqsədlərin müəyyən edilməsi, planlaşdırılması, həyata keçirilməsi qiymətləndirmə kimi koqnitiv mərhələləri təklif etmişdir. Mümkün qədər uşağın bütün mərhələləri məqsədlərinə çatacağını iddia edən Kilpatrik üçün bu

cür bacarıqlar həyatın əsasını təşkil edir. Kilpatrikin sözlərinə görə, ikinci tip layihə bəzi pedaqoqlar üçün layihə sayılmır. Halbuki fərdin zövq aldığı bir fəaliyyətin həyata keçirilməsi - planlı və təhsil prosesi varsa, bunlar çox məhsuldar imkanlardır. Məsələn, bu, tələbənin idman fəaliyyətindən həzz alması üçün bir fürsətdir. İdman fəaliyyətlərini bir layihə kimi görən müəllim, şagirdləri planlaşdırma, koordinasiya və riyaziyyat kimi sahələrdə mühüm bacarıqlar əldə edə biləcəklərini bildirir. Şagird zövq aldığı fəaliyyətlə məşğul olmaqla yanaşı, həm də pedaqoji mənada çox dəyərlidir, çünki o, bacarıqlar əldə edə bilər. Üçüncü tip layihədə Kilpatrik birbaşa Dyuidən ilham alaraq problemin həlli mərhələlərindən istifadə etmişdir. Layihənin dördüncü növü fərdin bilik və bacarıqlara yiyələnmə qabiliyyətidir. Belə layihələrdə fərdlər birinci tip layihələrdə olduğu kimi eyni səviyyədədirlər və idrak bacarıqları əldə edə bilirlər.

Kilpatrikin layihə ilə bağlı fikirləri həm pedaqoji, həm də sosial xarakter daşıyır. Belə ki, layihələr məqsədlərə uyğun olaraq təşkil edilə bilər. Layihə yanaşmasının əsas pedaqoji məqsədi yaradıcı, konstruktiv və əqli qabiliyyətlərin inkişafıdır. Bu keyfiyyətə nail olmaq Kilpatrikin təlimində islahatların tərkib hissəsidir. Bu kontekstdə həm Kilpatrik, həm də Dyui eyni nöqtəyi-nəzərdən çıxış edirlər. Həm Dyui, həm də Kilpatrik üçün təhsil sosial fəaliyyətin və sosial həyatın kiçik bir nümunəsidir. Azad cəmiyyətdə qarşılıqlı anlaşma mühiti həyata keçirmə, qərar qəbul etmə, hərəkətə keçmə, azad fərdlər kimi demokratik bacarıqların əsası, məcburi olmayan tədqiqat metodlarından istifadə etməyi tələb edir. Kilpatrik üçün layihə metodu bu kontekstdə nəzərdən keçirildikdə o, həm də demokratik cəmiyyətin formalaşmasının əsasını təşkil edir. Layihələr üzərində işləyərkən insanlar bir-biri ilə mübahisə edəcək, sual verəcəklər və qərarları davamlı olacaqdır. Şagirdlər bir-birlərini anlayışla dinləyib fikirlərinə hörmətlə yanaşacaqlar. Hisslər kimi xüsusiyyətlər də demokratik cəmiyyətin vacib xüsusiyyəti olduğunu buradan aydın başa düşmək olar.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, Kilpatrikin metodu ilə Dyuinin yanaşması arasında ciddi fərqlər var. Kilpatrik tərəfindən irəli sürülən konseptual çərçivədə tələbə və ya fərd daha mərkəzdə görünür. Dyui baxımından isə bu metod tələbənin şüurlu şəkildə iştirak etdiyi layihədir.

Tədqiqatda oriyentasiya ölçüsündə müəllimin daha çox rol oynadığını söyləmək olar. Kilpatrik layihə metodu vasitəsilə fərdi Dyuinin layihə yanaşmasından daha çox mərkəzə qoyurdu. Digər tərəfdən Kilpatrik layihə metodunun psixoloji ölçüləri strukturdan səmərəli istifadə etmişdir. Buna görə də Kilpatrik öz yanaşmasında Dyuinin irəli sürdüyü təhsil fəlsəfəsini özünə götürür. Onun mövzuya fərqli prizmadan yanaşdığı aydın əks olunur.

Bu arada, 1918-ci ildən yüz ildən çox vaxt keçmişdir. Kilpatrikin layihə metodunun mənşəyi və tarixini izləmək və onun əslində layihə təhsilinin təşəbbüskarı və şəxsiz lideri olub-olmadığını yoxlamaq vaxtıdır. Belə ki, hələ də araşdırılmayan bir neçə mənbə vardır. Bunlardan ikisi əsas mənbə kimi götürülür.

1. Kilpatrikin 1904-1961-ci illər arasında Nyu-Yorkdakı Kolumbiya Universitetində, Müəllimlər Kollecinə saxlanılan səksən gündəliyi və albomları;

2. Eyni dövrü əhatə edən və Corciya ştatının Macon şəhərindəki Merseer Universitetində saxlanılan on qutu məktublar, əlyazmalar və sənədlər.

Bu sənədlərin ciddi şəkildə araşdırılıb tədqiq edilməsi layihələr metodunun inkişafı və təşəkkülü üçün yeni "era"-nın başlayacağına heç şübhəm yoxdur.

Ədəbiyyat:

1. Aktan S. XX əsrin progressif filosofu: Uilyam Kilpatrik.// *Türk və Türk dilləri, Ədəbiyyatı və Tarixi üzrə Beynəlxalq Dövrü Həcm, Türkiyə-Ankara, Turkish Studies*, 2016, s.31-48

2. Michael Knoll. Con Dyui və layihə metodu.// *Layihə Pedaqogikası üzrə Tənqidi Tədqiqatlar*, Bad Heilbrunn, Klinkhardt, 2011, No 3, s.145-147, 151-155

3. Michael Knoll. Dissertasiyanın saxtalaşdırılması: Elsvors Kollinqs, Uilyam Kilpatrik və "layihə kurikulumu".//*Kurikulum Araşdırmaları Jurnalı*, London, Mortimer House, 2012, s.193-222

4. Michael Knoll. Dyui, Kilpatrik və "Mütərəqqi" təhsil.//*Layihə Pedaqogikası üzrə Tənqidi Tədqiqatlar*, Bad Heilbrunn, Klinkhardt, 2011, s.372

5. Michael Knoll. Layihələr metodu.//*Təhsil nəzəriyyəsi və fəlsəfəsi ensiklopediyası*, Thousand Oaks, Sage, 2014, II cild, s. 665-669

6. Michael Knoll. "Mən səhv etdim": Uilyam H. Kilpatrik və Layihələr metodu.// *Müəllimlər Kolleci Rekord 144*, Kolumbiya Universiteti, 2012, No 2, s.45

7. Nəzərov. A. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, ADPU-nəş., 2012, 103 səh.

8. Pillsbury W. Con Dyui-Bioqrafik Xatirə. Milli Elmlər Akademiyası, Vaşinqton, Copyright, 1957, s.22

9. Talebi K. Con Dyui - filosof və təhsil islahatçısı.// *Avropa Təhsil Araşdırmalar Jurnalı*, Taiz Universiteti, 2015, No 1, 13 səh.

10. Uilyam M. 21-ci əsrdə Con Dyui.//*Journal of Inquiry & Action in Education*, Qərbi Florida Universiteti, Florida, 2017, No 9, s.91-102

A.Ə.Kazımova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ayshekazimzade2021@gmail.com

TƏLƏBƏLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİNİN FƏRDİLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ UNİFİKASIYASI

Xülasə

Fərdiləşdirmə ümumən yerli təhsilin inkişafında, xüsusən də tələbələrin hazırlanmasında strateji istiqamətlərdən biridir. Tələbələrin bacarıq və meyllərinə uyğun olaraq peşə fəaliyyətinə daha yaxşı hazırlamaq üçün onların tədris prosesinin fərdiləşdirilməsi zəruridir. Tələbənin düşdüyü təhsil mühiti onun(ların) mədəni, sosial-praktik və tədqiqat təcrübəsini zənginləşdirir (formalaşdırır), onun formalaşması üçün daxili və xarici şərait yaradır. Şəxsiyyətin fərdiləşdirilməsinin əsasları uşaqlıqdan təhsil və təlim prosesində qoyulur. Onun məqsədi sonradan unikal şəxsiyyətə çevrilən uşağın fərdiliyini qorumaq və daha da inkişaf etdirməkdir.

Unifikasiya – bir şeyin vahid sistemə, formaya, vahidliyə gətirilməsidir. Ümumiləşdirmə və vahidlik olmadan həm dövlət səviyyəsində, həm də şəxsiyyət səviyyəsində nəticə əldə etmək çətin olardı. Məsələn, məktəbdə beş ballıq şkala unifikasiyanın nümunəsidir.

ИНДИВИДУАЛЬНАЯ ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ И ОБЪЕДИНЕНИЕ СТУДЕНТОВ

Summary

Individualization is one of the strategic directions in the development of domestic education in general and the preparation of students in particular. Individualization of the educational process of students is necessary in order to better prepare them for professional activities in accordance with their abilities and inclinations. The educational environment in which students find themselves forms their cultural, socio-practical and research experience, creating internal and external conditions for its formation. The foundations of individualization of the individual are laid from childhood in the process of education and training. Its goal is to preserve and further develop the individuality of the child, who later becomes a unique personality.

INDIVIDUAL INDIVIDUALIZATION AND ASSOCIATION OF STUDENTS

Резюме

Индивидуализация является одним из стратегических направлений в развитии отечественного образования в целом и подготовке студентов в частности. Индивидуализация образовательного процесса студентов необходима для того, чтобы лучше подготовить их к профессиональной деятельности в соответствии со способностями и задатками. Образовательная среда, в которой находятся студенты, формирует их культурный, социально-практический и исследователь-

ский опыт, создавая внутренние и внешние условия для его становления. Основы индивидуализации личности закладываются с самого детства в процессе воспитания и обучения. Её целью является сохранение и дальнейшее развитие индивидуальности ребенка, который впоследствии становится неповторимой личностью.

Açar sözlər: *fərdiləşdirmə, şəxsiyyət, tələbə, unifikasiya, təhsil*

Ключевые слова: *индивидуализация, личность, студент, унификация, образование*

Key words: *individualization, personality, student, unification, education*

Fərdiləşdirmə şəxsiyyətin psixoloji təşəkkülü zamanı onun fərdi xüsusiyyətləri, qabiliyyətləri və unikal xüsusiyyətləri ilə həyata keçirilir. Bu konsepsiya insanın onu əhatə edən cəmiyyətin tam hüquqlu bir hissəsi olaraq digər insanlardan fərqlənmək ehtiyacını əks etdirir.

Fərdiləşdirmə məsələsi şüurlu və şüursuz təcrübənin integrasiyasını nəzərdə tutan isveçrəli psixiatr Karl Yunqun analitik psixologiyasının nəzəri konstruksiyasının əsaslarından biridir. Şəxsiyyətin formalaşması körpəlikdən, uşağın ailə ilə ünsiyyətə başladığı vaxtdan başlayır. Uşaq böyükləri təqlid edərək hər gün yeni bacarıqlar əldə edir və şəxsi inkişafında ilk addımları atır. Bu ilkin mərhələdə fərd müəyyən sosial qrupda qəbul edilmiş norma və qaydaları mənimsəyərək uyğunlaşma prosesindən keçir.

Artıq böyümək dövründə fərdiləşmə və başqalığını dərk etmə prosesi başlayır. Yeniyetməlik dövründə fərqlənmək istəyi xüsusilə kəskinləşir: bir yeniyetmə "hamı kimi olmamaq" üçün qeyri-adi görünüşü və ya davranışı ilə unikallığını vurğulamağa çalışır. Bu dövrdə şəxsiyyətin formalaşmasına təkcə insanın fərdi xüsusiyyətləri deyil, həm də ətraf mühit və insanlar təsir göstərir. Bunda sosial təcrübə böyük rol oynayır.

Fərdiləşdirmə şəxsiyyətin formalaşması mərhələsində baş verən bir prosesdir, onun əsas vəzifəsi başqalarının sosial həyatı haqqında mütləq anlayış əldə etməkdir. Bunun nəticəsində insan cəmiyyətdə layiqli və tələbkər bir insan kimi çıxış edə biləcək. Fərdiləşmə prosesini subyektin öz fərdiliyini tapmış şəxsə çevrilməsi kimi də təsvir etmək olar.

Psixologiyada fərdiləşdirmə fərdin özünü sübut etmək, şəxsi qabiliyyətlərini göstərmək ehtiyacını ifadə edən tərifiir. Şəxsiyyətin bu dünyaya faydalı olduğunu hiss etmək, öz varlığının əhəmiyyətini dərk etmək ehtiyacı var, fərdiləşdirmədən bu, mümkün deyil.

Fərdiləşdirməyə doğru hərəkət əhəmiyyətli bir insan olmaq arzusu deməkdir. Fərdiləşdirmə ehtiyacını ödəməyin effektiv yolu cəmiyyətin həyatına fəal şəkildə töhfə verməkdir. Beləliklə, fəaliyyət nəticəsində insan özünəməxsusluğunu başqalarına göstərərək özünü reallaşdırmaq imkanı əldə edir.

Fərdiləşməyə meyil şəxsi-psixoloji keyfiyyətlər kompleksidir ki, bu da insana perspektivdə cəmiyyət üçün vacib olan, digərlərinin qiymətləndirdiyi

hərəkətlərin həyata keçirilməsində motivasiya verir. İnkişaf prosesi subyektin daxili istəkləri, həyata keçirmə üsullarının müxtəlifliyi ilə gücləndirilir ki, bu da gələcəkdə öz həyata keçirilməsinə kömək edəcəkdir. Bir insanın həyatında fərdiləşdirmənin olmaması dəyər hissinin olmamasının nəticəsi ola bilər.

İnsanın özünəməxsus xüsusiyyətləri onun olduğu və tərbiyə aldığı cəmiyyətdən asılı olaraq müəyyən şəraitdə təzahür edir. Eyni vəziyyətlər müxtəlif sosial qruplarda fərqli qiymətləndirilə bilər. Bir insanın reaksiyası da müəyyən bir cəmiyyətin qəbul edilmiş dəyərlərinə və normalarına görə fərqlənəcəkdir.

Fərdiləşmə probleminə pedaqogikada da baxılır. Artıq məktəbəqədər təhsildə tərbiyəçilər uşaqlara (müəllimlər şagirdlərə) onların xüsusiyyətlərini və qabiliyyətlərini nəzərə alaraq fərdi yanaşma üsullarını tətbiq edirlər. Bu yanaşma gələcəkdə uşaqların özünü həyata keçirməsi üçün optimal şərait yaradır.

Uşaqlarla məqsədyönlü fərdi iş gizli istedadların və potensial qabiliyyətlərin həyata keçirilməsinə kömək edir. Uşaqlara qərar verməkdə və istəklərini həyata keçirməkdə müstəqillik vermək insana sonradan uğurlu həyat trayektoriyası qurmağa imkan verir [1].

Yunqa görə, fərdiləşmə zamanı insan bütün yalandan xilas olunur və zorla tətbiq edilən arxetiplərə qalib gəlir. O, prosesin əsas məqsədini psixikanın dinamik tarazlığına nail olmaq kimi müəyyən etmişdir.

Fərdiləşmə sosiallaşma, özünü aktuallaşdırma, özünü həyata keçirmə və s. kimi şəxsi inkişafın əsas prosesləri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Onlar bir-birini tamamlayaraq insan, təbiət və sosial mühit (digər insanlar) arasında ahəngdar əlaqəni təmin edir.

Yunq fərdiləşdirmənin tərifində onun üç əsas xüsusiyyətini ayırd etmişdir:

1. Fərdiləşmə prosesi şəxsiyyətin inkişafına yönəldilir.
2. Fərdiləşmənin uğurla keçməsi cəmiyyətdən və kollektiv münasibətlərdən kənarda həyata keçirilə bilməz.
3. Bu proses mütləq dəyər kəsb etməyən sosial normalara qarşı müəyyən dərəcədə qarşı qoyulmasını əks etdirir.

Fərdiləşmə insanı öz unikal xüsusiyyətlərinin (və xüsusiyyətlərinin) başa düşülməsinə və dərk edilməsinə gətirib çıxarır. (Bu bilik) Fərdiləşmə şəxsiyyətdə özünə inam yaradır (verir), (və) özünün və başqalarının hərəkətlərini və imkanlarını obyektiv qiymətləndirməyə kömək edir.

Bu proses cəmiyyətdən kənarda baş verə bilməz. Yalnız fərdiləşmə və sosiallaşmanın qarşılıqlı təsirində insan dünya ilə (və) özü arasında (ilə) ahəngdar münasibətlər yarada bilər. Ümumi qəbul edilmiş normaları, dəyərləri və prinsipləri mənimsəməklə, insan özünə ən yaxın olan sosial münasibətləri müəyyən edir və onları qəbul edir.

Fərdiləşdirmə hər hansı bir şəxsin unikallığının və orijinallığının, onun azadlığının və seçim hüququnun tanınmasına əsaslanır.

Araşdırmalar göstərir ki, A.V.Petrovski ilk dəfə fərdiləşdirmə anlayışını təqdim etmişdir. O, öz tədqiqatlarında (işində) bildirir (deyir) ki, insan şəxsiyyəti cəmiyyət, qrup, sosisum vasitəsilə özünü müəyyən edir. Personifikasiya üçün ehtiyac inkişaf təhlili üçün bir təməldir. A.V.Petrovski öz konsepsiyasına adını Fərdiləşdirmə Nəzəriyyəsi verir.

Birinci mərhələ insanın ümumi qəbul olunmuş norma, qayda və dəyərləri mənimsəməsi, insanda sosial-tipik vərdişlər formalaşdırması kimi təsvir edilən adaptasiyadır. İkinci mərhələ fərdiləşmədir - öz "Mənliyinin" formalaşması və təsdiqi, öz imkanlarının, resurslarının, fərqlərinin və xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, fərdiliyin kəşfidir. Üçüncü mərhələ isə integrasiyadır. Bu, ətrafda olan insanların həyatının yenidən qurulması, öz dəyərlərinin və digərlərinə diqqətin qoyulması, kənardan qəbul edilməsi, öz zərurətinin bərqərar edilməsi və nəticədə, şəxsiyyətin tam formalaşması deməkdir. Formalaşma rəvan baş verir, uşaqlıqda kök salır və yeniyetməlik dövrünə qədər davam edir. A.V.Petrovski fərdiləşdirmənin formalaşmasının üç dövrünü təsvir edir: uşaqlıq dövrü, yeniyetməlik dövrü və gənclik dövrü.

Beləliklə, fərdiləşdirmə xüsusi bacarıq və bacarıqların formalaşmasında ən vacib prosesdir, insanın mövqeyinə, təşəbbüskarlığının təzahürünə, istedad və meyllərini obyektiv qiymətləndirməyə, cəmiyyətdə əsas rolu özü üçün müəyyən etməyə təsir göstərir. Burada əhəmiyyətli bir nüans, böyüklərin uşaqları ilə ünsiyyətdəki mövqeyidir. Əsas odur ki, böyüklərin inancları uşaqların daxili aləminin formalaşmasına mənfi təsir göstərməsin [5, 164 c.].

Unifikasiya – bir şeyin vahid sistemə, formaya, vahidliyə gətirilməsidir. Ümumiləşdirmə və vahidlik olmadan həm dövlət səviyyəsində, həm də şəxsiyyət səviyyəsində nəticə əldə etmək çətin olardı. Məsələn, məktəbdə beş ballıq şkala unifikasiyanın nümunəsidir, çünki kütləvi təhsil prosesində orta hesabla keçinmək mümkün deyil. Bundan əlavə, unifikasiya qaydalar yaratmaq – birləşdirmək deməkdir. Əgər beş ballıq şkala olmasaydı, o zaman təlimin nəticəsini qiymətləndirmək mümkün olmazdı. Bu qiymətləndirmələr sayəsində bir şəxs özünü pis və yaxud yaxşı bir şəkildə qəbul edə bilər. Standartlaşdırılmış sistemdən istifadə etməklə cəmiyyət bilik və bacarıqların ötürülməsini asanlaşdırır.

Sovet dövründə yerli pedaqogika fərdiləşdirməni “təlim prosesində hansı xüsusiyyətlərindən və nə dərəcədə nəzərə alınmasından asılı olmayaraq bütün forma və üsullarda şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması” kimi baxırdı. Müasir dövrdə təhsil müəssisələri əsas peşə təhsili proqramının hazırlanmasında nisbi sərbəstlik və fərdi təhsil proqramlarına uyğun olaraq təlim keçirmək imkanı əldə etdikdə lazımi şərait yaranmışdır.

İnsanda fərdi inkişafın aktuallaşması onun iddia səviyyəsinin artması, fəaliyyət motivasiyasının zənginləşməsi ilə baş verən öz müqəddəratını təyin etmə qabiliyyətinin aktivləşməsi ilə bağlıdır. Şəxsiyyət sosial aləmdə sosial əhə-

miyyətli hərəkətlərin, uyğunlaşmaların və qabiliyyətlərin təzahürlərinin mürəkkəb sistemidir. Şəxsiyyətin əsas funksiyası isə öz qabiliyyətlərinin inkişafıdır.

Təhsilin fərdiləşdirilməsi yerli təhsilin inkişafının strateji istiqamətlərindən biri kimi dövlətin normativ-hüquqi sənədlərində qeyd edilmişdir. Pedaqoji işçilərin vəzifələrində təhsilalanların psixofiziki inkişafının xüsusiyyətlərini və onların sağlamlıq vəziyyətini nəzərə almaq, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər tərəfindən təhsil almaq üçün zəruri olan xüsusi şərtlərə riayət etmək, zəruri hallarda tibb işçiləri ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq zərurəti qeyd olunmuşdur. Bir çox ölkələrin dövlət proqramları təhsilalanların şəxsi və yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla fərdi təhsil marşrutlarının, fərdi inkişaf proqramlarının və fərdi yönümlü təhsil proqramlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi üzrə müəllimin fəaliyyəti məsələlərinə toxunur.

Təhsil prosesində fərdiləşmənin məqsədi hər bir tələbəni təbii meyarlara uyğun olaraq müstəqil peşə fəaliyyətinə hazırlamaqdır. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün əsas metodlardan təhsil proqramlarının layihələndirilməsi, fərdi tədris marşrutlarının, planların və fərdi təhsil trayektoriyalarının qurulmasıdır.

"Fərdi təhsil trayektoriyası – təhsildə hər bir tələbənin şəxsi potensialının reallaşdırılmasının şəxsi yoludur". Belə çıxır ki, insanın təhsil yolu yalnız fənlərin və bilik sahələrinin məntiqi ilə deyil, daha çox təhsilalanın şəxsi potensialı ilə, yəni onun istedad və qabiliyyətləri ilə müəyyən edilir [6, 282 c.].

Fərdi təhsil proqramına fərdi təhsil trayektoriyasını formalaşdıran və mövcud təhsil imkanlarının müxtəlifliyində tələbənin seçiminin nəticəsini əks etdirən sənəd kimi baxılır. Fərdi təhsil proqramının layihələndirilməsi təhsilalanla müəllimlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında həyata keçirilir və sıx əməkdaşlığı nəzərdə tutur.

Tədqiqatçı N.G.Zvereva fərdi təhsil marşrutunu "hərtərəfli psixoloji və pedaqoji diaqnostika əsasında müəllimlə birlikdə ayrıca bir akademik intizam çərçivəsində tərtib edilmiş və idarə olunan, onun şəxsi xüsusiyyətlərini əks etdirən şagirdin təhsil fəaliyyətinin dəyişən strukturu" kimi müəyyən edir. Bu yanaşma ilə (şagird) təhsil alan fərdi təhsil marşrutu tərtib edərkən öz təhsil prosesinin təkcə məzmununu deyil, həm də təşkilati tərəfini qurur.

Tədqiqat zamanı təhsil prosesində fərdi təhsil proqramının həyata keçirilməsi üçün aparıcı şərtlər müəyyən edilmişdir:

- institutun müxtəlif səviyyəli və istiqamətli təhsil proqramlarının işlənilib hazırlanması və tədris prosesində tətbiqi, həddindən artıq resurslar mühitinin yaradılması;

- digər təhsil müəssisələri, resurs mərkəzləri, universitetlər, işəgötürənlər, sosial tərəfdaşlarla qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması;

- tələbələrin fərdi təhsil trayektoriyalarına psixoloji və pedaqoji dəstək modellərinin həyata keçirilməsi;

– təhsil mühitinin informasiya və texnoloji inkişafı, çoxsəviyyəli informasiya resurslarının inkişafı;

– tələbənin şəxsi tərəqqisinə nəzarət sisteminin inkişafı.

Təhsil proseslərinin keyfiyyətinin müəyyən inteqratoru olan və tələbələrin təhsil səviyyəsinin formalaşmasına töhfə verən universitetin təhsil mühitinin təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynayır [3, 17c.]. Müasir ədəbiyyatda fərdi təhsil, fərdi təhsil mühiti anlayışlarının tərifinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Şəxsi təhsil mühiti informasiya ilə zəngin mühitdə fərd tərəfindən müəyyən edilmiş məhdud funksional elementlər (xidmətlər, rabitə vasitələri) və onların əlaqələri ilə formalaşan açıq sosial-texniki sistemdir.

Fərdi tədris mühiti – tədrislə fərdi işə istiqamətlənmiş və tədris prosesinin fərdiləşdirilməsi funksiyalarını həyata keçirən mühitdir [2, c.16].

Fərdi təhsil mühiti təhsilalanın inkişafının fərdi xüsusiyyətlərinə, onun peşəkar maraqlarına və ehtiyaclarına uyğun qurulur.

Şəxsi təhsil mühiti – təhsilin subyekti kimi konkret şəxsiyyətin informasiya təhsil mühitidir.

Ətraf mühitin mühüm xüsusiyyətləri şəxsiyyətin, ətraf mühitin, cəmiyyətin dəyişən tələbatlarına uyğun olaraq, təhsil strukturlarının sürətlə yenidən qurulma qabiliyyətini ifadə edən çeviklikdir; dövrilik – həyat boyu fərdin dəyərlərinin və qurğularının dəyişdirilməsinin zəruriliyidir; variativlik və dəyişiklikdir.

Tələbələrin təhsil mühitində peşəkar və şəxsi özünü inkişaf etdirmə prosesinin daha dolğun həyata keçirilməsi üçün aşağıdakılar lazımdır:

- onların özünüinkişafının məqsədləri, vəzifələri və imkanları haqqında məlumatlı olması;

- müstəqil və yaradıcı fəaliyyətlərdə iştirak, müəyyən uğur və nailiyyət təcrübəsini yaşamaq;

- metodistin adekvat xarici təsirlər şəklində dəstəyi: əlverişli təlim şəraitinin və rahat yaradıcı mühitin yaradılması [4, 124 c.].

Hazırda universal imkanlar mövcuddur. Məsələn, müasir informasiya texnologiyalarının köməyi ilə evdən çıxmadan təkcə əyani deyil, həm də distant şəkildə təhsil almaq mümkün olur. Qlobal internet dünyanın elmi mərkəzlərində, kitabxanalarda informasiyaya çıxış açır ki, bu da insanın özünü-təhsil alması, dünyagörüşünün genişlənməsi üçün real şərait yaradır.

Effektiv olan hər hansı bir problemin həllini nəzərdə tutan layihələr metodudur. O, müəyyən zaman kəsiyində tələbələrin müstəqil fəaliyyətinə istiqamətlənib və tərtib olunacaq nəticələri (videofilm, məruzə) nəzərdə tutur. Eyni zamanda, tələbə öz potensialını həyata keçirməyə kömək edən mövzunu, problemin həlli yollarını seçir.

Ədəbiyyat:

1. Зверева Н.Г. Комплексная психолого-педагогическая диагностика как основа проектирования индивидуальных образовательных маршрутов студентов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: psihologia.biz/psihologiya-psihologiya-obshchaya_693/zvereva-natalya-gennadevna-kompleksnaya-18048.html (дата обращения: 21.02.2021).
2. Инновации в E-LEARNING: массовый открытый дистанционный курс // Высшее образование в России. – 2011. – №10, 16 с.
3. Марфина О.В., Понамарева О.Н., Филатова О.М. Образовательная среда вуза как фактор становления профессионально-ценностных ориентаций студентов – будущих учителей // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г.Белинского. – 2012. – № 28, 17 с.
4. Педагогическая поддержка детей и молодежи в образовательном учреждении: коллективная монография / под науч. ред. д-ра пед. наук, проф. Ф.И.Кевля. – Вологда: ВГПУ, 2012, 124 с.
5. Слободчиков В.И. и др. Психология человека / В.И.Слободчиков, Е.И.Исаев. – Москва: Академия, 2015, 164 с.
6. Тимошина Т.А. Концепция выстраивания индивидуальной образовательной траектории студента // Педагогика и психология как ресурс развития современного общества: сб. ст. 2-й Междунар. науч.-прак. кон. (Рязань, 7-9 окт. 2010 г.). – Рязань, 2010, 282 с.

M.H.Zeynalov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
muradzeynalzade13@gmail.com

ŞAGİRDŁƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ ARTIRILMASINDA FƏAL TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏNİN ROLU

Xülasə

Şagirdlərin bilik və bacarıqlarının mənimsənilməsi prosesində idrak fəaliyyəti və müəllimin bələdçilik qabiliyyəti mühüm yer tutur. Tədris prosesi müəllim tərəfindən passiv və aktiv şəkildə idarə oluna bilər. Passiv idarə olunan proses onun təşkili üsulu hesab olunur, burada əsas diqqət biliklərin ötürülməsinin yeni formalarına verilir və tələbələr üçün biliyin əldə edilməsi prosesi kortəbii olaraq qalır. Bu zaman biliyin əldə edilməsinin reproduktiv yolu birinci gəlir. Fəal idarə olunan proses əks əlaqəni gücləndirmək üçün bütün tələbələrə dərin və davamlı biliklər təqdim etməyi hədəfləyir. Burada tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, tədris prosesinin modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması, aydın planlaşdırma, hər bir şagirdin öyrənilməsi və inkişafının fəal idarə olunması daxildir.

РОЛЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ПОВЫШЕНИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Резюме

Познавательная активность и способность учителя к руководству играют важную роль в процессе овладения учащимися знаниями и умениями. Учебный процесс может управляться пассивно и активно учителем. Пассивно-управляемый процесс – это такой способ его организации, при котором основное внимание уделяется новым формам передачи знаний, а процесс приобретения знаний для обучающихся остается спонтанным. В этом случае на первое место выходит репродуктивный способ получения знаний. Активно управляемый процесс направлен на то, чтобы предоставить всем учащимся глубокие и прочные знания для улучшения обратной связи. Это включает в себя учет индивидуальных особенностей учащихся, моделирование и прогнозирование процесса обучения, четкое планирование и активное управление обучением и развитием каждого ученика.

THE ROLE OF USING ACTIVE LEARNING METHODS IN INCREASING THE COGNITIVE ACTIVITY OF STUDENTS

Summary

Cognitive activity and the teacher's ability to guide play an important role in the process of mastering students' knowledge and skills. The teaching process can be managed passively and actively by the teacher. Passively managed process is a method

of its organization, where the focus is on new forms of knowledge transfer, and the process of acquiring knowledge for students remains spontaneous. In this case, the reproductive way of acquiring knowledge comes first. The actively managed process aims to provide all students with deep and lasting knowledge to enhance feedback. This includes taking into account the individual characteristics of students, modeling and forecasting the learning process, clear planning, and active management of each student's learning and development.

Açar sözlər: *idrak fəallığı, təlim texnologiyaları, idrakın inkişaf etdirilməsi, fəal təlim*

Ключевые слова: *познавательная деятельность, технологии обучения, познавательное развитие, активное обучение*

Key words: *cognitive activity, learning technologies, cognitive development, active learning*

Giriş. Təlim prosesində şagird həm passiv, həm də aktiv idrak fəaliyyəti göstərə bilər. Şagirdlərin idrak fəaliyyəti konsepsiyasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. B.P.Esipov hesab edir ki, idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi bilik, bacarıq və bacarıqların mənimsənilməsi üçün zəruri olan əqli və ya fiziki əməyin şüurlu, məqsədyönlü şəkildə yerinə yetirilməsidir. G.M.Lebedevin fikrincə, "idrak fəaliyyəti öyrənməyə marağın, müstəqilliyin və könüllü səylərin təzahürüdür, həmçinin şagirdlərin biliyin mənimsənilməsinə fəal və səmərəli münasibətdir". Birinci halda söhbət müəllim və tələbələrin müstəqil fəaliyyətindən, ikincidə isə tələbələrin fəaliyyətindən gedir. İkinci halda, müəllif idrak fəaliyyəti konsepsiyasına tələbələrin marağını, müstəqilliyini və könüllü səylərini ehtiva edir. Təhsildə təhsil problemləri fəal rol oynayır ki, bunun da mahiyyəti təhsil fəaliyyəti prosesində belə halların dərk edilməsində əməli və nəzəri maneələri aradan qaldırmaq və tələbələri fərdi tədqiqat və tədqiqat fəaliyyətinə yönəltməkdən ibarətdir.

Beləliklə, idrak fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasının bir neçə üsulunu ayırd etmək olar: Problemlə təhsil metodunun əsasını situasiyaların yaradılması, problemlərin formalaşdırılması, şagirdlərin problemə yönəldilməsi təşkil edir. Problemlə vəziyyətə emosional, axtarış və iradi tərəflər daxildir. Onun vəzifəsi şagirdlərin fəaliyyətini fəaliyyətdə maksimum ustalığa yönəltmək, maraq oyatmaqdır.

Əsas hissə: Təcrübə göstərir ki, təfəkkürə əsaslanan bilik, yaddaşa əsaslanan bilikdən daha çox davamlı və faydalı olur. Məhz bunun nəticəsidir ki, "Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında yaddaşa əsaslanan təlimdən təfəkkürə, yəni idraka əsaslanan təlimə keçirməsinin əhəmiyyəti aşağıdakı kimi qeyd olunur. "Şagirdlərin idrak fəallığını, ümumi inkişafını ləngidən mövcud "yaddaş məktəbi"ndən "təfəkkür və düşüncə məktəbi"nə keçidin təmin olunması məqsədi ilə sistemli tədbirlər görülməkdir" (www.prezident.az).

Tədris prosesinin tam hüquqlu tərəfdaşına çevrilən şagird dərslər boyu passiv qalmalıdır. O tədris müddətində fəaliyyətdə olmalı və daima axtarışda olmalıdır. Bir sözlə müasir fəal/interaktiv təlimdə müəllimdən bələdçilik, şagirddən isə tədqiqatçılıq bacarığı tələb olunur. Məhz dərslərin bu istiqamətdə qurulması şagirdləri iştirak fəallığına sövq edən amillərdəndir. Hec şübhə yoxdur ki, fəal təlim metodlarından istifadə şagirdlərin idrak fəallığının artırılması üçün münbit şərait yaradır.

Z.Veysova fəal, interaktiv təlim texnologiyalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

"1. Beyin həmləsi metodları (beyin həmləsi, BİBÖ, şaxələndirmə, suallar, anlayışın çıxarılması, söz assosiasiyaları və s.);

2. Müzakirə metodları (diskussiya, debat, klassik dialoq və s.);

3. Rollu oyun (rollu dialoq) metodları (rollu oyun, səhnələşdirmə, modelələşdirmə və s.);

4. Təqdimat metodları (təqdimat, esse və s.)

5. Tədqiqatın aparılması metodları (problemin həlli, konkret hadisənin araşdırılması, Venn diaqramı, layihələrin hazırlanması)" və s [4, səh 66-100]

Ənənəvi təlim metodlarından fərqli olaraq yeni təlim texnologiyaları aşağıdakı özünə məxsus spesifik xüsusiyyətləri var:

1) Tədris prosesinin subyektiv xarakter daşması; [6]

2) Təhsilalanların aktiv öyrənməsi, təfəkkürün sərbəstliyi və bağımsız olması;[6]

3) Təhsilalanların bütün dərslər boyu aktiv olması; [6]

4) Fəal/interaktiv dərslərin xüsusiyyətinə uyğun olaraq dərslərin əvvəlində problemlə situasiyanın yaradılması və dərslərdə şagirdlər problemin həllinə yönəldilməsi; [6]

5) Düşündürücü və istiqamətləndirici suallar vasitəsi ilə şagirdlərin yeni biliklərin müstəqil kəşf edilməsinə yönəldilməsi; [6]

6) Təlimin tədqiqat üsulu vasitəsi ilə keçirilməsi; [6]

7) Dərslərin dialoq şəklində aparılması, əks əlaqənin yaradılması"; [6]

8) Əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyəti; [6]

9) Həyatı məqsədlərə nail olmaq üçün biliklərin yaradıcı tətbiqi. [6]

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi fəal təlim metodlarından istifadə etmək şagirdlərin idrak fəallığının artırılması həm də tədris prosesini keyfiyyətlik baxımından qurulmasına imkan yaradır.

Yeni təlim metodlarından bir neçəsi və onların şagirdlərin idrak fəallığının artırılması baxımından təhlil edək .

Beyin həmləsi metodu. Buna bəzən pedaqoji ədəbiyyatda beyin fırtınası da deyilir. Bu üsuldan daha çox fəal dərslərin motivasiya mərhələsində istifadə özünü doğruldur. Şagirdlərə sual verilir. Və heç bir irad bildirməmək şərti ilə

bütün cavablar qəbul edilir. Daha sonra isə cavabların doğru olub olmadığını tədqiqat sayəsində şagirdlərə məlum olur.

Bu metoddan istifadə zamanı verilən suallara xüsusilə diqqət yetirmək zəruridir. Təcrübə göstərir ki qapalı suallar və ya "hə", "yox" cavabı tələb edən suallar şagirdlərin idrak fəallığının artırılması baxımından heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Ona görə də şagirdə verilən sualların düşündürücü olması əsas şərtidir.

Öz işinə məsuliyyətlə yanaşan təcrübəli müəllimlər təlimdə daha çox aşağıdakı suallardan istifadə edirlər:

hadisənin səbəbini söyləməyi tələb edən suallar;[5]

öyrənilən mətnə mühüm və başlıca məsələni ayırmağa kömək edən suallar[5]

cisim və hadisələri müqayisə etməyi tələb edən suallar;[5]

müşahidə edilən faktları ümumiləşdirməyi tələb edən suallar;[5]

söylənilmiş mülahizəni əsaslandırmağı, sübut etməyi tələb edən suallar"[5]

və s

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, məhz bu tipli suallar ilə şagirdləri düşündürmək və onları idrak fəallığına sövq etmək olar.

Şagirdlərin idrak fəallığının artırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən təlim metodlarından biri də BİBÖ metodudur. Onun mahiyyəti mövzu ilə bağlı şagirdlərin nəyi bildikləri, daha nələri bilmək istədikləri və daha sonda nələri öyrəndikləri barədə müəllimdə aydın təsəvvür yaradır. Bu metoddan istifadə əhəmiyyəti müəllimə imkan verir ki şagirdlərin meyil marağını nəzərə alsın. Çünki bu üsul tətbiqi zamanı şagirdlər mövzu ilə bağlı bildiklərindən əlavə onlar üçün qaranlıq qalan məsələləri bu və ya digər dərəcədə öyrənmək istədikləri qeyd edilir. Müəllim isə öz işini şagirdlərin bilmək istədiyi məsələlər üzrə qurur.

Azərbaycan dili dərslində feili sifətin tədrisi zamanı şagirdlərə aşağıdakı sualı ünvanlayıb, bu barədə nəyi bildiklərini , daha nələri bilmək istədiklərini, və sonda nəyi öyrəndiklərini nəzərdən keçirək.

Feili sifət haqqında nə bilirsiniz? Və aşağıdakı cədvəl təqdim olunur. Şagirdlərin idrak fəallığının təmin olunması o zaman baş verir ki, o artıq düşünməyə başlayır. "Mən feili sifət haqqında nəyi bilirəm, nəyi bilmirəm, daha nələri öyrənmək faydalı ola bilər " və s.

Bilirik	Bilmək istəyirik	Öyrəndik

Ümumiyyətlə fəal/interaktiv təlim metodlarının verdiyi imkanlılar bilavasitə şagirdə yönəlmiş təlimin əsasını təşkil etməklə yanaşı öyrənməni daha faydalı edir və idrak fəallığını artırır.

Nəticə: İdrak fəallığı hesabına ələdə edilmiş bilik və bacarığın şagirdlərin inkişafına müsbət təsir göstərdiyini nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, çağdaş dövrümüzün şagirdlərini bəzi hallar istisna olmaqla daha çox tədqiqatla cəlb etmək əsasdır. Bu həm də ona görə zəruridir ki, müasirlik müstəvisində müəllim bilik ötürən funksiyanı itirir və əvəzinə bələdçilik məsuliyyətini öz üzərinə götürür. Yaşadığımız əsrin informasiya əsiri olmağı bunun obyektiv səbəbidir. Bu mənada təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün fəal/interaktiv metodlardan istifadə təlim prosesinin əsasını təşkil etmiş olur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi fəal/interaktiv təlim metodlarından istifadə zamanı idrak fəallığının təmin edilməsi əsas şərtidir. İnteraktiv təlim metodlarından istifadə edən müəllimi (fasilitator) o zaman uğurlu hesab etmək olar ki, o, şagirdləri " həqiqəti axtarmaq" öz fikirini əsaslandırmaq bacarığı formalaşdırır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov Ə.M. Azərbaycan dili təlimi məzmununa dair üç məsələ "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı, 2000 N1, səh.34-37
2. Abbasov Ə.M. Şəxsiyyətyönlü kurikulumlar əsasında yaradılan dərslərlərin xüsusiyyətləri "Kurikulum" jurnalı, 2008 N4, səh.12-17
3. Abbasov Ə.M. Müasir dərslər: o necə olmalıdır? "Kurikulum" jurnalı, 2013 N3, səh.54-57
4. Veysova Z.A. Fəal/interaktiv təlim. Müəllim üçün vəsait. Bakı, 2007, səh.66-100.

İnternet resursları

- 5.<https://www.muallim.edu.az/news>
- 6.<https://ief-usfeu.ru/tr/priemom-aktivizacii-poznavatelnoi-deyatelnosti-uchashchihsya-ne/>

M.Ə.Ağammədov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
agamedov94@mail.ru

UŞAQ ZORAKILIĞI ANLAYIŞI VƏ MÜASİR DÖVRDƏ UŞAQ ZORAKILIĞINA QARŞI MÜBARİZƏ

Xülasə

Məqalədə dünyada vətəndaş müharibəsi baş verən ölkələrdə uşaqların vəziyyəti öyrənilmiş, bir sıra dünya təşkilatlarının miqrant və qaçqın uşaqların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində fəaliyyəti araşdırılmışdır.

КОНЦЕПЦИЯ ДЕТСКОГО НАСИЛИЯ И БОРЬБА С ДЕТСКИМ НАСИЛИЕМ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ

Резюме

В статье представлена информация о положении детей, подвергшихся насилию, в мире и в Азербайджане, а также объяснены формы насилия в наше время. В то же время автор высказал мнение о недопущении такой ситуации.

THE CONCEPT OF CHILD VIOLENCE AND FIGHTING CHILD VIOLENCE IN THE MODERN ERA

Summary

The article provides information on the situation of children exposed to violence in the world and in Azerbaijan, as well as explained the forms of violence in our time. At the same time, the author expressed his views on the failure of such a situation.

Açar sözlər: uşaq, cəza, zorakılıq, cinayətkar, beynəlxalq, hüquq

Ключевые слова: ребенок, наказание, насилие, преступники, международный, права

Key words: child, punishment, violence, criminals, international, right

Zorakılıq bir kəsin öz gücündən, yaxud xidməti vəzifəsindən istifadə edərək başqalarını qəsdən incitməsi, ona əzab verməsi deməkdir. Bu aksiyanı uşaqlar üzərində tətbiq etmək daha asandır. Məlumdur ki, ev-ailə mühiti balacalar üçün ən doğma, təbii və sevimli yerdir. Təəssüf ki, son vaxtlar baş verən bir neçə hadisə, o cümlədən statistik məlumatlar söyləyir ki, sən demə, ev-ailə bütün uşaqların sevimli məkanı deyilmiş. Doğrudur, valideynlərin öz uşaqlarını tərbiyə etmək, onlara təhsil vermək, qidası, səhhəti ilə məşğul olmaq funksiyaları var. Bəzən onlar vəzifələrindən sui-istifadə edərək uşaqları döyür, təhqir edir, müxtəlif cəza növü tətbiq edir (qaranlıq otaqda saxlamaq, əllərinin üstünü yandırmaq, kəndirlə çarpayuya bağlamaq kimi və s.), fiziki və psixi təzyiq altın-

da saxlayırlar. Bəzən də özlərinə haqq qazandırırırlar ki, uşağın gələcək tərbiyəsi üçün bu vacibdir, yoxsa böyüyəndə yolunu azar. Uşaqlar da onalara qarşı olan zorakılığa etiraz etməyə və haradasa danışmağa qorxurlar.

Məktəb isə əslində təhlükəsiz və uşaqların inam yeri olmalıdır. Məktəbdəki nizam-intizam qaydaları da hər bir şagirdin ləyaqətinə və formalaşmaqda olan şəxsiyyətinə hörmət prinsipində qurulmalıdır. Qərb pedaqoqları hesab edirlər ki, sinifdə, digər şagirdlərin içində müəllim tərəfindən döyülmüş uşaq mütləq kinli olur, o biri uşaqlarla dostlaşa bilmir, müəlliminə nifrət edir və bu heyifi çıxmağın yollarını axtarır. Eyni zamanda, həmin fənni sevmir, məktəbə getmək həvəsi də ölür. Nəticədə bivec uşaqlara qoşulub gün keçirmək istəyir, elə bu zaman da pis vərdislər öyrənir. Haqlı fikirdir, zorakılıq uşaqlara qorxu gətirir, onlara şəxsi təşəbbüslərindən istifadə etmək, səbirli və ədalətli olmaq kimi dəyərləri aşılamır. Bu da uşaqlıqdan onlarda qəddarlıq hissinin yaranmasına səbəb olur. [1]

Uşaqların cinsi toxunulmazlığına qəsd edilməsi, mənəvi inkişafına ziyan törədən üsulların tətbiqi, ləyaqətinin alçaldılması onlara qarşı törədilmiş cinayətin ən dəhşətlisidir, cəmiyyətə dağıdıcı təsir göstərir. Dünyanın acı gerçəkliklərindən biri budur ki, uşaqlara qarşı cinsi zorakılıq artıq gəlir növü kimi formalaşır. YUNİSEF-in Azərbaycandakı təmsilçisi Milli Məclisdə keçirilən "dəyirmi masa"da dedi ki, heç kəs düşünməsin ki, onun yaşadığı cəmiyyətdə uşaqlara qarşı cinsi zorakılıq halları mövcud deyil, bütün dövlətlər bu rəzalətdən əziyyət çəkirlər. Onu da yalnız birgə mübarizə ilə aradan qaldırmaq olar. Avropa Şurası Parlament Assambleyası və BMT-nin də məqsədi bu problemi birlikdə həll etməkdir. [1].

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı 1965-ci ildə xəstəliklərin təsnifatını apararkən uşaqlara qarşı təcavüzü rəsmi olaraq pozğunluq və əclafliq adlandırır. Azərbaycan Cinayət Məcəlləsində pedofiliya ilə (uşaqbazlıq) məşgulluğa görə 8 ildən 14 ilə qədər azadlıqdan məhrumetmə cəzası nəzərdə tutulur. Ekspertlər deyirlər ki, cinsi istismara daha çox oğlan uşaqları məruz qalırlar. Bu cür hallar əsasən həbsxanada, kimsəsiz uşaq evlərində, islahedici müəssisələrdə və küçə uşaqları arasında baş verir. Qeyri-sağlam ailə şəraitində fiziki və mənəvi sıxıntılarına məruz qalan uşaq xilas olmaq üçün küçəni seçir və evdən qaçır. Bundan sonra onun həyat yolu cinsi istismardan, kimsəsiz uşaq evindən və islahedici müəssisələrdən keçir. Lakin istisnalar da var ki, bu cür zorakılığa imkanlı insanların uşaqları və ya normal ailədə böyüyən azyaşlılar da da məruz qalırlar. Statistika göstərir ki, cinayəti törədənlər ailənin tanıdığı, inandığı adam, ya da yaxın qohumu olur. Qərb psixoloqları uzun tədqiqatlar apararaq qərara gəliblər ki, uşaqlara qarşı cinsi zorakılıq edənlərin 80 faizi uşaq vaxtı özləri bu cür təcavüzə məruz qalmış, psixi sarsıntı keçirmiş şəxslərdir. [4]

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, uşaqlara qarşı yaranmış cinsi zorakılığa səbəblərdən biri internet vasitəsilə yayılan pornofilmlərin geniş vüsət alması-

dır. Hətta bu iyrənc vərdişə elə tutulanlar var ki, hər gün beynəlxalq şəbəkədə uşaq pornoqrafiyasına baxır, mobil telefon və internet vasitəsilə bir-birinə ötürür, qurbanlarının da ünvanını paylaşırlar. İnterpolun məlumatına görə, son iki-üç il ərzində internetdə 100-dən artıq uşaq pornoqrafiyası saytı fəaliyyət göstərir və bu əclaflıq (beynəlxalq sənədlərdə belə adlanır) ən gəlirli biznes sahəsinə çevrilib. İnterpol əməkdaşları hesablayıblar ki, kibermafiya uşaq pornoqrafiyasına görə ildə 3 milyard dollar əldə edir.

İnternetdə uşaq pornoqrafiyasının marketinqi pulsuz reklam üzərində qurulur. Həmin saytlarda uşaqlar üzərində cinsi zorakılıq təsvirləri olan videoçarxlar təqdim olunur. Artıq ABŞ-da kibercinayətlərlə mübarizə aparan könüllü provayderlər heyəti yaradılıb. Kibercinayətkarlıqla Mübarizə Konvensiyasına qoşulmuş ölkələrlə - Avstraliya, Böyük Britaniya, Kanada və başqa bir neçə ölkə ilə birlikdə internetdə növbə çəkirlər. Bu cür gərgin rejim nəticəsində indiyədək uşaq pornoqrafiyası yayan cəmiyyətin 15-dək üzvü həbs edilib. Yaxşı hal odur ki, son zamanlar uşaq hüquqlarının müdafiəsi ən aktual məsələyə çevrilib. Çünki müasir dünyada hər gün, hər saat uşaqların hüquqları müxtəlif formada pozulur, onlar ağır əməyə, hərbə (kamikadze kimi) cəlb olunur, döyülür, əmtəə kimi alınıb-satılır, cinsi işgəncə ilə qarşılaşır və öldürülür.

Son zamanlar ölkəmizdə "Uşaqları cismani cəzadan qoruya" adı altında kampaniyalar keçirilərsə də, dövlət və vətəndaş cəmiyyətləri səviyyəsində müxtəlif tədbir keçirilib, monitorinqlər aparılsa da, Azərbaycanda uşaq hüquqları ilə bağlı bir sıra problemlər mövcuddur. Çünki dünyanın heç bir ölkəsində insan hüquqlarının qorunması arzuolunan vəziyyətdə deyil. Son zamanlar ölkədə uşaq hüquqlarının pozulması ilə bağlı faktların yer aldığı şahidi oluruq. Paytaxtda, hətta ictimai əlaqələrin möhkəm olduğu rayonlarda, kəndlərdə həddi-buluğa çatmamış uşaqların cinsi təcavüzə məruz qalması faktları yer alır. Kiçik yaşlı oğlan və qızlara qarşı bu cür rəzil münasibət Azərbaycan cəmiyyəti və ailəsi üçün ağır faciədir, utanandır. Ailələr dağılır, qan davası düşür və ya həmin ailələr yaşadığı yerlərdən birdəfəlik köçüb gedirlər. Bu hadisədən sonra onlar həmin kənddə, rayonda və məhəllədə yaşaya bilmirlər. [2]

Azərbaycanın güc nazirlikləri internetdəki uşaq pornoqrafiyası resurslarının qarşısını almaq üçün illərdir mübarizə aparırlar. Azərbaycanda mobil telefonlarda pornoqrafiyanın yayılması və pornokasetlərin satışı qanunla qadağan edilib. Lakin virtual cəmiyyətin arzuolunmaz üzvü bir yol tapıb insanları özlərinə şirnikləndirir. Uşaqları internetlə bağlı cinayətlərdən və onlardan sui-istifadədən qorumaq üçün təkə hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti yetmir, valideynlər, vətəndaş cəmiyyətləri, provayderlər də ciddi işləməlidirlər. Etiraf edək ki, xüsusən uşaqlar zərərli vərdişlərə meyilli olurlar.

Əgər xarici dövlətlərin qanunvericilikləri ilə maraqlansaq, aşağıdakı bəzi maraqlı faktlar ilə qarşılasarıq. Rusiya Dövlət Dumasının qanunlarında bu məsələ çox kəskin qoyulub və neçə ildir həyata keçirilir. ABŞ-ın bəzi ştatlarının, o

cümlədən Almanıyanın, Fransanın qanunlarında bu cür cinayətkarlar həbsə atılmazdan əvvəl kimyəvi iynə və dərmanlarla kişilikdən məhrum edirlər. İzah edilir ki, həmin cinayətkar azadlığa çıxsa belə heç vaxt iyrənc vərdişini təkrar edə bilməyəcək[2]

Azərbaycanda da vəziyyətin təhlükəli həddə çatması onu düşünməyə əsas verir ki, yəqin bu cür cinayətlərin qarşılığında verilən cəzalar adekvat deyil. Bir neçə il cəza alıb çıxandan sonra belələri əməllərini davam etdirirlər. Ağsu Rayon Məhkəməsinin qonşu uşağına təcavüz edən Cavanşir Sadıqovu 3 il 6 ay azadlıqdan məhrum etdiyi çoxumuzun yadındadır. Milli Məclisdə keçirilən "dəyirmi masa"da əsas müzakirə obyekti o idi ki, Azərbaycan qanunvericiliyində də bu məsələ sərtləşdirilməli, cəmiyyətimizə başaşağılığı gətirən rəzilliyə son qoyulması üçün cinayətkar ciddi cəzalandırılmalı, cəmiyyətdə rüsvay olunmalıdır. Yəni, uşaqlara təcavüz edənlərə Rusiyada, Almaniyada, Fransada və başqa bir neçə ölkənin qanunlarında tətbiq edilən cəza növü şamil edilməlidir. Cəzasızlıq cinayətin artmasına səbəb olur. Gülüzlü körpələrimizin həyatını solduran ələf cinayətkar damğalanmalı, qınaq üçün ictimai müzakirəyə çıxarılmalı, onun ailəsi də cəmiyyətə tanındılmalıdır. Onların cəza çəkdiyi həbsxana da başqa həbsxanalarla bir yerdə olmamalıdır. Hamı bilməlidir ki, şəhərin filan yerindəki həbsxanada bu cür cinayətkarlar cəza çəkirlər. Qanunlarımız və cəza növü sərtləşdirilməsə, cəmiyyətimiz bu məsələdə daha ağır fəsadlarla üzləşə bilər[3]

Dövlətimizin siyasətində uşaqların inkişafı prioritet sahələrdən biridir. Uşaqların normal inkişafının təmini və cəmiyyətə yararlı vətəndaş böyütmək üçün ailələrdən də çox şey asılıdır. Unutmamalıyıq ki, ailə bağlarının möhkəm olduğu evlərdə-ocaqlarda nə belə cinayətkarlar yetişir, nə də belə qurbanlar olur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan.- 2011.-19 aprel.- S. 7.
2. https://az.wikipedia.org/wiki/U%C5%9Faqqlar%C4%B1n_cinsi_istismar%C4%B1
3. https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2016/04/160422_violence_against_children
4. <https://www.unicef.org/eca/ru>

Y.M.Nəsibova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
yegana.nasib@mail.ru

GƏNCLƏRDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSİNİN İNKİŞAF DİNAMİKASI VƏ FORMALAŞMASI YOLLARI

Xülasə

Bu məqalədə “vətənpərvərlik” anlayışının mənası açıqlanır, gənclərdə vətənpərvərlik hisslərinin artması ilə bağlı problemli məsələlər, bu problemlərin yaranma şəraiti və səbəbləri, habelə onların həllinin mümkün yolları təsvir edilir. Eyni zamanda pedaqoji ünsiyyət mədəniyyətinin, cəmiyyətin azadlığına və təhlükəsizliyinə inamın, etno-psixoloji keyfiyyətlərin, müəllimin peşə qabiliyyətinə, yüksək sənətkarlıq səviyyəsinə, yüksək mənaviyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması problemindən bəhs edilir. Burada vətənpərvərlik hissini formalaşması, tərbiyə prosesində milli ideyaya və ideologiyaya bağlılıq, müstəqillik hissini mükəmməl əks etdirən şəxsiyyətdə ictimai fəallıq, ictimai-siyasi fəallıq hisslərinin formalaşdırılması, sosial həmrəylik, eləcə də qarşılıqlı asılılıq məsələləri müzakirə olunub.

WAYS OF DYNAMICS AND FORMATION OF DEVELOPMENT OF PATRIOTISM IN YOUNG PEOPLE

Summary

This article explains the meaning of the term "patriotism", describes the problems associated with the growth of patriotism among young people, the conditions and causes of these problems, as well as possible ways to solve them. At the same time, the problem of forming a culture of pedagogical communication, faith in the freedom and security of society, ethno-psychological qualities, professionalism of the teacher, a high level of skill, the formation of a culture of high morality is discussed. The issues of formation of a sense of patriotism, attachment to the national idea and ideology in the process of upbringing, social activity in a person who perfectly reflects the sense of independence, formation of feelings of socio-political activity, social solidarity, as well as interdependence were discussed.

ПУТИ ДИНАМИКИ И ФОРМИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ ПАТРИОТИЗМА У МОЛОДЕЖИ

Резюме

В данной статье разъясняется значение термина «патриотизм», описываются проблемы, связанные с ростом патриотизма у молодежи, условия и причины возникновения этих проблем, а также возможные пути их решения. При этом обсуждается проблема формирования культуры педагогического общения, веры в свободу и безопасность общества, этнопсихологических качеств, профессионализма педагога, высокого уровня мастерства, формирования культуры высокой нравственности. Рассмотрены вопросы формирования чувства патриотизма,

привязанности к национальной идее и идеологии в процессе воспитания, социальной активности у человека, в совершенстве отражающего чувство самостоятельности, формирования чувств общественно-политической активности, социальной солидарности, а также как обсуждалась взаимозависимость.

Açar sözlər: *Vətənpərvərlik, gənclik, təhsil, silahlı qüvvələr, vətəndaş, dövlət, şəxsiyyət, maraqlar, xalq, məktəbdə vətənpərvərlik tərbiyəsi*

Ключевые слова: *патриотизм, молодежь, воспитание, вооруженные силы, гражданин, государство, личность, идентичность, интересы, народ, патриотическое воспитание в школе*

Key words: *patriotism, youth, education, fighter forces, citizen, state, personality, interests, nation, patriotic education at school*

Vətənpərvərlik, vətəndaşlıq, vətənə sevgi eyni düzənli, eyni məzmunlu anlayışlardır. Vətənpərvərlik sözü yunan dilindən (patriotes - həmvətən, Patris - vətən) vətənə məhəbbət hissi, onu düşmənlərdən qorumağa hazır olmaqdır. Vətənpərvərlik mənəvi-siyasi prinsip, sosial hisslərdir, məzmunu vətənə məhəbbət və sədaqət, onun keçmişi və bu günü ilə fəxr etmək, şəxsi və qrup mənafeələrini ölkənin ümumi mənafeələrinə tabe etməyə hazır olmaq, xidmət etmək istəyidir. Müasir şəraitdə vətənpərvərliyin formalaşdırılması vəzifəsindən vacib vəzifə yoxdur. Eyni zamanda, daha çətin olan vəzifə yoxdur. Amma çətin demək mümkün deyil. Ona görə də bu problemdən əziyyət çəkən hər bir müəllimin Vətənə məhəbbət hissinin tərbiyəsi ilə bağlı öz ideologiyası üzərində düşünməsi məsləhətdir. Müəllim özü də səmimi və inamlı vətənpərvər olmalı, vətən sevgisini təbliğ etməyi yox, onu valehedici şəkildə etiraf etməyi, sədaqət enerjisi ilə dolu əməlləri ilə sübut etməyi bacarmalıdır. Müəllim təhsil müəssisəsində ilk vətənpərvərdir. Əgər bu şərt yoxdursa, vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə məşğul olmamaq daha yaxşıdır. Vətənə məhəbbət bir çox cəhətdən rus filosofu İvan İlinin dediyi kimi, instinktiv hissdir. Ona görə də gəncdə yatmış vətənpərvərlik hisslərini oyatmaq lazımdır. Oyandırmaqdır, məcbur etmək deyil. Sifarişlə vətəni sevmək, sevməyi dayandırmaq mümkün deyil. Nəzərə almaq lazımdır ki, insanlar vətənpərvərliyi müxtəlif yollarla dərk edirlər: biri vətəninin təbiəti və ya sənəti, digəri tarixi, üçüncüsü dini inancı, kimisi isə hərbi xidmət vasitəsilə. [1, s. 123]

Müasir məişət məktəbində təlim-tərbiyə prosesinin ən mühüm komponenti şagird şəxsiyyətinin mülki və mənəvi inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edən vətənpərvərlik və millətlərarası münasibətlər mədəniyyətinin formalaşdırılmasıdır. Yalnız vətənpərvərlik, milli ziyarətgahlara pərəstiş zəminində Vətənə məhəbbət güclənir, onun qüdrəti, şərəfi, müstəqilliyi üçün məsuliyyət hissi yaranır, şəxsiyyətin ləyaqəti inkişaf edir. Vətənpərvərlik öz ölkəsinə sədaqət və onun xalqı ilə həmrəylik kimi formalaşmış mövqedir. Bu həm də Vətənlə, kiçik vətənlə, yəni vətəndaşın doğulub boya-başa çatdığı rayon, respublika, şəhər və ya kəndlə fəxr hissidir. Vətənpərvərlik fəal vətəndaş mövqeyini, Vətənə xidmət-

tə hazır olmağı ehtiva edir. Bu, həm də Vətən qarşısında borcu dərk etməkdə, sələflərin nəsiləri tərəfindən toplanmış maddi və mənəvi hər şeyi qorumaq və artırmaq istəyində, həmvətənlərin həyatını yaxşılaşdırmağa kömək etmək istəyində və nəhayət, şəxsi mənafeyini, hətta canını Vətən uğrunda qurban vermək istəyində özünü göstərir. Mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşması insanın bütün həyatı boyu baş verir, lakin bu inkişafın ən mühüm mərhələsi gənclik dövrüdür. Bu, insanın dünyagörüşünün - reallığa, özünə və digər insanlara baxışlar sisteminin fəal formalaşması dövrüdür. Bu yaşda özünüqiymətləndirmə və özünüdərk etmə təkmilləşir ki, bu da bütövlükdə fərdin inkişafına güclü təsir göstərir. Bu, biliyə hərislik, qaynayan enerji, güclü fəaliyyət, təşəbbüskarlıq, fəaliyyət susuzluğu dövrüdür. Qavrama seçici, məqsədyönlü, təhlil edən olur. Yeniyetmənin yaddaşı da diqqət kimi, tədricən mütəşəkkil, tənzimlənən və idarə olunan proseslər xarakteri alır. Məhz bu yaşda vətəndaşın müasir milli idealının formalaşdırılması yüksək əxlaqlı, yaradıcı qabiliyyətlərinin formalaşdırılması ön plana çəkilir. Keçmişin öyrənilməsi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, mədəni mühitə daxil edilməsi, bilik, bacarıqların formalaşdırılması, şəxsiyyətin vətəndaş kimi formalaşması vasitəsidir. I.N.Klyuçevski deyirdi ki, “Mənəvi hissin, siyasi şüurun və Vətənə məhəbbət və borc hissənin inkişafı – bütün bunlar tarixin öyrənilməsinin nəticəsidirsə, çox yaxşıdır”. Demək lazımdır ki, insan müasir hadisə və hadisələri qiymətləndirərkən, hətta öz fəaliyyətini təşkil edərkən ən çox tarixi ideyalar sistemini rəhbər tutur. Bu o qədər də açıq olmasa da, insan dəyərlərinin ümumi sistemi haqqında çox şey deyə bilən və müəyyən dərəcədə onun davranışını proqnozlaşdıran dəqiq tarixi şərhlərdir. Əgər insan tarixə sitat kitabı ilə deyil, anketlə yanaşırsa, o, artıq keçmişlə dialoq əsasında düşünməyə başlayır. Tarixi hadisələri iki mövqedən - kənardan, sanki kənar müşahidəçi mövqeyindən, daxildən isə şəxsi mövqedən qiymətləndirmək şərti ilə belə dialoq müsbət nəticə verəcək. İnsanın özündən, öz şüurundan keçmişə “mənim tariximə” münasibəti özünüidentifikasiya prosesində mühüm məqamdır. [2., s. 245]

Bu gün bizim təhsil sistemi vasitəsilə məktəb tarixi kursu çərçivəsində şagirdlərin əqli fəaliyyətini yeni formada təşkil etmək, onların müsbət enerjisini biliyin mənimsənilməsinə, şəxsiyyətin cəmiyyət üçün mənəvi əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin formalaşmasına yönəltmək üçün real şansımız var. Vətənpərvərlik tərbiyəsi həm də xalqın yadelli işğalçılara qarşı qəhrəmancasına mübarizəsini, fədakarlıqlarını, şücaətlərini, həmvətənlərinin istedadlarını göstərməklə formalaşır. Tarixi keçmişin öyrənilməsi öyrənilənlərin obyektivliyi prinsipinə əsaslanaraq vətənpərvərlik tərbiyəsi imkanlarını təmin edir. Dərsliklərin məzmununda ilkin mənbələrə üstünlük verilir ki, bu da şagirdlərə bilikləri özləri kəşf etməyə, nəticə çıxarmağa, mühakimə yürütməyə, tarixi məlumatları təhlil etməyə və şərh etməyə imkan verir. Müəlliflər tələbələrə dialoqa dəvət edir, onlar kateqoriyalı müəllif qiymətləndirməsi təklif etmirlər, lakin onlar kifayət qədər faktiki

məlumatlara malikdirlər və əsaslandırma, müqayisə, qiymətləndirməni təşviq edən suallar, testlər, problemli tapşırıqlar mövcuddur. Dərstdən dərse belə bir anlayış ortaya çıxır ki, bu və ya digər xalqın oğlu hansı mühitdən olursa olsun, onun əməlləri Vətənə xidmət prinsipi ilə qiymətləndirilir, bu da onların hamısının əsl vətənpərvər olması, hətta ayaqda dursalar da, vətənə xidmət prinsipi ilə qiymətləndirilməsidir. Tarixin dərsləri keçmişin izsiz itmədiyini, onun bizimlə qaldığını anlamağa kömək edir, yaşamağa və bu günü daha aydın görməyə kömək edir. Vətənpərvərlik həm də millətlərarası və ictimai harmoniyadır. [3, s. 305] Vətənpərvərlik məktəblilərin tərbiyəsi, sosiallaşması, tərbiyəsi prosesində formalaşır. Lakin vətənpərvərliyin inkişafı üçün sosial məkan təkcə məktəb dərsləri ilə məhdudlaşmır. Bu, ailənin, müxtəlif dövlət və ictimai təşkilatların, qurumların, klubların, birliklərin, cəmiyyətlərin təsirini əhatə edən mürəkkəb, uzun və çoxşaxəli prosesdir. Tarixin tədrisinin vəzifəsi şagirdi tarixi nümunələrə, tarixi təcrübəyə inandırmaq, tarixi həqiqətlə tərbiyə etmək, coğrafi, iqlim, etnik, milli və ən əsası isə tarixin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq doğma tarixin xüsusiyyətlərini açmaqdır. Keçmişin biliyi və dərk edilməsi əsasında formalaşan tarixi şüur hər gün insanı müşayiət edir və əsasən onun düşüncə və hərəkətlərini müəyyən edir, onun həyat koordinatlarını, dünyagörüşünü, əxlaqi-mənəvi dəyərlər sistemini formalaşdırır. Bütün bunlar birlikdə fərdi imkanların ən tam açığlanmasına və fərdin özünü həyata keçirməsinə, ən əsası isə insanın gündəlik həyatda üzləşdiyi vətəndaş seçiminin çətin vəzifələrini həll etmək qabiliyyətinə kömək edir. Vətəndaş cəmiyyətinin vətənpərvərlik tərbiyəsi həmişə hər bir dövlətin inkişafının prioritet vəzifələrindən biri olub və olaraq qalır. Ölkə qarşısında hərbi xidmətin nüfuzunun daha yüksək səviyyəyə qaldırılması, gənclərdə vətənpərvərlik ruhunun inkişaf etdirilməsi, vətən qarşısında borc hissi aşılması məsələsi dururdu. Şübhəsiz ki, gənclərdə vətəndaşlıq və vətənpərvərlik keyfiyyətləri problemi hələ də öyrənilməli və həllini tələb edən ən aktual problem olaraq qalır. Müstəqillik illərində ölkənin bütün inkişaf sahələrində, o cümlədən, sistemli şəkildə formalaşmasına başlamaq mümkün olmuşdur. Vətənpərvərlik siyasi prinsip, sosial hissdır, məzmunu vətənə sevgi, bağlılıq, ona sədaqət və onun uğrunda hər cür fədakarlığa hazır olmaqdır. Prinsipcə, vətənpərvərlik öz vətəninə nailiyyətləri və mədəniyyəti ilə fəxr etməyi, onun xarakterini və mədəni xüsusiyyətlərini qorumaq istəyini və özünü identifikasiya etməyi nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, vətənpərvərlik hissi xalqımızın beynəlxalq yarışlarda qazandığı qələbələrlə, hərbiçilərimizin beynəlxalq ordu oyunlarında qazandığı qələbələrlə və s. ilə doğulur və artır. Bu ölkəmiz, xalqımız, cəmiyyətimizin hər bir üzvü üçün qürurvericidir. Bu o deməkdir ki, əhalidə, xüsusən də gənclərdə vətənpərvərlik hisslərini artırmaq üçün ortaq düşmənin olması və ya uydurmasına ehtiyac yoxdur. Valideynlər övladlarını “ordu sizi ordu edəcək” sözləri ilə orduya göndərirlər. “Ordu sizə nizam-intizamı, məsuliyyəti öyrədəcək”, “orduda xidmət edərkən ən yaxşı keyfiyyətlərə yiyələnəcəksən”, məsələn, “vətən-

pərvərlik, cəsarət, dostluq, fiziki hazırlıq və s.” kimi, bu da hərbi yaşda olan gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsini, onların vətən və xalq qarşısında məsuliyyət, borc və borc ruhunda tərbiyəsini nəzərdə tutur. Valideynlərə, müəllimlərə, yaşlı nəslə hörmət hissi əsrlər boyu ana südü ilə hopub. Həqiqətən də balaca insanın tərbiyəsi beşikdən başlamalıdır, yəni valideyn qayğısının təzahürü, uşağın inkişafı, həm əqli və fiziki cəhətdən bu baxımdan yaşayış şəraiti də mühüm rol oynayır. [4, s. 135]

Məqalənin aktuallığı gənclərdə vətənpərvərlik hissənin inkişaf dinamikası və formalaşması yolları ilə bağlı aparılan araşdırması ilə bağlıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi müasir gənclərdə vətənpərvərliyin inkişafı və formalaşmasının bir məqsəd kimi qarşıya qoyulması amilinə diqqət yetirilməsindən ibarətdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə bağlı maraqlananlar, eləcə də ali və orta ixtisas məktəbinin psixoloqları, pedaqoqları, valideynlər, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanca psixoloji fikirlərin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti haqqında. Bakı-2007
2. Əlizadə Ə. Ə. Pedaqoji psixologiya. I-II kitab.- B.: [ADPU], 2010.- 319 s.
3. İsmaylova M.C. Psixologiyanın tədrisi metodikası dərş vəsaiti . Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərb. Müəllimlər İn-tu.- Bakı: [s.n.], 2012.-446 s.
4. Vəliyev M.V. İnkişaf və yaş psixologiyası [Mətn]: universitetlərin psixologiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrə üçün dərş vəsaiti. B.: Elm, 2013.- 297 s.
5. Zeynalöğlu Camal. Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi [Mətn]: metodik tövsiyələr. Bakı: Print-S, 2017.- 144 s.
6. Mustafayev A.M. İnkişaf və yaş psixologiyası. Dərş vəsaiti. Bakı, 2016, 331 s. (Vəliyev M.V. ilə müştərək)

G.Ş.Zeynallı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
goychakzeynalli@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ TƏHSİL SİSTEMLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ YENİ MODELƏRİN TƏTBİQİ TƏCRÜBƏSİ

Xülasə

Bu məqalənin məqsədi müasir dövrdə təhsil sisteminin idarə edilməsində hansı modellərdən istifadə olunmasını və həmin modellərin tətbiqi təcrübəsini araşdırmaqdır. Bu araşdırma müasir dövr modellərini və idarəetmə bacarıqlarını ortaya qoydu. Tətbiq həyatın bəzi sahələrində, məsələn, tənqidi düşüncə və problemlərin həlli, təşəbbüskarlıq, yaradıcılıq və sahibkarlıq, ünsiyyət, komanda işi, metakognisiya (zehniyyətin dəyişməsi), rəqəmsal ədəbiyyatda özünü büruzə verdi. Məlumatlar müxtəlif mənbələrdən və ədəbiyyatdan götürülmüşdür. Təhlillər bunu göstərdi ki, müasir dövrün təhsil konsepsiyasının tətbiqi tədris planında tətbiq oluna bilər.

НОВЫЕ МОДЕЛИ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ СИСТЕМАМИ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ

Резюме

Целью данной статьи является рассмотрение того, какие модели используются в управлении системой образования в современное время и опыт применения этих моделей. Это исследование выявило модели современного периода и навыки управления. Приложение нашло выражение в некоторых сферах жизни, таких как критическое мышление и решение проблем, инициатива, творчество и предпринимательство, общение, командная работа, метакогнция (изменение мышления) и цифровая литература. Информация взята из различных источников и литературы. Анализ показал, что применение современной концепции образования может быть применено в учебной программе.

NEW MODELS OF MANAGEMENT OF EDUCATIONAL SYSTEMS IN THE MODERN PERIOD APPLICATION EXPERIENCE

Summary

The purpose of this article is to examine what models are used in the management of the education system in modern times and the experience of applying these models. This research revealed modern period models and management skills. The application has manifested itself in some areas of life, such as critical thinking and problem solving, initiative, creativity and entrepreneurship, communication, teamwork, metacognition (change of mindset), and digital literature. Information is taken from

various sources and literature. The analysis showed that the application of the modern concept of education can be applied in the curriculum.

Açar sözlər: model, təhsil sistemi, təhsil, bacarıqlar, yeni, innovasiya, tətbiq, təcrübə, idarəetmə, konsepsiya, kurikulum.

Ключевые слова: модель, система образования, образование, навыки, новое, инновации, применение, практика, управление, концепция, учебная программа

Key words: model, education system, education, skills, new, innovation, application, practice, management, concept, curriculum

Müasir dövrdə təhsil tələbələrin bacarıqlara sahib olmasını təmin etmək üçün getdikcə daha vacib hala gəlir. Öyrənmə və innovasiya, informasiya texnologiyaları və mediadan istifadə edərək işləyə və yaşaya bilər. İlk addım olaraq 21-ci əsrin təhsil konsepsiyasının həyata keçirilməsi ola bilər.

Səriştənin əldə edilməsinə yönəlmiş məcburi fənlərdən ibarət kurikulum strukturuna öyrənmə və innovasiya bacarıqları, texnologiya və informasiya mediası bacarıqları tətbiq edilir.

Fənn qrupu həyat və karyera bacarıqlarının kompetensiyasına nail olmağa yönəldilir. Bütün yeni modellər təhsil sisteminin doğru idarədilməsini təmin edir, şagirdləri müasir dövrə hazırlayır, müəllimlərin öz üzərlərində daim işləmələrinə səbəb olur.

Öyrənmə və innovasiya bacarıqlarına nail olmaq üçün texnologiya və informasiya mediası bacarıqları olmalıdır. Mövzu qrupunu dəstəkləyərkən həyat və karyera bacarıqlarına nail olmağa yönəldilmişdir.

Müasir dövrdə təhsilin sisteminin, onun idarəetmə modellərinin inkişafı aşağıdakılarla düz mütənasibdir.

Müasir dövrdə texnologianın inkişafı bütün sahələrə olduğu kimi təhsilə də təsir edir. Təhsilin istər məzmunu, istərsə də onun idarəedilmə modelləri müasir dövrə uyğunlaşmalıdır. Əks halda yeni məzun olmuş nəsil öyrəndiklərini müasir dövrün sahələrində istifadə edə bilməyəcəklər. Bu isə birbaşa inkişafdan geri qalmaq deməkdir. Buna görə də digər sahələr olduğu kimi təhsil sahəsi də müasir dövrlə ayaqlaşmalıdır. İnsanların düşüncə tərz, həyata baxış bucağı, psixologiyasına uyğun idarəetmə modelləri tətbiq olunarsa, bu zaman inkişaf da daimi və keyfiyyətli olar. Müasir dövrdə yeni modellərin tətbiqi fərdin yaradıcı zehni iş mühitindən, biliyindən və hər şeydən asılıdır. Öncəliklə fərddə problemləri həll etmə bacarığı, çevik reaksiya vermə, məhsuldarlıq, komanda işi və s. kimi bacarıqlar formalaşdırılmalıdır. Bunun üçün müəllimin təlimini necə dizayn edəcəyi ilə bağlı bəzi suallara cavab tapmalıyıq.

-Müəllimin sinfə tətbiq etməli olduğu effektiv strategiya hansıdır? Necə edir?

-Müəllim bacarıqlı minillik nəsil hazırlayır?

Təhsilin təkmilləşdirilməsinin sürətləndirilməsi media və rəqəmsal texnologiyadan istifadə ilə birbaşa əlaqəlidir.

İnternet reklamda təqdim olunduğundan 1970-ci ilin əvvəllərində məlumat bütün dünyaya sürətlə yayıldı. Bu əsrdə təhsil tələbələrin bacarıq əldə etmələrini təmin etmək, yenilikçilik qabiliyyəti, yaradıcılıq, komanda işi və həyat bacarıqlarını həyatda istifadə etməyi öyrədir. Müasir dövrdə sürətli məlumat əldə etmək və yerinə yetirmək zərurəti olduğundan bacarıq tələbləri də dəyişir.

Yaxşı bir təhsil tələbələrə gələcək problemlərlə mübarizə aparmaq üçün adekvat bilik və bacarıqların verilməsi həvəsləndirici şəkildə dəyişiklik edən bir təhsildir

Təhsildə müasir dövrün bacarıqları

İndiki tələbələrin həyatı mövcud həyat tərz, ilə çox fərqlidir. Təhsil sisteminin mövcud perspektivi anlamaq üçün lazım olan bilik və bacarıqlara dair narahatlıqların olmadığını göstərir. Müəllimlər, tələbələr və səlahiyyətli bir sıra vacib bacarıqları tələbənin gələcəyi üçün irəli sürdülər. Səlahiyyətli ilk siyahıda işçilərin potensialına üstünlük verildilər. Müəllimin fərdi ehtiyacları əsaslanaraq tədrisdə rolunun təkmilləşdirilməsinin vacibliyi, xüsusən problem həll etmə bacarığını vurğulayan mövzulara toxundu. Problem həll etmə bacarığının təsiri nəticəsində daha qısa zamanda daha çox iş icra etmək olur. Təlim prosesi daha erkən başlanma və tələbələr əsas bacarıqlara malik təcrübədən keçirərək effektiv ola bilər.

Emiliana Vegas müvəffəqiyyətli bir təhsil sisteminin olduğunu bildirdi. Təhsil sistemi problem həllini və kontekstini informasiya ilə birləşdirən məktəbdir. Məsələn, praktiki problemi həll etmək üçün riyaziyyat və elmdən istifadə əsasdır. İşçi qüvvəsində bacarıqlı olmaq üçün bu bacarıq bütün işçilər tərəfindən bilinməli və ona sahib olmalı idi.

Harvey bacarıq ehtiyaclarını fərdi və institusional baxımdan nəzərdən keçirdi. Fərdi bacarıqlar müəyyən atributiv bacarıqlardır. İnstitusional bacarıq isə performans səviyyəsi ilə bağlıdır. Özünə aid atribut iş bacarıq xüsusiyyətlərinin bir hissəsidir. Çeviklik, uyğunlaşma bacarığı və problem həll etmək bacarığı daxildir. Tələbələr tələb edirdilər:

1. Bacarıq və bacarıqlara malik olmaq, problemlərin təhlili və həllində, fikir və məlumatların ötürülməsində, planlaşdırmada vəfəaliyyətlərin təşkili və başqaları ilə əməkdaşlıq;

2. güvən keyfiyyətinə, zəhmətkeşliyə malik olmaq, nikbinlik, yüksək özünə hörmət və şəxsi mükəmməllikdən istifadə etməklə bağlılıq;

3. bəzi əlaqəli bacarıqlara sahib olmaqöz işi və iş mühiti anlayışı çərçivəsində təlim seçmək;

4. yeni texnologiyadan, ilk növbədə informasiyadan istifadə etməklə inamlı, yaradıcı və məhsuldar olmaq, kommunikasiya texnologiyaları və texnologiyanın cəmiyyətə təsirini başa düşmək. Baruk-Şəxsin öz bacarığına görə onları inkişaf etdirmək məsuliyyəti olduğunu, səlahiyyətliyə isə şans tanıdığını ifadə etdi. Bu o deməkdir ki, hər bir fərd öz ətraf karyerasını öz imkanlarından asılı olaraq idarə edir.

Overtooma görə, bilik iş axtaranlar üçün işə başladıda vacibdir, amma axtarılan komanda işidir. Şagirdlərə kiçik yaşlardan bir işdə işləmək imkanı verməklə komanda işi inkişaf etdirilə bilər. Bundan əlavə, ünsiyyət də vacib bir cəhətdir və hər bir insan üçün fərqlidir. Effektiv şifahi ünsiyyət əsas iş alətidir. Keçirilmiş sorğuya görə, 18-25 yaş aralığında olan ABŞ və İngiltərənin demək olar ki, yarısı problem həll etmə bacarığının olduğu göstərir.

Rəqəmsal savadlılıq söz və ya məlumatdakı mənanı kodlaşdırmaq, problem həll etmək və tapmaqda kömək etmək üçün vacib bir bacarıqdır. Bu barədə The Economist Intelligence Unit (EIU) araşdırmasına əsaslanaraq bildirib ki, hakimiyyətin və daha geniş cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəyən 21-ci əsr bacarıqlarına liderlik, rəqəmsal savadlılıq, problem həll etmə və ünsiyyətyazmaq, saymaq oxumaq kimi ənənəvi bacarıqları tamamlayır. Rəqəmsal savadlılıq informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə məzmun tapmaq, qiymətləndirmək, istifadə etmək, paylaşmaq və yaratmaq bacarığıdır. Hər bir məzun artıq rəqəmsal təchizat əldə etdiyini güman edirdi.

Rəqəmsal sahibkarlıq onları gələcək şəbəkə daxilində işçi qüvvəsinə hazırlayacaq tələbələr üçün vacib bir bacarıqdır. Məktəbdə müəllim tərəfindən sahibkarlıq və yaradıcılıq bacarıqları aşılınımış, lakin hələ də nəzəri kontekstdə daha az həyata keçirilmişdir. Rəqəmsal savadlılığın aşağı səviyyəsi, işçidə sahibkarlıq və yaradıcılıq bu bacarıqların hələ də şəxsi kimi qiymətləndirildiyini göstərir.

Hal-hazırda təhsil sistemləri iş imkanı və lazımı bacarıq ehtiyaclarını təmin edə bilmir. Səlahiyyətliyə şirkətdə işə başlayanda gənc işçilərdən razı

qaldıqlarını bildirirlər. Lakin, onların təşkilati fəaliyyətinə mane olan bacarıq boşluğu var. Təhsil sistemləri işçi qüvvəsinə daxil olmaq üçün bir bacarıq təmin etməlidir. Müəllimlər iş dünyası və sənaye dünyasının mövcud təhsil standartlarından qane olmadığı qəbul edir. Təhsil sistemi tələbələrə daha geniş bacarıqlar vermək iqtidarında deyil və hətta müəllimin təlim prosesində bacarıqlara diqqətin azalması müşahidə edilmişdir. Vaxtın olmaması, kurikulumda bölgü və oxumağı nəzərdə tutan təhsil sisteminin sıxlığı müəllimin müasir dövr bacarıqlarını öyrətməsinə ən böyük maneə olduğundan bəhs edirlər.

İKT-nin dəyişməsi texnologiya bacarıqlarını inkişaf etdirən mühüm amillərdən biridir. Ancaq texnologiyanın təsiri nədir?

Məlumatlara görə, dəyişikliklər irəliləyiş olduğunu iddia edir. İKT onların tədris üsulunu dəyişdi. Müəllim texnologiyayı yaradıcı üsullarla tətbiq edə bilir. Müəllimlər və digər maraqlı tərəflər regionlar arasında rəqəmsal savadlılıqda hələ də boşluq olduğunu etiraf edirlər. Bəzi tələbələr öz ölkələrində təhsil sisteminin İKT-dən səmərəli istifadə etdiyini hiss edirlər. Bəzi tələbələr texnologiyadan istifadə etməyin məktəbin tədris prosesi üçün çox yaxşı olduğunu düşünür. Müəllimlərin əksəriyyəti tələbələrin sinifdə İKT-ni daha yaxşı başa düşdüyünü iddia edirlər. Müəllimlərin İKT-dən istifadəyə daha çox dəyər əlavə etməsinə ehtiyac olmasa da, dəyişikliyin nəticələri özünü göstərir. Biznes rəhbərləri razılaşırlar ki, məktəblər və universitetlər üçün texnologiyaya çıxış imkanlarını genişləndirmək bu işin bir yoludur, çünki ölkələrindəki təhsil sistemi biznesə fayda verə bilər.

Təhsil dünyasının problemlərindən biri də bu bacarıqdır və bilikləri internet vasitəsilə asanlıqla əldə etmək olar.

Gələcək bacarıqlar necə öyrədilir? Soule görə, "Təhsil sistemləri tələbələrin real dünya problemlərini və fənlərarası iş imkanlarını əks etdirən praktiki öyrənmə yolunu təmin etməlidir.

Müasir dövrdə kurikulum modeli hər bir fənnə inteqrasiyanı tələb edir. İnteqrasiya şagirdlərdə müqayisəni, oxşar və fərqləri aydınlaşdırmağa kömək edir. İnkişaf şifahi ünsiyyət bacarıqları ikili dilin istifadəsini tətbiq etməklə həyata keçirilə bilər. Tələbələrə ictimai danışma təcrübəsi, şəbəkənin inkişafı, yazı və tənqidi düşüncə qazanmağa həvəsləndirir.

Real dünya problemlərini əks etdirən praktiki öyrənmə və fənlərarası iş imkanları ayrıca bir modeldə öyrədilə bilməz, bu ancaq kurikulum boyunca aparıla bilər.

Şagirdlər məlumatı təhlil etməyi bacarmalı, resursları idarə etmək, komandanın işini qiymətləndirmək və hamı üçün xüsusi tapşırıqlara cavabdeh olmağı öyrənməlidir.

Müəllimlər üçün təsirlər aşağıdakılardır:

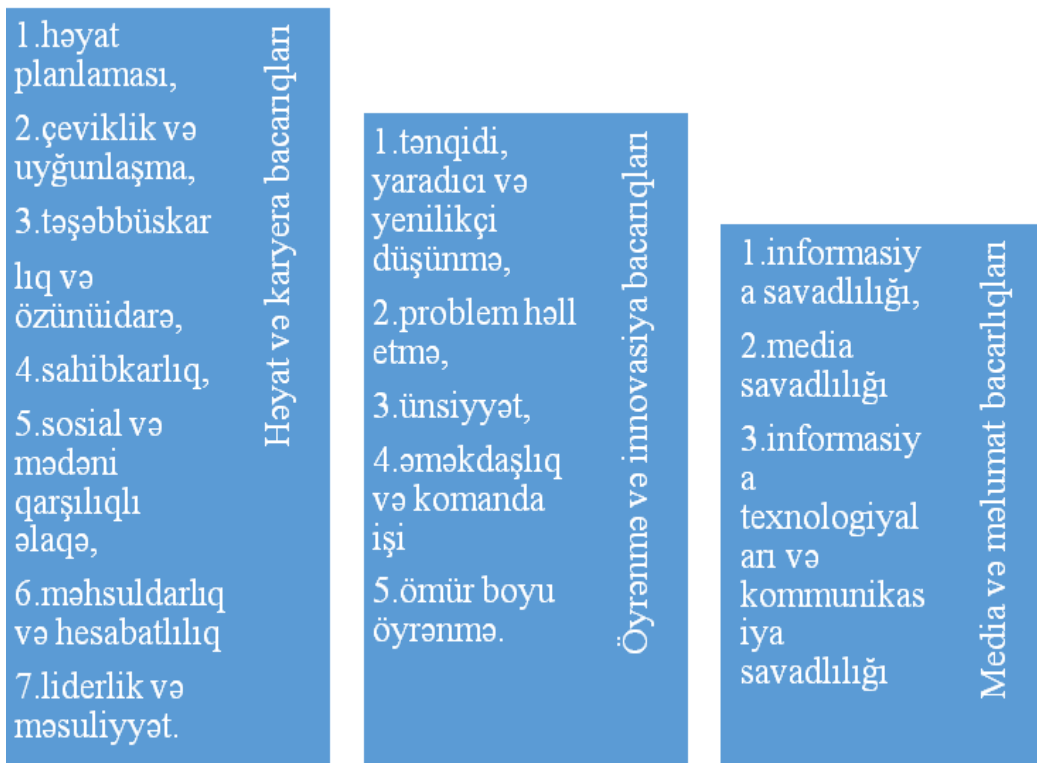
1. Müəllimlər bu bacarığı özləri inkişaf etdirə və pedaqoji aspektlərini dəyişə bilərlər,

2. Müəllimlər onlara səmərəli öyrətmək üçün bacarıqları təkmilləşdirməlidirlər.

3. Müəllimlər tələbələrə səmərəli işləməyi öyrətməlidirlər.

Müasir dövr bacarıqlarını daha geniş şəkildə daxil etmək üçün ən böyük maneə təhsil sistemi mövcud kurikulumun sərtliliyindən asılıdır. Müasir dövr təhsili konsepsiyası Azərbaycan Respublikası Təhsil və Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən qəbul edilmişdir.

İndoneziya ibtidai məktəb, orta məktəb, lisey və ibtidai məktəb üçün yeni kurikulum hazırlayacaq. Trilling və Fadelə görə, müasir dövr bacarıqları üç növə bölünür:

Hesabdan müasir təhsil modeli rəqəmlərlə inkişaf edir. Savadlılıq termini və hesablamalar bir şey istehsal etmək qabiliyyətini ifadə etməyə qadir hesab olunur. Bugünkü müasir təhsil sistemində inkişaf edən savad, hesablama və İKT bacarıqları ilə 3R konsepsiyası eynidir. 3R əsas mövzular olaraq həyat və karyera bacarıqları, öyrənmə və innovasiya bacarıqları, informasiya mediası və texnologiyası bacarıqlarıdır.

Yeni modellərin tətbiqi ilə təhsil sistemində baxış bucağı dəyişdi. Müasir dövrün bacarıqlarına uyğun şagirdlər yetişməyə başladı. Bu bacarıqlar özünü müxtəlif sahələrdə göstərdi.

Karyera və həyat bacarıqları:

1. Şagirdlərin planı var:	Şagirdlər qarşıya məqsəd və hədəflər qoya bilirlər; Spesifikasiyalar və keyfiyyət standartları; resurslardan istifadəni planlaşdırmaq, o cümlədən vaxt, insanlar, maliyyə və materiallar; risklərin idarə edilməsini başa düşmək; vaxtı idarə etmək və prioritetləri təyin edir.
2. Çeviklik və uyğunlaşma:	Şagirdlər müxtəlif dəyişikliklərə uyğunlaşa bilirlər. Komandada fəaliyyət və təlim prosesini etməkdə çevikdirlər.
3. Təşəbbüskarlıq və özünü idarə etmək:	Tələbələr məqsədləri, hədəfləri, vaxtı, medianı idarə edə bilirlər; Şəxsi baxışı və məqsədləri var; Öz performansını qiymətləndirmək və ona nəzarət etmək, öz ideya və baxışlarına dair bilik və inanclara malik olmaq; özlərinin fikir və baxış ifadə etmək, məsuliyyət götürmək; etik işləmək, təzyiq altında işləmək, hədəf yönümlü və davamlı təşəbbüs göstərmək və qərarlar qəbul etmək, qiymətləndirmə meyarlarının müəyyən edilməsi və davamlı təkmilləşdirmədə iştirak etmək, tərəqqi və nəticələr haqqında hesabat vermək.
4. Sahibkarlıq	Tələbələr imkanları müəyyən edə bilirlər; Rəqabət üstünlüyünün qiymətləndirilməsi və ideyalar; müştəri və ya müştəri ehtiyaclarını müəyyən etmək; strateji məqsədləri inkişaf etdirmək, maraqlı tərəflərlə məşğul olmaq, işgüzar ünsiyyətin müxtəlif üsullarından istifadə etməklə məhsul və ya xidmətlərin satışı.
5. Sosial və mədəni qarşılıqlı əlaqələr	Şagirdlər onlarla qarşılıqlı əlaqədə ola və müxtəlif komandalarda birlikdə işləyə bilər.
6. Məhsuldarlıq və hesabatlılıq	Tələbələr istiqamətlənmiş proqramları və fəaliyyətləri idarə edə bilirlər; Məqsədlər, hədəflər və nəticələr.
7. Liderlik və məsuliyyət	Tələbələr öz dostlarına rəhbərlik edə bilər; Bir qrup insanı idarə etmək, təlim keçmək, inkişaf etdirmək, həvəsləndirmək, rəy bildirmək, monitorinq etmək, toplamaq, təhlil etmək və təşkil etmək, məlumat, rəşional düşünmə və tapşırıqları idarə etmək və həvalə etmək, koordinasiya

Yenilik və Təhsil Bacarığı

1. Tənqidi, yaradıcı və innovativ düşüncə:	Şagirdlər induktiv və ya deduktivdən istifadə edə bilirlər; Kreativliyə malik olmaq, innovativ ideyalara və həll yollarına başlamaq; müəyyən etmək ideyaların kommersiya məqsədə uyğunluğu; ideyaları fəaliyyətə çevirmək; strateji məsələlərə həssaslıq, siyasət, ətraf mühitə qayğı
2. Problemin həlli:	Şagirdlər faktları təhlil edə və fərziyyələri sınaqdan keçirə bilirlər; Problemi müəyyən etmək, yaradıcı, innovativ və ya praktik həllər hazırlamaq;

	problemlərin müəyyən edilməsində və həllində təşəbbüslər göstərmək, problemləri müstəqil və komanda şəklində həll etmək, gözlənilməz halların layihələndirilməsi, probleminin həlli üçün müxtəlif strategiyaların həyata keçirilməsi; inkişaf etmək və variantları qiymətləndirmək; real qərarlar və fəaliyyət planları qəbul etmək, o cümlədən riyaziyyatdan istifadə etmək, problemlərin həlli üçün büdcə və maliyyə idarəetməsi, münasibətdə müştəri problemlərini həll etmək, prosesi və nəticələri qiymətləndirmək və izləmək
3. Ünsiyyət	Tələbələr aydın, düz və ünsiyyət qura bilirlər; Digər komanda üzvləri ilə əməkdaşlıq; dinləmək, başa düşmək və aydın danışmaq, səmərəli danışqlar aparmaq; empatiya, möhkəmlik və müdrikliyə sahib olmaq, əlaqələr və şəbəkələrin qurulması; son zamanlarda məlumat və ideyaların mübadiləsi, indoneziya və digər dillərdə sərbəst danışmaq, eləcə də məlumatı ümumiləşdirməkdə məntiqə malik olmaq.
4.Əməkdaşlıq komanda işi	və Tələbələr hər yaşda olan insanlarla effektiv işləməyi bacarır; Cinsiyyət, irq, din və ya siyasi inanc; komanda üzvlərinin gücünü müəyyən etmək, öz güclü və məhdudiyyətlərini qəbul etmək, komanda üzvlərinin rolunu başa düşmək və tapşırıqları yerinə yetirmək, başqalarına rəhbərlik etmək, məşq etmək, mentorluq etmək
5. Ömür boyu öyrənmə	Şagirdlər dəyişiklik üçün öyrənmə ehtiyaclarını dərk edə bilirlər; Öz öyrənmələrini idarə etmək; iş yerində bilik və təcrübə mübadiləsi; iş yerində icmaların öyrənilməsinə töhfə vermək; öyrənmə üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə - həmyaşd dəstəyi, şəbəkə, rabitə informasiya texnologiyaları tətbiqləri (İKT), öyrənmə tətbiqi texniki məsələlər; davamlı öyrənmə ruhuna malik olma; hər hansı bir tənzimləmədə öyrənməyə hazır olmaq; yeni ideyalara və texnikalara açıq olmaq; öyrənməyə vaxt və səy sərf etməyə hazır olmaq yeni bacarıqlar formalaşdırmaq.

Rəqəmsal Savadlılıq

1.Savadlılıq məlumatları	Tələbələr məlumatı effektiv şəkildə əldə edə bilirlər (mənbə məlumatı) Bacarıq və səmərəli (vaxt); müxtəlif əsas İKT bacarıqlarına malik olmaq; məlumatların təşkili üçün İKT-dən istifadə; yeni İKT bacarıqlarını öyrənmək; istifadə olunacaq məlumatları tənqidi və bacarıqla qiymətləndirmək; Problemləri həll etmək üçün məlumatları dəqiq və effektiv şəkildə idarə etmək;
2. Media Savadlılığı	Tələbələr ünsiyyət üçün istifadə olunan medianı seçə və inkişaf etdirə bilirlər; İKT-ni idarəetmə kimi tətbiq etmək, alət

		və texnologiyanın tətbiqində K3 tətbiq etmək;
3. savadlılığı	İKT	Tələbələr informasiya daşıyıcılarını təhlil edə, ünsiyyət üçün uyğun media yarada bilirlər.

Ədəbiyyat:

1. <https://president.az/az/articles/view/9779>-Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası.
2. The Economist Intelligence Unit Limited 2015. Bacarıqların idarə edilməsi gündəmi: Tələbələrə hazırlanması üçün gələcək, An Economist Intelligence Unit Report
3. Harvey L 2001 Məşğulluq keyfiyyətinin müəyyən edilməsi və ölçülməsi. Yüksək. Təhsil. 7 97–109.
4. Baruch Y 1999 Akademik tədqiqatlarda cavab nisbəti-müqayisəli təhlil J. Hum. Münasibətlər 52 səh 421–38.
5. Eric Digest: Təhsil Mərkəzi və Təlim. Məşğulluq üçün (Ohayo Dövlət Universiteti).
6. Trilling, Bernie and Fadel C. 2009 21st Century abilities: Dövrümüzdə Həyat üçün Öyrənmə.

M.E.Zamanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mahnurzamanova5@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA MƏDƏNİ DAVRANIŞIN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI VƏ VASİTƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə uşaqlarda mədəni davranışın formalaşdırılmasının yol və vasitələrindən, onların intizam qaydalarına riayət etməsi üçün seçilən üsullarından və eyni zamanda bu yolda valideyn diqqət və məhəbbətindən danışılır. Göstərilir ki, mədəni davranış və intizam – uşağın sərbəst olması, özünü idarə edə bilməsi, cəmiyyətin lazımlı üzvü olması üçün ağılın və xarakterinin məşqidir. Mədəni davranışın formalaşdırılmasının yolları və qaydalarının mövcudluğu vurğulanır.

ПУТИ И СРЕДСТВА ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Резюме

В статье рассматриваются пути и средства формирования у детей культурного поведения, избранные методы соблюдения ими правил дисциплины, а также родительского внимания и любви таким образом. Показано, что культурное поведение и дисциплина есть воспитание ума и характера ребенка быть свободным, самостоятельным, необходимым членом общества. Подчеркнуто существование путей и правил формирования культурного поведения.

IN PRESCHOOL CHILDREN WAYS AND MEANS OF FORMING CULTURAL BEHAVIOR

Summary

The article discusses the ways and means of forming cultural behavior in children, the methods chosen for them to follow the rules of discipline, as well as parental attention and love in this way. The relationship between support and parental love. It is shown that cultural behavior and discipline is the training of the mind and character of the child to be free, self-governing, a necessary member of society. The existence of ways and rules of formation of cultural behavior is emphasized.

Açar sözlər: məktəbəqədər, uşaq, valideyn, mədəni

Ключевые слова: дошкольное, ребенок, родитель, культурный

Key words: preschool, child, parent, cultural

Adətən valideynlər belə düşünür ki, intizam tərbiyəsi ilə uşaqlara göstərilən məhəbbət bir-birindən fərqlənən hadisələrdir. Bəzən belə hesab edirlər ki,

intizama dəvət uşaq üçün cəza tədbirlərindəndir. Lakin bu belə deyildir. Valideyn ilk olaraq uşağı intizama dəvət etməlidir və bu prosesdə bunu elə məhəbbətlə, elə bir üsulla etməlidir ki, uşaq özünün necə çox sevildiyini hiss etsin, anlasın. İntizamın ən başlıca şərtlərindən biri də elə budur. Uşaq əgər valideynlərinin onun arxasında dağ kimi dayandığını hiss etməzsə, onda onun intizamında naqislik olacaqdır. Əgər valideynlərlə möhkəm, sağlam ünsiyyət yoxdursa, o zaman uşaq valideynin diqtəsinə, tapşırığına həqarətlə və incimiş reaksiya verəcəkdir. O, valideynin hər bir xahişinə və tələbinə məcburi təsir kimi baxacaq, eyni zamanda inadkarlıq göstərəcək, onun hər bir sözünü rədd edəcəkdir. Əksər hallarda uşaq bu tələb və tapşırıqları çox narazı qarşılayacaq, tapşırıqların icrasını qəsdən əksini edəcəkdir. Lakin valideynin sağlam, əsaslandırılmış, sözsüz hiss edilən məhəbbəti nəticəsində uşaqlarda olan bu halları aradan qaldırmaq mümkündür. Uşağa onu sevdiyini bildirməyin ən vacib amillərindən biri də budur ki, uşağı çox diqqətlə dinləməyi bacarasan. Uşaq valideynin onu nə qədər diqqətlə dinlədiyini, nə dərəcədə onun mövqeyi ilə razı olduğunu və onu nə dərəcədə düzgün başa düşdüyünü hiss etsə, onun intizama çağıran bütün tələb və tapşırıqlarını böyük həvəslə yerinə yetirəcəkdir. Bu elə başa düşülməməlidir ki, bu anda valideyn uşağın şıltaqlıqlarına tabe olmalıdır. Bu o deməkdir ki, siz həmin anda uşaqla ünsiyyətə girmək üçün diqqətinizi cəmləyirsiniz. Bu da ona görədir ki, uşaq hiss etsin, başa düşsün ki, siz sadəcə avtoritetinizdən istifadə edərək öz fikirlərinizi ona təqdim etmək istəmirsiniz.

Uşaq başa düşməlidir ki, onun hiss və düşüncələri valideyn üçün çox maraqlı və önəmlidir. Bəs belə olduqda intizam nədir?

İntizam – uşağın sərbəst olması, özünü idarə edə bilməsi, cəmiyyətin lazımlı üzvü olması üçün ağılının və xarakterinin məşqidir.

Buraya da daxildir: böyüklərin nümunəsi, şifahi və yazılı təlimatlar, təlim, xahişlər, uşağın müxtəlif təcrübə toplaması üçün onun təlim və istirahət imkanının təmin edilməsi. İntizamın bir çox vasitələrindən biri kimi bu siyahıda cəzalandırma da vardır. Lakin bu çox primitiv və mənfi üsuldur.

Konfliktsiz intizam yaratmanın yolları və qaydaları da mövcuddur.

Bir sıra valideynlər üçün bu “sirri” açmaq gözlənilməzdir. Valideynlər bunu bilməlidir ki, uşaqlar çox vaxt valideynlərinin müəyyən hərəkət, davranış qaydaları yaradacağını gözləyir. Doğrudur, bu, uşaq həyatını mənalı və təhlükəsiz edir. Uşaqlar intensiv olaraq hiss edirlər ki, valideyn onlar üçün həmişə narahatdır və onların qayğısına qalır. Bəs onda uşaqlar niyə intizam qaydalarını pozur? Psixoloqlar bunun bir neçə səbəbinin izahını verirlər:

1. Məhdudiyyət, tələb, qadağa və s. Bunlar hər bir uşağın həyatında vacibdir.

Bu məsləhət əsasən uşaqları əsəbləşmə və konfliktdən uzaqlaşdırmaq istəyən valideynlərə aiddir. Nəticədə onlar öz uşaqlarının fikri ilə hərəkət edirlər. Bu, tərbiyənin səhlənkərlilik növüdür.

2. Məhdudiyyət, tələb, qadağa çox böyükdür.

Bu qaydada tərbiyə başqa tərbiyələrdən fərqlənir. Bu, avtoritar ünsiyyət üsuludur.

3. Valideynlər uşaqların hər fikri ilə razılaşmalı deyillər.

Çox vaxt valideynləri uşaqların yüksək fəallığı bezərə gətirir: nəyə görə bunlar bu qədər çox qaçmaq, tullanmaq, hər şeyi tutmaq, sökmək istəyirlər? Cavab birdir. Bütün bunlar və digər hallar uşağın böyüməsində, inkişafında və özünü tanımasında xüsusi yer tutur. Uşağa nəyi isə qadağa buyurmaq çayın qabağını kəsmək kimi bir şeydir. Yaxşısı budur ki, onu təhlükəsiz və rahat istiqamətə yönəldəsin. Palçıqda oynamaq olar, lakin uzunboğaz çəkmələrlə, topla oynamaq olar. Bunların hamısını elə təşkil etmək lazımdır ki, heç kəs bundan ziyan çəkməsin. Məktəb yaşlı uşaqlara başqa bir misal çəkmək olar. 10-11 yaşında olan uşaqlar əsasən öz yaşadları ilə ünsiyyət saxlamalıdır, onlar böyüklərdən çox öz yaşadlarının fikrinə üstünlük verirlər. Çox vaxt uşaqlar öz valideynlərinin sözündən çıxır. Bu da pis nəticəyə gətirib çıxarır. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün valideynlər qadağaların qoyuluşunda xüsusilə ehtiyatlı olmalıdır. Kiminləsə dostluq etməmək, harasa getməmək, hardasa iştirak etməmək və s. Bütün deyilənləri nəzərə alaraq əmin olmaq lazımdır ki, uşaq həmyaşıdlarının içində bu sözləri özünə təzyiq kimi qəbul etməsin, çünki uşaqla valideyn arasında konflikt yaranarsa valideyn heç bir şey əldə etməz. Uşaqla valideyn arasında inam itər. Bu vəziyyətdə valideyn nə etməlidir? Ən əsası valideyn uşağı bu yolda istiqamətləndirməlidir: düzgün olmaq, əməksevər olmaq, başqasının şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmaq kimi keyfiyyətləri valideyn uşaqla müzakirə etsə, onun tərbiyəvi təsiri daha güclü olar.

4. Valideynlərin öz aralarında qərara gəldikləri qayda, qadağa, tələb.

Elə olur ki, valideynlərin yürütdüyü fikirlər bir-birindən fərqlənir. Valideynlərinin bu cür münasibətini görən uşaq öz fikrini yürütmək istəyir. Böyüklərin bir-birinə olan bu cür münasibəti uşaqlara çox pis təsir edir. Valideynlər çalışmalıdır ki, aralarında olan fikir ayrılığını uşaqlar hiss etməsin. Yadda saxlamaq lazımdır ki, uşaqlar çox həssas olur.

5. Deyilişin yaxşı və pis tonu və qadağa. Uşaq üçün qoyulan hər bir qadağa çətinlikdir. “Niyə olmaz?” sualına qısaca olaraq “Mən belə dedim” cavabını vermək düzgün deyildir. Bu təhlükəlidir. Dediymiz cümlələrdə hansı qaydalar-dan söhbət getdiyi aydın bilinməlidir. Məsələn, belə demək olar, “Pişiyin quyu-ruğu ilə oynamaq olmaz. Pişiyin quyu-ruğu dartmaq üçün deyil, pişiyə əziyyət vermə”.

6. Cəzalar haqqında.

Anlaşılmazlıq üzündən heç kim sığortalanmayıb və vaxt gələcək ki, siz uşağın pis davranışına reaksiya vermək məcburiyyətində qalacaqsınız. Uşağı cəzalandırarkən onu yaxşı şeylərdən məhrum etmək ona pislik etməkdən daha doğru olar. Misal: ailədə hər bazar günü ananın piroq bişirməsi və ya birlikdə gəzməyə, kinoya getmələri qəbul olunub. Uşaqlar bu cür ənənəni qiymətləndirirlər. Valideyn uşağa lazımi diqqət ayırdıqda və onunla maraqlı vaxt keçirdikdə, bu, uşaq üçün əsl bayram olur. Lakin əgər uşaq yaramazlıq edibsə, sözə qulaq asmayıbsa, o zaman bu “bayram” təxirə salına bilər. Bu, təhqir yox, hissi cəzadır. Bəs valideynin uşağa ayıracağı vaxtı olmadıqda nə baş verir? Bütün tərbiyə tələb, irad və cəzalardan ibarət olur. O zaman nizam-intizama nail olmaq çox çətin olur. Ən əsası, uşaqla əlaqəni itirmək çox təhlükəlidir: qarşılıqlı anlaşılmazlıq üst-üstə yığılaraq valideyn və uşaq arasında olan məsafəni artırır. Bu səbəbdən böyük və kiçik bayramlara ayıracaq zaman tapmaq lazımdır. Mütəmadi olaraq bunları həyata keçirmək lazımdır. Uşaq bilməlidir ki, əgər özünü yaxşı aparsa, pis bir şey etməsə bunlar həyata keçəcəkdir. Yalnız uşaqları hər xırdalığlara görə hədələmək düzgün deyildir.

Ədəbiyyat:

1. *Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu) (3-6 yaş) Təhsil Nazirliyinin 10 iyul 2012-ci il .*
2. *Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin Dövlət standartı və proqramı. Bakı, 2010.*
3. *Əliyeva Ş. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı, ADPU, 2010.*
4. *Солодянкина О.В. Социальное развитие ребенка дошкольного возраста: Методическое пособие. Издательство: "АПКТИ", 2006*

Ş.R.İsgəndərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shalala.isgandarli@mail.ru

VALIDEYİN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARLA TƏLİM-TƏRBIYƏ İŞİNİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi mövcud dövlət qanunvericiliyinə uyğun olaraq dövlət tərəfindən təmin olunur və qorunur. Müvafiq hakimiyyəti orqanları valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi üzrə məqsədli proqramlar hazırlayır və həyata keçirir, onlar üçün mərkəzləşmiş xüsusi yaşayış yerləri, həmçinin təhsil, sosial xidmət və digər müəssisələrin bazasında sosial uyğunlaşma və reabilitasiya üzrə dövlət müəssisələri yaradırlar. Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların hüquqları, onların mənafeləri qanunla qorunur.

ОРГАНИЗАЦИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СОСТАВИВШИХСЯ БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ

Резюме

Социальная защита детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, обеспечивается и охраняется государством в соответствии с действующим законодательством государства. Соответствующие органы разрабатывают и реализуют целевые программы социальной защиты детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, создают для них централизованное специальное жилье, а также государственные учреждения социальной адаптации и реабилитации на базе образования, социальных служб и другие учреждения. Права и интересы детей, потерявших родителей и лишенных родительской опеки, охраняются законом.

ORGANIZATION OF EDUCATIONAL WORK WITH CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE

Summary

Social protection of orphans and children deprived of parental care is provided and protected by the state in accordance with the existing state legislation. Relevant authorities develop and implement targeted programs for the social protection of orphans and children deprived of parental care, establish centralized special housing for them, as well as state institutions for social adaptation and rehabilitation on the basis of education, social services and other institutions. The rights and interests of children who have lost their parents and are deprived of parental care are protected by law.

Açar sözlər: *ailə, ailə tərbiyəsi, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, ailə tərbiyəsi proqramı*

Ключевые слова: *семья, семейное воспитание, дети, оставшихся без попечения родителей, программа семейного воспитания*

Key words: *family, family upbringing, children deprived of parental care, family upbringing program*

Müasir dövlət ümumi təhsil standartında qeyd olunur ki, müəllimin işi şagirdin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafına və formalaşmasına yönəldilməlidir. Bu gün cəmiyyətdə insan həyatının, ailənin, vətəndaş cəmiyyətinin, bəşəriyyətin dəyərlərini bilən və qəbul edən, təhsil almağı və ictimai fəal olmağı bilən, qanunlara hörmət edən gənclərə tələbat var. Müasir gəncin bu xüsusiyyətlərinin və keyfiyyətlərinin formalaşmasında məktəblə yanaşı, ailənin də böyük rolu var. Məlumdur ki, məhz ailə şəxsiyyətin formalaşması üçün ən mühüm mühit və əsas tərbiyə institutudur. Ailə ənənəvi və sabit sosial institutlardan biridir.

Müasir cəmiyyətdə uşağın şəxsiyyətini “formalaşdırmaq” üçün, onun fərdi inkişafına, emosional yaxınlığa, anlayışa və mərhəmətə nail olmaq üçün say göstərən ailələr var. Bununla belə, uşaq və yeniyetmələrin nəinki ümitsiz olduqları, həm də onların inkişafını şərtləndirən antisosial, kriminogen mühitə düşdüyü bir çox başqa ailələr də var. Çox vaxt belə ailələrin uşaqları dövlət qayğısı müəssisələrinə - uşaq evlərinə və internat məktəblərinə düşürlər. Ailə şəxsiyyəti uşaqlarda ailədə qaldıqları müddətdə formalaşır və ailə kimliyinin formalaşma səviyyəsi insanın gələcəkdə insanlarla necə münasibət quracağına, öz ailəsini necə yaradacağına təsir göstərir.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanuna əsasən valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi üzrə dövlət təminatının məzmununu, tədbirlərini müəyyən edir, təminatın verilməsi və həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir. Qanun 31-ci maddəsinə əsasən-Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müdafiəsi onların övladlığa, qəyyumluğa, himayəçiliyə, digər ailəyə verilməsi, bunlar mümkün olmadıqda isə uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrində yerləşdirilməsi üsulu ilə təmin edilir. [3, s. 12].

Müdafiə üsulu müəyyən edilərkən uşağın etnik mənşəyi, dini və mədəni mənsubiyyəti, dili, tərbiyəsinin varisliyi nəzərə alınmalıdır. Uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrində saxlanan valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar tam dövlət təminatındadırlar. Onlar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş güzəşt və imtiyazlardan istifadə edirlər. [4, s. 9].

Uşaqların ailə mühitində böyüməsi və tərbiyə alması üçün Azərbaycan Avropada geniş tətbiq edilən kimsəsiz uşaqların ailələrə verilməsi (deinsitulasıya) proqramını qəbul etmiş və bu sahə üzrə bəzi layihələr (günərzli mərkəzləri, ailə tipli kiçik qrup evləri, SOS-uşaq kəndləri və s.) reallaşdırmışdır. Həmçi-

nin Azərbaycanda kimsəsiz uşaqların müdafiəsində həm Heydər Əliyev Fondu və Qeyri Hökumət Təşkilatları müxtəlif layihələr həyata keçirmişlər.

Uşaq Hüquqları üzrə Azərbaycan QHT Alyansı, UNİCEF və Avropa Komissiyası ilə birgə “Heç bir uşağı nəzərdən qaçırmamaq” layihəsinin 2-ci fazası Azərbaycanda həyata keçirilmişdir. Kimsəsiz uşaqların müdafiəsi və onların gələcək taleyi sahəsində, o cümlədən Save the Children (Uşaqların xilas) beynəlxalq təşkilatı, SOS Uşaq Kəndləri – Azərbaycan Assosiasiyası, Ümidli Gələcək Gənclər təşkilatı, Uşaq Hüquqları klinikası və s. QHT-lər bir sıra layihə və proqramlar həyata keçirirlər. [1, s. 17].

Ölkəmizdə valediyinlərini itirmiş və valideyin himayəsindən məhrum olunmuş uşaqlar üçün Bakı SOS Uşaq kəndində fəaliyyət göstərir. SOS Uşaq Kəndində valediyinlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara xüsusi qayğı göstərilir. Bakı SOS Uşaq kəndində uşaqlara isti münasibət müəssisəyə qəbul edikləri gündən başlayaraq onların müstəqil həyata atılacaqları günə kimi davam edir. Uşaqlar müəyyən yaş çatdıqları zaman onları Gənclər Evinə köçürürlər. Onu da qeyd etməliyik ki, Gənclər Evi SOS Uşaq Kəndinin struktur bölməsinə daxildir. Gənclər Evinin yaradılmasında başlıca məqsəd kimsəsiz uşaqları müstəqil həyata hazırlamaq, onların sosial və həyat qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, hər hansısa bir peşəni seçmək üçün onlara hər-tərəfli şərait yaratmaqdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və vitse-prezident Mehriban Əliyeva kimsəsiz uşaqları daima diqqətdə saxlayır və onlara dövlət qayğısı göstərilməsinə nəzarət edirlər.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara yardımın göstərilməsi sahəsində müasir siyasət getdikcə daha çox bu uşaqların ailə quruluşuna yönəlidir. Lakin müxtəlif səbəblərdən onların ailələrə yerləşdirilməsi çətin və ya qeyri-mümkün olduğundan, şagirdlər uşaq evlərində və internat məktəblərində qalmaqda davam edir. Məhz bu kateqoriyadan olan uşaqlar üçün ailə tipli qruplar ailə tərbiyəsinə yaxşı alternativdir. Ailə tipli qrupların fəaliyyətinə dair qərar qəbul etdikdən sonra pedaqoqlar dərhal həllini tələb edən bir sıra mühüm problemlərlə üzləşdilər:

- Uşaq evində öz evinizin (ailənizin) ab-havasını necə yaratmaq olar?
- Öz ailəsini yaratmağa qadir olan uşaqlardan yaxşı ata və anaları necə yetişdirmək olar?
- Onları müstəqil həyata və işə necə hazırlamaq olar?
- Uşaqlara müxtəlif həyat vəziyyətlərində müstəqil hərəkət etməyi necə öyrətmək olar?

Ailə identikliyi ailə üzvləri tərəfindən paylaşılan və ya ailə rollarının yerinə yetirilməsi prosesində onlar tərəfindən tamamlanan dəyərlərin, istəklərin, gözləntilərin, narahatlıqların və uyğunlaşma problemlərinin məzmunudur. Bu, verilmiş ailənin “emosional və koqnitiv biz”dir. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarda bu “koqnitiv biz” norma və dəyərləri formalaşmır. Bu ka-

teqoriyalı uşaqlar üçün ailə şəxsiyyətinin formalaşması təhrif olunmuş yollarla gedir. Bu hal tez-tez bu və ya digər zorakılıq və analıq məhrumiyyəti təcrübəsi səbəbindən baş verir. Bundan əlavə, uşaq evinə erkən yaşda qəbul edildikdə, uşaq tez-tez disfunksional ailə təcrübəsi ilə əlaqəli mənfi xatirələrdən məcbur edilir. Bu bir növ müdafiə reaksiyasıdır. Beləliklə, ailə obrazı ya yoxdur, ya da natamamdır. Belə hallarda uşağın ailəsinin adekvat imicini yaratmaq üçün hərtərəfli psixoloji iş aparmaq lazımdır.

Uşaq evlərində tərbiyə olunan uşaqların böyük əksəriyyəti üçün ailə həyatın əsas dəyəridir. Buna baxmayaraq, öz doğma ailəsi ideyası ya mənfi mənə daşıyır, ya da ideallaşdırılmışdır. Bu əlverişsiz tərbiyə tərzı və bağlılığın pozulması nəticəsində yaranan emosional əlaqələrin pozulması ilə izah edilə bilər. Buna görə də dövlət qayğısı müəssisələrinin ən vacib vəzifəsi ailəyə yaxın şərait yaratmaq, şagirdləri müstəqil ailə həyatına hazırlamaq və sonrakı həyatda lazım olan keyfiyyətləri inkişaf etdirməkdir.

Ailə tipinə uyğun olaraq təşkil edilən qruplar uşaqları normal həyat vəziyyətinə salmağın alternativ formaları adlanır, çünki bu qruplardakı atmosferin özü müxtəlif məhrumiyyət növlərinin nəticələrini kompensasiya etmək baxımından müsbət təsir göstərir. Məhz ailə tipinə uyğun təşkil edilən qruplar vəsi-təsilə şagirdlərin formalaşması imkanı həyata keçirilir:

- ailə rollarını, adət-ənənələrini, münasibətlərini düzgün başa düşmək;
- Dövlət Təhsil Standartında göstərilən və uğurlu sosial uyğunlaşma üçün zəruri olan xüsusiyyətlər və keyfiyyətlər;
- cəmiyyətdə hökm sürən münasibətlər normalarına uyğun olaraq yaranan sosial problemlərin və bu problemlərin həlli yollarının adekvat qavranılmasına hazır olmaq (sosial uyğunlaşma);
- mənfi sosial təsirlərə qarşı müqavimət (muxtariyyət), öz fərdi keyfiyyətlərini, münasibətlərini və dəyərlərini qorumaq bacarığı;
- əlavə diferensiallaşdırılmış sosial-rol qarşılıqlı sistemləri, obraz-I, öz müqəddəratını təyin etmək bacarığı;
- sosial problemlərin həllində fəal mövqe, sosial fəaliyyətə (ictimai fəaliyyətə) hazır olmaq;
- başqasının ehtiyaclarını və avtonom mövcudluq təcrübəsini nəzərə almaq bacarığı (onların ayrılığını və müstəqilliyini hiss etmək bacarığı) və s.

Proqramın əsas məqsədi şagirdlərdə öz ailələrini yaratmaq, onları gələcək müstəqil həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlamaq üçün dəyər yönümləri və müsbət motivasiya formalaşdırmaqdır. Proqrama uyğun dərslər təşkil edərkən aşağıdakı iş prinsipləri əsas götürülür:

- uşaqlar üçün vahid pedaqoji tələblərin təqdim edilməsi;
- ailə qrupunda uyğunlaşma və inkişaf mühitinin yaradılması;
- uşaqlara psixoloji və pedaqoji dəstəyin həyata keçirilməsi;
- uşaqların sosial reabilitasiyasının həyata keçirilməsi;

- işdə sağlamlığa qənaət edən texnologiyaların tətbiqi;
- təhlükəsiz məkanın yaradılması, uşağın hüquq və mənafelərinin müdafiəsi.

Proqram çərçivəsində uşaqlar üçün təlimin effektivliyini artıran meyarlar aşağıdakılardır:

- uşaqların ailə və onun funksiyaları haqqında nəzəri biliklərinin səviyyəsi;
- ev təsərrüfatında praktiki bacarıqların formalaşma səviyyəsi;
- ailədə bacı-qardaşlara və onlarla yaşamayan digər qohumlara qarşı qohumluq hisslərinin təzahürü;
- məktəbə uyğunlaşma səviyyəsi;
- təhsil səviyyəsi;
- həyat problemlərinin reallığını və mahiyyətini real qiymətləndirmək bacarığı.

Proqramın aparıcı forma və üsulları rol modelləşdirmə, layihə fəaliyyəti, birgə yaradıcılıq üsulu, süjet əsaslı rol oyunları, praktiki vəziyyətlərin təhlili, mübahisələr və müzakirələr, ailə işıqları, ədəbi və musiqili qonaq otaqları, onlarla görüşlərdir. maraqlı insanlar, müzakirə ilə birgə oxu və sairədir.

Uşaqları ailə qruplarında böyütməyin nəticəsi formalaşmış fəal həyat mövqeyi, uşaqların xeyirxahlığı və ünsiyyətçilliyidir (onlar sosial cəhətdən firavan uşaqlar təəssüratını yaradır) [2, s. 127]. Ailə qruplarında hərərət mühiti hökm sürür və uşaqlar tək olmadıqlarına və sahib olduqlarına inamlı olur. Uşaq evi onların ailəsidir, burada hamı bir-birinə kömək etməyə, uğurlarına sevinməyə, çətin anlarda dəstək olmağa hazırdır. Təəssüf ki, həmişə və hər şey arzu edilən qədər hamar deyil. Ailə kollektivdir, buna görə də bəzən orada şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri ilə bağlı münaqişələr yaranır. Sonda belə bir qənaətə gəlmək istərdim ki, ailə tipinə uyğun təşkil olunmuş qruplarda - ailə mühitinin hökm sürdüyü və əsl evin olduğu, uşaqların isə əsl ailə mühitində yaşadığı qruplarda şagirdlərdə müsbət ailə təcrübəsi formalaşır.

Ədəbiyyat:

1. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2013, 27 dekabr, № 30.
2. Rəcəbli Hadi. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Bakı: MBM, 2012, 408 s.
3. 31 may 2017-ci il tarixli 697-VQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ("Azərbaycan" qəzeti, 12 iyul 2017-ci il, № 147, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2017-ci il, №7, maddə 1263)
4. 7 dekabr 2018-ci il tarixli 1387-VQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ("Azərbaycan" qəzeti, 18 yanvar 2019-cu il, № 13, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2019-cu il, № 01, maddə 9)

Y.E.Kazımova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
yasamankazimova@gmail.com

MÜHARİBƏDƏ VALİDEYNİNİ İTİRMİŞ UŞAQLARLA VƏ YENİYETMƏLƏRLƏ FƏRDİ SOSIAL-PEDAQOJİ İŞİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Məlum olduğu kimi müharibə təcrübəsinə məruz qalmanın və ya onlara şahid olmanın uşaqlar üzərində mənfi təsirlərini azaltmaq üçün dəstək proqramları onların psixososial cəhətdən sağlam fərdlər kimi inkişaflarını davam etdirməyə kömək etmək məqsədi daşıyır. Ancaq unutmək olmaz ki, bu təcrübələr mədəni və sosial ehtiyaclara uyğun olaraq planlaşdırılmalıdır. Bu gün milyonlarla uşaq müharibələrin, terror hücumlarının və siyasi münaqişələrin günahsız qurbanına çevrilir. Bu zorakılıq aktlarının uşaqlara travmatik təsiri onların fiziki, psixoloji və mənəvi inkişafına daimi ziyan vurur.

ОРГАНИЗАЦИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ И ПОДРОСТКАМИ, ПОТЕРЯВШИМИ РОДИТЕЛЕЙ НА ВОЙНЕ

Резюме

В результате, как бы ни были масштабны и интенсивны психосоциальные мероприятия для детей после войны, полностью ликвидировать следы насилия очень сложно. По этой причине важно как можно скорее урегулировать текущие политические конфликты, не допускать к этим конфликтам гражданских лиц и детей и учитывать этот фактор посредством общественного единства, солидарности и сотрудничества для предотвращения конфликтов. новые войны. Политические лидеры и общественные деятели несут большую ответственность за чуткое отношение к этому вопросу.

ORGANIZATION OF INDIVIDUAL SOCIO-PEDAGOGICAL WORK WITH CHILDREN AND ADOLESCENTS WHO LOST THEIR PARENTS IN THE WAR

Summary

As a result, no matter how extensive and intense the psycho-social initiatives for children after the war, it is very difficult to completely eliminate the traces of violence. For this reason, it is important to resolve ongoing political conflicts as soon as possible, to keep civilians and children away from these conflicts, and to be sensitive to this factor through public unity, solidarity and cooperation to prevent conflicts. new

wars. Political leaders and public figures have a great responsibility to be sensitive to this issue.

Açar sözlər: müharibə, travma, stress, sindrom, uyğunlaşma, psixo-sosial müdaxilələr

Ключевые слова: война, травма, стресс, синдром, адаптация, психосоциальные вмешательства

Key words: war, trauma, stress, syndrome, adaptation, psycho-social interventions

Bu gün də dünyanın müxtəlif coğrafiyalarında müharibə mühiti hökm sürür. Bu vəziyyət təkcə müharibə cəbhələrində vuruşanları deyil, mülki insanları da əhatə edir. Şübhəsiz ki, bu münafişə və zorakılıq mühitindən ən çox əziyyət çəkən uşaqlar olur. Hətta müharibəyə birbaşa məruz qalmayan uşaqlar belə dolayısı ilə müharibənin qurbanına çevirilir.

Dünyada milyonlarla uşaq müharibə və zorakılığın qurbanı olmuşdur və hələ də olmağa davam edirlər. Müharibənin qurbanı olan uşaqlar valideynlərini, ailələrini, evlərini-hər şeylərini itirirlər. Bu zorakılıq mühitinə məruz qalan və ya şahidi olan uşaqların zehni, fiziki və psixoloji inkişafına təsir göstərir. Müharibələrin ən dağıdıcı təsiri ölüm olsa da, müharibəyə məruz qalan uşaqlar sağ qalsalar belə həm valideynsiz qalır, həm bəzi fiziki və psixoloji çətinliklər yaşayırlar. Dünyanın bir çox yerlərində davam edən müharibə, münafişə və zorakılıq mühiti milyonlarla uşağa birbaşa və ya dolayısı ilə təsir edir və uşaqları ən əsas insan hüquqlarından məhrum edir və onların gələcək gözləntiləri ilə bağlı dərin narahatlıq keçirməsinə səbəb olur. Müharibə şəraitində böyüyən uşaqlarda sindroma bağlı müxtəlif simptomlar görünür. Bu xəstəlik diaqnozu qoyulan uşaqların uğurlu təhsil həyatı yaşamaları mümkün deyil. Bununla belə bütün insanlara məlumdur ki, müharibə sosial məhv və təsirli depressiyadan başqa bir şey deyil. Belə desək, sosial zorakılıq hadisələri uşağın özünün və ya onun üçün vacib olan digər insanların həyatına və fiziki bütövlüyünə birbaşa və ya dolayısı təhlükə yaradır. Uşağın beynində yaratdığı “ölüm düşüncəsi” və “təhlükə qavrayışı” şiddətli və dərin qorxuya səbəb olur, uşağın özünü təhlükəsiz hiss etməsini və başqalarına güvənməsini çətinləşdirir. Həmçinin uşaqların dünyanın yaxşı və ədalətli bir yer olduğuna və böyüklərin onları qoruyacağına dair təməl inancları da dərinlən sarsıla bilər.

Məlum olduğu kimi, müharibə təcrübəsinə məruz qalmanın və ya onlara şahid olmanın uşaqlar üzərində mənfi təsirlərini azaltmaq üçün dəstək proqramları onların psixo-sosial cəhətdən sağlam fərdlər kimi inkişafını davam etdirməyə kömək etmək məqsədi daşıyır. Ancaq unutmamaq olmasın ki, bu təcrübələr mədəni və sosial ehtiyaclara uyğun olaraq planlaşdırılmalıdır. Müharibədə valideynini itirən uşaq və yeniyetmələrin travmatik təcrübələrə reaksiyaları ümumilikdə oxşar olsa da, bu reaksiyaların ortaya çıxma tərzini

inkişaf dövrləri baxımından fərqli ola bilər. Bu səbəbdən indiki müharibə faciəsinə məruz qalan və bu travma nəticəsində ölüm-dirim mübadilələrini yaşayan uşaqların səsini qulaq asmaq, heç olmasa susmamaq humanizm tələbidir.

Müharibə təcrübələrinin uşaq və yeniyetmələr üzərində travmatik təsirlərinin danılmaz olduğu görünür. Dünya Statistikasının məlumatına görə, 2010-2019-cu illər arasındakı müharibələrdə 2 milyondan çox uşaq həlak olmuş, 6 milyon uşaq əlil olmuş, 12 milyon uşaq evsiz qalmış, 1 milyondan çox kimsəsiz qalmış, 20 milyondan çox uşaq psixoloji travma almış, on minlərlə uşaq təcavüzə və işgəncələrə məruz qalmışdır.

Uşağın müharibə ilə bağlı təcrübədən nə dərəcədə təsirlənəcəyini müəyyən edən əsas amillər hadisənin növü, şiddəti və nəticələri, hadisəyə yaxınlıq dərəcəsi, hadisənin harada və kiminlə yaşanmasıdır. Müharibə çılğınlığı ilə təhdid edilən bəşəriyyətdə uşaqların əksəriyyətində travma yaşandığını və bunun nəticəsində baş verən qorxu hadisəsinin səbəb olduğu bu hadisənin psixoloji sindroma çevrildiyini söyləmək mümkündür. Bu travmadan təsirlənən uşaqlar həyatları boyu bu hadisənin təsiri altında olmaq riski daşıyırlar.

Müharibənin faciəsindən sonra davranış dəyişiklikləri baş verə bilər, məsələn, inteqrasiya, əsəbilik, aqressiv davranış, introversiya, gecələr kabuslar, aktivliyin artması və ya əksinə azalması. Bundan əlavə, uşaqların baş verənlər qarşısında heç nə edə bilməməsi də acizlik hissi yarada bilər. Narahatlığı artmış və buna görə də sakitləşdirməyə ehtiyacı olan uşaqlar, yatağı islatmaq, tez-tez ağlamaq kimi yaşlarından geri qalan körpə davranışları göstərə bilərlər. Zehni şəhidi olduqları zorakılıq və baş verənlərin səbəbləri ilə bağlı müxtəlif suallarla qarşı-qarşıya qalan uşaqlar diqqətlərini cəmləmək və saxlamaqda çətinlik çəkə bilərlər. Daim narahat və ya kədərli əhvali-ruhiyyədə ola bilərlər, yuxu, yemək rejimi pozula bilər. Bundan əlavə, uzun müddət zorakılığa məruz qalanlar, zorakılığın hökm sürdüyü cəmiyyətlərdə böyüyən kimsəsiz uşaqlar zorakı fərdlərə və ya zorakılığın qurbanına çevrilə bilər, çox vaxt zorakılıq dövrünü davam etdirirlər. Unudulmaması lazım olan başqa bir məqam isə hadisəyə birbaşa məruz qalan uşaqlarla yanaşı, dolayı yolla məruz qalan uşaqlarda dünyanın təhlükəli bir yer olması ilə bağlı narahatlıqların ola biləcəyidir. [1, s. 375]

Qorxu fərdə özünü təhlükədən qorumağa və sağ qalmağa imkan verən zehni mexanizm kimi fəaliyyət göstərir. Ancaq bu qorxu öhdəsindən gələ bilməyəcək qədər şiddətləndikdə, insanın beyninə təfərrüatları ilə həkk olunmuş təhdidedici vəziyyət onun üçün travmatik bir təcrübəyə çevrilir. Bu kontekstdə, şiddətli qorxu, etibarsızlıq və çarəsizliklə mübarizədə idrak və emosional qabiliyyətləri hələ də kifayət qədər məhdud olan uşaqlar üçün müharibə təcrübələrinin travmatik təsir göstərəcəyini söyləmək olar. Müharibələrin, münaqişələrin yaşandığı xaotik mühitlərin uşaqlara fiziki və sosial təsirlərini açıq şəkildə gör-

mək mümkündür. Lakin müharibə və münaqişələrin mənfi təsirlərinə birbaşa məruz qalan və ya şahidi olan uşaqların da sıx qorxu və çarəsizlik kimi psixoloji sıxıntılardan şikayətləndiyi məlumdur. Bu qorxular təkrarlama, yaralanma və ya ölüm, tək və həssas olmaq, səhv hərəkətlərinə görə cəzalandırılmaq və ya günahlandırılmaq ola bilər.

Müharibə travmasına məruz qalan uşaqlar (xüsusi ilə də valideynini itirmiş uşaqlar), lazımı şəkildə idarə edilmədiyini israr edərək, inkişafa mənfi təsir göstərə bilən, travma sonrası stress pozğunluğuna işarə edən bir sıra reaksiyalar göstərə bilər. Müharibənin törətdiyi travmadan sonra uşaqlarda müşahidə oluna bilən başqa bir vəziyyət də özünü günahlandırmaqdır. Müharibə təcrübəsi ilə əlaqəli post-travmatik stress pozğunluğunun digər simptomları arasında narahatlıq, gərginlik, qorxu vəziyyətləri, narahatlıq, qəzəb partlayışları və aqressiv davranışlar daxildir. Bunlara əlavə olaraq hadisə ilə bağlı arzuolunmaz fikirlər və hadisənin yenidən baş verdiyi hissi də tez-tez rast gəlinən hallar sırasındadır. Bundan əlavə, diqqət və qayğı ilə bağlı çətinliklər, yuxu pozğunluqları və kabuslar, iştahda dəyişikliklər və səbəbi bilinməyən fiziki şikayətlər də baş verə bilər. Təhlükə yaşayaraq travmatik hadisəni xatırladan işarələrdən qaçmağa çalışmaq, maraq azalması, duyğuların uyuşmaması və gələcəklə bağlı qorxular tez-tez müşahidə edilən əlamətlər arasındadır.

Hələ də şəxsiyyət formalaşdırmaqda çətinlik çəkən yeniyetmələr (xüsusi ilə valideynini itirmiş), müharibə təcrübəsi səbəbiylə hazır olmadıqları bir yetkin rolunu boynuna götürmək məcburiyyətində qala və nəticədə kimlik çətinliyi yaşaya bilərlər. Ailəsinə, öz bədən bütövlüyünü və müstəqilliyini itirmək qorxusu geri çəkilmə, tənhalıq və kədər hissi yarada bilər. Maraq azalması, gərginlik, baş ağrıları və mədə ağrıları kimi fiziki şikayətlər, iştah və yuxu problemləri, təkrarlanan kabuslar və arzuolunmaz görüntülərin zəhnində vizuallaşdırılması kimi problemlər də depressiyanın bu mənzərəsinə yoldaşlıq edə bilər. Travmatik həyatlarının uzunmüddətli nəticələrinə dair nəticə çıxarmaq üçün zehni yetkinlik səviyyəsinə çatmış yeniyetmələr, oyun və fantaziyaları bir mübarizə üsulu olaraq istifadə etmək əvəzinə, narahatlıqlarından xilas olmaq üçün özünə zərər verən riskli davranışlara müraciət edə bilərlər. Onlar özlərini daha üsyankar, aqressiv və antisosial apara bilərlər. Ailə və sosial mühitlə münasibətlərin zəifləməsi, məktəb problemləri və uğursuzluqlar bu davranışlarla müşayiət oluna bilər, onlarda özünəinam və özünəinam hissini sarsıda bilər. Eynilə, emosional bağlı olduğu insanı və ya əşyaları itirən və hadisəyə nəzarət edə bilməyən bir uşağın keçirdiyi travma, qohumlarına heç bir zərər görməmiş və bu xəstəliyə məruz qalmış bir uşağın keçirdiyi travmadan daha ağır olacaq. Bundan əlavə, hazırlıqsız yaxalanan ani bir vəziyyətin təsirinin daha əvvəl gözlənilən bir hadisənin təsirindən daha şiddətli olacağını söyləmək olar.

Travmatik təcrübələrdən təsirlənmə dərəcəsini təyin edən və uşağın subyektiv vəziyyəti ilə bağlı olan amillərdən biri də onun əvvəlki stress təcrübələri-

dir. Ömrü boyu çətin şərtlərə məruz qalan uşağın mübarizəsi ilk dəfə belə bir hadisə ilə qarşılaşan uşağın mübarizəsindən fərqli olur. Bundan əlavə, uşağın intellekt səviyyəsi, eqo gücü, yaddaşda mübarizə strategiyaları və bu strategiyaları yeni vəziyyətlərə tətbiq etmək bacarığı da travmatik hadisədən təsirlənmə dərəcəsinin əhəmiyyətli müəyyənədiciləridir. Travma yaşantılarına qarşı qoruyucu təsiri olan digər mühüm faktor isə uşağın sosial dəstək quruluşudur. Funkisional və müsbət ailə mühiti olan, güclü ictimai əlaqələri olan, gündəlik işlərinə tez qayıdan, sənət və ya idman kimi fəaliyyətlərlə məşğul olan və lazım gəldikdə bu qaynaqlardan istifadə edə bilən uşaq daha az travma ilə stressli hadisələrdən xilas ola bilər. Mühəribə travmasından sonra uşaqlarla aparılan işin birinci mərhələsi psixoloji məlumatları əhatə edir. Travmadan sonra baş verən hadisələrin və bu yaşantılarla əlaqədar ola biləcək hiss, düşüncə və davranışların ətraflı şəkildə nəzərdən keçirildiyi paylaşım sayəsində uşaqlar hadisədən sonra göstərdikləri fəvqəladə reaksiyaların hər kəsin göstərə biləcəyi normal reaksiyalar olduğunu görürlər. Onlar həmçinin həyatları ilə bağlı səhv fərziyyələrini düzəltmək və onları gözləyən gələcək haqqında daha real məlumat əldə etmək imkanlarına malikdirlər. İnformasiya prosesindən sonra uşaqlara hadisə ilə bağlı hissələrini reallaşdırmaq və ifadə etmək üçün dəstək oluna bilər. Qazanılan bu şüur sayəsində duyğuların ifadəsi asanlaşdırılır və daxili rahatlıq və nəzarət hissi təmin edilir. Beləliklə, travmatik xatirələri yenidən təşkil etmək və bu yeni inteqrasiya edilmiş quruluşu qəbul etmək daha asan olur. Bundan əlavə, qrup mühitində uşağın hansı duyğuları, nə vaxt və hansı şəkildə ortaya qoyacağına qərar verməklə, öz hekayəsinə nəzarəti verməklə, özünə hörmətin inkişafında mühüm rol oynayır.

Travmatik yaddaşı canlandırmaq məqsədi daşıyan bu paylaşımalar təkcə yaşananların qəbul edilməsinə və travmanın aradan qaldırılmasına deyil, həm də reaksiyaları anlamağa, yollar axtarmağa və sınağa imkan verir. İfadələr və şifahi ifadələr çox vaxt ağırlıq ola bilər, lakin zaman keçdikcə fiziki və zehni müqavimət sistemlərinin daha yaxşı işlədiyi və sıxıntının aradan qalxdığı görülür. Bununla belə, travmatik təcrübələrdən yaranan simptomları yüngülləşdirməyə kömək etmək üçün məruz qalma, göz hərəkətinin desensitizasiyası və təkrar emal kimi üsullardan da bəhs edilir. [3, s. 45] Sonrakı araşdırmalarda valideyni ni itirmiş uşaqlara həyatlarında stress yaradan amillərlə mübarizə aparmaq və problemlərini həll etmək üçün yeni üsullar öyrədilir. Qrup şəraitində uşaqlar ümumi problemin həlli variantlarını müzakirə edə və həyata keçirdikləri layihələr nəticəsində onların öhdəsindən gəlmə və nəzarət hissələrini gücləndirə bilərlər. Bu mərhələdə uşaqlara öz daxili resurslarını kəşf etməyə kömək olunur, həmçinin sosial dəstək resurslarına müraciət etmək asanlaşdırılır. Bundan əlavə, uşaqlara stresin öhdəsindən gəlmək üçün nəfəs alma və istirahət məşqləri kimi sakitləşdirici üsullardan istifadə edilə bilər. Uşaqların gələcək təcrübələri üçün avadanlıqlar kifayət qədər səviyyəyə çatdırılana qədər düzəldici müdaxilələr

bitmiş hesab edilmir. Özünə dəyər vermək və gələcəyə ümid etmək bu avadanlığın təmin edilməsində ən vacib amillərdəndir. Bunun üçün uşaqlar özləri, gələcəkləri və yaşadıkları mühitlə bağlı təhrif olunmuş şərhlerini düzəldərək daha realist və müsbət perspektivlər inkişaf etdirməyi öyrənməlidirlər. Bu əsas xətləri belə ümumiləşdirmək olar: güvən təmin etmək, psixoloji məlumat vermək, emosiyaları ifadə etmək, uyğun mübarizə yollarını əldə etmək, özünə dəyər vermək və gələcəyə dair müsbət perspektivləri inkişaf etdirmək.

Müharibə dövründə uşaqların həyatındakı qeyri-müəyyənlik onlarda narahatlıq, etibarsızlıq və qəzəb hisslərini daha da artırır. Bu hiss və düşüncələrini ifadə etməkdən yayınan uşaqların problemləri üstüörtülü şəkildə davam edir və ya ümumiləşir. Lakin suallarına düzgün cavab ala bilməyən uşaqların yaşadıkları hadisə ilə bağlı səhv fərziyyələrini düzəltmək və hadisəni lazımi şəkildə anlamlandırmaq imkanı yoxdur. Onlar vəziyyətlə mübarizədə tək qalırlar. Buna görə də uşaqların emosional inkişafına dəstək olmaqda böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yeniyetməlikdən əvvəlki dövrdə uşaqlar travma ilə bağlı hiss və düşüncələrini ifadə etmək üçün kitab oxumaq, hekayələr danışmaq və ya müəyyən mövzuları müzakirə etmək kimi şifahi vasitələrdən, həmçinin oyunlardan istifadə edə bilirlər. Bu səbəbdən böyüklərin uşaqları müxtəlif üsullarla həvəsləndirməsi faydalıdır. Bundan əlavə, travmatik təcrübələrdən sonra mümkün aqressiv və ya özünə zərər verən davranışların qarşısını almaq üçün uşaqlara olan maraq və qayğını artırmaq lazımdır. Bununla belə, lazımi nəzarətin yumşaq, lakin müəyyən sərhədlərlə təmin edilməsinə diqqət yetirilməlidir və unutmamaq olmasın ki, uşaqlar aydın struktur və sərhədləri olan, lakin çox sərt və ya məcbureddici olmayan bir ailə nizamına ehtiyac duyurlar. Bu dövrdə uşaqlara edilə biləcək ən əhəmiyyətli yardımlardan biri də onların məktəbə qayıtmasını təmin etməkdir. Bütün uşaqlar üçün əvəzsiz hüquq olan təhsil travma qurbanlarının sosial rollarına qayıtması üçün son dərəcə vacibdir.

Məktəb və sinif mühiti uşaq üçün proqnozlaşdırıla bilən rutinlər təmin edir və həyata davamlılıq hissi əlavə edir. Bundan əlavə, bu mühitin gətirdiyi ardıcıl qaydalar və aydın gözləntilər uşağa aydın və təhlükəsiz bir quruluş verir. Ancaq məktəb həyatının gətirdiyi vəzifələr hər şeyin bitmədiyini və ondan gələcək üçün nəyinsə gözlənilməsi mesajını verir, uşağın gələcəyə olan ümidlərini artırır. Məktəbdə həyata keçirilən idman və incəsənət tədbirləri də uşaqlara həyatlarının simvolik mənalərini tapmağa kömək edir və onların stresslə öhdəsindən gəlməsini asanlaşdırır. Bu mühitdə qurulan qarşılıqlı əlaqə və dostluqlar, bağlılıq və emosional təhlükəsizlik ehtiyaclarını qarşılayaraq sosial təcrid meylini azaldır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məktəb uğurları özünə hörməti artıracaq və mübarizə bacarıqlarını artıracaq.

Yeniyetmələr ən azı müharibə zamanı və ondan sonra kiçik uşaqlar qədər travmatik təcrübələrə məruz qalırlar və buna görə də onların diqqət və dəstək şəbəkələrinə ehtiyacı var. Lakin unutmamaq olmasın ki, məktəb həyatı və digər ictimai

mai fəaliyyətlər də yeniyetmələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, yeniyetmələrin travmatik hadisədən əvvəl sosial, mədəni və fiziki fəaliyyət və məsuliyyət səviyyələrinə qayıtmağa və hadisədən sonra sosial yardım fəaliyyətlərində iştirak etməyə həvəsləndirmək onlarda səriştə və özünə inam hisslərini gücləndirir, travmatik xatirələrin integrasiyasına kömək edir. Müharibə, münafişə, terror və zorakılıq sosial sülhə və sosial integrasiyaya mənfi təsir göstərir. Fərdlərin gələcəyi olduğu kimi, cəmiyyətlərin də ortaqlar gələcəyi var. Müharibə, münafişə, terror və zorakılıq nəticəsində cəmiyyətdə fərdlərin və qrupların qarşılıqlı sosial integrasiyanın pisləşməsinə və sosial risklərin yaranma ehtimalına səbəb olur. Örnəyi modellərinin zorakı davranışlarına şahid olan uşaqlar özlərini qorumaq üçün aqressiyaya əl atmağı öyrənirlər. Üstəlik, ətrafdakı qəzəbli böyüklər bu aqressiv davranışları gücləndirə bilər, ona görə də indiki müharibə şəraitində böyüyən uşaqların gələcəkdə aktiv zorakılıq fəallarına çevrilə biləcəyini söyləmək çətin deyil. Harmoniya, o cümlədən, sosial integrasiya pozulduqda belə qurbanlıq, təcridetmə, marginallaşma, əks hisslər, sosial parçalanma, ayrı-seçkilik, nifrət, yoxsulluq, səhiyyə və təhsil xidmətlərindən lazımi səviyyədə istifadə edə bilməmək, mədəni həyatda kifayət qədər iştirak etmələri, fərqli etnik və mədəni keyfiyyətlərə malik şəxslərə qarşı dözümsüzlük sosial həyatda daha intensiv şəkildə müşahidə oluna bilər. Beləliklə, cəmiyyəti təşkil edən fərdlər, qruplar və icmalar arasında sosial əlaqələr zəifləyir.

Hər bir cəmiyyətin və mədəniyyətin, hətta hər ailənin itkisi və stresslə mübarizə aparmaq üçün öz mexanizmləri var. Buna görə də, uşaqlara, valideynlərə və müəllimlərə yardım proqramları mümkün qədər tez və onların fərdi və mədəni şəraiti kontekstində planlaşdırılmalıdır. Nəzərə alınmalı olan başqa bir məqam müharibə qurbanı olan uşaqların xüsusi müdaxilələrə ehtiyacıdır. Uşaqlara istənilən xidmət zamanı onların təhlükəsizliyinə zəmanət verilməlidir. Buna görə də, qiymətləndirmə və müalicə proqramları təlim keçmiş mütəxəssislər tərəfindən planlaşdırılmalı və nəzarət edilməlidir. Unudulmamalıdır ki, müharibə təcrübələrinin mənfi təsirlərinin öhdəsindən gəlməyə çalışan uşaqlar, yaxşı niyyətli olsalar da, qeyri-mütəxəssislərin göstərə biləcəyi qayğı və diqqətdən daha çox layiqdirlər. Bununla belə, müharibə kimi travmatik təcrübələrdən sonra həyata keçirilən qısa müddətli qrup işlərindən başqa, qabaqcıl yardıma ehtiyacı olan uşaqların psixi sağlamlıqlarını mümkün qədər yaxşılaşdırmaq üçün uzunmüddətli fərdi terapiya proqramlarına əhəmiyyət vermək lazımdır.

Nəticədə müharibədən sonra uşaqlar üçün psixososial təşəbbüslər nə qədər geniş və gərgin olsa da, zorakılığın izlərini tamamilə aradan qaldırmaq çox çətinidir. Bu səbəbdən də davam edən siyasi qarşıdurmaların tez bir zamanda həlli, mülki əhali və uşaqları bu münafişələrdən uzaqlandırmaq, qarşıdurmaların qarşısını almaq üçün ictimai birlik, həmrəylik və əməkdaşlıqla bu amilə həssas yanaşmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mövzuda siyasi liderlərin və ictimai nüfuzlu şəxslərin də üzərinə böyük vəzifələr düşür.

Məqalənin elmi yeniliyi. Müharibədə valideynini itirmiş uşaqlarla və yeniyetmələrlə fərdi sosial-pedaqoji işin təşkili məqalənin elmi yeniliyini təşkil edir.

Məqalənin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Məqalədən magistrant və bakalavr səviyyəsinin tələbəbələri faydalana bilər.

Ədəbiyyat:

1. Qasimova L.N., Mahmudova R.M. *Pedaqogika (dərslük)*. B., 2012. 548 s.
2. Allard P. When the cost is too great: the emotional and psychological impact on children of incarcerating their parents for drug offences. *Family Court Review*. 2012. 48-58 p.
3. Barenbaum J., Ruchkin V., & Schwab - Stone. The psychosocial aspects of children exposed to war: practice and policy initiatives. *Journal of child psychology and psychiatry*. 2004. 41-62 p.
4. Lustig S.L. Review of child and adolescent refugee mental health. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. 2004. 24-36 p.
5. Олиференко Л.Я. Социально-педагогическая поддержка детства. М., 2002. 78-81с.
6. Зубкова Е.Ю. Дети войны: положение и стратегии выживания беспризорных и безнадзорных детей в СССР. 1942-1948 гг. *Российская история*. 2016. 52-65 p.
7. Наджафова Н.Х. Работа в Азербайджане с детьми, оставшимися без попечения родителей. 2016. 91-95 p.

S.R.Mövsümzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sadiqmohsum@gmail.com

YENİYETMƏLƏRİN DAVRANIŞINDA ƏYRİNTİLƏRİN SƏBƏBLƏRİ VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI ŞƏRTLƏRİ

Xülasə

Yeniyetmələrin davranışındakı əyrintilərin aradan qaldırılması üçün şəraitin normallaşdırılmasında ilkin hərəkətlər kömək, nəzarət və yeniyetməyə təsir üçün müəllimlər və valideynlər arasındakı münasibətləri yenidən nəzərdən keçirməkdir. Yeniyetmənin inkişafında psixi proseslərin neoplazmaları dövründə müəllimin öz hərəkətlərini ünsiyyət və öyrənmə prioritetinin davamlılığına doğru düzgün istiqamətləndirməsi vacibdir. Bir yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasının bu anında onlarda qabiliyyəti inkişaf etdirmək vacibdir: həmyaşıdlarının fikirlərinin valideynlərin və müəllimlərin onun hərəkətləri haqqında qiymətləndirməsindən üstünlüyünü aradan qaldırmaq. Bu və digər pedaqoji vəzifələr o şərtlə həyata keçirilə bilər ki, deviant davranışı olan yeniyetmələrə müəllimlər, yuxarı sinif şagirdləri, valideynlər və yeniyetmələrin özləri arasında qarşılıqlı əlaqə vasitəsi ilə təsir etmək üsulları mənimsənilsin.

ПРИЧИНЫ ОТКЛОНЕНИЙ В ПОВЕДЕНИИ ПОДРОСТКОВ И УСЛОВИЯ ИХ УСТРАНЕНИЯ

Резюме

Первым шагом в нормализации условий для решения поведенческих расстройств у подростков является пересмотр отношений между учителями и родителями, чтобы помочь, контролировать и влиять на подростка. В период новообразований психических процессов в развитии подростка важно, чтобы педагог правильно направлял свои действия на преобладание коммуникативно-учебных приоритетов. На этом этапе формирования личности подростка важно развивать его способности: устранять преобладание мнения сверстников над оценкой своих поступков родителями и педагогами. Эти и другие педагогические задачи могут быть решены при условии обучения подростков с девиантным поведением взаимодействию с учителями, старшеклассниками, родителями и самими подростками.

CAUSES OF DEVIATIONS IN THE BEHAVIOR OF ADOLESCENTS AND THE CONDITIONS FOR THEIR ELIMINATION

Summary

The first step in normalizing conditions to address behavioral disorders in adolescents is to reconsider the relationship between teachers and parents to help, monitor, and influence the adolescent. In the period of neoplasms of mental processes

in the development of the adolescent, it is important that the teacher correctly directs his actions towards the continuity of communication and learning priorities. At this point in the formation of a teenager's personality, it is important to develop their ability: to eliminate the predominance of the opinions of their peers over the assessment of their actions by parents and teachers. These and other pedagogical tasks can be carried out provided that adolescents with deviant behavior are taught how to interact with teachers, high school students, parents and adolescents themselves.

Açar sözlər: yeniyetmə, valideyn, müəllim, “çətin” yeniyetmə, deviant davranış

Ключевые слова: подросток, родитель, педагог, “трудный” подросток, девиантное поведение

Key words: teenager, parent, teacher, "difficult" teenager, deviant behavior

Təhsili çətin olan və pedaqoji cəhətdən diqqətdən kənarda qalan hər bir yeniyetmənin davranışındakı əyrintiləri müəyyən edən səbəblərin axtarışı, bu problemin həllinin bütün tarixini kifayət qədər yaxşı bildiyi təqdirdə hər bir müəllim üçün təşkil edilə bilər. Düzgün tərbiyənin olmaması uşağın inkişafında müəyyən əyrintilərə səbəb olur. Xarakteri qüsurlu uşaq, ilk növbədə, sosial münasibətləri pozulmuş uşaqdır. Bir çox tədqiqatçılar çətin tərbiyə olunan uşaqları müəyyən qruplara ayırırlar:

- Valideynləri tərəfindən taleyin rəhminə atılan, sosial mühitdən travma alan uşaqlar əsəbi uşaqlardır;

- Məktəbə zəif hazırlanmış, müstəqil işə öyrəşməyən, intellektə malik olan uşaqlar pedaqoji baxımdan diqqətdən kənarda qalırlar;

- Valideynləri olan, lakin “küçə uşaqları” üçün daimi fiziki xəsarət imkanı olan çətin sosial mühitdə yaşayan uşaqlar.

Qeyri-qanuni davranışın səbəbi təcrübə üçün qisas və ya kompensasiya-dır. Ailədəki xoşagəlməz vəziyyətlərdə, evdə emosional məmnuniyyət almadan yeniyetmə onu ailədən kənarda axtarmağa başlayır, çox vaxt özünü çətin küçə şəraitində tapır. Eyni zamanda, mənfi təsirlərə qarşı müqavimət göstərmək bacarıq və bacarıqlarının olmaması, o, asanlıqla mənfi davranış formalarını mənimsəmək yolunu tuta bilər.

G.A.Fortunatov araşdırmalarında göstərdi ki, çətin uşaq “mənəvi cəhətdən qüsurlu” deyil, əlverişsiz həyat şəraiti və tərbiyə nəticəsində belə olur. Çətin bir uşaq əsəbilik, inadkarlıq kimi davranış təzahürləri ilə xarakterizə olunur, bu da öz növbəsində dostları, müəllimləri ilə münasibətlərdə münaqişələrin yaranmasına kömək edir. [4, s. 135] “Çətin” yeniyetmə xarakterinin formalaşmasında ətraf mühit böyük əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, uşağın xarakteri ətraf mühitin təsiri altında deyil, uşağın ətraf mühitlə qurulmuş münasibətlərinin təsiri altında inkişaf edir. Yəni uşağın öz mühitində necə davranması, nə ilə maraqlanması və nəyə həvəs göstərməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəbin pedaqoji strukturlarının tərbiyəvi təsirinin genişləndirilməsinin mahiyyəti, fəaliyyəti uşaqların və yetkinlik yaşına çatmayanların davranışındakı əyrintilərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş dövlət, bələdiyyə, inzibati və sosial xidmətlərin pedaqoji maarifləndirilməsinin inkişafı mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Bu qarşılıqlı əlaqə subyektlərinin bütün göstərişləri, tövsiyələri yeniyetmələrlə məktəbdənkənar və tərbiyə işində ümumi tələblər kimi təhsil müəssisələrinin rəhbərliyi və pedaqoji kollektivi tərəfindən də nəzərə alınmalıdır. Fərdi yanaşma metodlarına əməl edilmədikdə “çətin” tərbiyə olunan yeniyetmədə mənfi hisslər yarana bilər: hüquqları üçün qorxu, məhrumiyət, ümitsizlik, depressiya və aqressivlik. Tərbiyə işinin bu vəziyyəti ilə yeniyetmənin şüurunda yadlaşma baryeri formalaşır: “Hamı məndən yapışır, şəxsi həyatı yoxdur. Həm də deyirlər ki, biz azad ölkədə yaşayırıq...” Bu vəziyyətdə münaqişəli yeniyetmənin sosiallaşması prosesində ixtisaslı pedaqoji iştirak son dərəcə zəruridir.

A.G. Kovalevin bu mövzuya baxışına nəzər yetirdiyimiz zaman maraqlı fikirlə qarşılaşırıq: “Normadan kənara çıxmaqla davranış və ya şəxsiyyətin inkişafı ilə sosial münasibətlərdə, qanunlarda və əxlaq normalarında ifadə olunan sosial tələblər arasındakı uyğunsuzluğu başa düşmək lazımdır. Əyrintilərin mahiyyəti onların cəmiyyətdəki yerini yanlış təsəvvür etməkdə, sosial münasibətlərin və formalaşmış vərdişlərin qüsurluluğundadır. [3, s. 268]

Apardığımız araşdırmalar zamanı pedaqoji və psixoloji tədqiqatların təhlili göstərdi ki, əksər müəllimlər və psixoloqlar “davranış əyrintisi” anlayışını uşağın şəxsiyyətinin normal inkişafının pozulması, onun sosiallaşma prosesinin təhrif edilməsi ilə əlaqələndirirlər. Bu da konkret aktlarda həyata keçirilir. Uşağın davranışında yaş normasına uyğun olmayan (məüyyən yaş üçün tipik), pedaqoqların gözlədiyinə uyğun gəlməyən davranış adətən deviant hesab olunur. Məktəblilərin davranışındakı əyrintilər səbəblərə, tezliyə və sosial təhlükəyə görə fərqlidir. Tipik olaraq, aşağıdakı “deviant davranış” növləri fərqlənir:

- Asosial (qanunsuz və ya qanunsuz).
- Anormal (anormal, patoloji).

Deviant davranışın bu növləri arasında əlaqə ondan ibarətdir ki, cinayət törətməkdən əvvəl çox vaxt insan üçün adət halını almış əxlaqsız davranışlar baş verir. Adi əxlaqsız davranış ilə cinayət arasında sərhəd çox incədir və əxlaqsız davranış asanlıqla cinayətə çevrilə bilər. Deviant davranışın tədqiqində onun yaranmasına və inkişafına kömək edən motivlərin, səbəblərin və şərtlərin öyrənilməsinə mühüm yer verilir; uşağın şəxsiyyətinin ehtiyaclarının məzmunu, emosional - iradi sferanın xüsusiyyətləri, xarakter xüsusiyyətləri. Deviant davranış əsasən tərbiyənin olmaması ilə məüyyən edilir, əxlaqsız hərəkətlərin törədilməsinə kömək edə və ya təhrik edə bilən sabit psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur. Deviant davranışın ilk təzahürləri bəzən uşaqlıqda mü-

şahidə olunur və şəxsiyyətin formalaşması prosesinin natamamlığı, kifayət qədər bilik və təcrübənin olmaması, ailənin və ya mikromühitin mənfi təsiri, uşağın onların tələblərindən və onun dəyərindən asılılığı ilə izah olunur. Uşaqların və yeniyetmələrin deviant davranışı özünü ifadə etmək, özünü təsdiq etmək, faktiki və ya görünən ədalətsizliyə etiraz etmək, qeyri-adekvat təsirlərə, onlara münasibətdə ətraf mühitin mənfi təsirinə reaksiya vermək, sosial vərdişlərdən məhrum olmaq vasitəsi kimi çıxış edə bilər.

Deviant davranış əxlaq normaları, cəmiyyətdə qəbul edilmiş və təsdiqlənmiş standartlar haqqında kifayət qədər yaxşı biliklərlə birləşdirilə bilər. Bu erkən yaşlarda əxlaqi vərdişlərin formalaşmasına ehtiyac olduğunu göstərir. Əxlaqi vərdişin mahiyyəti insanın eyni hərəkətləri etməsində deyil, oxşar situasiyalarda insanın müəyyən hadisələrə eyni münasibət göstərməsindədir. Bəzi hallarda deviant davranış psixi xəstəlik və ya xəstəliklə əlaqələndirilir. Onu düzəltmək üçün təkcə pedaqoji deyil, həm də tibbi tədbirlər tələb olunur. Deviant davranış hər yaşda baş verə bilər və müxtəlif yollarla özünü göstərə bilər. Deviant davranışın yaş spesifikasiyi inkişafın yaşa bağlı kritik mərhələləri ilə əlaqələndirilir, yəni müəyyən ətraf mühit təsirlərinə həssaslıqla, aparıcı fəaliyyət və ünsiyyət növü ilə.

Deviant davranışın səbəblərinə diqqət yetirərək qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin inkişafındakı ayrıntıları davranışdakı ayrıntı kimi başa düşmək üçün ənənəvi münasibət inkişaf etmişdir. Ancaq uşağın davranışındakı ayrıntilər yaşa uyğun olan pedaqoji təsirə qeyri-adekvat reaksiya kimi müəyyən edilə bilər. Eyni zamanda, bəzi hallarda, davranışda ayrıntı qeyri-adekvat məruz qalma səbəbindən bir reaksiya ola bilər. Davranışda ayrıntilər, məsələn, uşağın şəxsiyyətinin inkişafında geriləmə, uşağın şəxsiyyətinin deformasiyası və ola bilsin ki, inkişafın əsas səviyyəsinin deformasiyası ilə izah edilə bilər. Deviant davranış həm də şəxsiyyətin mənəvi formalaşması üçün əlverişsiz şərait yaradan ətraf mühitin mənfi təsirinə “təbii reaksiya” ola bilər. Beləliklə, biz deviant davranışı sosial mühitin tələblərinə qeyri-adekvat, cəmiyyətdə qəbul edilmiş və bəyənilən, öz istiqamətində uşağın şəxsiyyətinin inkişafına mane olan və ya deformasiyaya uğradan, habelə onun sonrakı formalaşmasını təhrif edən davranış kimi müəyyən edirik.

Şəxsiyyətin inkişafındakı deformasiyaları göstərməyən davranışdakı ayrıntilərin mümkünlüyünə, habelə şəxsiyyətin inkişafındakı ayrıntilərin həmişə sosial normaları, qaydaları pozan davranış ayrıntilərində kifayət qədər aydın şəkildə ifadə edilə bilməyəcəyinə diqqət yetirilməlidir. Yəni, burada mahiyyət etibarilə mənfi davranış aktı şəklində özünü kifayət qədər aydın şəkildə göstərməyən şəxsiyyətin inkişafındakı deformasiyalardan danışmaq olar. Beləliklə, pedaqoji təsirə qarşı müqavimət, onun toxunulmazlığı deviant davranışın əlamətidir və tərbiyəsi çətinidir, lakin gizlənə bilər, passivlik, laqeydlilik, rahatlıq, aqressiya ilə ifadə edilə bilər. Bütün bunlar ətraf mühitlə əlaqənin pozulmasının

əlamətləridir. Deviant davranışın inkişafına və yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafına kömək edən səbəblərin öyrənilməsi, müəyyən bir şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətləri ilə əlaqəli müvafiq psixoloji və pedaqoji təsirlərin seçilməsi vacibdir. Məlumdur ki, şagirdlərin davranışında hər hansı bir əyrinti yalnız normaya münasibətdə təhlil edilə bilər. Normadan kənarlaşmanın müəyyən əlamətlərini vurğulamaq üçün yaş, inkişaf və davranışa uyğun gələn, əksər yeniyetmələr üçün xarakterik olan normalın əlamətlərini, göstəricilərini bilmək və nəzərə almaq lazımdır.

Yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafının hərəkətverici qüvvələri dialektik ziddiyyətləri aradan qaldırmaqdır. Yeniyetmə inkişafının öyrənilən dövründə ən vacib ziddiyyətlərə nəzər yetirək:

- yaranan yeni fəaliyyətlər, yeni ehtiyaclar və onların ödənilməsi imkanları arasında ziddiyyətlər;
- şəxsiyyətin imkanlarının faktiki inkişaf səviyyəsi (proksimal inkişaf zonasında) və ona artan tələblər arasında;
- yeniyetmənin motivləri və imkanları arasında ziddiyyətlər (bəlkə də, lakin istəmir, çünki onların deformasiyasına görə istək və maraqlar yoxdur);
- yeniyetmənin imkanları ilə maraqlarının onların artması istiqamətində dəyişməsi arasında (müsbət oriyentasiya var, lakin hələ də kifayət qədər imkanlar yoxdur, bu halda yeniyetmə özü özünə qarşı artan tələblər qoyur və nəticə əldə edir, mənbə budur. onun özünü inkişaf etdirməsi, özünütəhsil və mənəvi yüksəlişi);
- istəklər (fəaliyyətin motivasiya tərəfi) ilə fəaliyyəti həyata keçirmək bacarıqları arasında;
- şəxsiyyətin oriyentasiyasının özü strukturunda ziddiyyətlər (arzuolunan olardı, lakin qorxulu, çətin və s.);
- emosional və iradi həyatın inkişafındakı ziddiyyətlər;
- intellektualın artıqlığı ilə emosional fəaliyyətin olmaması arasındakı ziddiyyətlər (təəssüratların arxasınca qaçmaq - intellektual gərginlik və hisslərin yoxsulluğu);
- ehtiyacların formalaşmasının obyektiv və subyektiv tərəfləri arasında ziddiyyətlər;
- yeniyetmənin artan fiziki, intellektual və mənəvi imkanları ilə onun başqaları ilə köhnə, üstünlük təşkil edən münasibətlər formaları, onun fəaliyyətinin köhnə növləri və səviyyələri arasında;
- yeniyetmənin cəmiyyətdən artan tələbləri ilə mövcud davranış formaları arasında.

Bu ziddiyyətlərin həlli nəticəsində yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafının daha yüksək səviyyəsi, daha mürəkkəb fəaliyyət forma və növləri və kollektivdə əhəmiyyətli rolların yerinə yetirilməsi üçün məsuliyyət formalaşır. Deyilənləri

ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, çətin yeniyetmələrin normal inkişafını və davranışını şərtləndirən əsas xüsusiyyətlər mahiyyətə bunlardır:

-yuxarı siniflərdə sonrakı təhsil üçün “başlanğıc imkanlarının” zəruri səviyyəsi kimi zehni, fiziki, əxlaqi və hüquqi inkişafın zəruri əsas səviyyəsi, yeni bir aparıcı fəaliyyət növünə yiyələnməyə hazır olmaq, ailədə yeni münasibətlər növü və məktəbi bitirdikdən sonra yeni komanda.

- tərbiyəvi təsirləri qəbul etmək istəyi.

- pedaqoji təsirlərə qarşı həssaslıq. [2, s. 85]

Pedaqoji təsir o zaman təsirli ola bilər ki, yeniyetmə onu qəbul etməyə hazır olsun. Bu vəziyyətdə, yeniyetmə ilə müəllim arasında ikitərəfli ünsiyyət lazımdır ki, bu da bir növ reaktivlik kimi xarakterizə edilə bilər: təsirə yaxşı sürətli reaksiya, səhvləri təkrarlamamaq və s. Bütün qarşılıqlı əlaqə subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında yeniyetmə qeyri-ixtiyari olaraq öz təşəbbüslərini müəllimlə məxfi əlaqəyə yönəldir. Müəllim-tərbiyəçi yeniyetmənin davranışında və inkişafında aparıcı düzəldici həlqə kimi çıxış edir. Yeniyetmə və müəllim arasında təmasda qarşılıqlı əlaqə, əlaqəyə “uyğunlaşma” imkanı öz növbəsində yeniyetmənin kommunikativ xüsusiyyətləri, o cümlədən fəallıq və əməkdaşlıq etmək istəyi və müstəqil fəaliyyət göstərməsi, öz şəxsiyyətini qurmaq bacarığı və istəyi ilə şərtlənir.

Yeniyetmələrə tərbiyəvi təsirlərin təşkilinə başladıqda, gənc yeniyetmələrin davranışındakı ayrıntı əlamətlərini öyrənmək lazımdır:

-öz həyatının daxili və xarici tərəflərini başqalarının maraqları ilə fərqləndirmək qabiliyyətinin gecikməsi və ya olmaması;

-yeniyetmə üçün kifayət qədər əzmkarlıq və hərəkətlərin konstruktivliyi (gənclik maksimalizminin parlaq təzahürü), inkişaf etməməsi;

- əks etdirmə formalarının qeyri-kafi olması;

- səlahiyyətli orqanlardan mənfi davranışın təklif edilməsi və özünü təsdiqdən qisas almaq istəyi və normadan kənara çıxmaların təkrarlanması hallarında - nümunə kimi qəbul edilən müsbət və ya mənfi keyfiyyətlərin fərqləndirmə elementləri olmadan;

-emosional sahənin tükənməsi və ya onun hipertrofik inkişafı (narahatlıq kompleksi vəziyyəti);

- əsas zehni funksiyaların - qavrayış, yaddaş, təfəkkürün inkişafının pozulması və ya bəzi gerilmə və yavaşlama;

- təxəyyül, məntiqi nəticə;

-yeniyetmələr arasında qeyri-rəsmi qrupların və assosial hakimiyyət orqanlarının mənfi təsirlərinə müqavimət göstərmək bacarığının olmaması.

Yeniyetmələrin davranışındakı ayrıntilərin aradan qaldırılması üçün şəraitin normallaşdırılmasında ilkin hərəkətlər kömək, nəzarət və yeniyetməyə təsir üçün müəllimlər və valideynlər arasındakı münasibətləri yenidən nəzərdən keçirməkdir. [1, s. 72] Yeniyetmənin inkişafında psixi proseslərin neoplazmalara

rı dövründə müəllimin öz hərəkətlərini ünsiyyət və öyrənmə prioritetinin davamlılığına doğru düzgün istiqamətləndirməsi vacibdir. Bir yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasının bu anında onlarda qabiliyyəti inkişaf etdirmək vacibdir: həmyaşıdlarının fikirlərinin valideynlərin və müəllimlərin onun hərəkətləri haqqında qiymətləndirməsindən üstünlüyünü aradan qaldırmaq. Bu və digər pedaqoji vəzifələr o şərtlə həyata keçirilə bilər ki, deviant davranışı olan yeniyetmələrə müəllimlər, yuxarı sinif şagirdləri, valideynlər və yeniyetmələrin özləri arasında qarşılıqlı əlaqə vasitəsi ilə təsir etmək üsulları mənimsənilsin.

Gənc yeniyetmələrin davranış xüsusiyyətləri diqqətin qeyri-sabitliyində və həddindən artıq hərəkətliliyində özünü göstərir. Müəllim yeniyetmənin inkişafındakı çətinlikləri dərhal aradan qaldırmalıdır. “Çətin” bir yeniyetmənin şəxsiyyətinin inkişafında uzunmüddətli çətinliklərə belə mənfi komplekslər daxildir: tədris materialının mənimsənilməsində emosionallığın olmaması, məktəbə və təhsilə bir fəaliyyət kimi mənfi və ya laqeyd münasibət, ünsiyyət bacarıqlarının aşağı səviyyəsi, bacarıqsızlıq, başqaları ilə işgüzar və emosional əsasda münasibətlər qurmaq, öz səhvlərini etiraf etmək istəməmək, heç bir müəllimlə razılaşmamaq və s. Yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafında pedaqoji tələbləri dərk etmək qabiliyyətinin olmaması, onun kollektiv təhsil formasına hazır olmaması kimi qiymətləndirilməlidir. Çətin yeniyetmələrlə, pedaqoji cəhətdən baxımsız qalan şagirdlərlə, yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarlarla bağlı aparılan araşdırmalara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlik ki, onların deviant davranışlarının korreksiyasına mənfi reaksiyaların gizli formaları kifayət qədər sabitdir, çünki onlar psixikaya əsaslanır. Bu xüsusiyyət həm səbəblərin öyrənilməsində, həm də deviant davranışın aradan qaldırılmasında təhsil prosesinin bütün iştirakçılarından xüsusi diqqət tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. *Pedaqogika (yeni kurs)*. B., 2010. 464 s.
2. Алмазов Б.Н. *Психологическая средовая дезадаптация несовершеннолетних*. Свердловск, 1985. 312 с.
3. Ковалев А.Г. *Личность воспитывает себя*. 1983: 266-266с.
4. Фортунатов Г.А. *Трудные дети в семье и школе*. М., Учпедгиз, 1935, 123-127 с.

A.T.Umudlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
umudluaynur@yahoo.com

YENİYETMƏLİK YAŞ DÖVRÜNDƏ UTANCAQLIQ PROBLEMİ VƏ BU PROBLEMİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Bu məqalədə yeniyetmə uşaqlarda utancaqlıq psixoloji problemindən bəhs edilir. Məqalədə yeniyetməlik dövrünün yaş xüsusiyyətlərinin xarakteristikası qoyulmuş, məktəblilərin təlim-tərbiyəsi "qaydaları" müəyyən edilmiş, yeniyetmələrdə utancaq davranışın yaranmasının ümumi səbəbləri səciyyələndirilmişdir. Bu iş çərçivəsində utancaqlıq anlayışları psixoanaliz, psixologiya, sosiologiya və insan probleminin tədqiqində digər cərəyanlar nöqtəyi-nəzərindən səciyyələndirilmiş, bunun əsasında utancaqlığın xarakter xüsusiyyəti kimi müəyyən edilməsi, xəcalət, narahatlıq, qərarlılıq və həmsöhbətlərlə mənfi münasibətdən qaynaqlanan ünsiyyətdə çətinliklərdə özünü göstərir. Utancaq uşaqların tərbiyəsi probleminə dair psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatı öyrənərək yeniyetmələrdə utancaqlığın meyarları müəyyən edilmişdir.

ПРОБЛЕМА ЗАСТЕНЧИВОСТИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ И ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ЭТОЙ ПРОБЛЕМЫ

Резюме

В данной статье рассматривается психологическая проблема застенчивости у подростков. В статье описаны возрастные особенности подросткового возраста, определены «правила» воспитания школьников, характерные распространенные причины застенчивого поведения у подростков. В данной работе сформулированы понятия застенчивости с точки зрения психоанализа, психологии, социологии и других направлений изучения проблем человека, на основании которого излагается определение застенчивости как характерного признака смущения, беспокойства, нерешительности и проявляется в затруднениях в общении с собеседниками из-за негативных установок. Изучая психолого-педагогическую литературу относительно проблемы воспитания стеснительности у детей были выявлены критерии застенчивости у подростков. Актуальность статьи определяет значительность выбранной темы исследования, сложность и многообразие личностных изменений в подростковом возрасте, определяющую ее роль в дальнейшем развитии личности. Научная новизна статьи заключается в том, что в ней особое внимание уделяется к проблеме застенчивости в подростковом возрасте, которая рассматривается как цель. Практическая значимость статьи состоит в том, что она может быть использована студентами и учащимися высших и средних специальных учебных заведений.

THE PROBLEM OF SHYNESS IN ADOLESCENCE AND WAYS TO OVERCOME THIS PROBLEM

Summary

This article discusses the psychological problem of shyness in adolescents. The article describes the age characteristics of adolescence, defines the "rules" of education of schoolchildren, characterizes the common causes of shy behavior in adolescents. In this work, the concepts of shyness are characterized in terms of psychoanalysis, psychology, sociology and other trends in the study of human problems, based on which the definition of shyness as a characteristic feature, embarrassment, anxiety, indecision and manifests itself in difficulties in communicating with interlocutors due to negative attitudes. Criteria for shyness in adolescents have been identified by studying the psychological and pedagogical literature on the problem of raising shy children. The relevance of the article determines the relevance of the chosen research topic, the complexity and diversity of personality changes during adolescence, its defining role in the future development of the individual. The scientific novelty of the article is that it pays special attention to the fact that the problem of shyness is set as a goal during adolescence. The practical significance of the article is that it can be used by students and pupils of higher and secondary special schools.

Açar sözlər: *yeniyetməlik yaş dövrü, yeniyetməlik yaş dövrü xüsusiyyətləri, utancaqlıq problemi, utancaqlığın yaranma səbəbləri, utancaqlığın aradan qaldırılması*

Ключевые слова: *подростковый возраст, особенности подросткового возраста, проблема застенчивости, причины застенчивости, устранение застенчивости*

Key words: *adolescence, features of adolescence, the problem of shyness, the causes of shyness, the elimination of shyness*

Utancaqlığın bir çox tərifləri var. Oksford İngilis Lüğətində bu sözün ilk yazılı istifadəsinin eramızın 1000-ci illərində yazılmış Anglo-Sakson şeirində olduğu bildirilir. Orda "xəfif qorxu" mənasını verirdi. Webster's Dictionary utancaqlığı "başqa insanların yanında utanmaq" vəziyyəti olaraq təyin edir. Rus dilində "utancaq" sözü "zastit" felindən əmələ gəlmişdir və V.İ.Dahl lüğətində "özünü göstərmək üçün deyil, utancaq olmaq ovçusu; hücum etməyən, qorxaq; utancaq və həddindən artıq vicdanlı; yersiz təvazökar, insanlara öyrəşməmiş və səssizdir" deyə qeyd edilir [6, s. 20-21].

Psixoloq Zimbardonun fikrincə: "utancaq olmaq insanlardan, xüsusən də bu və ya digər səbəbdən emosiyalarımıza mənfi təsir göstərən insanlardan qorxmaq deməkdir: yad insanlardan (onlardan nə gələcəyi məlum deyil); əks cinsin nümayəndələri (onlar mümkün yaxınlaşma haqqında düşüncələri ağılına gətirirlər)". [6, s.18-19]

M.E.Burno yazır: "Utancaqlıq çox vaxt qorxaqlıq, vicdanlılıq, qətiyyət-sizlik, yöndəmsizlik, lənglik, özünə şübhə, şübhəyə meyl, narahatlıq, qorxu,

kədər, qeyri-təbiiliyini yaşamaq kimi xarakter xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Bütün bunlar birlikdə hissləri, təcrübələri, aşağılıq kompleksini təşkil edir, buna görə insan məsuliyyətli fəaliyyətdən, işdən, insanlarla praktiki ünsiyyətdən uzaq olmağa çalışır və eyni zamanda əziyyət çəkir”. [1, s.85-87]

D.Brettin fikrincə: “Utancaqlıq bir çox insanın, xüsusən də utancaq insanların düşündüyündən qat-qat çox rast gəlinən bir fenomendir. Yeniyetmələrin və böyüklərin təxminən 40%-i özünü utancaq hesab edir”. [2, s. 94-95]

“Məktəblilər arasında utancaqlıq böyüklərə nisbətən daha çox olur, çünki bir çox böyüklər uşaqlıq xəstəliklərinin öhdəsindən gələ bilirlər. Yeniyetməlik dövründə utancaqlıq oğlanlara nisbətən qızlarda daha çox olur, çünki məktəbdə əks cinsin nümayəndələrinə xoş görünmək istəyi oğlanlara nisbətən qızlarda daha güclü şəkildə yerləşib. Düzdür, bu, qadınların kişilərdən daha çox utancaq olması demək deyil. Bu nisbət ölkədən və ya cəmiyyətin mədəni təbəqəsindən asılı olaraq dəyişə bilər”. [6, s.22-23]

Utancaqlıq bütün həyatımızda mövcuddur. Bir insanın ən gizli sirri hesab etdiyi şeyi əslində çoxlu insan yaşayır. “Utancaqlığın komponentləri bunlardır:

- bir insanın xarici davranışı, başqalarına "mən utanıram" işarəsi;
- narahatlığın fizioloji əlamətləri, məsələn, həyəcanlanma, qırmızı üz və s.;
- daxili yöndəmsizlik və utanc hissləri”. [5, s.23-24]

İndi isə yeniyetməlik və onun xüsusiyyətlərindən bəhs etmək istərdim. Yeniyetməlik uşaqlıq dövründən ontogenezin yetkinlik mərhələsinə keçid mərhələsidir. Ənənəvi olaraq yeniyetməlik təhsil baxımından ən çətin dövr hesab olunur. I.V.Dubrovina müxtəlif psixofizioloji və psixi pozğunluqların səbəbi kimi yetkinlik yaşının çətinliklərinə əsas gətirir. [9, s.76-77] Sürətli böyümə və bədən fizioloji yenidən qurulması zamanı yeniyetmələrdə narahatlıq hissi, həyəcanlanma və özünə hörmətin azalması müşahidə edilə bilər. Əhval-ruhiyyənin dəyişkənliyi, emosional qeyri-sabitlik, əyləncədən ümitsizlik və bədbinliyə gözlənilməz keçidlər bu dövrün ümumi xüsusiyyətləri kimi qeyd olunur.

İbtidai məktəb yaşlı uşaqla müqayisədə yeniyetmənin psixologiyasında meydana çıxan əsas yeni xüsusiyyət özünüdərk etmə səviyyəsinin daha yüksək olması, özünü şəxsiyyət kimi tanımaq ehtiyacıdır. L.S.Viqotski hesab edir ki, mənlilik şüurunun formalaşması keçid dövrünün əsas nəticəsidir. Yeniyetmə özünə baxmağa başlayır, sanki özünün "mən"ini kəşf edir, şəxsiyyətinin güclü və zəif tərəflərini bilməyə çalışır. Özünə, öz şəxsiyyətinin keyfiyyətlərinə maraq, özünü başqa insanlarla müqayisə etmək, özünə hörmət ehtiyacı var. Yeniyetmələrdə özünüqiymətləndirmə meyarlarının formalaşdığı nümayəndəliklər xüsusi fəaliyyət - özünü tanıma zamanı əldə edilir. Yeniyetmələrin özünü tanımasının əsas forması, L.M.Fridman və İ.Y.Kulaginanın fikrincə: “özünü başqa insanlarla: böyüklərlə, həmyaşıdları ilə müqayisə etməsidir”. [7, s.120-121]

V.A.Suxomlinski əsas şəxsiyyət xüsusiyyətlərini ümumiləşdirir, onun fikrincə, yeniyetmənin əsas şəxsiyyət xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Mənfi olanla barışmazlıq, ondan emosional şəkildə imtina etmək və bunlar həyatın mürəkkəb hadisələrini dərk edə bilməmək ilə birləşir.

2. Yeniyetmə yaxşı olmaq, ideala can atmaq istəyir, amma düz tərbiyə olunmağı sevmir.

3. Yeniyetmə insan olmaq istəyir. Fəaliyyət ehtiyacları və özünü təsdiq etmək istəyi varsa, yeniyetmə buna necə nail ola biləcəyini hələ bilmir.

4. Yeniyetmədə istəklərin zənginliyi ilə məhdud güc arasında ziddiyyət var. Yeniyetmə öz qeyri-adekvatlığını aşkar etməkdən qorxur, o, həddən artıq qürurludur və arxasında çarəsizliyin yatan iddialı inamın, qətiyyətin arxasında gizlənmə bilər.

5. Yeniyetmələr romantik həvəs və kobud qaçıqların əla qarışığına sahibdirlər. Gözəlliyə heyranlıq və ona xroniki münasibət bəsləyirlər. Yaşadığı hisslərindən utanırlar. Bu cür insani hisslər ona uşaqlıqda görünür. “Onların həddən artıq həssas sayılacağından qorxur, kobudluğun arxasında gizlənir”. [3, s.27-32]

Yeniyetmələrin özünə hörməti ilə bağlı aparılan psixoloji araşdırmanın nəticələri öz sözünü deyir: “Uşaqların 87%-i özünü aşağı qiymətləndirir, sevmir, öz çirkinliklərindən əziyyət çəkir”. [8, s.455-457]

Bəs yeniyetməlik yaş dövründə utancaqlıq xüsusiyyətləri özünü nə ilə göstərir?! Utancaqlıq bir çox insanın, xüsusən də utancaq insanların düşündüyündən daha çox yayılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, “gənclərin demək olar ki, yarısı utancaqlıqdan əziyyət çəkir və 12-14 yaş arasında oğlanların 50 faizi, qızların isə 60 faizi utancaqdır”. [6, s.47-48]

Cəmiyyətdə utancaq uşaqlar çox vaxt başqaları ilə təmasdan qaçırlar. Onlar daim bir növ narahatlıq yaşayırlar və özlərini digər uşaqlardan daha pis hesab edirlər. Çox vaxt qərar verməkdə tərəddüd edirlər, təşəbbüs göstərmirlər, fikir iddia etmirlər və özlərini müdafiə etmirlər. Qeyd edilir: “çox vaxt özlərini qeyri-adekvat təqdim edirlər; onların ünsiyyət bacarıqları zəifdir və “bədəni dili” həddən artıq təvazökardır”. [4, s.15-17]

Utancaq bir yeniyetmə üçün auditoriya ilə danışmaq (məsələn, lövhədə hamının qarşısında dərəcə cavab vermək) insanları tanımaq, bəzilərini qoşulmaq daha çətinidir. Mühüm olsa belə, tanımadığı adamlardan hara necə getdiyini soruşmaq, anlaşılmaz sualı izah etməsini müəllimdən istəmək, mağazada dəyişiklik tələb etmək çətinidir.

Bütün utancaq insanlar eynidir (o cümlədən uşaqlar). Onlar digər insanlarla ünsiyyətdə eyni hissləri yaşayırlar: yöndəmsizlik, söhbətə başlamaq və ya davam etdirmək qorxusu. Bu hisslər xüsusilə gözlənilməz bir ünsiyyət vəziyyətində, tanımadığı bir cəmiyyətdə baş verəndə daha da güclənir. Tez-tez, tanımadığı bir insanla danışan utancaq bir insan bu anda özünün necə göründüyünü -

ağzını necə tərpətdiyini, sözləri tələffüz etdiyini, başını necə tərpətdiyini, əlləri ilə bir şeyi necə yöndəmsiz şəkildə sıraladığını xəyal edir. Təsəvvür edir ki, bütün bunlar həmsöhbətinə qərribə, anormal görünə bilər. Bu inadkar narahatçılıqlardan onun özü daha da gərginləşir, qızarır, tərləyir, hara gedəcəyini bilmir - indi daha da qorxur ki, bu hal onun utancaqlığını daha da ələ verəcək. “ Utancaq insan yalnız sevdikləri ilə ünsiyyəti bacarır, hətta bəzən əsəbililiyi ilə yaxınlarını incidə, əmr edə bilər”. [5, s. 23-24]

“Yeniyyətlər utancaqlığından daim utanır, ondan qurtulmaq istəyir, bu qədər qorxaq doğulduğu üçün şübhələr, qərəsliliklər onu əzablandırır və həsrət çəkir. Ancaq real təhlükə yarandıqda utancaq insan, bir qayda olaraq, elə psixi qorunur ki, ətrafda baş verənləri aydın şəkildə başa düşə bilmir. O zaman qorxmaq qabiliyyəti sanki sönür. Və bunun sayəsində təhlükədə çox vaxt özünü düşüncəli və cəsarətli aparır”. [9, s. 36-38]

Utancaq uşağı sadəcə olaraq daha az ekstrovert olan və təkliyə üstünlük verən uşaqdan ayırmaq vacibdir. Bəzi yeniyyətlərin davranışı zahirən utancaq insanların davranışlarına bənzəyir, amma özləri belə deyil. Elə uşaqlar var ki, ünsiyyətə deyillər, lakin diskomfort hiss etmirlər. Onlar özlərini tamamilə təmin edirlər, başqalarının köməyinə ehtiyac duymurlar. Elə olur ki, utancaq davranışların arxasında digər uşaqlar arasında lider mövqe tutmaq istəyi durur. Bunun üçün hələ də kifayət qədər uyğun keyfiyyətlər yoxdur. Problemlərlə qarşılaşan belə bir uşaq təmaslardan imtina edə bilər (“Mənə lazım deyil, maraqlı deyil”).

Dostlarından çox fərqli olduğunu hiss edən yeniyyətə qız çəkdiyi əziyyətlər haqqında bunları yazır: "Ümid edirəm ki, bu məktubu yöndəmsiz bir yeniyyətdən olduğu üçün atmazsan. Kömək istəyirəm. Mənim əsas problemim odur ki, özümü sevmirəm - və utancaqlığımı gizlətmək üçün çox mehriban olmağa çalışıram və nəticədə çox səs-küylü davranıram. Bəzi qızlara heyranam və onlar kimi olmaq istədim, amma bacarmıram. Mən hamı kimi deyiləm". [6, s.55-56]

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən mərhələlərdə yeniyyətlərin utancaqlıq dövrləri yaşamasında anormal heç nə yoxdur. Bu utancaqlıq utancaq uşaqdan fərqli olaraq qısamüddətli, keçicidir, utancaqlıq sabit xarakter xüsusiyyətidir. Utancaq uşaqların nadir hallarda başqalarına problem yaratması və adətən yalnız öz həyatlarını məhv etmələri səbəbindən çox vaxt diqqətdən kənarda qalırlar. Utancaqlıqla müşayiət oluna biləcək narazılığın, kədərin və reallaşdırılmamış imkanların təzahürünə diqqət yetirməyə dəyər. Yeniyyətməyə daha çox vaxt ayırmaq və gündəlik həyatın müxtəlif sosial vəziyyətlərində normal iştirak etmək üçün lazım olan inamı qazanmasına kömək etmək üçün əlavə səy göstərmək lazımdır.

Yeniyetməlik yaş dövründə utancaqlığın səbəblərini izah edən bir sıra nəzəriyyələrvardır. Müxtəlif psixoloji cərəyanların nümayəndələri utancaqlığın səbəblərinə müxtəlif yollarla baxırdılar:

1. Anadangəlmə utancaqlıq nəzəriyyəsi.

London həkimi utancaqlığın yaranmasında valideynlərin genlərini səbəb kimi görürdü. Bu nəzəriyyəni psixoloq R.Cattell götürdü. 16 faktorlu şəxsiyyət sorğusunda o, H şkalasını iki əks şəxsiyyət xüsusiyyəti ilə - cəsarət-özünə inam və qorxaqlıq-təhdid həssaslığı ilə ayırdı. Bu amil üçün aşağı ballar yüksək həssas sinir sistemini, hər hansı bir təhlükəyə kəskin reaksiyanı, qorxaqlığı, davranışındakı qeyri-müəyyənliyi, güc və hisslərin təmkinini göstərir. Bu cür göstəriciləri olan insanlar öz aşağılıq hissi ilə əzab çəkirlər, yəni utancaq insanlardır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edirlər ki, utancaqlıq anadangəlmə bir keyfiyyət olduğundan, heç bir şey işin vəziyyətini dəyişdirə bilməz. Nəzəriyyə çox pessimist və ümumiyyətlə məntiqsizdir.

2. Bihevizm nəzəriyyəsi.

Yuxarıda göstərilənlərdən fərqli olaraq, bu, kifayət qədər nikbindir. Davranışçılar insan psixikasının davranış formalarına təsir etməsindən, davranışın isə ətraf mühitin stimullarına reaksiya olmasından irəli gəlir. Onlar hesab edirlər ki, utancaqlıq insanlar sosial ünsiyyət bacarıqlarını mənimsəyə bildikdəbaş verir. Amma belə insanlar düzgün qəbul edilərsə, müəyyən təhsil mühiti yaradılsa, o zaman hər şeyi düzəltmək olar. Bihevizistlərə görə, utancaqlıq qorxunun sosial stimullara cavabıdır.

3. Psixoanalitik nəzəriyyə.

Utancaqlıq instinktin təmin edilməmiş ilkin ehtiyaclarına reaksiya kimi qəbul edilir. Bu, instinkt, reallığa uyğunlaşma və əxlaq normalarını qoruyan ağıl arasındakı harmoniyanın pozulması səbəbindən şəxsiyyətin inkişafındakı səpəmlərlə əlaqələndirilir. Bundan əlavə, utancaqlıq dərin şüursuz münaqişənin xarici təzahürüdür. Psixoanalitik əsaslandırma, həqiqətən müalicə edilməli olan patoloji utancaqlıq nümunələrinə əsaslanır.

4. A.Adlerin konsepsiyası.

A.Adler fərdi psixologiyanın nümayəndəsidir və "aşağılıq kompleksi" terminini təqdim edən də o idi. Psixoloq hesab edirdi ki, bütün uşaqlar fiziki natamamlıq, imkan və güc çatışmazlığı səbəbindən aşağılıq kompleksi yaşayır. Bu, onların inkişafına mane ola bilər. Hər bir uşaq öz xarakterinə, özü və bütövlükdə dünya haqqında təsəvvürlərinə görə həyat tərzini seçir. Adler hesab edirdi ki, insan insanlarla əməkdaşlıq edərsə, heç vaxt nevroitik olmayacaq. Əməkdaşlığa qadir olmayanlar isə tənha məxluqlar və itirənlər olurlar. Özünə inamı olmayan uşaqlar üçün belə bir aqibət hazırlana bilər, çünki onlar üçün hər şey ediləcək və nəhayət, heç bir əməkdaşlıq təcrübəsi olmayan, öz ailələrində bu fenomeni müşahidə etmədikləri üçün başqalarıyla düzgün əməkdaşlığın nə olduğunu tam olaraq mənimsəyə bilmirlər. Adler tənqid qorxusu, "yox" demək

qorxusu, təmas qorxusu, təkbaşına təkid etmək qorxusu, ehtiyatlılıq səbəbindən "etibarsız davranış" anlayışını təqdim etdi. "Təhlükəsiz davranış" olan uşaqlar asılı, passiv, yəni utancaq olurlar.

Uşağın tərbiyə növü ilə psixi inkişafın xüsusiyyətləri arasında çox sıx əlaqə vardır. Düzgün olmayan tərbiyənin ən tipik təzahürləri:

Rədd etmə. Valideynlər və uşaqlar arasında emosional əlaqə yoxdur. Uşaq geyindirilir, yedizdirilir, amma valideynləri onun ruhu ilə maraqlanmır. Bu fenomenin səbəbləri fərqli ola bilər - uşaq valideynlərin arzuladığı cinsdən doğulmayıb, uşaq valideynlərin karyerasına mane olur və s. Belə tərbiyə nəticəsində ya aqressiv, ya məzlum, ya da qorxaq uşaq yetişdirmək olar.

Hiper qayğı. Valideynlər uşağı "düzgün" tərbiyə edir, onun hər addımını proqramlaşdırır. Uşaq xroniki olaraq impulslarını və istəklərini cilovlamağa məcbur olur. Və yenə də qarşımıza iki variant çıxır - aqressivliklə nəticələnən belə vəziyyətə etiraz edən uşaq və təslim olan uşaq. Bununla da uşaq özünə qapanır, hasarlanır və nəticədə utancaq olur.

Narahat və şübhəli tərbiyə növü. Ailədə yalnız bir uşaq varsa, bu tip çox yaygındır. Uşağın üzərində titrəyir, hədsiz qayğı göstərilir və bu, qərarlılıq, qorxaqlıq, özünə şübhə inkişafı üçün münbit zəmindir.

Ailə kumiri. Belə bir ailədə uşaq utancaq deyil, arsız böyüyür. "Ailə təhsilinin təhrif edilməsi nəticəsində, bir qayda olaraq, uşaqlar qütb tipli emosional pozğunluqlarla böyüyürlər - aqressiv və utancaq". [10]

Beləliklə, deyə bilərik ki, utancaqlıq insan şəxsiyyətinin çox ümumi və çox yönlü keyfiyyətdir. Bu, ya kiçik bir xəcalət, ya da böyük problem sayıla bilər, ya da gəncliyin cazibəsi və ya xarakterin mükəmməlliyi ola bilər. Utancaqlıq şəxsi təcrübənin bir hissəsidir, lakin bütün cəmiyyət onun təsirini hiss edir. Utancaqlığın səbəbləri onun tərfi qədər müxtəlifdir. Utancaqlığın əsas mənbəyi insanlardan qorxmaktır. Məhz, ilk növbədə, kənar şəxslər (xüsusilə də əks cinsdən) və yuxarı mövqeyə sahib olanlar. Qohumlar və hətta valideynlər də utancaqlığa səbəb ola bilər. Utancaqlığın təməli, təbii ki, uşaqlıqda qoyulur. Onun görünüşü daha çox valideynlərin tərbiyəsindən, təhsil müəssisələrindən və sosial mühitdən asılıdır. Düzdür, elə insanlar var ki, utancaq deyil, hər hansı bir hadisənin təsiri ilə birdən-birə utancaq olurlar. Deməli, utancaqlıq çoxlarına yoluxa bilən "infeksiya"dır.

Bəs balacalıqdan utancaqlığın yaranmasının qarşısını necə ala bilər və artıq yeniyetməlik yaş dövründə yaranmış utancaqlıq problemini necə aradan qaldıra bilərik?! Utancaqlığın qarşısını almaq üçün onun tərbiyəsində müəyyən təşkilati-pedaqoji şərait yaratmaq lazımdır. Əsasən, ünsiyyət bacarıqlarının və digər insanlarla birlikdə hərəkət etmək bacarığının məqsədyönlü şəkildə formalaşması üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilməlidir. Utancaq bir uşağın tərbiyəsində məsuliyyətin böyük hissəsi tərbiyəçinin üzərinə düşməlidir, çünki onun şəxsiyyəti şəxsiyyətin inkişafında güclü amildir (tərbiyə edən yetkin

şəxsin funksiyası nəşillərin mədəniyyəti, sosial təcrübəsi ilə tanışlıqdır), onun rolu davranış nümunələrini, sosial normaları, dəyərləri aydın şəkildə nümayiş etdirməkdir.

Qeyd edildiyi kimi, valideynlər də utancaqlığa səbəb ola bilər. Buna görə də, utancaq uşaqlarda ünsiyyətçilliyin tərbiyəsi prosesinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı valideynlər üçün bir sıra tövsiyələr irəli sürülür:

1. uşağa etiketlər qoymayın (uşağın utancaqlığına diqqət yetirməyə ehtiyac yoxdur);
2. onun hissləri ilə marqlanmaq;
3. valideynlərin ictimai fəal olması;
4. uşağı evdə danışmağa təşviq edin;
5. uşağı izləyin, uşağı narahat vəziyyətlərə salmağa məcbur etməyin;
6. müəllimin dəstəyinə müraciət edin;
7. tanış olmayan vəziyyətlər üçün geyim məşqləri aparmaq;
8. bütün hallarda sakit, balanslı və narahat olmamaq;
9. təcrübənizi uşaqla bölüşün;
10. uşaqdan mükəmməllik tələb etməyin.

Ünsiyyətə hazırlıq dedikdə yeniyetmələrdə ünsiyyətdə səmərəli iştiraka intellektual, əqli və sosial hazırlığın formalaşdırılması və bu hazırlığın praktika-da həyata keçirilməsi yollarının işlənilib hazırlanması başa düşülməlidir. Bu sahədə xüsusi çətinlik çəkən məktəblilərin ünsiyyət hazırlığı ünsiyyət nəzəriyyəsi ilə daha dərinlən tanış olmaq, ünsiyyətdə çətinliklərin təhlili və onların səbəblərini müəyyən etmək yolu ilə həyata keçirilməlidir. Oyun texnikalarından istifadə edərək uşaqları azad etmək üçün xüsusi qrup dərsləri, tələbələr arasında məlumat mübadiləsinin aparılacağı dəyirmi masalar təşkil edilməlidir. Yeniyetmə uşaqlara konkret uşaqlarla ünsiyyət vəziyyəti yaratmağı öyrətmək vacibdir. Uşaqlara mövcud ünsiyyət vəziyyətinə daxil olmağı, bu halların hər birində ünsiyyət üçün mövzular tapmaq öyrədilməli və uğur vəziyyəti yaratmaq, daim tərifləmək, tələbələri həvəsləndirmək lazımdır.

Məqalənin aktuallığı yeniyetməlik dövründə şəxsiyyət dəyişikliklərinin mürəkkəbliyi və çoxşaxəliliyi, fərdin gələcək inkişafı prosesində onun müəyyən edici rolu seçilmiş tədqiqat mövzusunun aktuallığını müəyyən edir.

Məqalənin elmi yeniliyi yeniyetməlik yaş dövründə utancaqlıq probleminin bir məqsəd kimi qarşıya qoyulması amilinə xüsusi diqqət yetirilməsindən ibarətdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və şagirdləri istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Большой психолого-педагогический словарь. – Ростов - на Дону/ "Феникс", 1999. – 576 с.
2. Бретт Д. Застенчивость // Жила-была девочка. М., 1996. – 143 с.
3. В мире подростка / Под ред. А.А.Бодалева. М.,1980.–296 с.
4. Гаврилова Т.А. Новые исследования особенностей подросткового и юношеского возраста // Вопросы психологии, 1972, №2.– 226 с.
5. Галигузова Л.Н. Психологический анализ феномена застенчивости / Вопросы психологии. – 2000. – №5.– 148 с.
6. Зимбардо Ф. Застенчивость (что это такое и как с ней справиться). – СПб: Питер Пресс, 1996. – 256 с.
7. Кулагина И.Ю. Возрастная психология (Развитие ребёнка от рождения до 17 лет): Учебное пособие. М.: Изд-во РОУ, 1996. – 180 с.
8. Психология подростка: учебник / Под ред. А.А. Реана. СПб.,2003. – 456 с.
9. Формирование личности в переходный период: От подросткового к юношескому возрасту / Под ред. И.В.Дубровиной. М.,1987.–182 с.
10. www.vernadsky.dnttm.ru/raboty2002/raboty/h3/w02199.htm–Кленкина В.Ю., Халявина.О.В. "Застенчивость, как проблема юношеского возраста"–Конкурс юношеских исследовательских работ им. В.И.Вернадского 2001-2002 гг.

L.N.Miralayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
miralayeva99@bk.ru

MULTİKULTURALİZM VƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ

Xülasə

Multikulturalizm modeli dedikdə, bir dövlətin sərhədləri daxilində müxtəlif etnomədəni tərəflərin dinc yanaşı yaşaması və öz mədəni xüsusiyyətlərini, həyat tərzini rəsmən ifadə etmək və qoruyub saxlamaq hüququna malik olması nəzərdə tutulur. Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri alətidir. Multikultural və tolerant dəyərlər ümumbəşəri xarakter daşıyır. Multikulturalizm termini dar və geniş mənalarda işlədilir. Məqalədə multikulturalizmin, onun mahiyyətinin, multikultural dəyərlər anlayışının mahiyyəti açıqlanır.

СУТЬ КОНЦЕПЦИИ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОСТИ И ПОЛИКУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Резюме

Модель мультикультурализма означает, что разные этнокультурные партии мирно сосуществуют в границах государства и имеют право на формальное выражение и сохранение своих культурных особенностей и образа жизни. Мультикультурализм – необходимый инструмент диалога культур и цивилизаций. Мультикультурные и толерантные ценности универсальны. Термин мультикультурализм используется в узком и широком смысле. В статье раскрывается сущность мультикультурализма, его суть, понятие поликультурных ценностей.

THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF MULTICULTURALISM AND MULTICULTURAL VALUES

Summary

The model of multiculturalism means that different ethnocultural parties coexist peacefully within the borders of a state and have the right to formally express and preserve their cultural characteristics and way of life. Multiculturalism is a tool for dialogue of cultures and civilizations. Multicultural and tolerant values are universal. The term multiculturalism is used in a narrow and broad sense. The article explains the essence of multiculturalism, its essence, the concept of multicultural values.

Açar sözlər: multikulturalizmin mahiyyəti, multikultural dəyərlər, çoxmədəniyyətlik, etnik-mədəni müxtəliflik

Ключевые слова: суть мультикультурализма, мультикультурные ценности, мультикультурализм, этническое и культурное разнообразие

Key words: the essence of multiculturalism, multicultural values, multiculturalism, ethnic and cultural diversity

Multikulturalizm və multikultural dəyərlər anlayışının mahiyyəti

Multikulturalizm sözü bir çox fərqli mədəniyyətlərin birlikdə yaşadığı cəmiyyəti özündə ehtiva edir. Multikulturalizm dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə aid insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması və inkişafı, azsaylı xalqların, dövlətlərin milli integrasiyasına yönəlmişdir. Demokratik və humanist ideologiya olaraq multikulturalizm tolerantlığın təəcəssümüdür. Multikulturalizmsiz insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, dostluq və əməkdaşlıq, humanizm və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti mümkün deyil.

Multikulturalizm termini və onunla bağlı anlayışlar müasir dünyada geniş yayılmışdır. Həmçinin bu termin humanitar-siyasi leksikonda ən çox işlənən neologizmlər kimi özünü təsdiq etmişdir. Hərfi mənada "multikulturalizm" çoxmədəniyyətlik deməkdir. Latın dilində tərcümədə "multi" çox mənasını ifadə edir. "Kultura" isə ilkin mənada oturaq həyat tərz, torpağı becərmək, sonrakı mənalarda təhsil, tərbiyə, din, elm, incəsənət, davranış və s kimi anlayışlarla assosiasiya olunur.

"Multikulturalizm" termini elmi ədəbiyyata təxminən XX əsrin 60-70-ci illərində daxil olmuşdur və məzmununa dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu termin müxtəlif mənalarda işlədilir. Bu isə öz növbəsində onun mahiyyətinin dərk olunmasını çətinləşdirir. Multikulturalizmin səmərəli tədris olunmasının əsas şərtlərindən biri onun mahiyyətinin düzgün dərk olunması ilə bağlıdır.

Multikulturalizm terminini geniş və dar mənalarda işlətmək olar. Sözü geniş mənada multikulturalizm termini çoxmədəniyyətlilik məfhumunun sinonimi kimi istifadə edilir. Bu mənada işlədilən multikulturalizm termini onun etimologiyasından irəli gəlir. Məlum olduğu kimi, multikulturalizm sözü tərcümədə "çoxmədəniyyətlilik" mənasını verir. Çoxmədəniyyətlilik dedikdə isə ilk növbədə, etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər, bu müxtəlifliklərin əsasını təşkil edən dəyərlər nəzərdə tutulur.

Müasir dövrdə dünya dövlətlərinin əksəriyyətində etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər mövcuddur. Bu müxtəlifliklər tarixi prosesin inkişafının nəticəsi kimi obyektiv xarakter daşıyır. Müxtəlifliklər xalqların etnik-mədəni dəyərlərini, mədəniyyətlərini xarakterizə etməklə, onların dünyagörüşü və fəaliyyətlərinin əsasını təşkil edir və həyatında müsbət rol oynayır. Biz müxtəlif etnik, irqi, dini və mədəni qrupların nümayəndələrinin birgə yaşadıqları cəmiyyəti multikultural adlandırırıq. Buna görə də sözün geniş mənada müasir dövrdə əksər dövlətlər multikulturaldır.

Sözün dar mənasında isə multikulturalizm məfhumu cəmiyyətdə mövcud olan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərə münasibətdə dövlətin apardığı konkret siyasəti əks etdirir.

Multikulturalizm konseptual olaraq son zamanlarda meydana çıxsada, bu anlayışın ifadə olunduğu fakt və mənalara çox daha qədim dövrlərə gedib çıxır. Yaxın Şərqdə tarixi səyahətə çıxdığımız zaman multikulturalizm və onunla bağlı çoxlu tapıntılara rast gəlmək mümkündür. Mütəxəssislərin əksəriyyətinin razılaşdığı mövzu odur ki, tarixi prosesdə bəzi imperiyalar liberal mühitdə fərqlilikləri vahid dam altında birləşdirərək multikultural xarakterə çevrilmişlər və bu fərqlilikləri yaşamaq baxımından multikulturalizm siyasətini çox uğurla tətbiq etmişlər. Bugünkü konseptuallaşdırma ilə yanaşsaq ədəbiyyatda bu siyasəti ilk dəfə uğurla həyata keçirmiş hesab edilən dövlət Əhəmənilər imperiyasıdır.

"Multikulturalizm" termini müasir dövrün leksikonuna II Dünya müharibəsindən sonra nüfuz etməyə başlamışdır. 1947-ci ildə Hindistan B.Britaniyadan asılılığını ləğv etdikdən sonra, 1950-ci il yanvar ayının 26-da qəbul edilmiş Hindistan konstitusiyasında Hindistan cəmiyyətinin fəvqəladə tərzdə polietnik olması və müstəqillik ərəfəsində hinduslarla müsəlmanlar arasında ölkənin parçalanması ilə nəticələnən etnik-siyasi hadisələrlə bağlı "multimədəni cəmiyyət" prinsipləri öz əksini tapmışdır. XX əsrin 60-cı illərinin sonlarından etibarən Kanadada multikulturalizm siyasətinin dövlət səviyyəsində həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bu termin siyasi sənədlərin, elmi ədəbiyyatların və KİV-lərin predmetinə çevrildi.

XX əsrin 60-70-ci illərində multikulturalizm Avropada və Şimali Amerikada çağdaş etnik-siyasi münasibətlərin bir tələbi kimi adi termin çərçivəsindən çıxaraq əsil fəlsəfi-siyasi konsepsiyaya çevrilməyə başladı. Sözügedən dövrdə multikulturalizm artıq cəmiyyətin təhlükəsiz gələcəyinə hesablanmış mədəni inqilab kimi təzahür edirdi.

Multikulturalizm ilk dəfə rəsmi şəkildə 1971-ci ildə parlament tipli monarxiya olan Kanadada, ölkə hökumətindən siyasi müstəqillik tələb edən Kvebek separatizminə cavab olaraq fransız mənşəli baş nazir Pyer Elliot Tryudonun hakimiyyəti dövründə (1968-1979 və 1980-1984) qəbul edilmişdir.

Çox vaxt çox fərqli mədəniyyətlərin üzvlərinin dinc yanaşı yaşaya biləcəyinə dair əsas fərziyyəyə əsaslanaraq, multikulturalizm cəmiyyətin mədəni müxtəlifliyi qorumaq, hörmət etmək və hətta təşviq etməklə zənginləşdiyi fikrini ifadə edir. Siyasi fəlsəfə sahəsində multikulturalizm cəmiyyətlərin müxtəlif mədəniyyətlərə ədalətli münasibətlə bağlı rəsmi siyasətləri formalaşdırmaq və həyata keçirmək üçün seçdiyi üsullara istinad edir.

Multikulturalizm dünyada və ya hər hansı dövrlərdə mədəni müxtəlifliklərin qorunub saxlanılmasına və inkişafına yönəlmiş nəzəriyyə siyasətidir. Onun ən mühüm özəllikləri assimilyasiyaya qarşı olmasıdır.

Multikulturalizm və tolerantlıq həm də cəhalətin, irqçiliyin, ksenofobiyanın süqutu, nəticə etibarilə cəmiyyətdə əmin-amanlıq, bəşəriyyətdə sülh deməkdir. Müxtəlif siyasi, iqtisadi və coğrafi şəraitlərdə yaşayan xalqların ədalətə çıxışı da çoxmədəniyyətliliyin təmin edilməsindən asılıdır. Çünki multikulturalizmin olması cəmiyyətdə bərabərliyin, demokratiyanın, sosial rifahın, başqa sözlə, ədalətin bərqərarı deməkdir.

Cəmiyyətdə çoxmədəniyyətliliyi, etnik-mədəni müxtəlifliyi xarakterizə edən multikulturalizm pozitiv hadisədir. O, cəmiyyətin inkişafında differensiasiya prosesini, müxtəlifliklərin artmasını xarakterizə edərək onun inkişafından xəbər verir. Bununla belə cəmiyyətdəki çoxmədəniyyətliliyi, etnik-mədəni müxtəlifliyi xarakterizə etməklə yanaşı, multikulturalizm eyni zamanda bu müxtəlifliklərin tənzimlənməsinə yönələn bir siyasətdir. Bir siyasət kimi multikulturalizmin etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinə yönələn digər siyasətlərdən əsas fərqi, əsas üstünlüyü, ondadır ki, o, müəyyən birləşmiş cəmiyyət daxilində etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin qorunmasına və hətta inkişafına yönəlmişdir.

Bu, bir faktıdır ki, dünyanın əksər dövlətləri multikulturaldır. Amma heç də bütün multikultural dövlətlərdə multikulturalizm dəyərləri hakim deyil. Mütəxəssislər deyirlər ki, cəmiyyətin multikulturallığı onun etnik, mədəni, dini fərqliliklərdən doğan necəliyini ifadə edir. Azərbaycan dövləti də multikultural olan dövlətlər siyahısında daxildir və ölkədə multikultural dəyərlər hakim mövqe tutur.

Azərbaycanda əsrlər boyu multikultural dəyərlər mövcud olub. Keçmiş zamanlardan bugünümüzdə kimi bütün xalqlara, millətlərə, dinindən, irqindən və s. asılı olmayaraq eyni münasibət bəslənib. Azərbaycan dövləti bu mövzuda düzgün və ardıcıl milli siyasət yeridib, milli azlıqların hüquqlarının təminatı sahəsində vacib nailiyyətlər əldə edib.

Multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasətinin əsas hissəsi olub və xalqın həyat tərzinə çevrilib. Keçmiş zamanlardan bugünə kimi burada müxtəlif xalqların (talışlar, avarlar, udinlər, ləzgilər) dinlərin nümayəndələri əsrlər boyu bu ölkədə dinc, mehriban, əmin-amanlıq şəraitində yaşayıb-yaratmışlar.

Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq, əsrlər boyu milli-mədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdığı, ayrı-ayrı millətlərin və konfessiyaların nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadığı diyar kimi tanınmışdır. Multikulturalizm və tolerantlıq tarixən azərbaycanlıların həyat təzi olmuş, bu gün isə milli kimliyindən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq Azərbaycan dövlətinin hər bir

vətəndaşının gündəlik həyat tərzinə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqının zəngin multikultural keçmişə təkcə xalqımızın bugünkü tolerant yaşam tərzini deyil, həm də yaratmış olduğu ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, siyasi-hüquqi qaynaqlarda, sənədlərdə yaşayır.

Azərbaycanda multikulturalizm, tolerantlıq və dini dözümlülüyün dövlət siyasəti səviyyəsində inkişaf etdirilməsinin əsaslarını ölkənin qədim dövlətçilik tarixi və bu ənənələrin inkişafı təşkil edir. Tarixi ənənələrə nəzər salsaq görürük ki, istər Səfəvilər dövləti, istər XIX-XX əsrlər maarifçilik dalğası, istərsə də Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan digər etnik xalqlar və dini qrupların nümayəndələrinin təmsilçiliyini özündə cəmləyən bu siyasi davranış XX əsrin sonlarında Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən dövlətçilik ideologiyası formasına çevrilmiş, tolerantlıq və multikulturalizm ənənələri bərpa edilmişdir. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının bəndlərində, qanunvericilik aktlarında, fərman və sərəncamlarda öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dövləti multikultural ənənələr əsasında inkişaf edən zəngin milli-mədəni dəyərlərə malik bir ölkədir. Multikulturalizm Azərbaycan xalqının həyat tərzini olaraq uzun illər ölkənin inkişafının stimullaşdırıcı siyasətidir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyin bərpasından sonra multikulturalizmin inkişafı üçün xüsusi dövlət dəstəyi gücləndirilib. Bu güclü dəstəyin yekun nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycanda müxtəlif xalqların nümayəndələri qarşılıqlı dostluq və əməkdaşlıq şəraitində yaşayır, ölkənin inkişafında rol alırlar. Azərbaycandakı fərqli etnik qrupların münaqişə olmadan, qarşılıqlı anlaşma və dostluq şəraitində yaşaya bilməsi faktı dövlət başçısının Azərbaycan multikultural cəmiyyətindəki integrasiya və idarəetmə siyasətinin uğurlu nəticəsidir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın multikulturalizm modelinin digər ölkələrlə müqayisədə müsbət mənada kəskin fərqlənməsinin əsas səbəbi ilk növbədə onun dövlət siyasəti olmaqla yanaşı, həm də xalqın həyat tərzinin bir parçası kimi mövcudluğudur. Siyasi əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının bəndlərində, qanunvericilik aktları ilə yanaşı fərman və sərəncamlarda da qeyd olunan bu siyasət eyni zamanda ölkənin sosial-iqtisadi, mədəni sahələrdə inkişafının da təməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Arzu Əliyeva *“Etno-mədəni, multikultural dəyərlər sistemi”*, Xalq qəzeti, 2020, 24 yanvar.-S.10
2. *Azərbaycan multikulturalizmi (Ali məktəblər üçün)*. Bakı, “Mütərcim” nəşriyyatı, 2017
3. By Robert Longley *“ What is multiculturalism? Definition, Theories and examples”* Updated on October15, 2020
4. *Multikulturalizm (ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal)*. Bakı, 2016, №2

5. *Multikulturalizm (ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal). Bakı, 2016, №3*
6. *Multikulturalizmə giriş (Dərs vəsaiti). Bakı, “Mütərcim” nəşriyyatı, 2018*
7. Multikulturalizm — Vikipediya (wikipedia.org)
8. Multikultural dəyərlər Azərbaycan milli mədəniyyətinin ayrılmaz keyfiyyətidir - Xəbərlər - XƏTƏİ RAYON İcra Hakimiyyəti (khatai-ih.gov.az)
9. Stanford Encyclopedia of Philosophy “Multiculturalism” First published Fri Sep 24, 2010; substantive revision Wed Sep 9, 2020
10. 1124675 (dergipark.org.tr)

G.T.Babayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zekeriyeyevagulay@gmail.com

DEVİANT DAVRANIŞI YARADAN SƏBƏBLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Bu məqalədə devinat davranışı yaradan səbəblərdən və onların aradan qaldırılması yollarından bəhs edilmişdir. Deviant davranış haqqında müasir biliklər bizə göstərir ki, insan fəaliyyəti və davranışı olduqca mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Alimlərin fikrincə, deviant davranışı aradan qaldırmaq üçün insanlarda özünüdərki gücləndirmək vacibdir. Buna görə də həm ailədə, həm məktəbdə, həm də başqa təlim - tərbiyə müəssisələrində yeniyetmələrdə özünüdərki və özünü tənzimləmə məsələlərinə diqqət yetirilməlidir. Bu fikir və alimlərin adları məqalədə qeyd edilmişdir.

ПРИЧИНЫ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ И СПОСОБЫ ИХ УСТРАНЕНИЯ

Резюме

В данной статье рассматриваются причины девиантного поведения и способы их устранения. Современные знания о девиантном поведении показывают нам, что человеческая деятельность и поведение очень сложны и многогранны. По мнению ученых, для устранения девиантного поведения важно укреплять в людях самость. Поэтому следует уделить внимание детскому самосознанию и саморегуляции в семье, в школе и других образовательных учреждениях. Эти идеи и имена ученых упоминаются в статье. В статье также указывается, что причины девиантного поведения зависят не только от личности, но и от факторов внешней среды.

CAUSES OF DEVIANT BEHAVIOR AND WAYS TO ELIMINATE THEM

Summary

This article discusses the causes of deviant behavior and ways to eliminate them. Modern knowledge of deviant behavior shows us that human activity and behavior are very complex and multifaceted. According to scientists, to eliminate deviant behavior, it is important to strengthen the self in people. Therefore, attention should be paid to children's self-awareness and self-regulation in the family, school, and other educational institutions. These ideas and the names of scientists are mentioned in the article. The article also points out that the causes of deviant behavior depend not only on the individual but also on environmental factors.

Açar sözlər: *deviant davranış, yeniyetmələrdə deviant davranış, səbəblər, deviant davranışın aradan qaldırılması yolları;*

Ключевые слова: *девиантное поведение, девиантное поведение у подростков, причины, пути устранения девиантного поведения;*

Keywords: *deviant behavior, deviant behavior in adolescents, causes, ways to eliminate deviant behavior.*

Bəşəriyyətin min illər boyu mühafizə etdiyi özünəməxsus mədəni, əxlaqi dəyərləri, adət - ənənələri vardır. Onların əsasında hamının qəbul etdiyi davranış qaydaları və normaları yaranır. Lakin illərlə formalaşan psixologiyaya, əxlaqa, mədəniyyətə, qanunlara, normalara riayət etməyən və onları pozan insanlar vardır. Sağlam psixika, mədəniyyət, əxlaq, hüquq normaları kimi təsnif etdiyimiz bu normaların pozulmasına əsaslanan davranışa deviant davranış deyilir.

Deviant davranış psixoloji pozuntu hesab edilir ki, onun da əsas əlamətləri hüquqazidd davranışlar, ictimai əlaqələrin məhdudlaşması, emosional pozuntular, aqressivlik, dözümsüzlük, siqaret çəkmək, spirtli içki qəbul etmək və s. kimi mənfi vərdişlərin olmasıdır.

Uşaqlarda deviant davranışın formaları ilk olaraq ailədə aşkar edilməli və aradan qaldırılmalıdır. Daha sonra məktəb həyatı başladıqda təlim posesində uşaqlar deviant davranışın yaranmasına səbəb olan təsirlərdən uzaqlaşdırılmalı, onlara müsbət keyfiyyətlər aşılanmalıdır. Bu iş müəllimlərin, valideynlərin, yaxın insanların vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Təlim - tərbiyə işinə laqeyd yanaşılmamalıdır. Çətin uşaqlar nadinc, itaətsiz, tənbel, hiyləgər, inadkar, kobud, intizamsız, yalançı və asosial olurlar. Bir məktəbli özünü pis apararsa və pedaqoji təsirlərə biganə yanaşarsa, onda deməli, onunla qarşı tərəflər arasında bəzi anlaşılmazlıqlar vardır.

Uşağın ilk tərbiyəsi, əlbəttə ki, ailədən başlayır. Ata və ananın səriştəli olması uşaqların sonrakı taleyinə xeyli təsir göstərir. Uşaqların ləyaqətli şəxs kimi tərbiyə almalarında, yetişmələrində, eləcə də, cəmiyyət həyatına əks olan hərəkətlərə aludə olmalarında, cinayət yoluna düşməsində də ata-anaların rolu çoxdur.

Ailədə valideynlər arasında ixtilafların olması, uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı ailə üzvləri arasında vahid bir tələbin mövcud olmaması, uşağın inkişafı üçün lazım olan şəraitin təşkil edilməməsi, valideynlərin əsas əxlaqi - etik qaydalara riayət etməmələri, xüsusilə də onların hərəkətlərindəki xoşagəlməyən hallar uşağa çox pis təsir göstərir və övladlarının düzgün tərbiyə almasına maneəçilik törədir. Ən çox fiziki və psixoloji cəhətdən sağlam olmayan uşaqlar deviant davranış göstərirlər.

Uğursuz ailələrdə uşaqların tərbiyəsi, təhsili, ilkin sosiallaşması lazımi səviyyədə olmur. Belə ailədəki valideynlər öz uşaqlarına psixoloji cəhətdən zədə vurur, onları deviant davranışlı fərdlərə çevirirlər.

Sosioloqlar, psixoloqlar deviant davranışın səbəblərinə və mənbələrinə fərqli münasibət bəsləyirlər. Bəziləri bunun səbəbini irsiyyətdə, digərləri isə mühitdə və cəmiyyətdə görürlər.

Deviant davranışı şərtləndirən amillər aşağıdakılardır:

1) Sosial amillər: Evdən və məktəbdənkənar yerlərdə xarici təsirlərin səbəb olduğu davranış pozğunluqları. Bura həmyaşıdları ilə keçirdiyi vaxt və ya cəmiyyətin təsiri ilə formalaşan davranışlar daxildir.

2) Pedaqoji-psixoloji amillər: Deviant davranışa səbəb olan amillərdən biri, ailələrdə, təhsil müəssisələrində uşaqların, yeniyetmələrin və gənclərin tərbiyəsidəki çatışmazlıqların nəticəsi olan təhsil boşluqlarıdır.

3) Fərdi-psixoloji amillər: Bunlara insanın sosial normalara mənfi münasibətini yaradan psixoloji xüsusiyyətləri daxildir. Bu kimi xüsusiyyətlərdən sərvət aludəçiliyini, qeyri-sosial davranışa təkan verən əsas təbii psixoloji göstəriciləri qeyd etmək mümkündür [3, s.4].

Deviant davranış yalnız insanın özünə deyil, ətrafındakı başqa insanlar üçün əsl zərərdir. Buna görə deviant davranışın ilk növbədə dağıdıcı, yaxud da özünü məhv edən bir davranış olduğu qeyd edilməlidir.

Deviant davranışın qarşısının almaq üsulları aşağıdakılardır:

- azyaşlıların və onların ailələrinin maddi təminatının təmin edilməsi;

- yeniyetmələrin istirahətinin təşkili. Uşaqlar və yeniyetmələrin istirahət fəaliyyətləri lazımi dərəcədə olmalıdır.

- gənclərin spirtli içkilərin qəbulu, siqaret çəkmə və narkotiklərə qarşı maarifləndirilməsinə kömək edəcək təhsil kursları və proqramları tətbiq etmək;

- sağlam həyat tərzinin təbliği, spirt, tütün məmulatları reklamlarının qadağan edilməsi.

Əhalinin bütün təbəqələri və cəmiyyətin bütün strukturları deviant davranışın qarşısının alınması istiqamətində birlikdə çalışmalıdır. Bundan əlavə, proses sistemli və kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir. Belə olmasa, davamlı müsbət nəticələr əldə etmək qeyri - mümkündür [5].

Deviant davranışlı insanlara təsir etməyin yollarını təyin etməzdən əvvəl deviant davranışlı bir insanın daxil olduğu qrupa nəzər yetirilməlidir. Qrup üzvlərinin fərdin asosial davranışlarına necə təsir etdiyi müəyyən edilməlidir.

Hazırkı dövrdə xüsusilə, yeniyetmələr arasında aqressivlik və deviant davranış formaları artmaqdadır. Bunun səbəbləri: uşaqların aldığı tərbiyə, ailə mühiti, ətraf mühit, dostların təsiri və sairədir.

Bildiyimiz kimi, yeniyetməlik yaş dövrü olduqca çətin bir dövrdür. Xüsusilə, bu yaş dövründəki uşaqlarda deviant davranışın qarşısı alınmalıdır, yoxsa gələcəkdə bunu fəsadları çox olar [1, s.295].

K.Rocers, A.Meniçetti və başqaları kimi humanist psixoloqlar hesab edirlər ki, yeniyetmələrdə deviant davranışı aradan qaldırmaq üçün onlar öz daxili dünyasını dərinlən dərk etməli, reallığın tələbləri ilə onu uyğunlaşdırmalıdır. Başqa sözlə, deviant davranışı aradan qaldırmaq üçün yeniyetmələrin özünüdərk və özünü tənzimləmə vacibdir. Lakin yeniyetmələrin deviant davranışlarının aradan qaldırılması və yaxud da qarşısının alınması üçün birinci növbədə, deviant davranışın təzahürlərini şərtləndirən amillər dəqiq müəyyən edilməlidir [4, s.132].

Yeniyetməlik dövrünün çətinliklərinin və bu yaş dövründə olan uşaqların arasında deviant davranışlarının, hətta qanun pozuntularının artmasının qarşısını almaq üçün insanların böyük əksəriyyəti xeyirxahlığa və ədalətə can atırlar. Bir sıra hallarda hansısa bir yeniyetmənin özünün də xeyirxahlıq yoluna keçməyə çalışması, ürəyində kök salmış pisliliyi rədd etməsi qanunsuz davranışlarla barışmamağına işarədir. Beləliklə, yeniyetmələrdə deviant davranışın aradan qaldırılması üçün onların iradi səyi də əsasdır. Şübhəsiz ki, burada hər bir yeniyetmənin əxlaqi, mənəvi dirçəlişi, daima yaxşılıq etmək arzusu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün də ona verilən tərbiyə əhəmiyyətlidir [2, s.98].

Daxili psixoloji faktorların təsir sistemi də insanların deviant davranışlarının tənzimlənməsi üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu faktorlar sisteminin iki aspekti xüsusi diqqətə layiqdir: birincisi, hər bir insanın fərdi psixoloji xüsusiyyətləri. Deviant davranışlı bir insanın hansı temperament tipinə, hansı xarakter əlamətlərinə, hansı bacarıqlara sahib olduğunu bilmək vacibdir.

Deviant davranışların səbəblərindən biri də fərdin sevdikləri və həmyaşıdları ilə münasibətlərin pozulması ilə bağlıdır. Əlbəttə ki, münasibətlərdəki bütün pozulmalar və xoşagəlməz hallar, insanda asosial davranışa səbəb olmur. Burada münasibətlərin xüsusiyyətləri ilə bərabər onların pozulması həddi də əsas rola sahibdir. Yəni, pozulmuş münasibətləri bərpa etmək bacarığı, həm də bu əlaqələrin həyatı əhəmiyyəti burada mühümdür. Sərt şərait insanlarda müxtəlif səviyyələrdə psixoloji vəziyyətlərə, yəni - affektiv vəziyyətlərə, frustrasiyaya, apatiyaya, qəzəbə, nifrətə və nəhayət ciddi nəticələrə səbəb olan asosial davranış vəziyyəti törədə bilər. Aydın ki, bu kimi halların inkişafında fərdi xüsusiyyətlərlə bərabər yaş da böyük rol oynayır. Bu səbəbdən yeniyetmələrdə yaşa bağlı deviant davranış daha çox özünü göstərir. Lakin bu yaşda asosial davranış qalıcı deyil. Bəzən müvəqqəti və keçicidir.

Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, uşaqlarda və yeniyetmələrdə deviant davranış müxtəlif və qeyri - adi davranış formalarında özünü göstərir.

Təəssüflər olsun ki, bir çox valideynlər belə bir hərəkətin səbəblərini öyrənmədən və ətraflı təhlil etmədən cəza tədbirlərinə əl atırlar. Nəvazişlə yanaşmaq, dərini bölüşmək əvəzinə onu cəzalandırmağı seçirlər. Bu da uşaqlarda deviant davranışın qarşısını almaq əvəzinə onu daha da şiddətləndirir, onlarda mənfi hislər baş qaldırır, küskünlük, inciklik, özünəqapalıq yaranır. Deməli, hələ kiçik yaşlarda uşaqlar valideynləri ilə səmimi, mehriban ünsiyyət qurmazlarsa, onların yetkinlik çağlarında deviant davranışların inkişafı üçün əlverişli mühit yaranar. Deviant davranışın qarşısını almaq üçün valideynlərin uşaqları ilə mehriban ünsiyyət qurmaları, bir-biri ilə düşüncələrini bölüşməlidirlər.

Deməli, deviant davranış erkən yaşlarda xırda məsələlərdən qaynaqlanır. Bunun qarşısını almaq və dərinləşməməsi üçün münasibətlər sistemində qayğıkeş, səmimi olmalı, uşaqları narahat edən düşüncələri bölüşmək lazımdır. Bu cəhət təkcə azyaşlı övladlarda, yaxud da yeniyetmələrdə deviant davranışların və arzuolunmaz hərəkətlərin qarşısını almaqla yanaşı, eyni zamanda da yaşlı adamlar üçün də olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki onlar övladları sarıdan arxayın olurlar.

Beləliklə, müasir dövrdə insanın daxili aləmini və özünü dərk etməsini öyrənmək çox aktualdır. Bu baxımdan, şəxsiyyətin formalaşmasının aktiv mərhələsindəki yeniyetmələrin deviant davranış meyllərini sosial-psixoloji baxımdan, eləcə də hüquqi psixologiya çərçivəsində öyrənmək çox vacibdir. Bu aktualıq insanın həyat mövqeyinin formalaşması ilə əlaqədar bir sıra praktiki məsələlərin həll olunmamış qalması ilə əlaqədardır. Bəşəriyyətin tarix boyu nə qədər ictimai təcrübə toplanmasından asılı olmayaraq, hər yeni nəsil, hər bir fərdin yaşadığı sosial-iqtisadi şərtlərə uyğun olaraq özünü dərk etməsi lazımdır.

Problemin aktuallığı: Deviant davranış insanı xəstəliyə, və ya ölümə aparmır. Lakin qanunauyğun olaraq, sosial dezadaptasiya vəziyyətini yaradır və gücləndirir. Buna görə də deviant davranışı yaradan səbəblərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması günümüzün aktual məsələlərindən biridir.

Problemin elmi yeniliyi: Deviant davranışın təzahürlərinin psixoloji və pedaqoji cəhətdən daha ətraflı şəkildə müəyyən edilməsi problemin elmi yeniliyi baxımından diqqəti cəlb edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Məqalədə irəli sürülən təkliflər və nəticələr bu sahədə tədqiqat aparənlər və həmçinin, müəllimlər, tərbiyəçilər, valideynlər üçün əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1. Həmzəyev M.Ə. *Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları*, Bakı, Adiloğlu, 2003, 282 s.
2. Башикатов И.П. *Психология групп несовершеннолетних правонарушителей*, М., Прометей, 1993, 251 с.
3. Устыдимся взрослые! *Исповедь наказанных детей специально для родителей* // *Семья*, 1988, № 3, 44 с.
4. Фромм Э. *Кризис психоанализа*. Перевод П.С. Гуревич. М., АСТ, Полиграфиздат, 2010, 256 с.
5. <https://az.everaoh.com/adolesanlarin-deviant-davranisinin-qarsisinin-alinmasi/>

A.R.Yunuszadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aygun.yunuszade@gmail.com

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM MOTİVLƏRİNDƏ AİLƏNİN ROLU

Xülasə

Məqalədə təhsil sahəsində aktual problemlərdən biri olan kiçik yaşlı məktəblilərdə təlim motivlərini meydana gətirməkdə ailənin rolundan və təlim prosesinə təsir edən keyfiyyət göstəricilərindən bəhs edilir. Bu məqalədə ailənin keyfiyyət göstəricisi, onun fəaliyyət istiqamətləri və xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Şagirdlərin tədris mərhələləri zamanı uğur və səriştələrini artırmaq üçün ailələrin onların motivasiyasına təsir edən əsas obyekt rolunda çıxış etməsindən bəhs edilir.

РОЛЬ СЕМЬИ В МОТИВАХ ОБУЧЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Резюме

В статье рассматривается роль семьи в формировании мотивов учения у учащейся молодежи, что является одной из наиболее актуальных проблем в сфере образования, и качественные показатели, влияющие на процесс обучения. В данной статье отражены качества семьи, ее деятельность и особенности. Говорят, что семьи играют ключевую роль во влиянии на мотивацию учащихся к повышению их успехов и навыков на этапах обучения.

The role of the family in the learning motives of young students

Summary

The article discusses the role of the family in the formation of learning motives in young students, which is one of the most pressing problems in the field of education, and the quality indicators that affect the learning process. This article reflects the quality of the family, its activities and characteristics. It is said that families play a key role in influencing the motivation of students to increase their success and skills during the learning stages.

Açar sözlər: *kiçik yaşlı məktəblilər, valideyn-şagird münasibətləri, təlim motivləri, təlim prosesində ailənin rolu, təlim müvəffəqiyyətləri, öyrənmə prosesi və s.*

Ключевые слова: *учащиеся младших классов, студенческо-родительские отношения, мотивы обучения, роль семьи в процессе обучения, успехи в учебе, учебный процесс и др.*

Key words: *young students, parent-student relations, learning motives, the role of the family in the learning process, learning successes, the learning process, etc.*

Şagirdlərin akademik nəticələri ilə əlaqəli amilləri araşdırarkən bir çox alim ailə mənşəyinin kritik rol oynadığını qəbul edir. Ailənin sosial-iqtisadi vəziyyəti kimi fəaliyyət göstərən ailə, uşaqların məktəb fəaliyyətindəki iştirakını, uşaqların təhsili üçün mövcud mənbələrin miqyasını, məktəb mühiti və uşaqların məktəb tələblərini yerinə yetirmək üçün aldığı dəstəyi təsir edir. Uşaqlara xarici dəstək verməklə yanaşı, ailə mənşəyi daxili mexanizmlər vasitəsi ilə uşaqların təhsil nəticələri ilə əlaqədardır. Konkret olaraq, tədqiqatlar göstərir ki, ailə mənşəyi uşaqların akademik öyrənmə motivasiyaları ilə əlaqəlidir. Tədqiqat göstərir ki, şagirdlərin öyrənmə motivasiyası sinif əsaslı fərqləri əks etdirir, belə ki, üstünlüklü ailələr yüksək səviyyədə sosial-emosional dəstək təmin etməklə yanaşı, evdə sinif əsaslı imkanlar və qaynaqlar təmin edərək uşaqlarına yüksək səviyyədə öyrənmə motivasiyası açma bilirlər. Məsələn, imtiyazlı mənşəli uşaqlar öyrənməyə dəyər verməyə təşviq olunur və bu səbəbdən də imkansız yaşadlarına nisbətən akademik mövzuları mənimsəmək üçün daha yüksək motivasiya inkişaf.

Əvvəlki ədəbiyyatlar, şagirdlərin nailiyyətlərlə əlaqəli inanclarının öyrənmə vəziyyətlərində davranış və söyləri yönləndirərək akademik mühitlərdə əhəmiyyətli bir rol oynadığını qətiyyətlə tövsiyə edirdilər. Bu qavrayışla əlaqəli inancları müəyyənləşdirmək üçün "qavranılan səriştəlilik" və "özünəməxsus qabiliyyət konsepsiyası" kimi bir neçə yol olmuşdur. İstifadə olunan fərqli təriflərə baxmayaraq, hamısı, ümumiyyətlə, şagirdlərin akademik situasiyalardakı qabiliyyət və səriştələrini öz dərk etmələrinə istinad edirlər. Çox sayda fərqli konstruksiya təyin olunsada, fərqli nəzəriyyələr bu inancların və gözləntilərin təhsil şəraitindəki rolu ilə əlaqədar əsas fikirləri bölüşürlər: bacarıqlı olduqlarına və bir tapşırığı yaxşı yerinə yetirəcəklərinə və edəcəklərinə inanan şagirdlər qabiliyyətlərinə inanmayan və müəyyən bir tapşırığın öhdəsindən gəlməyini gözləyən şagirdlərdən daha çox motivasiyalı olma ehtimalı daha yüksəkdir.

Bir çox tədqiqat ailə mənşəyinin şagirdlərin məktəbdə öyrənmə motivasiyaları ilə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqəli olduğunu irəli sürsə də, bəzi alimlər akademik öyrənmə motivasiyalarının fərdi əsasda olduğunu və sinif keçmişi ilə sıx əlaqəli olmadığını təklif edirlər. Bu tədqiqatlar göstərir ki, bəzi şagirdlər akademik yarışmada həvəslə iştirak edir, digərləri isə kurs işinə daha az maraq göstərir. Müqayisə edilə bilən ailə mənşəli şagirdlər arasında belə, bəziləri akademik mükəmməlliyə can atmağa həvəslidir, bəziləri qeyri-akademik fəaliyyətlərlə maraqlanır. Üstəlik, motivasiya səviyyəsi yüksək olan şagirdlər daha yüksək akademik performans əldə edib üstünlüklü həmyaşıdları ilə rəqabət edə bildikləri üçün öyrənmə motivasiyaları yuxarı hərəkətlik üçün bir yoldur.

Ailə mənşəyi və şagird motivasiyaları arasındakı mübahisəni nəzərə alsaq, ikisi arasında bir əlaqənin olub olmadığı tamamilə aydın deyil. Ailə

mənşəyi ilə şagird motivasiyası arasında bir əlaqə olsa da, ədəbiyyatda tutarsız olan tapıntılar, üstünlüklü mənşəli şagirdlərin, əlverişsiz mənşəli şagirdlərlə müqayisədə az və ya çox öyrənməyə həvəsli olub olmadığını aydın şəkildə göstərmir. Ailənin mənşəyinin şagirdlərin öyrənmə motivləri ilə əlaqəli olub olmadığını öyrənmək üçün əvvəlcə soruşuruq: Ailənin mənşəyi şagird öyrənmə motivasiyası ilə necə əlaqəlidir?

Valideynlərdən əlavə müəllimlər, xüsusən sinif qarşılıqlı təsirləri ilə şagirdlərin öyrənməsini formalaşdıran əsas yetkinlərdir. Yenə də sinifdə baş verən şagird-müəllim qarşılıqlı əlaqəsinin növünə görə, müəllimlərlə qarşılıqlı əlaqə şagirdi öyrənmə motivləri ilə müsbət və ya mənfi əlaqəli ola bilər. Bəzi tədqiqatlar müəllimlərlə müsbət əlaqələr quran şagirdlərin akademik mükəmməllik üçün güclü bir motivasiya olduğunu tapır. Müəllimlər, eyni zamanda, ictimaiyyət qarşısında şagirdə yönəldilən təriflər vasitəsi ilə sinifdə şagird öyrənməsini həvəsləndirməyə kömək edir, belə ki, hamı tərəfindən təriflənən şagird tez-tez kurs işlərinə çox maraq göstərir və daha yaxşı nəticə göstərir. Digər tərəfdən, araşdırmalar göstərir ki, müəllimlər tərəfindən ictimaiyyət arasında utandırılan şagird, öyrənmə motivasiyalarının aşağı düşdüklerini və sinifdə iştirak səviyyələrinin azaldığını bildirirlər. Ədəbiyyat bir yerə toplandıqda, şagird-müəllim qarşılıqlı əlaqələrinin şagird motivasiyası ilə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqəli olduğu, bu əlaqənin istiqaməti xüsusi qarşılıqlı üslubdan asılı olmasına baxmayaraq qəbul edilir.

Alimlər, ailənin və müəllimlərin hər ikisinin də şagird öyrənməsini formalaşdıran vacib amillər olduğu ilə razılaşırsalar da, şagirdlərin motivasiyasını formalaşdırmaqda ailə mənşəyinə görə müəllimlərin rolu mübahisələr altında qalır. Bəzi alimlər, müəllim-şagird münasibətlərinin təsiri ilə müqayisədə öyrənmə motivasiyasına daha böyük təsir göstərərək ailə mənşəyini vurğulayırlar. Digərləri müəllimlərin şagirdlərin öyrənmə prosesində müstəqil olaraq həlledici rol oynadığını iddia edirlər.

Yenə də müəllimlərin və ailənin şagird öyrənməsini formalaşdırmaqda müstəqil bir rol oynaması, birinin digərinin təsirinə vasitəçilik etməsini istisna etmir. Üçüncü bir perspektiv müəllim və ailə arasındakı qarşılıqlı əlaqənin şagird motivasiyasına digərinin təsir göstərdiyini iddia edir. Ailə mənşəyi şagirdlərin qarşılıqlı üslubunu və müəllimlərlə qarşılıqlı əlaqə tezliyini müəyyən edə bilər. Məsələn, valideynlər tez-tez uşaqlara müəllimlərlə necə danışmağı öyrədirlər və övladları üçün təhsil faydaları əldə etmək üçün müəllimlərlə sinif əsaslı qarşılıqlı əlaqə tərzlərini nümayiş etdirirlər. Bundan əlavə, müəllimlər əksər hallarda əlverişsiz mənşəli şagirdlərə qarşı daha az münasibət inkişaf etdirir, bu şagirdlərə qarşı gözləntiləri azdır və bu şagirdlərə daha asan tapşırıqlar verirlər. Əlavə olaraq, şagirdin təhsil nəticələrinin, ilk növbədə, ailə mənşəyi ilə təyin olunduğuna inanan müəllimlər, əlverişsiz mənşəli şagirdlərə vaxt və səy sərf etməkdə daha az motivasiya bildirirlər.

Şagirdlərin öyrənməsini həvəsləndirməkdə ailəyə qarşı müəllimlərin əhəmiyyəti akademik fənlərə görə də fərqli ola bilər. Bəzi akademik fənlər digərlərindən daha çox ailənin iqtisadi və mədəni kapitalından asılı ola bilər. İngilis dili mövzusu, imtiyazlı ailə mənşəli şagirdlərə təhsil faydaları qazandırdığından, Azərbaycan cəmiyyətində tez-tez sinif əsaslı mədəni repertuar növü sayılır. İngilis dilinə əlavə olaraq, Azərbaycan dilini də əhatə edən dil fənlərinin tez-tez ailə mənşəyi ilə əlaqəli olduğu, riyaziyyatın isə dil fənlərindən daha çox ailə mənşəyinə nisbətən daha az əlaqəli bir idrak ölçmə növü olduğu düşünülür. Bu tapıntılar fərqli mənşəli ailə şagirdlərin İngilis dili, Azərbaycan dili və riyaziyyat öyrənmək üçün fərqli motivasiyalı ola biləcəyinə işarə edir. Bu səbəbdən müəllimlərin şagirdlərin öyrənmə motivasiyasını necə asanlaşdırdığını və necə araşdırdığını öyrənmək üçün, müxtəlif akademik fənlər üzrə müəllimlərin fərqli ailə mənşəli şagirdlərin motivasiyasını necə formalaşdırdığını müqayisə etmək lazımdır.

Qısacası, şagird motivasiyası sinifdəki fərqlilikləri və əhəmiyyətli yetkin insanlarla gündəlik münasibətləri əks etdirir, ancaq ailə mənşəyi, müəllim-şagird qarşılıqlı əlaqəsi və şagirdlərin öyrənmə motivasiyası arasındakı əlaqə tamamilə aydın deyil. Bəzi tədqiqatlar ailə mənşəyinin həlledici olduğunu iddia edir, digərləri müəllimlərin ailə mənşəyinin şagirdlərin öyrənmə motivasiyasına təsirini göstərə biləcəyini sübut edir. Bundan əlavə, ailə mənşəyi, şagird ilə müəllim qarşılıqlı əlaqəsi və şagird motivasiyası arasındakı əlaqə, mövzularda çox fərqlidir.

Əgər uşağı hər hansı bir mövzuda həvəssiz görürüksə, aşağıdakı suallara cavab verməyimiz ona necə yaxınlaşmalı olduğumuz barədə yardımçı olacaqdır:

1. Övladımın bu mövzu ilə bağlı hədəfi var?
2. Övladım bizim gözləntilərimizi gerçəkləşdirə biləcəyinə inanır?
3. Övladımın bu mövzu ilə bağlı qorxuları və ya onu narahat edən şeylər var?
4. Gələcək planlarımız onun yaşına və ya bacarıqlarına uyğundur?
5. Bu mövzuda əvvəllər uğur qazanıb?
6. Bu mövzuda və ya digər mövzularda bizimlə işbirliyi edə biləcək?

Bəzən uşağın bir mövzuda inandırılması və gözləntiyə uyğun davranışı ortaya qoya bilməsi üçün bu mövzudakı inadlarının qırılması lazımdır. Belə hallarda ana-atalar övladları ilə işbirliyi edib bir müddət onlarla birlikdə hərəkət etməlidirlər. Bir davranışın mənimsənilməsi üçün uşağın ehtiyacına, quruluşuna uyğun hərəkət etmək lazımdır. Bu yanaşma valideyn tərəfindən mütləq şəkildə yaxşı düşünməli, müəyyən hədəfə uyğun strategiyalarla irəliləmək lazımdır. Uşaq hər daim işbirliyinə dəvət edilən tərəfdir. Dəvət yetişkin tərəfindən edilir, səbəblər birlikdə danışılmalı və uşağın qəbul edə

biləcəyi bir fəaliyyət planı qurulmalıdır. Bütün bu mərhələlər ərzində ailənin bütün üzvləri birlikdə hərəkət etməlidir.

İşbirliyi addımları qısa formada aşağıdakı kimi sıralana bilər:

Birinci addım: Məlumatlandırma

Uşağın davranışında normala uyğun dəyişmənin reallıqla ayaqlaşa bilməsi üçün öncə uşağın bu dəyişim haqqında məlumatlandırılması lazımdır. Bu məlumatlandırmanın məqsədi uşağın bu dəyişimi bir ehtiyac olaraq görə bilməsidir. Qaydaların niyə qoyulduğunu və gözləntilərimizin önəmi izah edilməlidir. Uşaqlar niyə bəzi işləri etmək məcburiyyətində olduqlarını başa düşsələr və bilsələr, ailəsinə kömək etməyi, dəyişiklikləri qəbul etməyi və müstəqil hərəkət etməyi mənimsərlər.

İkinci addım: Razılaşma

Məlumatlandırmanın ardınca uşaqla birlikdə bu gözləntilərin necə reallaşdırıla biləcəkləri mövzusunun danışılması lazımdır. Uşaqla gözləntilər izah edilərsə belə bu mövzuda necə davranacağı ilə bağlı birlikdə qərar vermək, işbirliyinin qurulması üçün şərtidir. Əks təqdirdə, uşaq seçim şansı verilmədikdə inadlı hərəkət etməyə davam edəcəkdir. Buna görə də, “Sən bu mövzuda nə düşünürsən?”, “Bu məsələni həll etmək üçün nə edə bilərik?”, “Bu mövzuda bizdən nə gözləyirsən, sən üçün nə edə biləcəyimiz bir şey var?” kimi suallar yönləndirilməlidir. Beləliklə uşaq bu dövrdə tək olmadığını, birlikdə hərəkət edilə biləcəyini hiss edər və davranışını dəyişdirmə mövzusunda inadlaşmaz.

Üçüncü addım: Müşahidə

Bu mərhələ uşağın ondan gözlənilənlərə uyğun davranışı ortaya qoyması üçün ona verdiyimiz vaxtı əhatə edir. Birinci addımda məlumatlandırmanın ardınca edilən razılaşma çərçivəsində bir müddət bu hərəkətin ortaya çıxıb çıxmamasını yoxlamaq lazımdır. Ana-ataların ən çox çətinlik çəkdiyi nöqtə müşahidə mərhələsi olduğu üçün necə hərəkət etməli olduqları mövzusunda diqqətli olmalıdırlar. Bu dövrdə yol verilə biləcək səhvlər ilk iki addımda uğurla keçən müddətlərin nəticəsini ala bilməməyimizə səbəb olur.

Dördüncü addım: Geri Bildirim

İlk üç addım həyata keçdikdən sonra uşağın bu müddət ərzindəki performans haqqında məlumatlandırılması lazımdır. Arzulanan hərəkətin sayında artım varsa, uşaq münasib gücləndiricilərlə motivasiya edilməli, gözlənilən davranışın meydana çıxmasında sıxıntılar varsa, bu sıxıntılar və yarana biləcək səbəbləri uşaqla paylaşılmalıdır. Birlikdə qəbul edilən qərarlardan sonra müddətin necə getdiyini bildirmənin ən uyğun yolu doğru olan hissələrlə başlamaqdır. “Əlindən gələni etdiyini gördüm, bu çox xoşuma gəldi”. Daha sonrasında inkişaf etdirilməsi lazım olan hissələr ifadə edilməlidir: “.... hissəsində çətinlik çəkdiyini gördüm”. Ardıya da çətinliyi olan qisimlərlə bağlı nələrin edilə biləcəyi müzakirə edilməlidir.

E.İ.Əzizov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
lnuraziz.99@gmail.com

Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsində Azərbaycan dili dərslərinin rolu

Xülasə

Şagirdlərin nitqinə onu əhatə edən hər cür mühit-ailə, küçə, məktəb, məktəbdənkənar müəssisələr və s. təsir göstərir. Bunların arasında məktəbin xüsusi rolu var. Məktəb təlimi şagirdlərin nitq inkişafının imkanlarını və mənbələrini artırmaqda xüsusi rola malikdir. Məktəbdə şagirdin nitqinin inkişafı ayrı-ayrı fənlərin, xüsusilə, Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisi yolu ilə təmin olunur. Orta məktəbdə şagirdlər həm şifahi və yazılı nitqin bir sıra sirlərini öyrənirlər. Bununla yanaşı məktəblilərin nitqinin zənginləşdirilməsi və düzgün formalaşması üzrə məqsədyönlü işlər aparılmalıdır.

Роль уроков Азербайджанского языка в развитии устной речи учащихся

Summary

Pupils' speech includes all kinds of environments - family, street, school, out-of-school institutions, etc. affects. Among them, the school has a special role. Schooling has a special role to play in increasing students' opportunities and resources for speech development. The development of students' speech at school is ensured through the teaching of certain subjects, especially the Azerbaijani language and literature. In high school, students learn a number of secrets of both oral and written speech. At the same time, purposeful work should be done to enrich and properly form students' speech.

The role of Azerbaijani language lessons in the development of students' oral speech

Резюме

Речь школьников включает всевозможную среду - семью, улицу, школу, внешкольные учреждения и др. влияет. Среди них школа занимает особое место. Школьному обучению отводится особая роль в расширении возможностей и ресурсов учащихся для развития речи. Развитие речи учащихся в школе обеспечивается за счет преподавания отдельных предметов, особенно азербайджанского языка и литературы. В старших классах учащиеся узнают ряд секретов как устной, так и письменной речи. При этом следует вести

целенаправленную работу по обогащению и правильному формированию речи учащихся.

Açar sözlər: *şagird, nitq, dərs, fənn, məktəb şifahi nitq*

Key words: *student, speech, lesson, subject, school, oral speech*

Ключевые слова: *студент, речь, урок, предмет, школа, устная речь*

Şagirdlərin nitqinə onu əhatə edən hər cür mühit - ailə, küçə, məktəb, məktəbdənkənar müəssisələr və s. təsir göstərir. Bunların arasında təbii ki, məktəbin xüsusi rolu var. Məktəbdə şagirdin nitqinin inkişafı ayrı-ayrı fənlərin, xüsusilə, Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisi yolu ilə təmin olunur. Hər bir insanın davranışının formulları mədəniyyət əsasında müəyyənləşir. Mədəniyyət bilavasitə insanlara məxsusdur və insan həyatının bütün sahələrinə aid davranışlar bu anlayış adı altında ümumiləşdirilir. Mədəniyyətin müxtəlif tipləri mövcuddur: davranış mədəniyyəti, toy mədəniyyəti, yas mədəniyyəti, hərbi mədəniyyəti və s. Nitq mədəniyyəti də bunlardan ən mühümü, ən mürəkkəbi və ən vacibidir. İnsan sosial varlıqdır və cəmiyyətin ünsürü kimi davamlı olaraq ətrafla münasibətdə olur. İctimai münasibətlər zəminində nitq mədəniyyəti özünün ən mükəmməl səviyyəsinə çatmış olur. Orta məktəbin əsas vəzifələrindən biri məktəblilərin həm şifahi, həm də yazılı nitqini inkişaf etdirməkdir. Bu vəzifə bütün təlim və tərbiyə prosesində həyata keçirilir. Məktəb təlimi şagirdlərin nitq inkişafının imkanlarını və mənbələrini artırmaqda xüsusi rola malikdir. Şagirdlər təbiət və insanların əməyi üzərində müşahidələr aparmaqla, yoldaşları və ətrafdakıqlarla ünsiyyət saxlamaqla, çox kitab oxumaq və müxtəlif çıxışlar etməklə daim nitqlərini inkişaf etdirirlər. Burada çalışmaq lazımdır ki, onlar müşahidə etdikləri varlıq barəsində öz fikirlərini daha dəqiq və düzgün əks etdirməyi bacarsın, onların nitq vasitəsilə işlətdikləri sözlər ifadə etdikləri anlayışlara, fikirlərə uyğun gəlsin. Yazılı və şifahi nitq anlayışlarını şərh etməzdən öncə nitq və nitq mədəniyyəti anlayışlarına diqqət yetirmək lazımdır. Məlumdur ki, dil danışmaq prosesində nitqə çevrilir ki, bunun da əsasını üç mühüm anlayış təşkil edir:

- ✓ ictimai mühit;
- ✓ psixoloji akt;
- ✓ fizioloji imkan.

İctimai mühit nitq fəaliyyətinin yerinə yetirildiyi “sahə”dir. İnsan özünü ictimai mühitdə realizə etmək, ünsiyyətə girmək, müxtəlif tipli informasiyaları ötürmək və qəbul etmək, eyni zamanda özünün daxili emosionallığını ifadə etmək üçün nitq prosesinə qoşulur. Təbii ki, nitq prosesi də tarixi-ictimai əsaslı olduğu üçün zaman-zaman dəyişmə, inkişaf etmə, cəllalanma qabiliyyətlərinə malikdir. Dil etnokulturoloji mahiyyətə malikdir. Yəni, tarixilik kateqoriyasından diqqət etsək, XIII əsrdə yazıya alınmış abidənin dili də Azərbaycan dilidir, lakin nitq müasir, sinxron planda ortaya çıxdığı üçün canlıdır, çevikdir və zamanın aktiv leksikonu əsasında formalaşır.

Bununla əlaqədardır ki, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və M.Füzulinin nitqi həm üslub, həm leksik baza, həm də ifadə imkanları baxımından bugünkü nitqdən xeyli fərqlənir.

Nitq və təfəkkür arasında müxtəlif proseslər baş verir. Bu proseslər psixoloji aktı təşkil edir. Yəni təfəkkürün gerçəkliyə münasibətinin nitqdə ifadəsi normal bioloji imkanlar daxilində baş verir. Bu problemlə dilçiliyin yeni sahələrindən biri olan neyrolinqvistikə məşğul olur. Nitq təkcə fikir və düşüncələrin ifadə vasitəsi yox, eyni zamanda onların yaranma silahıdır. Buna görə də müəllim şagird nitqinin inkişafı ilə birlikdə onların təfəkkürünün də inkişafına çalışmalıdır. K.D.Uşinskinin dediyi kimi, uşaqların dil sahəsindəki qabiliyyətini inkişaf etdirməkdən ötrü öncə onlarda düşünmək bacarığı inkişaf etdirilməlidir: “Fikirdən ayrılıqda dili inkişaf etdirmək mümkün deyil, ona üstünlük verərək, fikirdən əvvəl inkişaf etdirmək isə, şübhəsiz, zərərliyə” [5, s.416]. Dilin nitqə çevrilməsi üçün digər mühüm şərtlərdən biri fizioloji imkanlarla bağlıdır. Ümumiyyətlə, nitqin funksionallaşması üçün eşitmə, danışmaq və s. orqanların da normal qaydada olması vacibdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz üç şərt daxilində nitqin funksionallaşması mümkündür. Bunlardan birinin pozulması bütövlükdə nitqin axsamasına gətirə bilər. Nitqin təzahürü məsələsinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, nitq iki formada ifadə olunur. Bunlardan birincisi şifahi nitqdır ki, onun da özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Digəri isə yazılı nitqdır. Nitq mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi olan yazılı və şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi vacib məsələlərdəndir. Məktəbdə elə bir fənn, elə bir tədbir yoxdur ki, orada nitqə diqqət yetirilməsin. Lakin şagirdlərin nitqinin inkişafı yalnız məktəblə məhdudlaşmır, bu həm də ailə, məhəllə və küçədəki nitq mühiti ilə əlaqədardır. Valideynlərin və məktəbdənkənar müəssisələrdə çalışanların da əsas vəzifələrindən biri yeni nəslin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına nəzarət etmək, ona kömək göstərməkdir. Orta məktəbdə uşaqlar qrammatik normalar ilə tanış olduqca həm də şifahi və yazılı nitqin bir sıra sirlərini öyrənirlər. Bütün bunlarla eyni zamanda uşaqların nitqinin zənginləşdirilməsi və düzgün qurulması üzrə məqsədyönlü işlər aparılmalıdır. Şagirdlərin nitqi praktik şəkildə mənimsəmələri üzrə iş bütün fənlərin tədrisində, həmçinin, evdə, tənəffüslərdə, sinifdən xaric məşğələlərdə, ictimai-faydalı işlərdə, əmək prosesində və s. getməlidir. Bu prosesdə uşağı başlı-başına buraxmaq, ünsiyyət zamanı nitqin öz-özünə inkişaf edəcəyinə ümid bəsləmək böyük yanlışlıq olardı. Hər bir müəllim uşaqlara düzgün danışığı öyrətmə prosesində onların sözləri necə tələffüz etməsinə, fikri düzgün və dəqiq ifadə etmək üçün söz və ifadələri necə seçməsinə, vurğunu necə işlətməsinə, intonasiyaya, sürətə və s. fikir verməli, sezdirdiyi nöqsanları ehtiyatla düzəltməlidir.

Orta məktəblərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində buna böyük əhəmiyyət verilir. Yazılı və ya şifahi nitq mədəniyyəti prinsiplərindən

birinin pozulması savadsızlıq əlaməti kimi qiymətləndirilir. Bu mənada düzgün yazmaq və ya düzgün tələffüz etmək birbaşa olaraq şagirdin dünyagörüşünü, bilik və bacarıq səviyyəsini də ifadə etmiş olur.

Azərbaycan dili dərslərindən nümunələr əsasında şagirdlərin şifahi nitqini inkişaf etdirməyin yollarından bəhs edək. Bildiyimiz kimi Azərbaycan dili dərsləkləri yeni qaydalara uyğun şəkildə hazırlanır. Ənənəvi olaraq qaydalar və onlara uyğun çalışmalar verilmir. Yeni qəbul olunmuş kurikulum prinsipləri əsasında çap olunan dərsləklərdə əvvəlcə mətnlər verilir. Şagirdlər ilkin olaraq mətnlər ilə tanış olur. Onu da qeyd edək ki, mətnlər şagirdlərin yaş səviyyələrinə uyğun şəkildə seçilir. İbrətəməz, əxlaqi keyfiyyətləri aşılayır. Mətnlərin oxusu müəllimin köməyi ilə təşkil olunur. Burada müəllim fərdi şəkildə müxtəlif şagirdlərə də oxuda bilər və ya qruplar şəklində də mətnin oxusu təşkil oluna bilər. Qruplar ya mətni bütöv şəkildə oxuyur, ya da hər qrupa mətnin müxtəlif hissələri verilir. Burada onu qeyd etmək istəyirik ki, mətnin oxusunda önəmli məqam odur ki, müəllim müxtəlif məqamlarda oxuda fasilə edib şagirdlərin fikrini soruşa bilər. Hesab edirik ki, bu şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarının inkişafında müstəsna rol oynayır.

5-ci sinif Azərbaycan dili dərslərində “İradənin gücü” mətnində Nahid adlı şagirdin dədəliyindən bəhs olunur, hətta bir gün sinif yoldaşı Salehin qolunu incidib. Sinif rəhbəri onunla söhbət edir və etdiyi hərəkətin doğru olmadığını bildirir. Və ondan gecə ayı, ulduzları seyr etməsini, səhər günəşin doğmasını seyr etməsini istəyir. Mətnin bu hissəsində şagirdlərə belə sual ünvanlanır: “Sizcə, müəllim nə üçün bunları Nahidə ünvanlayır?” Bu sual ətrafında fikir mübadiləsi aparıla bilər və göründüyü kimi bu şifahi nitqin inkişafına xidmət edir. Mətn bitdikdən sonra müxtəlif məzmunlu tapşırıqlar təqdim olunur. Onlardan biri söz ehtiyatı ilə bağlıdır. Mətnə altından xətt çəkilən sözləri yaxınmənalı sözlərlə əvəz olunması istənilir. Bu şagirdi lüğətlərlə işləməyə sövq edir. Məlumdur ki, söz ehtiyatı, lüğət fondu zəngin olan insanlar daha səlis, daha təsirli nitq ilə çıxış edirlər. Bu bizə imkan verir ki, şifahi nitqimizdə yersiz təkrarlardan uzaq duraq. Başqa çalışmada şagirdlərə mətndən sırf incə və ya qalın saitlərin olduğu sözləri seçib ayrı-ayrı sütunlarda yazmaq tapşırılır. İlk baxışdan yazı bacarıqları ilə bağlı görünən bu tapşırıq da, əslində, şifahi nitq ilə bağlıdır. Çünki hərfləri yazıda qeyd ediriksə, səsləri tələffüzdə səsləndiririk. Ona görə də şagird sözləri düzgün tələffüz edərək bu sözləri müəyyən edə bilər. Sözləri yazıya uyğun seçərsə, səhvə yol verə bilər. Ona görə ki, sözlər tələffüz zamanı yazıldığından fərqli şəkildə səslənir. Bəzən səstərtimi, bəzən səsdüşümü baş verir. Samitlərlə bağlı tapşırıqlarda isə daha da diqqətli olmaq lazımdır. Onların tələffüzü zamanı səs dəyişməsi də baş verə bilər. Bütün bu tapşırıqlar, hesab edirik ki, məhz şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafına xidmət edir.

“Qanadlı misralar” adlı mətndə nitqin qənaətlə, gözəl ifadə edilməsindən bəhs olunur. Daha sonra Nizami Gəncəvidən bir beyt nümunə verilir:

Sözündə çoxluğa qoyma yer olsun,
Birin yüz olmasın, yüzün bir olsun.

Beytin ardından şagirdlərə müzakirə sualı təqdim olunur. Şeir parçasının ikinci misrasının izah olunması və “bir” və “yüz” sözlərinin nəyə aid olması barədə suallar ünvanlanır. Həm müzakirənin özü, həm də mövzusu şifahi nitqin ifadəliliyinə, onun gözəlliyinə işarə edir. Daha sonra mətndə deyilir ki, bəzən insanlar fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu zaman onların köməyinə dahiylərin, mütəfəkkilərin dediyi ifadələr çatır. Burada onu qeyd etmək istəyirik ki, şagirdlər nə qədər bədii ədəbiyyat mütaliə etsələr, o qədər zəngin təfəkkürə sahib olurlar. Eyni zamanda onların söz ehtiyatı zənginləşər. Zəngin söz bazası olan kəslər də şifahi nitqində aydın, ifadəli, anlaşıqlı olurlar. Mətndə Bəxtiyar Vahabzadənin şeirindən bir bənd təqdim olunur:

Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək!

Həyatın mənası yalnız ondadır.

Şam əgər yansarsa, yaşamır demək,

Onun da həyatı yanmağındadır.

Şeirin ardından şagirdlərə daha bir sual ünvanlanır. “Yanmaq” sözünün mənası və hansı misrada “alovlanmaq” mənasında işlənmədiyi soruşulur. Bu müzakirə də şifahi şəkildə həyata keçirilir. Şagirdlər əgər bilmərsə, lüğətə müraciət edə bilər.

Mətndə atalar sözlərindən də bəhs olunur. Qədim zamanlardan şifahi şəkildə dildən dilə keçərək bu günümə gəlib çatan xalq ifadələri yığcam olsa da, nitqimizi daha təsirli edə bilər. “El bir olsa, dağ oynadar yerindən” atalar sözünü xalqın birliyindən danışarkən istifadə etmək olar.

Məmməd Arazın aşağıdakı misraları təqdim olunur və ikinci misrada “mamır” sözünün mənası barədə sual verilir:

Vətən mən oğul desə, nə dərdim,

Mamır olub qayasında bitərdim.

20 Yanvar şəhidimiz Ülvi Bünyadzadənin aşağıdakı misrasına diqqət edək: Həyat üçün doğulmuşuq, Vətən üçün ölməliyik.

Müəllimin iştirakı ilə şagirdlər ilə təqdim olunan misraların mahiyyəti açıqlanır, bunları öyrənmək, bu fikirləri təbliğ etmək tövsiyyə olunur. Şagirdlər bunu bilməlidir ki, bütün bu məqamlar onların şifahi nitqinin inkişafında öz əvəzsiz rolunu oynayır.

Mətn bitəndən sonra təqdim olunan tapşırıqların əvvəlincisi mətndə təqdim olunan sözlərin mənası ilə bağlıdır. Bu birbaşa söz ehtiyatının zənginləşməsində xidmət edir. Ülvi Bünyadzadə haqqında araşdırma edib məruzə ilə çıxış etmək isə növbəti tapşırıqdır. Bu şagirdlərdə araşdırma

qabiliyyətini inkişaf etdirir. Eyni zamanda öz araşdırmasını auditoriya qarşısında təqdim edən şagirdin təqdimat bacarıqları da inkişaf edir. Təqdimat edən şagirdin əvvəlcədən nitqinə hazırlaşır, mətnini hazırlayır. Çıxış zamanı jest və mimikalardan istifadə edir, səs tonunu idarə edir, dinləyənlər ilə göz təması qurur. Bu tapşırıq ümumilikdə şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarının inkişafına birbaşa xidmət edir.

Müasir fənn kurikulumlarında fənlərarası iş, qruplarla iş, interaktiv metodlar nitqin çevik və işgüzar mühitə adaptasiya olunması məsələləri daha dərindən nəzərə alınaraq əks olunmuşdur. Bu mənada şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi prinsiplərindən danışarkən, ilk növbədə bir məsələni vurğulamaq lazımdır ki, bu problem bir neçə səviyyədə özünü büruzə verir. Şəxsin öz fikir və düşüncələrini, hiss və duyğularını sözlə ifadə etməsi – müəyyən mövzu ətrafında diskussiya etmək, debatlarla fikri əsaslandırmaq, müstəqil mövzularda rabitəli məruzələr etmək və s.

Bütün bu deyilən prinsiplərin tətbiqindən sonra şagird işin nəticəsi olaraq aşağıdakıları bacarmalıdır:

- ✓ mətni rəvan və səlis şəkildə oxumaq, obrazların xarakterləri ilə mətni səsləndirmək;
- ✓ görünən və ya hər hansı ixtiyari obyektədən alınan təəssüratların rabitəli şəkildə təsvir olunması (bu, bir tərəfdən şagirdin nitq imkanlarına əsaslanırsa, digər tərəfdən şagirdin dünyagörüşünün genişliyinə dəlalət edir);
- ✓ hiss, duyğu və emosiyaların ifadəsi üçün uyğun ifadələrin seçilməsi, daxili aləmin söz vasitəsilə əks olunması;
- ✓ şifahi nitq üslublarının müvafiq növünə uyğun dil vahidlərinin seçilərək istifadə olunması qabiliyyətinə yiyələnmək;
- ✓ müxtəlif tədbirlərdə, debat və diskussiyalarda qoyulan problem ətrafında müstəqil fikir yürütmək bacarığının əldə olunması.
- ✓

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev A. *Üslubiyyat məşğələlərinin metodikası*. Bakı: Azərnəşr, 1961, 143s.
2. Axundov A. *Dil və üslub məsələləri*. Bakı: Gənclik, 1970, 103 s.
3. Cəfərova N. *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. Bakı: ADPU-nəş. 2016, 403 s.
4. *Azərbaycan dili: Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslik*. Bakı: "Şərq-Qərb", 2020, 200 s.
5. Kərimov Y.Ş. *Ana dilinin tədrisi metodikası*. Bakı: Nasir, 2003, 520 s.

F.N.Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fqanbarli@gmail.com

MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ USTALIĞI TƏHSİL PROSESİNDƏ MÜHÜM AMİL KİMİ

Xülasə

Məqalədə müəllimin pedaqoji ustalığının təhsil prosesində tutduğu mühüm mövqedən bəhs olunur.

Şagirdlərin öyrənmələrini asanlaşdırmaq və onların yaradıcılığını həvəsləndirmək baxımından müəllimin yaxşı öyrənən olması həmişə vacib olub. Daim öyrənən müəllim öz tədris təcrübələrini gücləndirməli, yenilikləri yaxından izləməli və öyrəndiklərini şagirdləri ilə səmərəli şəkildə paylaşmalıdır. Müəllimdən öyrənmədə texnologiyadan səmərəli istifadə etmək üçün nümunə olması və şagirdlərinə rəhbərlik etməsi gözlənilir.

Müəllimlər yaxşı nəzəri biliyə malik olmaqla yanaşı, necə öyrətmək barədə lazımi tədris metodlarına malik olmalıdırlar. Müəllim sosial mühitlə münasibətdə olmalı, şagirdlərə lazımi təlimatlar verməlidir. Çünki unutmaq olmaz ki, müəllimlər həm müəllim, həm də ana, ata yerində olan şagirdlərin dostlarıdır. Ona görə də müəllimlər şagirdlərin ailələri ilə daim həmrəy olmalı, onların tədrisindəki neqativləri minimuma endirməlidirlər.

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО УЧИТЕЛЯ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Резюме

В статье рассматривается важное место педагогического мастерства учителя в образовательном процессе.

Для учителя всегда было важно быть хорошим учеником с точки зрения облегчения обучения студентов и поощрения их творчества. Ожидается, что постоянно обучающийся учитель будет укреплять свою практику преподавания, внимательно следить за инновациями и эффективно делиться тем, чему они научились, со своими учениками. Для учителя важно иметь навыки проектирования и разрабатывать среду обучения и оценочные мероприятия, подходящие для цифровой эпохи. Ожидается, что учитель будет образцом для подражания в эффективном использовании технологий в обучении и будет руководить своими учениками.

Учителя должны владеть необходимыми методами преподавания, а также иметь хорошее знание содержания. Учитель должен быть в хороших отношениях с социальной средой и давать студентам необходимые рекомендации. Потому что не следует забывать, что учителя – это друзья

учеников, которые одновременно являются и учителями, и матерями, и отцами. Поэтому преподаватели должны быть в постоянной солидарности с семьями учащихся и минимизировать негатив в своем обучении.

TEACHER'S PEDAGOGICAL SKILLS AS AN IMPORTANT FACTOR IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Summary

The article discusses the important position of the teacher's pedagogical skills in the educational process.

It has always been important for the teacher to be a good learner in terms of facilitating students' learning and encouraging their creativity. The constantly learning teacher is expected to strengthen their teaching practices, closely monitor innovations and effectively share what they have learned with their students. It is important for the teacher to have design skills and to design learning environments and assessment activities suitable for the digital age. The teacher is expected to be a role model for the effective use of technology in learning and to lead his students.

Teachers should be proficient in the necessary teaching methods and also have a good knowledge of the content. The teacher should be on good terms with the social environment and give students the necessary guidance. Because we should not forget that teachers are friends of students who are teachers, mothers and fathers at the same time. Therefore, teachers must be in constant solidarity with the families of students and minimize negativity in their teaching.

Açar sözlər: *pedaqoji ustalıq, təlim, müəllim, şagird, bacarıq*

Ключевые слова: *педагогическое мастерство, обучение, учитель, ученик, умение*

Keywords: *pedagogical skills, training, teacher, student, skill*

Cəmiyyətin sosial həyatının bütün sahələrində baş verən köklü dəyişikliklər təhsilin müasirləşdirilməsi zərurətinə səbəb olmuşdur. Onun ən vacib vəzifəsi milliliyin qorunması və şəxsin, dövlətin ehtiyaclarına uyğunluğu nəzərə almaqla bütün səviyyələrdə təhsilin keyfiyyətinə nail olmaqdır. Bu vəzifəni həyata keçirməyin ən səmərəli yollarından biri pedaqoji yeniliklər və müəllimin pedaqoji ustalığıdır. XXI əsr pedaqoji təhsil qarşısında xüsusi vəzifələr qoyur. XXI əsr müəllim modeli, ilk növbədə, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin üstünlük təşkil etdiyi peşəkar, səriştəli, yaradıcı şəkildə inkişaf edən müəllim şəxsiyyəti nəzərdə tutulur.

Müasir müəllimin peşə hazırlığına fundamental ümumi təhsil, psixoloji, pedaqoji və peşə bilikləri, müasir pedaqoji texnologiyaların öyrənilməsi, innovasiyaya və yaradıcılığa münasibətin formalaşdırılması daxildir. Bu baxımdan müəllimin peşəkar inkişafının ən mühüm cəhəti pedaqoji ustalıqın dərk edilməsidir. Pedaqoji ustalıq müasir tədqiqatçıların fikrincə, “müəllimin

bilik, bacarıq, qabiliyyət və şəxsi və peşəkar keyfiyyətlərinin sintezidir və müəllimin və tərbiyəçinin peşəkar səriştəsindən xəbər verir”. [1, s.64]

İstənilən fəaliyyətdə ustalıq keyfiyyət göstəricisidir. S.İ.Ojeqovun lüğətində “ustalıq” istənilən sahədə yüksək peşəkarlıq kimi başa düşülür və ustad öz sahəsində yüksək sənət əldə etmiş mütəxəssisdir.

Pedaqoji ustalıq müəllimin peşə fəaliyyətində ifadə olunur. Peşə ustalığı fərdin peşəkar fəaliyyətində təzahür edir və fərddən ayrı mövcud deyildir. Buna görə də pedaqoji ustalığın mahiyyətini dərk etmək üçün fərdi-fəal yanaşma məqsədəuyğun hesab edilə bilər. “Ustalığın mühüm göstəricilərindən biri şagirdləri fəallaşdırmaq, onların qabiliyyətini inkişaf etdirmək bacarığıdır. Təcrübəli müəllimlərin müvəffəqiyyətinin sirri şagirdlərin fəaliyyətini idarə etmək bacarığındadır”. [2, s.71]

Cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən tərbiyənin pedaqoji məqsədləri müəllimə olan tələbləri müəyyən edir və deməli, pedaqoji kadrların hazırlanmasının müxtəlif mərhələlərində ən əhəmiyyətli şəkildə əks olunur. Pedaqoji məqsədlərə kamil insan haqqında iqtisadi, siyasi, fəlsəfi, əxlaqi, hüquqi, estetik təsəvvürlər, eləcə də şəxsiyyət tərbiyəsi problemi ilə bağlı psixoloji və pedaqoji tədqiqatlar təsir edir. Pedaqoji ustalığın formalaşmasının istənilən mərhələsində məqsəd stimullaşdırıcı başlanğıc kimi çıxış edir.

Sosial inkişafın müasir dövrü əhəmiyyətli dinamika ilə xarakterizə olunur. Buna görə də təhsilin məqsədlərini, müəllimə olan tələblərin meyllərini müəyyən etmək, onun pedaqoji ustalığının birləşdirici prinsipini tapmaq çox vacibdir. Pedaqoji fəaliyyətin strateji məqsədi şagirdlərin müəyyən təhsil səviyyəsinə çatması üçün səmərəli şərait yaratmaqdır. Bu məqsəd müxtəlif səviyyəli və müxtəlif mürəkkəblik dərəcələrinə malik pedaqoji problemlərin ardıcıl həlli yolu ilə həyata keçirilir.

Müəllimlərin peşə vəzifələrinə şagirdlərlə birbaşa pedaqoji işdən əlavə, ətrafdakı sosial mühitin pedaqoji fəaliyyətləri də daxildir. Peşəkar müəllim öz peşə və pedaqoji fəaliyyətinin prosesinə və nəticələrinə görə təkcə bir vətəndaş kimi deyil, həm də peşəkar kimi səlahiyyətli şəxsdir. Deməli, normativ qaydada müəllimə qarşı bir sıra tələblər vardır. Bu tələblər ali peşə pedaqoji təhsili standartlarında, ixtisas xüsusiyyətlərində (müəllimlərin və təhsil prosesinin digər peşəkar iştirakçıların) və vəzifə təlimatlarında təsbit edilmişdir.

Bununla belə, peşəkar müəllim və pedaqoqlara aid olan bir sıra qeyri-normativ tələblər hələ də mövcuddur. Bu tələblər pedaqoji mədəniyyətin və ustalığın göstəriciləri və komponentləri baxımından formalaşdırılır.

Pedaqoji ustalıq insanın cəmiyyətin sosial-mədəni dəyərlərinin yaradıcılıqla dərk edilməsinə mənəvi, əxlaqi və intellektual hazırlığını, habelə bilik, bacarıq və vərdişlərin yaradıcı tətbiqinə nəzəri və praktiki hazırlığını əks etdirən mülkiyyəti hesab edilə bilər.

Pedaqoji ustalığın əsasını mövcud sosial tələblərə, hüquqi norma və standartlara uyğun olaraq şəxsiyyətin və müəllimin fəaliyyətinin zəruri peşəkarlıq səviyyəsini formalaşdıran pedaqoji təhsil təşkil edir.

Müəllim səriştəli mütəxəssis kimi pedaqoji prosesin və münasibətlərin təşkilinin forma, üsul və vasitələrini adekvat və məqsədyönlü şəkildə mənimsəməyi bacarmalıdır. (3) O, qabiliyyət və hazırlıq kimi aşağıdakı fərqli keyfiyyətlərə malik olmalıdır:

- sosial subyektlərlə qarşılıqlı əlaqə, mədəni dialoq;
- ixtisas üzrə məlumatların axtarışı, təhsilin məzmunu əsasında işlənməsi və peşə fəaliyyəti prosesində səmərəli istifadə edilməsi;
- öyrənənlərə təhsil məlumatlarının verilməsinin müxtəlif yollarından istifadə;
- pedaqoji etikaya riayət edilməsi.

Bu tələblər pedaqoji iş prosesini, müəllimin təşkil etdiyi fəaliyyətləri əks etdirən mühüm amildir. Müəllimin fəaliyyətinə və davranışına olan tələblər sistemi onun peşə vəzifələrini, cəmiyyət, pedaqoji kollektiv və şagird qarşısında mədəni öhdəliklərini yerinə yetirməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. [4, s.97]

Pedaqoji prosesin səmərəli və uğurlu təşkili müəllimin pedaqoji bacarıqlara nə dərəcədə malik olmasından asılıdır. Mənbələrin birində “bacarıq” anlayışı belə şərh olunur: insanın istənilən fəaliyyətə asanlıqla yiyələnməsinə imkan verən fərdi psixoloji xassədir. [8, s.53]

Müasir şəraitdə hər bir müəllim aşağıdakı pedaqoji bacarıqları inkişaf etdirməyi bacarmalıdır:

- ünsiyyət bacarıqları;
- emosional həssaslıq (empatiya, başqaları ilə empatiya qurmaq bacarığı, daxili həssaslığa malik olmaq);
- hərəkətilik, könüllü təsir göstərmək və təhsil prosesində iştirakçıları inandırmaq bacarığı;
- emosional sabitlik (özünə hakim olmaq, özünü idarəetmə, özünə nəzarət);
- gələcək nəticələrin proqnozlaşdırılması;
- peşəkar müstəqillik, yaradıcı bacarıqlara sahib olmaq.

Müəllimə xas olan ünsiyyət bacarıqlarının əsasını onun şagirdlər və onların qrupları, valideynlər, həmkarları və rəhbərliklə qarşılıqlı əlaqəsi prosesində təzahür edən pedaqoji ünsiyyət mədəniyyəti təşkil edir. Peşəkar təhsil müəssisəsi şəraitində müəllimin şagird kollektivi ilə qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıq qabiliyyəti xüsusilə vacibdir. Belə ki, müəllim şagirdlərlə məhsuldar ünsiyyətə, onun səmərəliliyinə çalışmalıdır.

Pedaqoji ustalığın ən mühüm komponenti peşə təcrübəsi - müəllimin öz fəaliyyəti zamanı əldə etdiyi biliklərin, bacarıqların, vərdişlərin məcmusudur və aşağıdakı kimi formalaşır:

- 1) daimi özünü təhsil;
- 2) qabaqcıl təcrübələrlə tanışlıq;
- 3) elmi konfranslarda iştirak;
- 4) müəllimlər arasında təcrübə mübadiləsi;
- 5) birgə pedaqoji tədqiqatların aparılması;
- 6) daha təcrübəli həmkarlardan və mütəxəssislərdən məsləhət almaq və

s.

Müasir ümumi təhsil və ali təhsilin ustad müəllimlərə ehtiyacı vardır. Pedaqoji ustalığ - bütün növ təhsil fəaliyyətini optimallaşdırmaq, onları şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına və təkmilləşməsinə, onun dünyagörüşünün, qabiliyyətlərinin formalaşmasına, sosial əhəmiyyətli fəaliyyətlərə ehtiyac duymasına yönəltmək üçün peşə bacarığıdır.

Pedaqoji ustalığ ümumi pedaqoji təcrübə ilə bağlı vahid və xüsusi olmaqla, passivliyi aradan qaldırmağa, mövcud baxışların çevrilməsinə kömək edən bir növ fiziki qüvvə rolunu oynayır. Ustalıq pedaqoji bacarıq kimi ümumbəşəriyyəyə yol açır, xüsusilə tədrisə gündəlik həyat, təbiilik vəziyyətinə keçərək kütləvi hadisəyə çevrilir. Proses sabitdir, yalnız hər dəfə universal təcrübənin yeni keyfiyyət səviyyəsində davam edir.

Zahirən ustalığ müxtəlif pedaqoji problemlərin uğurlu həlli, yüksək səviyyədə təşkil olunmuş tədris prosesi ilə ifadə olunur. Amma onun mahiyyəti müəllim şəxsiyyətinin bu fəaliyyətini doğuran, uğurunu təmin edən keyfiyyətlərindədir. Və bu keyfiyyətləri təkcə bacarıqlarda deyil, müəllimin məhsuldar və yaradıcı fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradan şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin, onun mövqeyinin vəhdətində axtarmaq lazımdır.

“Pedaqoji ustalığ” anlayışı çoxşaxəlidir. Bu sahədə hər bir tədqiqatçı müəllim fəaliyyətinin konkret cəhətini nəzərə alır ki, onun fikrincə, bu, pedaqoji ustalığın əsas xüsusiyyətlərini ən yaxşı şəkildə ortaya qoyur. [5, s.82]

Müasir elmi-pedaqoji ədəbiyyatlarda pedaqoji ustalığın mahiyyətinə müxtəlif təriflər verilir, onun müxtəlif aspektləri nəzərdən keçirilir. Amma bütün tədqiqatlarda pedaqoji ustalığ təbii olaraq məktəbdə tədris və tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi, səmərəliliyinin artırılması amili kimi qiymətləndirilir.

İ.A.Kairovun pedaqoji lüğətində pedaqoji ustalığ peşəsini və uşaqları sevən, hər bir müəllim üçün əlçatan olan yüksək və daim təkmilləşən təhsil və təlim sənəti kimi müəyyən edilmişdir. (6)

Beləliklə, pedaqoji ustalığ müəllimin peşəkar fəaliyyətini səmərəli həyata keçirməsinə imkan verən, onun peşəkar və şəxsi keyfiyyətləri, bacarıq və vərdişlər kompleksinin inkişafının dinamik prosesi hesab edilə bilər.

Peşəkarlığın inkişafının ən yüksək səviyyəsi kimi müəllimin ustalığı çoxillik pedaqoji təcrübənin və fərdin yaradıcı özünü inkişaf etdirməsinin nəticəsidir. Ustalığa çatmaq özlüyündə son deyil. Pedaqoji ustalıq təhsil prosesini həm müəllim, həm də öyrənən üçün maraqlı və asan etməyə imkan verir. Məktəbli və ya tələbə müəllim ilə ünsiyyətdə olarkən onun tərbiyə olunduğunu, öyrədildiyini hiss etmir: sadəcə olaraq, maraqlı, xeyirxah və ziyalı bir insanla - müəllimlə təkrar-təkrar görüşmək istəyir. [7, s.69]

Yekun olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasında əmək bazarında davamlı və yüksək rəqabət hər bir mütəxəssisi, o cümlədən müəllimləri öz peşəkar bacarıqlarını və özünəməxsus şəxsi keyfiyyətlərini daim təkmilləşdirməyə sövq edir. Özünü təkmilləşdirmənin məqsədi kimi pedaqoji bacarıqların yüksəldilməsi müəllimlərin peşə-pedaqoji bacarıqlarının, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, davranış mədəniyyətinin, pedaqoji texnikanın, təlim metodlarının, özünü təşkil etmə və özünü təhsil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Pedaqoji bacarıqların təkmilləşdirilməsi üçün elm, təhsil, texnologiya və istehsal sahəsində nailiyyətlərin inkişafı pedaqoji və peşəkar biliklərin sintezini təmin edən müəllimlərin davamlı ixtisasartırma sistemində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, yeni peşə və pedaqoji səriştələrə yiyələnmək üçün müəllim ardıcıl olaraq özünü inkişaf etdirməyə diqqət yetirməlidir. [8, s.102]

Hər bir gənc mütəxəssisi dərin elmi-nəzəri biliklərlə təchiz etmək, əldə etdiyi bilikləri praktiki fəaliyyətdə tətbiq etməyi öyrətmək, şəxsi keyfiyyətləri tərbiyə etmək, əlbəttə ki, asan deyil. Bu baxımdan aşağıdakılar vacibdir:

1. Müəllim öz işinin ustası olmağı bacarmalıdır, yəni, öz peşə fəaliyyətinin pedaqoji istiqamətlərini aydın şəkildə müəyyən etməlidir

2. Pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olanlar pedaqoji prosesin düzgün təşkilinə, səmərəli idarə olunmasına, gözlənilən nəticələrin ilkin layihələndirilməsinə, münəfiq vəziyyətlərin qarşısının alınmasına və aradan qaldırılmasına hazır olmalıdırlar.

3. Müəllimin öz işinin mahir ustası kimi peşə hazırlığının qabaqcıl metodlarını daim mənimsəməsi və tətbiq etməsi, iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə mövcud vəziyyətin xüsusiyyətlərini nəzərə alması, problemlə bağlı konkret tövsiyələr verə bilməsi vacibdir. [9, s.124]

Ədəbiyyat:

1. İlyasov M., Nəzərov M. *Didaktika, dərs vəsaiti*, Bakı, 2015
2. Paşayev Ə., Rüstəmov F. *Pedaqogika (yeni kurs)*, Bakı, 2012
3. Əlizadə Ə. *Yeni pedaqoji təfəkkür, ideyalar, prinsiplər, problemlər, Psixopedaqoji araşdırmalar*. Bakı, 2001

4. Əliyeva T. *Müəllimlik peşəsi və müəllim-şagird münasibətləri, metodik vəsait*, Bakı, 2010
5. Rzayeva Y., Məmmədova İ. *Pedaqoji fəaliyyətə giriş*, Bakı, 2021
6. Əliyeva T. *Müəllimin peşə mədəniyyəti, metodik tövsiyə*, Bakı, 2010
7. Козырев В.А., Н.Ф. Радионова. *Компетентностный подход а педагогическом образовании*. СПб., 2005.
8. Супрунова Л.Л., Лудак Л.В., Тарасова О.А. *Основы педагогического мастерства: учебное пособие; под ред. Л.Л. Супруновой*. Пятигорск: 111ЛУ, 200
9. OECD. (2019). *Skills outlook 2019: Thriving in a digital world*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/df80bc12-en>.

F.F.Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aliyevafiruza@mail.ru

DÜZGÜN TƏŞKİL EDİLMİŞ MOTİVASİYANIN HUMANİTAR FƏNLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ROLU

Xülasə

Motivasiya şagirdlərin diqqətini öyrənilən materiala yönəltmək, onları maraqlandırmaq, üçün nəzərdə tutulmuş dərsin ilkin mərhələsidir. Hər bir fənnin tədrisində motivasiya xüsusi rol oynayır. Humanitar fənlərdə də motivasiya dərsin əsas mərhələsi hesab edilə bilər. Çünki əgər motivasiya düzgün qurularsa, o zaman qarşıya qoyulmuş təlim məqsədinə də nail olmaq olar. Təlim məqsədləri əvvəlcədən müəyyən edilir və bu dərslər zamanı görülməli bütün işlər bu məqsədə xidmət edir. Humanitar fənlərin (azərbaycan dili, ədəbiyyat, xarici dil, coğrafiya, tarix) tədrisi zamanı motivasiya mərhələsi müxtəlif üsul və vasitələrin, metodların köməyi ilə qurulur.

РОЛЬ ПРАВИЛЬНО ОРГАНИЗОВАННОЙ МОТИВАЦИИ В ОБУЧЕНИИ ГУМАНИТАРНЫМ НАУКАМ

Резюме

Мотивация - это начальный этап урока, призванный привлечь внимание студентов к изучаемому материалу и заинтересовать их. Мотивация играет особую роль в преподавании каждого предмета. Мотивацию также можно считать основным этапом урока по гуманитарным наукам. Ведь если мотивация задана правильно, то поставленная цель обучения может быть достигнута. Цели обучения определены заранее, и вся работа, проделанная на этом уроке, служит этой цели. Во время обучения гуманитарным наукам (азербайджанский язык, литература, иностранный язык, география, история) этап мотивации выстраивается с помощью различных методов и инструментов.

THE ROLE OF PROPERLY ORGANIZED MOTIVATION IN THE TEACHING OF THE HUMANITIES

Summary

Motivation is the initial stage of a lesson designed to draw students' attention to the material being studied and to keep them interested. Motivation plays a special role in the teaching of each subject. Motivation can also be considered the main stage of the lesson in the humanities. Because if the motivation is set correctly, then the set learning goal can be achieved. Learning objectives are defined in advance,

and all the work done during this lesson serves this purpose. During the teaching of humanities (Azerbaijani language, literature, foreign language, geography, history), the motivation stage is established with the help of various methods and tools.

Açar sözlər: *motivasiya, humanitar fənlər, təlim, metod, üsul, vasitə, tədris*

Ключевые слова: *мотивация, гуманитарные науки, обучение, метод, инструмент, обучение*

Keywords: *motivation, humanities, training, method, tool, teaching*

Motivasiya nədir? Müxtəlif mənbələrdə bu terminin müxtəlif şərhələrinə rast gəlirik. Bir sıra mənbələrdə motivasiya (lat. *Movere*-dən) hərəkətə stimuldur; insanın davranışına nəzarət edən, onun istiqamətini, təşkilini, fəaliyyətini və sabitliyini təyin edən psixofizioloji proses; insanın öz ehtiyaclarını aktiv şəkildə təmin etmək qabiliyyətidir. Başqa bir mənbədə, motivasiya (motivation) insanı hərəkətə sövq edən stimullar sistemidir. Bu, fərdin psixikası tərəfindən idarə olunan və emosional davranış səviyyələrində təzahür edən fizioloji xarakterli dinamik bir prosesdir. İlk dəfə olaraq “motivasiya” anlayışı A.Şopenhauerin əsərində istifadə edilmişdir. A.N. Leontyev isə motivasiya anlayışını belə verir – motivasiya insanı müəyyən növ hərəkətlərə sövq edən psixikanın aktiv hallarıdır. İnkişaf etməkdə olan dünyamızda bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də kəskin sürətdə dəyişikliklər baş verir. Bu da öz növbəsində insanların həyat tərzinə, dünyaya baxışına müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq təlim prosesini də əvvəlki kimi təşkil etmək, sözsüz ki, mümkün deyil. Ona görə də müasir şəraitə mütləq şəkildə uyğunlaşmaq lazımdır.

Motivasiya elə bir prosesdir ki, bu zaman insanda hər hansısa bir fəaliyyətə maraq oyatmaq lazımdır. "Motivasiya" anlayışı latın sözü olub "movere" - hərəkət etmək deməkdir. Motivasiyanın bir neçə tərfi var:

- *Motivasiya* fəaliyyəti həyata keçirmək üçün prosesdir.
- *Motivasiya* insanın hər hansı bir fəaliyyət vasitəsilə ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətidir.

- *Motivasiya* insan davranışını idarə edən və onun diqqətini, sabitliyini və fəaliyyətini müəyyən edən dinamik psixofizioloji prosesdir.

Hazırda bu anlayış müxtəlif elm adamları tərəfindən müxtəlif cür başa düşülür. Kimsə motivasiyanın diqqət və fəaliyyətdən məsul olan proseslərin məcmusu olduğunu qeyd edir. Digərləri motivasiyanı motivlər toplusu kimi təyin edirlər.

Şagirdləri sinifdə həvəsləndirmək mövzusu indi aktualdır, çünki müasir təhsilin üzləşdiyi problemlərdən biri motivasiyanın azalmasıdır.

Humanitar fənlərin tədrisində motivasiyanın qurulması aktual məsələlərdən biridir. Humanitar fənlərə tarix, coğrafiya, xarici dil, ədəbiyyat, Azərbaycan dili aiddir. Hər bir fəndə dərsin təşkilinə, xüsusən də motivasiya mərhələsinə ayrı-ayrılıqda nəzər salmaq istərdim.

Təlimdə motivasiya problemi hər bir məktəb fənnində yaranır. Fənnin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onun inkişafı və stimullaşdırılması üsulları müvafiq metodika və dərsliklərdə işlənib hazırlanmışdır. Dil hər bir xalqın həyatında fenomenal hadisədir. Onun dərinliyi, linqvistik fakt və hadisələrin rəngarəngliyi, onların bir-biri ilə əlaqəsi - dili canlı edən, şagirdlərdə maraq oyatmaq üçün nəzərdə tutulmuş hər şey ana və xarici dil dərslərində diqqət mərkəzində olmalıdır. **Motivasiya**, ilk növbədə, insanın daxili ehtiyaclarının, onun maraq və duygularının, məqsəd və vəzifələrinin, onun fəaliyyətinin artırılmasına yönəlmiş motivlərin olmasının nəticəsidir. Azərbaycan dilin tədrisində motivasiyanın aparıcı rolunu dərk edərək, müəllim onun məktəb mühitində formalaşmasının yollarını və üsullarını öncədən müəyyənləşdirməlidir.

Azərbaycan dili fənninin tədrisində motivasiya mərhələsi müxtəlif yollarla qurula bilər: Bunlara bir neçə nümunə göstərmək istərdim.

1. Anlayışın çıxarılması. Müəllim əvəzlilik mövzunu keçərkən lövhədə belə bir sxem çəkir:

Müəllim şagirdlərdən bu xüsusiyyətlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu soruşur. Şagirdlərin fikirləri alındıqdan sonra, sual işarəsinin yerində düzgün fikir yazılır.

2. Bunun əksi isə “Söz assosiasiası” adlanır ki, bu zaman ortada konkret fikir yazılır, bu fikirlə bağlı şagirdlərin ilk ağına gələn faktlar qeyd olunur.

Motivasiya sövqetmə deməkdir. Sövqetmə hər hansısa zidiyyəti, maraq doğuran sualları həll etməyə çalışarkən yaranır. Motivasiyanın maraqlı və düzgün qurulması dərsin gedisinə öz təsirini mütləq şəkildə müsbət yöndə göstərir. Ziddiyyətlərin həll olunması şagirdə idrak fəallığı yaradır. Problemin müəyyənləşməsinə şəraiti məhz sövqetmə yaradır. Buna misal olaraq aşağıdakını göstərmək olar.

C.Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” əsərinin təhlilinə həsr edilən dərstdə sövqetməyə (motivasiyaya) nail olmağı qarşısına məqsəd qoyan müəllim Oqtay obrazı haqqında qazanılmış məlumatın xatırladılmasını təklif edir. Oqtayın xarakterində hansı cəhətləri aydınlaşdırdınız? O necə insandır? Həyat ideali nədir? Sualları səsləndirilir və cavabları aydınlaşdırılır.

Müəllimin növbəti sualı eşidilir: “ Oqtayla bağlı sizə aydın olmayan nə isə varmı?”

Şagirdlər fərqli fikirlər söyləyirlər. Müəllim şagirdləri özünün nəzərdə tutduğu məcraya yönləndirir. Əsər faciədir. Oqtay da faciənin qəhrəmanıdır. Sizcə bu niyə belədir? Oqtayın faciəsi nədir? Şagirdlər fərqli cavablar verirlər müxtəlif fərziyyələr yaranır. Beləliklə, fikir mübadiləsi və əməkdaşlıq şəraitində tədqiqat üçün sual müəyyənləşir [7, s.16].

Ədəbiyyat dərslərinin müxtlif tipləri vardır. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

1. Bədii əsərlərin öyrənilməsinə həsr edilən dərslər;
2. Tarixi-ədəbi materialların öyrədilməsi dərsləri;
3. Həyat və yaradıcılıq materiallarının öyrədilməsi dərsləri;
4. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi materiallarının öyrədilməsinə həsr olunan dərslər;

5. Nitq inkişafı dərsləri [3, s.49].

Hər bir dərslərinə uyğun şəkildə həmin dərslərin motivasiya mərhələsinin təşkilində müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat fənninin tədrisində motivasiya mərhələsində istifadə edilə biləcək metodlara aşağıdakılar aiddir: 1) beyin həmləsi; 2) auksion; 3) BİBÖ; 4) suallar; 5) anlayışın çıxarılması və s.

Bu gün diqqət şagirdə, onun şəxsiyyətinə, özünəməxsus daxili dünyasına yönəlib. Buna görə də, müasir müəllimin əsas məqsədi şəxsiyyətin inkişafının qarşıya qoyulmuş məqsədinə optimal şəkildə uyğun gələn, şagirdlərin təhsil fəaliyyətinin təşkili üsullarını və formalarını seçməkdir.

Müəllimin vəzifəsi hər bir şagirdin xarici dili praktiki mənimsəməsinə şərait yaratmaqdan, elə tədris metodlarını seçməkdən ibarətdir ki, bu da öz növbəsində hər bir şagirdə öz fəallığını, yaradıcılığını nümayiş etdirməyə imkan versin. Müəllimin vəzifəsi xarici dillərin tədrisi prosesində

şagirdin idrak fəaliyyətini aktivləşdirməkdir. Əməkdaşlıqda öyrənmə, layihə metodologiyası, yeni informasiya texnologiyalarından, internet resurslarından istifadə təlimə şəxsiyyətyönümlü yanaşmanın həyata keçirilməsinə kömək edir, uşaqların qabiliyyətlərini, onların bacarıq səviyyəsini nəzərə almaqla təlimin diferensiallaşdırılmasını təmin edir.

Xarici dil dərslərində kompüter təlim proqramları ilə işləmə formalarına aşağıdakılar daxildir: lüğətin öyrənilməsi; tələffüzü məşq etmək; dialoji və monoloji nitqin öyrədilməsi; yazmağı öyrətmək; qrammatikanın öyrədilməsi və s. [5].

Xarici dil dərslərində müəllim motivasiyanı qurmaq üçün dinləmə materiallarından istifadə edə bilər. Məsələn, dərslər qusqlar haqqındadırsa, müəllim şagirdlərə qusqlardan, onların növündən və xüsusiyyətlərindən bəhs edən dinləmə mətninə qulaq asdırır. Sonra müəllim şagirdlərə mövzunun nə haqqında olmasını təxmin etməyi təklif edir və onların cavabını alır. Bu zaman yönləndirici suallardan istifadə edə bilər.

İngilis dili dərslərində İnternetdən istifadə edərək bir şagirdlər sıra didaktik tapşırıqları həll edə bilər: qlobal şəbəkənin materiallarından istifadə edərək şəxsi bacarıqı və ya oxu bacarıqlarını formalaşdırmaq; məktəblilərin yazı bacarıqlarını təkmilləşdirmək; şagirdlərin lüğətini artırmaq; şagirdlərin ingilis dilini öyrənmək üçün motivasiyasını formalaşdırmaq.

Şəxsiyyətin formalaşmasında tarixin öyrənilməsi son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malikdir və çox aktual məsələdir. Tarixin öyrənilməsinin əsas məqsədi cəmiyyətin siyasi və mədəni dəyərlərinin ötürülməsidir. Tarixdə biliyin didaktik strukturu bunlardır: faktlar, ideyalar, anlayışlar, səbəb-nəticə əlaqələri, qanunauyğunluqlar və dünyagörüşü ideyaları. Tarix fənni üzrə biliklərin strukturunun müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsi şagirdə ümumi təhsil bacarıqları mövcud olduqda mümkündür. Tarixin tədrisi zamanı dərslərin motivasiya mərhələsində istifadə edilə biləcək metodlar aşağıdakılardır.

İllüstrasiyalarla iş: illüstrasiyalar dərslərdə şagird üçün əlavə məlumat mənbəyidir. Bu ən çox təlimin motivasiya mərhələsində istifadə edilir. İllüstrasiyalardan müxtəlif mürəkkəbli səviyyəsi olan tapşırıqların köməklili ilə motivasiya zamanı istifadə edə bilərik.

Bu tapşırıqlara aşağıdakılar aiddir.

- İllüstrasiyalara əsasən tarixi dövrü və məkanı müəyyən et
- Göstərilmiş tarixi hadisələri, onların iştirakçılarını, şəraiti, mühiti təsvir et
- İllüstrasiya materialının növünü və onun müəllimin əsas ideyasına müvafiqliyini müəyyənləşdir və s.[6, s.19].
- Xəritələrlə iş. Tarixi məlumatın şagirdlərin yaddaşında möhkəmləndirilməsində mühüm vasitələrdən biri də xəritələrlə işdir.

Xəritələrlə iş zaman üzrə məlum hadisələri məkanla, həmçinin müasir dövrlə əlaqələndirməyə imkan verir.

Məsələn:

1. Xəritədə dünyanın hansı hissəsi təsvir olunub?
2. Bu ərazilər vaxtilə hansı ölkənin tərkibində olub?
3. Mühüm ticarət yolları, hərbi yürüşlərin hansı ölkədən keçdiyini

xəritə ilə müəyyən et və s.

Zaman oxu ilə iş də əsas metodlardan biridir. Məsələn:

1. “zaman oxu”nda hansı tarixlər qeyd olunub?
2. Niyə orada sırf bu tarixlər qeyd olunub?
3. Bu tarixlərdən hansı ən ilki və sonuncusudur?

Hər bir vətəndaşın borcudur ki, öz tarixini dərinlən bilsin. Buna görə də məktəblərdə tarixin tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir. Tarixin tədrisində istifadə edilən metodlar nə qədər düzgün seçilərsə şagirdlər də öz tarixi keçmişinə dərinlən yiyələnmiş olar.

Tədris prosesinə fəal təlim formalarının geniş tətbiqi yolu ilə təhsil motivasiyasını artırmaq lazımdır. Ənənəvi tədris metodları artıq şagirdlərdə yeni sosial münasibətlərdə ehtiyac duyacaqları bilik və bacarıqları formalaşdırma bilmir. Burada əsas diqqət məlumatın passiv əzbərlənməsinə və ya müəllimin ağzından alınmasına deyil, intellektin müstəqil səylərini tələb edən problemə aktiv şəkildə daxil olmağa yönəlməlidir. Bundan çıxış edərək müəllimin vəzifəsi şagirdlərə təkcə əsas biliklər vermək deyil, həm də onların hərəkətlərini biliklərin müstəqil mənimsənilməsinə yönəltməkdir. Eyni zamanda, müasir pedaqoji texnologiyalar coğrafiyanın öyrənilməsi prosesində hər bir şagirdi aktivləşdirməyə imkan verən güclü vasitəyə çevrilir.

Coğrafiya fənnini öyrənərkən şagirdlərə yaradıcılıq fəaliyyətini inkişaf etdirən müxtəlif yaradıcı tapşırıqlar təklif olunur. Bunlar resurslar, tapmacalar, söz oyunu, krossvordlar və s.dir. Əminliklə deyə bilərik ki, uşaqlara yeni, qeyri-adi bir şey təklif olunarsa, onlar müstəqil, məqsədyönlü, ixtiraçıya çevrilirlər.

Coğrafiyanın tədrisinin təşkilatı formaları arasında *ekskursiyalar və praktiki işlər xüsusi yer tutur*. Ekskursiyalar və gəzintilər coğrafiyanın öyrənilməsində güclü maraq yarada bilər.

Coğrafiya bəlkə də ekoloji və yerli tarix məsələlərinin geniş aspektlərini əhatə edən, integrativ əlaqələri olan azsaylı fənlərdən biridir, ona görə də böyük inkişaf potensialına malikdir. Coğrafiya dərslərində motivasiyanın artırılmasına, idrak qabiliyyətlərinin və bacarıqların inkişafına yönəlmiş müxtəlif üsul və vasitələr sistemindən müntəzəm istifadə məktəblilərin coğrafi üfüqlərini genişləndirir, coğrafi hazırlığın keyfiyyətini artırır, şagirdlərə ətrafdakı reallığın nümunələri arasında daha inamla hərəkət

etməyə imkan verir və coğrafi biliklərdən gündəlik həyatda, praktikada daha fəal istifadə etməsinə şərait yaradır.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, tədrisin fəal formalarından istifadə şagirdlərin coğrafiya elminə həvəsinin artırılmasının əsas yollarından biri sayıla bilər.

Beləliklə, motivasiyanın və mövzuya marağın inkişafı uşaqların aktiv idrak fəaliyyətinə cəlb edilməsidir. Hesab edirəm ki, müəllimin əsas vəzifəsi şagirdlərə təkcə biliklərin həcmi vermək deyil, həm də uşaqların öyrənməyə marağını inkişaf etdirmək, onlara müstəqil şəkildə bilik əldə etməyi, onu qiymətləndirməyi və praktikada tətbiq etməyi öyrətməkdir.

Dərsin sonu müsbət motivasiya və ya perspektiv motivasiya ilə başa çatmalıdır. Çünki şagird dərstdə başladığını öyrənməyə davam etmək, bu barədə yeni bir şey öyrənmək və sonra başqaları ilə bölüşmək istəyir. Müsbət və davamlı motivasiya yaratmaq üçün bir çox amillər vacibdir:

- müəllimin emosional münasibəti;
- tədris materialının məzmunu və təhsil fəaliyyətinin təşkili;
- tərbiyə işinin kollektiv və qrup forması ilə təşkil edilməsi;
- uğur situasiyalarının yaradılması.

Beləliklə, tədris prosesində müxtəlif iş formalarından istifadə etməklə müəllim öz fənninin müvəffəqiyyətlə öyrənilməsi üçün zəruri motivasiya zəminini yarada bilər.

Ədəbiyyat:

1. Kazımov "Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodları", Bakı-2011/ 66 səh.
2. Paşayev "Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərində interaktiv təlim metodlarından istifadə imkanları", Bakı-2005/ 210 səh.
3. F.Yusifov "Ədəbiyyatın tədrisi metodikası" Bakı-2011/ 154 səh
4. <https://www.uchportal.ru/english/rol-motivacii-pri-izuchenii-anglijskogo-yazyka-8198>
5. R. Məlikov "tarixin interaktiv təlimi" Bakı-2002. 127 səh
6. S. Həsənoğlu "Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal-interaktiv təlim", Bakı-2009. 199 səh/
7. Harmer J. The Practice of English Language Teaching, 3rd ed. Longman// 2007, 448p.
8. *İnteraktiv təlim ensiklopediyası. Müəllimlər üçün tədris vəsaiti. Bakı - 2010/ 260 səh*

“Magistrant” dövri elmi jurnalında nəşr olunmaq məqsədi ilə təqdim edilən məqalələr üçün

TƏLƏBLƏR

- “MAGİSTRANT” dövri elmi jurnalında magistraturada təhsil alan magistrantların nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edilir. Məqalə **Azərbaycan, ingilis, türk və ya rus** dilində jurnalın elektron ünvanına – **j.magistrant@adpu.edu.az, a_zamanov@mail.ru (müvafiq kafedra iclasının qərarı və elmi rəhbərin müsbət rəyi ilə)** göndərilir.
- Məqalə **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (70-100 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalədə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- Məqalənin həcmi **4-7 səhifə (15000-18000 işarə)** həcmində qəbul edilir.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba sırası ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [5, s.152].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə verilən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalə geri qaytarılmır.

Çapa imzalanmış 05.04.2021
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 33
Sifariş 452, sayı 100

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912)493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru